Gaston Maspero

A zsidók ókori története

Asszírok, médek és perzsák tündöklése és bukása

GASTON MASPERO

A ZSIDÓK ÓKORI TÖRTÉNETE

ASSZÍROK, MÉDEK ÉS PERZSÁK TÜNDÖKLÉSE ÉS BUKÁSA

ÁTDOLGOZTA
FOGARASSY ALBERT

ÁTNÉZTE
GOLDZIHER IGNÁCZ

SZERKESZTŐ
MARCZALI HENRIK

KIADTA
FRANKLIN-TÁRSULAT * RÉVAI TESTVÉREK
MAGYAR IROD. INTÉZET ÉS KÖNYVNYOMDA — IRODALMI INTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG

GASTON MASPERO
A ZSIDÓK ÓKORI TÖRTÉNETE

Átdolgozta: Fogarassy Albert
Átnézte: Goldziher Ignácz
Szerkesztő: Marczali Henrik
Eredeti kiadó: Franklin–Társulat és Révai Testvérek

Ez a könyv a Marczali Henrik által szerkesztett Nagy Képes Világtörténet című sorozat első, A Kelet ókori népeinek története című műve a zsidók történetére vonatkozó részének változatlan utánnyomása. Az ősi zsidó nép történetét a kezdetektől a makedón hódításig tartalmazza, miközben bemutatja az asszírok, a médek és a perzsák tündöklését és bukását.

A szerző rövid életrajza: Gaston Camille Charles Maspero (Párizs, 1846. június 23 – Párizs, 1916. június 30.) francia ókor-történész és egyiptológus, e tárgy professzora volt Párizsban, sokáig dolgozott Egyiptomban is. Munkássága az egyiptológia és ókor-történelem szinte minden ágára kiterjedt. Otthonosan mozgott az archeológiában, mitológiában, ókori irodalomban egyaránt. Megírta az ókori népek klasszikus korszakának történetét. E könyv a 19. század utolsó éveiben készült fordítás változatlan utánnyomása, a nyelvhelyesség, a nevek írása ennek megfelelően a száz évvel ezelőtti. Könyvünk forrásértékű, ajánljuk mellé az elmúlt években magyar nyelven megjelent hasonló témájú kiadványokat.

ISBN: 963 9066 31 1
Anno Kiadó
Felelős kiadó az Anno Bt. ügyvezetője
Készült a Multipress 2000 Kft. Nyomdaüzemében
Felelős vezető: Kerekes Ferenc

TARTALOM

ELSŐ RÉSZ

AZ ASSZÍR BIRODALOM ÉS A KELETI VILÁG A SZARGONIDÁK URALOMRA JUTÁSÁIG

MÁSODIK RÉSZ

A SZARGONIDÁK

V. fejezet: Ázsia a szargonidák idejében

A nyugati sémiták; Főnicia Judea. – Média és az iráni vándorlások. – Az iráni vallás; Zoroaster; a mágusok

VI. fejezet: A keleti világ a méd birodalom idejében

A méd birodalom; Kyaxares; a kimmeriaiak Ázsiában. – Ninive bukása; Lydia. – A XXVI. dinasztia. I. Pszamitik; II. Niko; a gargamisi csata. – A kháldeai birodalom és a keleti világ a gargamisi csatától a méd birodalom bukásáig

VII. fejezet: Perzsa hódítás

A keleti világ Kürosz (Kyros) trónraléptekor, Kroiszosz és Lydia; Ahmasz és Egyiptom; Nabunáhid és Egyiptom; Lydia meghódítása; a perzsák a messze keleten; a khàldeai birodalom bukása. – Gaumata és I. Dareiosz; a perzsa birodalom újra alkotása és felosztása; hadjáratok észak és kelet felé, Szkithiába és Görögországba.

VIII. fejezet: Perzsa birodalom hanyatlása és bukása

I. Xerxész; a méd háborúk; I. Artaxerxész; II. Dareiosz. – II. Artaxerxész. – Egyiptom utolsó honi dinasztiái. – III. Artaxerxész Okhosz. Egyiptom meghódítása. – Az utolsó Akhémenidák. III. Dareiosz és makedóniai Nagy Sándor. A perzsa birodalom bukása.

IX. fejezet: A régi keleti világ a makedon hódítás pillanatában

Susiana és az északi népek; Asszíria és Babilónia. – Az aremeus elem túlsúlya. – A zsidók. Ezdrás, Nehemiás és Mózes törvénye. – Egyiptom

ELSŐ RÉSZ

AZ ASSZÍR BIRODALOM ÉS A KELETI VILÁG A SZARGONIDÁK URALOMRA JUTÁSÁIG

I. FEJEZET:

AZ ELSŐ ASSZÍR KIRÁLYSÁG. A ZSIDÓK KÁNAÁN FÖLDJÉN

Assyria: Ninos és Semiramis; Tugultipalesarra.

Syria fekvése olyan, hogy csak akkor lehet független, ha nin csenek hatalmas szomszédai. Mihelyt hódító ország van a Nílus vagy a Tigris mellékén, nyilvánvaló, hogy Damaskus, Sidon, Gargamis és Gaza kincsei ellenállhatatlanul vonzzák. A Hyksosoktól megszabadult Egyiptom legott Kharu országára vetette magát, századokon át helyőrségeket tartott a városokban, s megadóztatta az összes kis és nagy népeket. Az egyiptomi hadak még ki se vonultak onnan, mikor az assyr hadak már megjelentek, megszállásra készen.

Assur a Tigris medenczéjének közép részét foglalta el, a Kurnib beömlésétől addig, a hol a Tigris Kháldea alluvium rónái felé hömpölyög. Keleten a nagy Záb derékfolyása és a Zagros nyulványai választották el természetes határként Namri vidékétől és a méd törzsektől. Északon Masios hegye, délkeleten az Adhem volt határa; nyugaton és délnyugaton a Khábur és az Euphrates felé nyult a birodalom, de nem tudjuk, elérte-e valaha ezt a két folyamot. Dombos keleti része, melyet számos folyó, a Kurnib vagy Khábur, a kis és a nagy Záb, az Adhem öntözött, érczekkel és ásványokkal, gabonával és mindennemű gyümölcscsel bővelkedett. Hajdanában a Tigrisből és mellékfolyóiból levezetett csatornák hálózták be az országot, a nyári hónapokban ritka esőt pótolván. Voltak gazdag és népes városai; neveikkel tele vannak a királyok évkönyvei, omladékaikat pedig ma is lépten-nyomon találni; de azonosságukat nem mindig lehetett bizonyossággal megállapitani; Assyria két fővárosa; Ninive (Ninua) és Kalakh (Kalkhu) az első khaldeai gyarmatosok korából valók. A folyamtól nyugatra egy sikon, melyet csak Szingárnál szakitanak meg a krétás halmok, a Tigris partjait kivéve száraz és kopár vidéken állott Szingár és El-Assúr, az assyriai királyi városok legrégebbike.

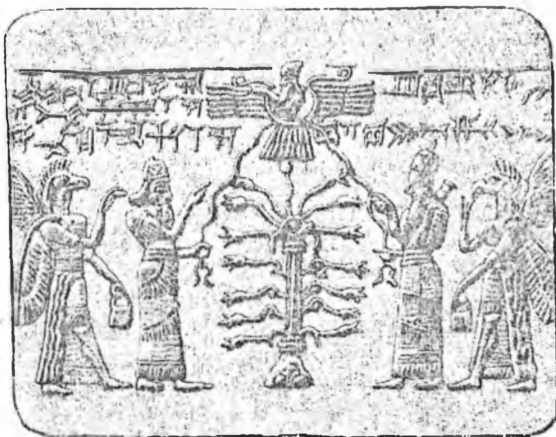
III. Thutmosz kora óta az itt uralkodó államok relativ helyzete változott. A már is igen gyönge Kháldea még jobban elgyöngült; Assúr ellenben gyarapodott erőben és merészségben. A főpap-királyokra önálló királyok következtek, kiknek országlása a Krisztus születése előtti tizenötödik század felé esik. E még mindig kevéssé ismert fejedelmek annyira emelték Assúrt, hogy tiszteletet parancsolt szomszédainak. Assúrbelnisisu és fia Buszurassúr (1400 és 1370 között) már mint egyenlő felek szerződnek Karaindassal és utódjával I. Burnaburijassal, Kháldea kissiai királyaival. Az utóbbi Assúruballit, Buszurassúr utódjának egy leányát vette feleségül és e házasság révén módjában volt beleavatkozni Babylon belső ügyeibe. Karakhardast, Burnaburijas fiát, a lázadó kassik megölték és valami Nazibugast tettek a helyébe.

Assúrubalat megölte a bitorlót és visszahelyezte Kurigalzut, Burnaburijas másodszülött fiát. Alig telt el egy század, mikor 1270 felé egy más assyriai fejedelem, I. Tugultininip vonult be Babylonba, de már nem mint segitő, hanem mint hóditó. Ettől fogva Babylont Assyria hűbéresének tekintették; a fejedelmek, kiket a győző tett oda, alattvalószámba mentek és adót kellett fizetniök. Kháldeának hat századig kellett várnia, mig teljesen visszanyerte függetlenségét.

Később, a perzsa időszak felé, mythologiás legendák szoritották ki az imént elmondottakat. Azt mesélték, hogy a történeti idők kezdetén egy Ninos nevű hóditó törzsfő birodalmat alapitott Ázsiában és ez a birodalom magában foglalta Babyloniát, Örményországot, Médországot meg a Földközi tenger és az Indus közé eső vidékeket. Ő épitette Ninivét a Tigris partján. «A város formája hosszúkás négyszög volt; hosszabbik oldala százötven stádium, rövidebbik oldala kilenczven; az egésznek kerülete négyszáznyolczvan stádium (nyolczvankilencz kilométer). . . . Az Assyriabelieken kivül, kik a lakosság leggazdagabb és legnagyobb része voltak, Ninos idegeneket is nagy számmal engedett fővárosába, és Ninive csakhamar a világ legnagyobb, legvirágzóbb városa lett.» A király épitkezéseit félbe szakitotta egy Baktriával viselt háború; megostromolta az ország fővárosát és ott találkozott Semiramissal, kit isteni eredetűnek tartottak. Azt mondták róla, hogy egy közönséges halandó és az askaloni Derketo istenasszony fia. Születésekor kitették, de egy Simas nevű pásztor fölnevelte; Oannes, Syria kormányzója, szépségéért feleségül vette és magával vitte a háborúba.

Ninos csodálta az asszony hősiségét, elragadta férjétől, nőül vette és örökösévé tette.

Semiramis, mikor királynő lett, megépítette Babylont, és pedig Ninivénél is nagyobbra. A város fala háromszázhatvan stádium (hatvanhat kilométer) hosszú volt; harmadfélszáz zömök torony szegte és olyan széles volt, hogy hat szekér egymás mellett haladhatott rajta. Az Euphratest gátak közé fogták, százhatvan stádium (harmincz kilométer) hosszában kőparttal szegték és hidat építettek rajta. A város közepén állott Bél isten temploma. Alig fejezték be az építkezést, Médországban lázadás támadt, Semiramis elnyomta és bejárta birodalmának tartományait. Megépítette Ekbatanát Médországban, Semi-

Ninip pecsétes hengere.

ramokartát Örményországban a Van tava mellett, Tarsost Kilikiában. Valahova ment, hegyeket furt át, sziklákat döntött le, nagy és szép országutakat csinált. A sikságokon sirdombokat emeltetett a hadjáratok közben elhalt vezéreinek. Syria határaihoz érve, átment a földszoroson, meghóditotta Egyiptomot és Aethiopiát; India gazdagságának hire a Nilus partjairól az Indus mellékére csábította őt, de ott szerencséje elhagyta. Stratobates király megverte őt és Semiramis visszatért országaiba, hogy soha ki ne mozduljon többé onnan. A lakható föld határain, Skythiában, nem messze az Jaxartestől, emlékoszlopokat emelt győzelmeinek és e müveket Nagy Sándor még épen látta. «A természet női testet adott nekem», mondta Semiramis, «de

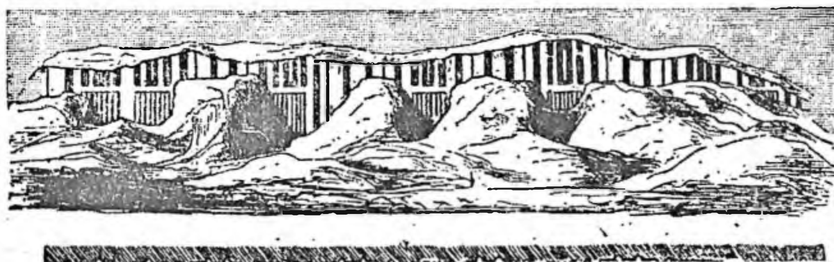
cselekedeteim egyenlővé tettek a legnagyobb férfiakkal. Uralkodtam Ninos országán, mely nyugaton a Hinaman (Indos ?) folyóig ér, délen a tömjén és mirrha hazájáig, éjszakon a szákokig és Sogdianáig. Előttem assyriai ember nem látta a tengert; én láttam négy óczeánt, melyhez nem közelitett senki, oly messze voltak. Kényszeritettem a folyókat, hogy arra hömpölyögjenek, a merre én akarom; és én azt akartam, hogy mindég csak olyan helyeken folyjanak, a hol hasznosak: megtermékenyitettem a meddő földeket folyóimmal. Megvivhatatlan várakat emeltem, vassal utakat törtem, a meghághatatlan sziklákon. Szekereimnek olyan utakat nyitottam, melyeken azelőtt még a vadállatok sem jártak. És még e munkásság közepett is maradt időm mulatságaim és barátaim számára.»

Azonban mind ez nem mentette őt meg az összeesküvésektől. Mikor megtudta, hogy fia Ninyas fondorkodik ellene, lemondott a javára és galambbá változott; ez utóbbi vonásról megismerszik az istennő. Ninos és Semiramis nem történeti alakok, hanem isteni pár és nevök alatt Ninip-Szandan és Istar, az assyriai Herkules és Vénus alakja rejtőzik. Nagy tetteiket ama mesék közé kell soroznunk, melyekkel a babyloni hősmondakör a történet kezdeteit elárasztotta. Csak a perzsa királyok idejében történt, hogy knidosi Ktesias történetiró összegyüjtötte a rólok szóló meséket és a két mythologiai alakot csontból és husból való királyokká változtatta.

Ninos és Semiramis regényét nagy hézag választja el az első assyriai uralkodók igaz történetétől. Khaldea meghóditása ezeket a királyokat hosszú, véres háboruba döntötte. I. Tugultininip halálával Ramánbaliddin, azon törzsfők egyike, kiket ő a legyőzöttekre tukmált, feltámadt a király fia Belkuduriusszur ellen, elüzte az assyriai helyőrségeket és miután ujra fölépitette a nipuri nagy erősségeket, megszállotta Assyriát. Belkuduriusszur vereséget szenvedett és elesett; Tugultininip királyi pecsétje zsákmányul esett és hatszáz évig maradt a babyloni kincses házban mint diadaljel. Ninippalekur ismét támadni kezdett és Ramánbaliddint tönkre verte El-Assúr falai alatt, «Ő hozta rendbe Assyr országát és először szervezte az assyriai ármádát.» Ettől fogva a Niniveheliek hatalma nöttön nőtt. Assúrdan, Ninippalekur fia, «felülhaladt mindent, a mi előtte volt.» Döntő ütközetekben verte meg Zamamasumiddint, Babylonia királyát, elfoglalta Zabba, Irriga, Agarszal városait és zsákmánnyal megrakodva tért vissza országába. Két utódja, Mutakkilnuszku és Assúrrisisi, még szerencsésebbek voltak. Az utóbbi «megtámadta a felkelők vidékeit

és szolgájává tette a föld minden fejedelmét.» I. Nabukuduriussur, Babylonia királya, két izben reátámadott Assyriára, kétszer megszaladni volt kénytelen és a győző kezében hagyta szekereit, málháját és királyi vesszejét, melyet előtte hordoztak.

Assyria egységes és hatalmas birodalom volt; melynek erőit úgy lehetett egy ponton összegyüjteni, hogy megtörhessenek minden, bármely makacs ellentállást is. Kivéve a déli vidéket, hol Kháldeától kellett tartani, a királyoknak csak elszigetelt, széllyel szórt és ellentállani nem biró törzsekkel volt dolguk, melyeket aztán könnyen meg is semmisitettek egymás után. Már régtől fogva kiterjesztették hatalmukat a Tigris felső medenczéjére és Mesopotamiára. Kummukh országa (Kommagene) és Nairi egy része adót fizetett nekik. I. Tugultipalesarra (Tiglath Pileszer) tetemesen növelte ezt a birtokot. Uralko-

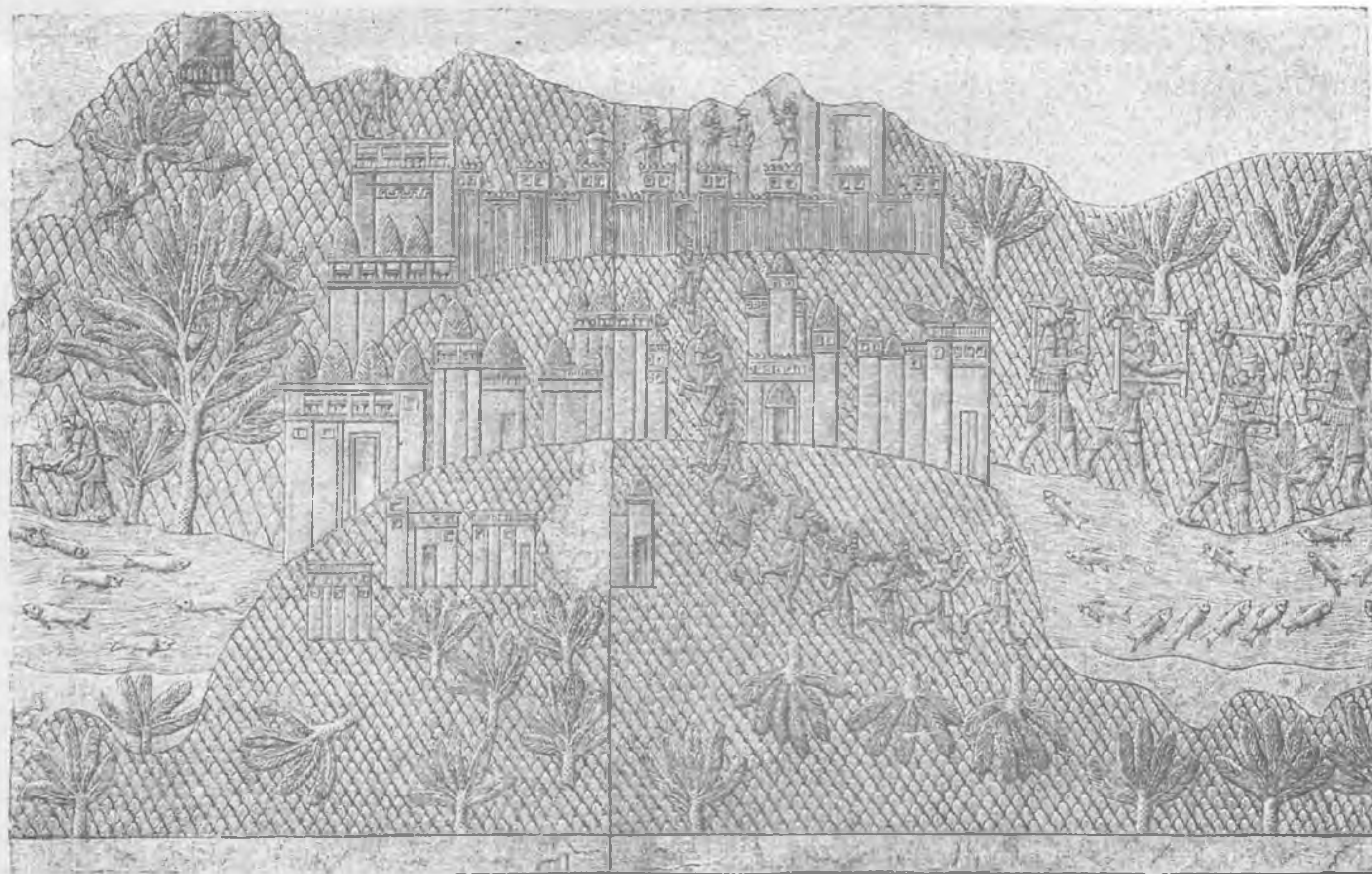
A vasvasi rom faldisze.

dásának kezdetén a Muskaják, élükön öt királyukkal, alászálltak a hegyekből és betörtek Kommagenébe. Valamikor az assyriai királyok alattvalói voltak, de 60 évvel azelőtt fellázadtak és azóta szabadok maradtak. I. Tugultipalesarra ellenök sietett. «Tetemeikkel raktam meg a mélyedéseket és a hegyormokat. Lenyakaztam őket és fejeikkel megkoronáztam városaik falait; számtalan rabszolgát, zsákmányt és kincset hóditottam. Hatezeren a felkelők közül alája vetették magukat hatalmamnak és megcsókolták térdemet. Foglyaim lettek.» Kommagene meghóditása csakhamar követte a Muskáják leverését. Az assyriaiak átmentek a Tigrisen, feldulták Sirisit, a tartomány fővárosát, hiába lépett közbe egynéhány szomszéd törzs. «A mi katonájok maradt, félt rettenetes fegyvereimtől, nem birt ellentállani hatalmas támadásomnak, és hogy megmentse életét, fölmenekült az ormokra, a magas sikokra, az erdők tisztásai felé, olyan tekervényes

hegyi ösvényeken át, a melyeket ember lába alig tapodhat. Én nyomukban hágtam; összeütköztünk és megszalasztottam őket, mint vihar vágtattam végig soraikon a hegyszakadékokban... leigáztam Kummuk országát egész terjedelmében és birodalmam határai közé szorítottam. Mert én vagyok Tugultipalesarra, a hatalmas király, a gonoszok irtója, ki leveri az ellenség hadait.»

Sem Kommagene meghódítása, sem a Muskáják gyöngesége nem lehetett volna tartós, ha a szomszéd törzsek függetlenek maradnak. A következő évben, mialatt a sereg egy része átlépett a kis Zábon és szerencsével portyázott Kurdisztán hegyeiben, Tugultipalesarra hadba indult a Khariabeliek és Kurkhié seregei ellen, «olyan járatlan erdőkben, a melyeket még nem kutatott fel semmi király. Az én uram Assur isten mondotta, hogy menjek; összegyüjtöttem tehát szekereimet és hadaimat, és behatoltam a járatlan vidékekre az Idni és az Aja hegyek között, melyeknek orma olyan hegyes, mint a tőr és szekereim számára nincsen rajtuk ösvény. Szekereimet tehát lent hagytam a rónán és fölhágtam a hegyekre». Ez a vállalkozás Örményország bérczei közepébe vitte az uralkodót; legyőzte Kurkhié lakosait és elfoglalta Kharia huszonöt városát. «Romokkal boritottam Szaraús és Ammaús kerületeit, melyek idötlen idők óta nem hódoltak meg. Megmérköztem hadaikkal az Arúma hegynél és letiportam őket, tetemeikkel, mint hullott vadállatokéval, beborítottam a földet, elfoglaltam városaikat, elragadtam isteneiket; magammal vittem őket foglyokul, magammal minden jószágukat és kincsüket, városaikat felperzseltem, lerontottam, elpusztítottam, rommá és törmelékké tettem mindent, uralmam nehéz jármába hajtottam őket, és szemök láttára adtam hálát Assúr istennek, az én uramnak.»

Tugultipalesarra, miután nyugalmat szerzett északon és keleten, nyugat felé fordult. Ez irányban első hadjáratát egészen Nairi meghódításának szentelte. «Vitézül az ütközetben, bátran a csatában mentem a felső tengerpart királyai ellen, a kik eddigelé nem ismertek hódolást és a kiket Assúr jelölt ki nekem. Hozzáférhetetlen hegyeken mentem át, olyan szorosokon, melyeken át nem hatolt sohasemmi régi király; járatlan utakon, sürü erdőkön törtem át.» Az Euphratestől keletre élő törzsek nem igen állottak ellent; de a folyamon túl minden talpalatnyi földet fegyverrel kellett elfoglalni. Nairinak huszonhárom királya összegyüjtötte seregeit, segitségül hivott a földközi tenger mellől egész népeket és megütközött; mind vereséget szenvedtek, városaik romba dőltek, fiaikat kezesekül fogságba vitték. Ez a

EGY ÖRMÉNY VÁROS KIFOSZTÁSA.

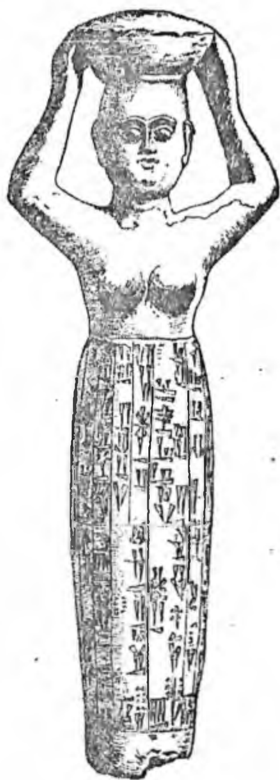
siker azonban csak kezdete volt a még nagyobb sikereknek. Tugultipalesarra a következő évben elindult Elasszárból, «miután megálmodta melyik a kedvező nap és Aram országa felé tartott, mely ország nem ismerte Assurt, az ő urát». Fölment az Euphratesen Khábur torkolatától, megverte a Zúkhi népet, egész Gargamisig üzte őket, üldözés közben átlépett a folyam gázlóján és fajából elsőnek, elérte az északi Khititák földjét.

A Khitibeliek, mióta III. Ramszesz alatt a tenger népei betörtek, elvesztették uralmukat Syriában és Kis-Ázsiában; már csak csekély nép voltak az Euphrates és az Aprié között, Gargamis körül. Mellettök vagy hat apró királyság osztozott meg a felső Orontes völgyén és a Naharanna sikságán. Tugultipalesarra könnyen győzte le az Egyiptomnak még nem régen hódoló népeket. Fölment északi Syriába és a Libanonon át behatolt az Akharru országba; Arvad kinyitotta előtte kapuit és hajókat bocsátott rendelkezésére. Az uralkodónak meglett az öröme, hogy nyilt tengeren járhatott és saját kezével ölhetett meg egy delfint. Diadalainak hire lehatott délre egész Egyiptomig; az akkor uralkodó fáraó bölcsen nem tiltakozott az ellen, hogy az őseitől szerzett jogokat így sérti az idegen. Sőt ajándékokat küldött Assyria hatalmas királyának, egyebek között krokodilusokat (namszukh) és vizilovakat (ummi). Ezek a Tigris mellékén ismeretlen állatok oly csodálkozást gerjesztettek, hogy méltónak tartották őket még az ország krónikáiban is megemliteni.[40]

Tugultipalesarra. (Rawlinson után.)

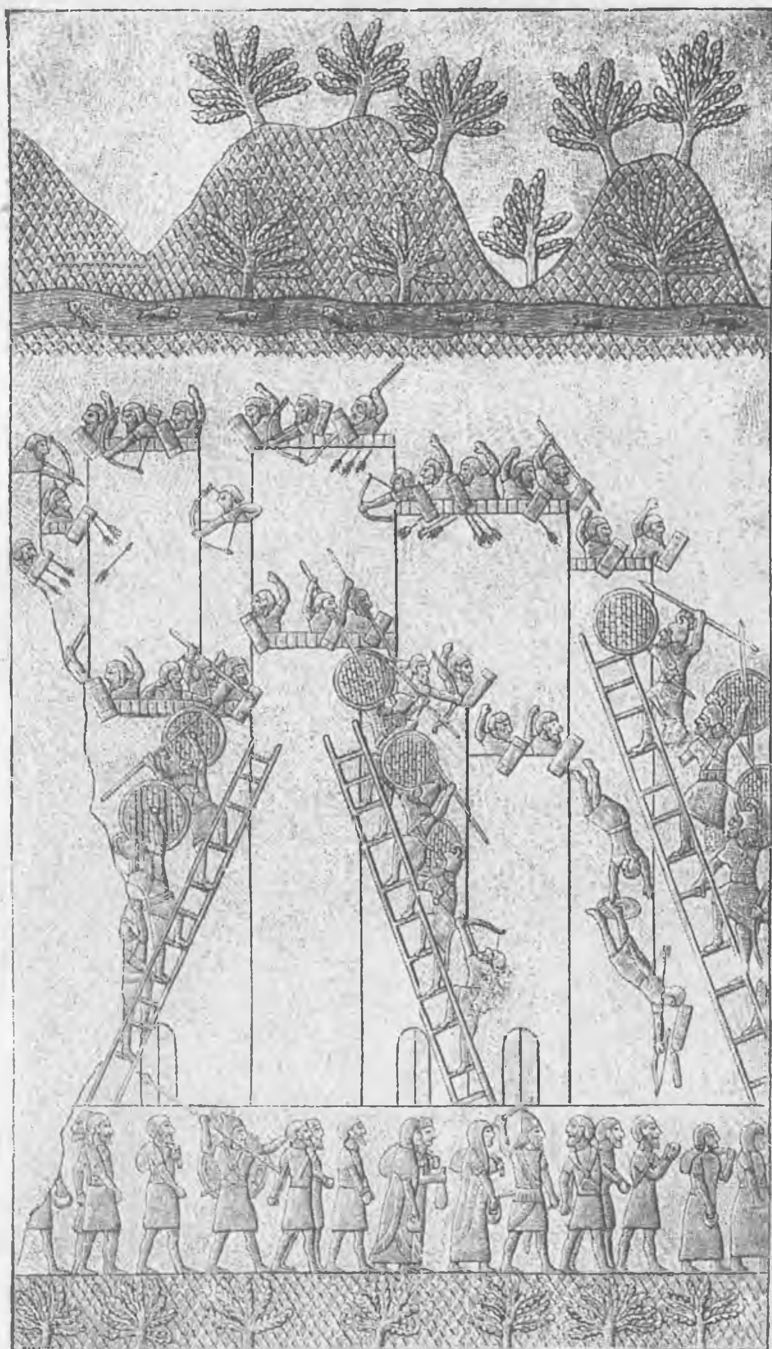
E háboruk története nagynak tünteti fel előttünk a hadviselő fejedelmet és népét. Mint a tizennyolczadik és tizenkilenczedik dynastia hatalmas fáraói, Tugultipalesarra is fáradhatatlan hadvezér. Legtöbb vállalkozásának maga áll az élén, megtámad és büntet számtalan törzset, távolsággal és akadályokkal nem törődve, bejárja egész birodalmát; mellesleg nagy oroszlánvadász és fökedvtelése vadállatokat öldösni. Az assyriaiak kétség nélkül Elő-Ázsia legkiválóbb népei közé tartoztak. Nem voltak ugyan olyan eredetiek, mint a

khaldeusok, kiktől a műveltséget tanulták, de szivósabbak és energiásabbak. Kitünő vitézi tulajdonságokkal is dicsekedtek; testi erő, tevékenység, ügyesség, hideg vér és rettenhetetlen bátorság dolgában párjokat kellett keresni. Kizavarták rejtekéből a vad bikát, és az országukban oly gyakori oroszlánt és szembeszálltak vele. E nagy erényeket azonban nagy vétkek homályositották el. Vérmes, erőszakos, hazug, érzéki, szertelenül kevély, csaló és a megvetett ellenséggel szemben áruló nép volt ez. Kevés nép élt vissza arczátlanabbul az erősebbik jogával. Az assyriaiak lerontották és felperzselték az útjokba eső városokat, karóba húzták, elevenen nyúzták meg a lázadó törzsfőket. Hiába volt meg külső müveltségöknek a nagy fénye, mindig csak barbárok maradtak.

Bagdadban talált bronz szobrocska ékiratokkal.

És minden kegyetlenségöket Assúr nevében követték el, mert mindenek fölött vallásos nép voltak. «A király sok dicsőséget halmoz magára, de még többet az istenekre. Hadakozik saját dicsőségéért és birodalmának kiterjesztéséért; de hadakozik azért is, hogy dicsősége legyen az isteneknek, kiket a más nemzetek tagadnak, és hogy ez istenek tiszteletét elterjeszsze minden ismert országban. Háborui egyaránt vallásos és hóditó háborúk; legkedvesebb alkotásai vallásos alkotások.» «Anu és Ramán, a nagy istenek, az én uraim temploma, melyet Samsiramán, Assúr főpapja, Ismidágan, Assúr pap-királyának fia, épitett ezelőtt hatszáznegyvenegy esztendővel, romba dőlt, Assúrdan, Assúr országának királya, lerombolta ezt a templomot, de nem épitette föl, hatvan évig nem nyultak hozzá.» Tugultipalesarra fölépitette még nagyobbra és körülvette templomokkal, palotákkal, melyeknek fényét dicséri. Az assyriai épitkezést azonban össze sem lehet hasonlitani az egyiptomival, se nagyszerüség, se az anyag nemessége dolgában. Eltörpülnek a lukszori és karnaki épületek mellett; formáik félszegek és kölcsön vettek. Az assyriaiak

Nagy Képes Világtörténet. I.

EGY ÖRMÉNY VÁROS ELFOGLALÁSA. A FOGLYOK ELHURCZOLÁSA.

főkép téglából épitettek és a téglafalakat vékony faragott kőlapokkal boritották be; az egyiptomi épitő mesterek ellenben mészkövet és gránitot használtak. Assyria palotái és templomai tartósság dolgában nem vetekedhettek az egyiptomiakkal; alaktalan omladékokká lettek.

Nairi meghóditása után Tugultipalesarra diadaloszlopot állított a Tigris egyik forrásánál. «Assúr, Samas, Ramán, a nagy istenek, az én uraim akarata szerint, én Tugultipalesarra, Assur országának királya, Assúrrisisinak, Assúr ország királyának fia, ki Mutakkilnuszkunak, Assúr ország királyának fia vala, én, ki legyőztem a népeket a nagy tengertől egész Nairiig, harmadszor hajtottam szolgaságba a Nairibelieket.» Egy más vállalkozás megszerezte a birodalomnak Khumanu (Comana) országát Kis-Ázsiában. Majd Khâldea szivébe hatolt a király és két évig minden irányban átszáguldott rajta; Dur-Kurigalzu (Akkerkuf?) Szippar, Babylon, Upi, (Opis) az uralkodó hatalmába kerültek, Zukhi országa pedig elpusztult. Ez a dicsőség azonban csakhamar homályosulni kezdett. Marduknádinakhé, Babylon királya, elűzte a betörőket és üldözés közben egész Assyriába követte, hol elfoglalta Hékali városát. Itt a templomokból elragadta az Istenek faragott képeit és Babylonba vitte, hol e szentségek négyszáztizennyolcz évig maradtak rabságban.

Assúrbelkala jóvá tette atyjának vereségeit: megvette Bagdada (Bagdád) városát, Babylon környékét elpusztitotta és Marduksapikzirmati királyt békekérésre kényszerítette. A béke tartott III. Samsiramán alatt is, ki szintén Tugultipalesarra fia volt. De Assúrabamar, Samsiramán fia, szerencsétlenül uralkodott. Gargamis közelében az egyesült khititák legyőzték és elvesztette a nagyatyjától hódított birtokokat. Syria kisiklott az Assyriaiak kezéből és attól fogva maga intézte sorsát.

A zsidók Kánaán földjén.

Az Egyiptomból kijött zsidók Sinai félszigetébe hatoltak. Ez ép akkor történt, mikor a libyaiak és a tenger népei a Nilus deltáját fenyegették; a menekülőknek kerülni kellett a nagy hadi utakat, hogy ne találkozzanak a barbárokkal, sem az üldöző fáraóval. A puszta a zsidóság nomád ösztöneinek igen megfelelő menedékhely volt. A papi hagyomány azt is tudni akarja, mit csináltak és meddig voltak ott. Vezérök Mózes, a Sinai hegyhez vezette őket és ott kapta meg istentől törvényeiket. Az Úr negyven esztendővel a Vörös-tengeren való

átkelés után megengedte Mózesnek, hogy visszavezesse népét Kánaán földjére, a honnan őseik eredtek. Mózes elfoglalta a Jordántól keletre fekvő vidéket, de meghalt, mielőtt elérhette volna az Igéretföldjét. Ennek a meghódítása Józsuéra, Nún fiára, a vezér utódára maradt.

A zsidók alkalmasint jó sokáig maradtak a Sinai félszigeten; III. Ramszesz győzelmei aligha keltettek bennök kedvet, hogy azokra az országokra vessék magokat, a hol egykori uraik uralkodtak. Későbbi hagyomány szerint ekkor, mint a fajtájokbeli népek legtöbbje, tizenkét törzsből álló szövetséget kötöttek.[41] E törzseket többé-kevésbbé közvetlen rokonság fűzte Jákob pátriárka tizenkét fiához. Rúben, Simeón, Lévi, Júda, Iszakhár, Zebulon, első feleségétől, Leától születtek; József és Benjámin második feleségétől Rákheltől, Dán, Naftáli, Gád és Áser hárembeli szolgálóitól. Lévi és József helyébe jött József két fia, kiket egy egyiptomi nővel nemzett, Efraim és Manassé. Ez a felosztás mindig inkább egy mythosi gondolatnak felelt meg, mint a valóságnak; de annyira belevette magát az erkölcsökbe, hogy névleg fenmaradt még azután is, mikor a törzsek egy néppé olvadtak, sőt részben eltüntek. Az időben, mikor a zsidók a pusztában éltek, a szám és az elnevezés még nem volt megállapitva ilyen pontosan. A törzseket igen laza kötelékek fűzték össze, mindenik a maga kedve szerint járt el, cselekvés vagy vezérlet egysége, sőt közös vallási kormányzás nélkül. A zsidók miután egy darabig földet keresve bolyongtak, megállapodtak a Holttengertől délnyugatra, azon a hegyes vidéken, mely Kádes (a mai Aïn Kadisz) városát veszi körül. Ez a táják szegény, száraz; alig akad ott egynéhány gondosan védett forrás, és a földművelésre, állattenyésztésre alkalmas uádi. A jövevények itt egyeredetű népeket, kenitákat, Edom fiait és madianitákat találtak, a kikkel hol szövetkeztek, hol harczoltak és olyan életet éltek, mint ma a beduinok; félig pásztorok, félig rablók voltak. E korra örömest emlékeztek viszsza még akkor is, mikor már megtelepedtek Kánaán földjén. A Sinai szent hegyök lett, a hol Istenök, Jahvé trónol dicsőségben és a honnan veszedelem óráján segitségére jő népének.

Egynehány család, melyből később Júda és Simeón törzse eredt, észak felé tört elő és ott kenitákkal egyetemben letelepedett Kádes környékén, nem messze Hebróntól. A nemzet zöme nem ment ezen a legegyenesebb úton, alkalmasint azért, mert félt az egyiptomiaktól és a nekik adózó népektől. A zsidóság lassan megkerülte a Holttenger déli mellékét, érintette a Móáb és Ammón rokon törzsektől

megszállott vidékeket és végre elért Gileád földére. Ez a vidék körülbelöl nyolczszáz méterrel magasabban fekszik a Jordán völgyénél. Lankás mezőség, legelőnek alkalmas, déli részén még csak gyéren akad fa, de a mint északnak haladunk, már egész erdőket látni, melyekben a bükk, a fenyő, a paratölgy, a sykomor, terebinth fákkal és óriási fügefákkal együtt díszlik. Három mély hegyszakadék az Ammón, a Jabbók és a Jarmúk vizét ontja a Jordánba és a Holt-tengerbe. A zsidó faj ősei, Ézsau, Lábán, Jákob bolyongtak valamikor e vidéken és a krónika nyomaikat kereste ott. A biblia szerint Makhanaimban Jákob szinről-szinre látta az istent, Penuélben pedig egy egész éjszaka küzdött ellene. A hagyomány csatákról beszél, melyeket Mózes Gileád földjén vivott, győzedelmekről, melyeket az egyesült izraeliták Szihón-on az Amoriták királyán és Óg-on, Básán királyán vivtak ki. Az ország elfoglalása lassan, fokonkint történt; a jövevények mint pásztor- és rablócsapatok lopództak be és összeállva végre elegen lettek rá, hogy kiüzzék, szolgaságba hajtsák vagy magukba olvaszszák az ős lakókat. Gád a föld legjavát foglalta le magának. Rúben a Holt-tenger keleti partján akart birtokot hasítani, Ammon és Moáb földjéből. Később Mákhir és Jáïr nemzetségei, melyek nem tudni hogyan, Manasséhez csatlakoztak, megvivtak az Aramaeusokkal a Genezareth tava és a Jarmúk északi partja között fekvő rónaságért. A Nóbakh törzse egyszer egész Kenáthig hatott el a Haurán hegység lábánál. A törzsek elfoglalván e birtokokat, a nemzet zömétől elszigetelve éltek; ha segítségkérés hatott hozzájuk, «Gileád a Jordánon túlon nyugton maradt», «Rúben patakjai mellett pedig nagy volt a tanácskozás» — de hasztalan. Sokat kellett védekezniök a syriaiak, a pusztabeli beduinok, Moáb és Ammón ellen. Gád mindig győzedelmeskedett az ellenségen, Rúben azonban úgy kimerült, hogy nemsokára már csak neve élt Izrael fiai között.

A Jordántól nyugotra fekvő vidékek megszállása bizonynyal ép olyan körülmények között történt, mint a Gileádé. Ebbe a papi hagyomány nem örömest egyezett bele; jobb szerette volna, ha a hódítás egyszerre, gyorsan, isten parancsolatjából és látható pártfogása mellett történik. Mózes halála után Józsué, Nún fia, átlépett a folyón, nem messze a torkolatától és bevette Jerikót. E város bukásával vele járt a szomszéd Ai, Béthél, Sikhem városoké. A Kánaán szivében fekvő Sikhem csakhamar egyesülő pontja lett a népnek; Józsué megtette székhelyévé és Ébal hegyén nagy kőoltárt emelt, melybe bele voltak vésve a legfőbb törvények. Az Adóniczédek jebu-

zeus király uralma alatt levő déli Kánaánbeliek támadását a zsidók visszaverték Gibeón falai alatt; a vezéreket megcsonkították vagy levágták. Nem járt jobban Haczór királya, Jábin sem; vereséget szenvedett a Meróm vize mellett, fővárosát felperzselték. Miután az ország így kitisztult, a győztesek osztozkodtak és minden törzs azt a földet kapta meg Józsué kezéből, melyet a sors jelölt ki számára. Ez azonban nem történet, csak a hódítás legendája. A törzsek nem jártak el oly egységesen, mint elénk adják; mindenik a saját szakállára dolgozott és a népesebbek arra használták erejöket, hogy nagyobb részt kapjanak. Csapatonkint, nemzetségekként mentek át a Jordánon túlra. A hagyomány szerint Jerikóval kezdték örökségük visszafoglalását és valóban hihető, hogy több törzs erre hatolt át. Ha azonban meggondoljuk, hogy telepeik Sikhem szomszédságában voltak legnagyobb számmal, azt kell hinnünk, hogy a jövevények zöme a folyó közepe táján kelt át. Átjutván a nyugoti partra, maguknál sokkal műveltebb és az ellentállásnak sokkal hathatósabb eszközeivel rendelkező népekre bukkantak. A fallal körülvett városok és a vas hadi szekerek, melyek századokon át daczoltak a fáraók gyakorlott vitézeivel, nem igen félhettek a körültök ólálkodó, rosszúl fölfegyverzett héber csoportoktól. Nem is volt itt szó igazi háborúról, csak portyázásokról, csetepatékról, meglepésekről, melyeknek egynéhány megerősített hely áldozatúl esett. Kánaán több népe megunva ezt a folytonos nyugtalanságot, végre megegyezett a portyázókkal és átengedte nekik a tartomány egy részét; némely városok a maguk jószántából nyitottak kaput a zsidók előtt és összeházasodtak velük. József törzseinek erősebbike, az Efraimé, az ország közepén élt azokban a hegyekben, melyek a Jordán völgyét elválasztják a syriai parttól, és lassanként magába olvasztotta az előbbi birtokosokat, az Amalekitákat. A többi törzs is jól rosszúl elhelyezkedett: Benjámin délen, a Jerikó termékeny rónáján uralkodó magaslatokon, Manassé északon a Jordán morotváiban és a Tábor hegyszakadékaiban. Négy csekélyebb törzs, Iszakhár, Áser, Naftali és Zebulon, a Tyrus és Sidon mögött levő halmos fokföldre húzódtak. Simeón és Lévi vereséget szenvedtek egy Sikhem ellen intézett támadásban; a Lévi nemzetség egészen megsemmisült, Simeónból pedig csak egynehány család maradt, melyek aztán Júdával egyesültek, A Dán nemzetségebeliek sokáig bolyongtak, földet keresvén. Hatszázan közülök béke idején hirtelen rátámadtak Lais sidoni gyarmatra, kardra hányták a lakosságot és saját nevöket adták a városnak. Kánaán rónája és a megerősített városok többnyire

megtartották függetlenségöket; így északon Béth-Anáth, Béth-Semes, Megiddo, Táanak, Béth-Seán, Sikhem, délen Jebúsz, Gibeón, Gezer, Ajálón és még több. A hóditók nem birván ezeket is elfoglalni, három nem egyenlő nagyságú tagba szakadtak és e tagokat nem kötötte össze semmi. Középen Efraim és József nemzetsége volt; délen Júda és Siméon; északon Iszakhár, Áser, Naftáli, Zebulón és Dán.

A megszállásra következett időszak mintegy hőskora a zsidó népnek. A papi hagyomány, mely egyedül őrizte meg számunkra ez idők emlékét, rendezni akarta és a maga módja szerint magyarázta az e korról szállongó legendákat. E hagyomány szerint a tizenkét nemzetséget összekötő kapcs egyre jobban lazult, a mint Mózes és Józsué emléke halaványodott. A győzők «lakának Hitteus, Amoreus, Perizeus, Hivveus és Jebuzeus között és vevék azoknak leányait magoknak feleségül és az ő leányaikat adák azoknak fiaiknak és szolgálának azoknak isteneiknek. Tevének azért az Izrael fiai gonoszt Jahveh szemei előtt, és elfelejtkezének Jahvehről az ő istenökről és szolgálának a Baálimoknak és az Aséráknak» (Bir. 3, 5—7). Megromolván a vallásos egység, a politikai egység magától lett semmivé. A törzsek egymás ellen kezdtek hadakozni, a legerősebb nemzetségek tűrték, hogy a Kanaánbeliek elnyomják gyöngébb testvéreiket, sőt maguk sem tudták függetlenségüket megvédeni. Izraelnek hiába volt negyvenezer fegyverfogható férfia, a szomszédtörzsek martaléka lett. Az amoreusok, az ammóniták, a móábiták, a filiszteusok sorban uralkodtak a nép egyes töredékein és uzsorakamatokkal fizették vissza mindazt, a mit Józsué idejében szenvedniök kellett. «Valahová kimennek vala, Jahveh keze vala ő ellenek gonoszra, a mint megmondotta volt Jahveh, és a mint megesküdt volt Jahveh nékik; és igen megnyomorodának. Támaszt vala pedig Jahveh Birákat, kik megszabaditanák őket a ragadozóknak kezekből: De az ő Biráikat sem hallgaták, hanem más idegen istenek után fertelmeskedének, és meghajták magokat előttök; eltávozának hamar az útról, melyen jártak vala az ő eleik, és noha hallanák Jahveh parancsolatit, de nem cselekedének aképen. Mert mikor támaszt vala Jahveh nékik Birákat, Jahveh vele vala a Biróval, és megtartja vala őket az ő ellenségeiknek kezekből, a Birónak minden napjaiban: mert elváltoztatja vala Jahveh az ő akaratját az ő fohászkodásokért, melyet tésznek vala az őket nyomorgatók és szorongatók miatt. De minekutána a Biró meghal vala, visszatérnek vala, és megfertőztetik vala magokat, sokkal inkább, hogysem mint az ő eleik, járván az idegen istenek után, szol-

gálván azoknak, és meghajtván magokat azok előtt: Semmit el nem hagynak vala az ő cselekedetekben és kemény utokban» (Bir. 2, 15—19). A történet ilyetén felfogása teljesen helytelen. A Birák nem következtek rendszerint egymásra. Nem voltak hivatalos méltósággal felruházott tisztviselők, a kiket az egész nemzet elismert; nem egy jól megalkotott köztársaságnak magától a nemzeti istentől megválasztott fejei. Olyan hősök voltak ők, a kik csak a maguk körében nagyok; és legtöbbször nem hatottak már a szomszéd törzsre sem. Ehud Benjámin törzséből való. Jefté Gileadé, Gedeon Manassétől ered. Egynéhányuk valóban élt a világon; de többek, minő például Othniel, csak egy nemzetségnek vagy sátoraljának megtestesitett meséje. «Azt a Birát, a kiről legbővebben szól az irás», mondja Nöldeke, «az erős Sámsont, történeti alaknak kell tekintenünk; de viselt dolgai és szenvedései merő legendák, melyekben a keserü gúny és a tragœdiai mélység úgy elegyedik, hogy nem találunk hozzá foghatót az egész ószövetségben.»

E korszaknak összefüggő történetéről tehát nem is lehet szó. Teljes feledés temette el Izraelnek a Kanaánbeli városok ellen folytatott harczait; csak egy néhány epizód maradt meg az emberek emlékezetében. József nemzetsége mint «Isten bajnoka» és gyöngébb testvéreinek védője viselte magát. Midőn a Kisón völgyében megmaradt Kanaánbeliek a kétségbeesésig szorongatták az északi törzseket, ez a nemzetség formált valóságos szövetséget vezérök, Sziszera ellen és először egyesitette közös vállalkozásban a nemzet felét. Az elnyomottak szavára «Efraim nemzetségéből az Amalékiták, Mákhir nemzetségéből a hadnagyok, Zebúlonnak nemzetségéből, a kiknek méltóságuk vagyon, az Iszakhár nemzetségéből való fejedelmek Debórával (és Naftali) Bárákkal» sietnek elé. Rúben, Gád, Áser nem hajtanak a hivásra. Sziszera összegyűjti a Kanaánbeliek sejkjeit és sikra száll. A két sereg «Taanák tartományában, a Megiddó vizénél» ütközött meg. «A mennyekből harczoltak mi mellettünk: A csillagok az ő helyekből harczoltak Sziszera ellen. A Kison patakja seprette el őket, a Kedumim patakja, a Kison patakja: Tapodj meg, oh én lelkem, minden erőt! Akkor az ő erős vitézeinek lovoknak körmeik megtörödének az ő futások miatt. Átkozzátok Mérózt, azt mondja Jahveh Angyala, szüntelen átkozzátok az ő lakosait, mert nem jöttek segitségére Jahvehnak, az Jahvehnak, mondom, segitségére az erősök ellen.» Sziszera menekülés közben megállt Jáel, a kéneus Heber feleségének sátránál; vizet kért, tejet adott neki az asszony, «a nagy urakhoz

illendő csészében adott néki vajnak tejét. Az ő balkezét a szegre, jobbkezét pedig a munkálkodóknak pőrölyére nyujtotta, és ütötte Sziszerát: fejét elvette, megsebesitette és általverte az ő vakszemeit. Az ő lábai között tekergett, elesett, feküdt: az ő lábai között görbedett meg, ugyan ott elesett meghalván!» A győzelem után még soká énekelték, Sziszerának anyja hogyan «néz vala a rostélyos ablakon, néz vala, azt mondván: Miért késik az ő szekere megjőni? Miért késnek az ő szekerei lovainak lábaik? Az ő fő asszonyi közül az eszesek felelnek vala; sőt még ő maga is magát ily beszédekkel vigasztalja

Tábor hegye.

vala: Avagy nem a nyert prédát osztják-é? Egy vagy két leányzót minden személyre? A szép tarka öltözeteknek nyereségét Sziszerának magának, a tarka és tővel varrott nyert öltözeteknek prédáját: Mindkét felöl szépen megvarrott ékességeket az erőseknek nyakok megékesitésére. Ekképen veszszenek el mind a te ellenségeid, ó Jahveh! a kik pedig ötet szeretik, legyenek olyak mint a nap, mikor feltámad az ő erejében!» (Bir. 2. 30.)

E győzelem hatása azonban nem tartott sokáig. A közös védekezésre egyesült törzsek csakhamar megint szétváltak és a Kánaánbeliek, mint egykor az egyiptomi betörések idejében, hamar kihever-

ték a vereséget és még alkalmatlanabbak lettek, mint valaha. Különben nemcsak ők voltak Izráel ellenségei; a pusztai beduinok ép úgy bántak a zsidókkal, mint ezek a Kánaánbeliekkel. Bandáik szüntelenül zaklatták Rubent és Gádot; sőt átléptek a Jordánon és váratlanul rátámadtak a központi törzsekre. Ehud biró, a benjaminita, fölszabadította testvéreit; mint a legenda mondja, saját palotájában ölvén meg Eglónt a móábiták királyát. Mikor Móábot visszaverték, Midián szállott síkra és évről-évre ismétlődő betöréseik tönkre tették Efraimot. A tehetetlenség érzete vitte rá a törzs nemzetségit, hogy ismét egyesüljenek, szembeszállani az ellenséggel; és ezért választottak közös fejedelmet, királyt is. E czímet Izráelben először úgy látszik egy Manassé nemzetségbeli ember viselte: Jerubbál, kit némelyek Gedeónnak is neveznek. A legvalóbbszinű előadás szerint két midianita sejk, Zebah és Czalmána, megtalálták ölni Gedeón két testvérét a Tábor közelében. Gedeón üldözésökre indúlt, utólérte őket a Jordánon túlon és a győzelem után saját kezével megölte; ez a siker megfélemlítette a nomádokat és legalább egyidőre nyugalmat szerzett. Manassé nemzetsége fölajánlotta a királyságot Gedeónnak, ki azontúl Ofrában lakott és a keleti despoták szokása szerint templomot épített, melynek papjai őt tisztelték. A hagyomány hatalmas, gazdag fejedelemnek mondja őt; felsőségét egész Sikhemig elismerték. Halálakor a trónnak számos törvényes gyermekei közül valamelyikre kellett volna szállania; de Abimelek, egy kanaáni asszonytól való fia kiáltatta ki magát Sikhemben, anyja testvéreinek támogatásával. Abimelek úgy tett, mint a mai beduin törzsfők szoktak tenni: visszaélt a hegyekben elfoglalt kedvező helyzetével, megsarczolta a közelében elvonuló karavánokat és kifosztotta azokat, a kik nem akartak kénye-kedvének engedelmeskedni. Sikhem régi aristokratiája, mely a hódítás első évei óta szövetségese volt az izraelitáknak, nem bírta sokáig elviselni ez egyetlen ember uralkodását és egy Gáal nevű kalandor-vezér ösztökélésére feltámadt. Sikhem drágán fizette meg ezt a szerencsétlen vállalkozást; Gáalt megverték, a város ellentállás nélkül az ellenség kezébe került és vagy ezer szökevény, ki Báal-Berith (a szerződés Bálja) templomába menekült, lángok között veszett. Sikhem visszahódítása után Abimelek Tebeczt fogta ostrom alá; a város elesett, de a győzőt is megölte a fellegvár ellen intézett támadáskor egy hajított kő. Így végződött a királyság ez első kisérlete. Abimelek halála után az egymástól elszigetelt és vezér nélkül való törzsek még jobban elgyengültek és kész martaléka lettek a fosztoga-

tóknak. A hagyomány mindazáltal megemlékszik egy nehány sikerről; így azt mondja, hogy egy rablóvezér, Jefte, felszabadította az ammóniták alól Gileád földjét. De e győzelmeknek, még ha igazak is, nem lett semmi tartós foganatja; egynehány év múlva megint előtoppant az ellenség, még merészebben, mint valaha.[42]

Palæstina és Phœnicia a Birák korában.

Az Igéret földjének déli részén még rosszabb volt az állapot. A három törzs közül, mely a Holt-tenger és a Földközi-tenger közé akart jutni, Dán lemondott a vállalkozásról és a Jordán forrásai körül próbált boldogulni; a csaknem teljesen megsemmisült Simeónból megmaradt egy nehány család Júdába olvadt bele; Júdának magának csak igen kevés sikere volt hódító törekvéseivel. Miután délről behatolt Syriába, erőszakkal gyarmatosította Negeb egy részét és szövetséget kötve a Kanaánbeliekkel, Hebrón és Arád birtokába jutott; de ezzel vége is lett a sikereknek. Jebúsz, Gezer, Gibeón visszaverték a támadókat és gátat alkottak a Júdeabeliek és József népe között; a filiszteusok megakadályozták, hogy lejussanak a rónára és mintegy körülzárva tartották őket a hegyek között.

A filiszteusok is uj nép voltak Kánaán földjén, mint a zsidók. «Egy igen valószinű föltevés szerint, melyet a legkiválóbb exgeták és ethnographusok is elfogadnak, Kréta szigetéről jöttek», úgy mond Renan. Már a plisti név is idegen eredetre, vagy hosszu barangolásokra vall, és a pelazgok nevét juttatja eszünkbe. Héber irók nem egyszer Kréthinek hívják őket és e szóban nehéz föl nem ismerni a krétai nevet. Az egyiptómi emlékek megerősitik e feltevést és még azt is megmondják, mikor történt a filiszteusok költözése. A filiszteusok ama törzsekhez tartoztak, melyek III. Ramszesz idejében betörtek Egyiptomba. Vereséget szenvedve, nem tértek vissza messze hazájokba, hanem alája vetették magokat a királynak és engedelmet kaptak tőle, hogy megtelepedjenek Syria déli tengermellékén.

A terület, melyet kaptak, Syria, a tenger és a puszta között körülbelől Joppéig terjedt. Öt jelentékeny városa Gáza, Askalon, Asdód, Ekrón és Gath uralkodott Palæstina nyugati részén és az Isthmuson. Már a fáraók is törekedtek e tartomány birására; III. Thuthmosz, I. Széti, II. Ramszesz semita helyőrségeket tartottak Gázában. III. Ramszesz a filiszteusokat telepitette oda, azt hitte, bízhatik hűségökben. A földet és a nagyszámú nyilt helységeket az

avvim nép birta, mely semmi ellenállást nem fejtett ki. A filiszteusok elfoglalták az öt várost és házasságok révén összeelegyedtek az ős néppel. Elfogadták nyelvöket és vallásukat is: a gázai Marna és aszkaloni Hal-istenek, Dagon és Derkéto, lettek isteneik. Az e vegyülékből keletkezett faj természetesen két osztályra szakadt: népre, mely főkép benszülött családokból állott, és a III. Ramszesz gyarmatosaitól származó katonai aristokratiára. Az öt «testvér-város» öt szövetséges fejedelemség fővárosa lett. Gáza rendesen hegemóniát gyakorolt, a mit katonai és kereskedelmi fontosságának köszönhetett; rang szerint következtek utána Asdód, Aszkalón, Gath és Ekrón. Mindenik tartományt katonai vezér vagy *szeren* kormányozta; Gathban, hol a népben még igen sok kanaáni elem volt, ez a méltóság öröklődött és király (*melek*) czimével járt. Az öt szeren időnkint tanácsba gyült, eldönteni a szövetség ügyeit; hadat közösen viseltek és mindenik a maga fejedelemségét vezérlette. Legfőbb erejök volt a nemesség vezette sok hadiszekér és az ijászok, kiknek ügyességét a közmondás is magasztalta Izraelben.[43]

Mikor a ramesszidák lemondtak Syriának őseiktől öröklött uralmáról, a magukra maradt filiszteusok szomszédaik fölébe akartak kerekedni. A sidoniak nem rég tetemes veszteségeket szenvedtek; a görögök nemcsak az Aegeumi-tenger szigeteit Rhodus kivételével vették el tőlök, hanem még a Kelet tengerein is üldözték őket. Káriában, Kilikiában, Pamphyliában görög gyarmatok keletkeztek, sőt magát Kyprost is megtámadták az achaiok. Megalapitották ott Salamis városát és lassankint kényszeritették a phœniciaiakat, hogy Kition, Lapéthos és több kevéssé jelentékeny város kivételével átengedjék az egész szigetet. A keleti világ határára került kyprosi görögökre nem maradt hatás nélkül a keleti műveltség. Művészeik, kik közvetve vagy közvetlenül egyiptomi és assyriai hatás alatt voltak, hol Egyiptom, hol Assyria utánzása felé hajlottak. A khitiktől legalább részben elsajátitották az irásmódot és minden hibáival még azután is használták, mikor a fajokbeli többi népek már elfogadták és tökéletesítették a kadmosi alfabétát.

Ezek nagy veszteségei voltak a phœniciaiaknak, de messze földön tett hóditásokkal pótolták. Mint alkalmasint Kis-Ázsia többi népét, őket is vonzotta nyugot felé a drága érczekkel gazdag és termékeny föld hire; Görögországból átmentek Olaszországba, Siciliába, Maltába és Afrikába. Két út állott nyitva előttük. Siciliából elindulva és eleinte északnak, aztán keletnek tartva, csakhamar eljutottak Sardi-

niába, aztán a Baleári szigetekre. Az afrikai part mellett hajózva pedig a gibraltári szorosnál elérték az Oczeánt. Elég valószínű, hogy sokat jártak ezen a két úton és gyarmatot alapítottak a Baleárokon. E szigetek birtoka annyival hasznosabb volt reájuk nézve, mert Spanyolország keleti partja meglehetős nehezen hozzáférhető, Minorca ellenben egyike a Földközi-tenger legjobb kikötőinek. Melkarth hódításainak végső határa a gibraltari szoros volt. Ott akkor még apró szigetek voltak, melyek azóta eltüntek a tengerben; kettőn, melyek egyike Európához, másika Afrikához tartozott, az isten két oszlopot emelt diadalainak emlékére és e meséből keletkezett a gibraltári szoros régi neve: Herkules oszlopai. Az oszlopokon túl kezdődött Tarsis országa, a görögök Tartessosa, egyike az ó-világ legtermékenyebb vidékeinek. A Bætis (Guadalquivir) és Anas (Guadiána) öntözte rónán az olajfa, a szőlő, a gabona százszorosan fizet. A birkanyájak finom gyapja igen alkalmas volt a szőnyeg- és himzés-munkákra, melyekben a phoeniciaiak mindig kitüntek. A széles, mély és egész az ország belsejéig hajózható folyók aranyfövenyt hordtak.

Az akkor még erdős hegyek bányáiban bőven volt arany, ezüst, ón, réz, vas. A tenger hallal bővelkedett, különösen tinnel. A phoeniciaiak többször fordultak meg itt, mielött elfoglalták volna az országot. Legrégibb gyarmatjuk alkalmasint Six volt, a Herkules-oszlopain innen, túl pedig Onoba. Krisztus születése elött 1100 felé végre egy tyrusi hajóraj érkezett ide, gyarmatosokat rakott ki egy kis hosszú, keskeny szigetre, melyet a parttól csak egy vékony vizcsik választott el. Ez lett Gadir, mely kitünő helyzetének révén csakhamar a spanyolországi, karteiai, malacai, abderai birtokok középpontjává emelkedett. Tyrus és Gadir között nemsokára oly sürü és rendes volt a közlekedés, mint Kypros és Phœnicia között.

A régiek kis hajóinak az ilyen hosszú útban gyakran ki kellett kötnie, hol a rossz idő miatt, hol élelmi szerek szerzése végett. A phœniciaiak gyarmatokkal népesítették be a hajó-állomásokat. Ha valamely hegyfok mögött észrevettek egy jól védett kikötőt, vagy a föld közelében levő kis szigetet, vagy fövenymartot, hova a hajót ki lehet vontatni, azonnal a helyi viszonyok szerint kereskedelmi telepet, erősséget vagy várost alapitottak. Siciliát a gyarmatoknak valóságos övével vették körül. Délen volt Rós Melkarth, keleten Motya, északon Soloeis és Ziz. Astarte temploma Eryx hegyén még a pogányság utolsó napjaiban is szentség hirének örvendett és a phœniciaiak számára hosszú századokon át biztosította a környék birtokát. A dús

ércztermő Sardinia szigeten Karalist, Tharrost, Sulcit épitették a legkedvezőbb pontokon. Afrikának Siciliával szemben levő része maga is nagyon alkalmas volt a kereskedésre. Bőségesen került onnan elefántcsont, ritka fanemű, fűszerszám és drága ércz, melyre a phœniciai iparnak szüksége volt. Elfoglalták azt is. Egy, sajnos, bizonytalan hagyomány szerint időszámitásunk előtt tizenkét századdal alapitották Utikát, legrégibb városukat e parton. Utika mellett csakhamar megépült a többi város, a két Hippo, Hadrumetos, Leptis és talán Karthago is. Ha igaz, a mit Sallustius korában beszéltek, sikereiket annak köszönték, hogy Afrikában velök rokon népek laktak. Vagy a pásztorok betörésekor, vagy a tengeri népeknek Afrikába érkeztekor ázsiai eredetű törzsek jártak a libyai part mentén egész a Syrtisekig, átlépték a Triton-tó lefolyását és elfoglalták Byzacenet. Később a zsidó-keresztyén hagyomány belekeveredett a púnba. Azt állitották, hogy az Igéret-földjéről a zsidóktól kiűzött kanaániak Phoeniciába, később Afrikába vonultak vissza; e menekülők között emlegették a Kr. után hatodik században a girgaseusokat. «Még ott laknak», mondja rólok Prokopios, a történetiró, «és phœniciai nyelven beszélnek. Erősséget épitettek egy numidiai városban, a hol ma Tigisis van. Itt egy nagy kút mellett két fehér kőoszlop áll; phœniciai betűs irás olvasható rajtuk és a jelentése: «Mi vagyunk azok, a kik elmenekültünk Józsué, Naué fia elől.» Bármint is legyen e mondákkal, az bizonyos, hogy a part mentén lakó gyarmatosok fölhasználták az ország minden kincsét az anyaháza javára. Sidon bazárjaiban mindig bőven volt mindaz, a mit Nyugot-Afrika terem és a mit a karavánok Szudánból hoznak: búza, gyapjú, strucztoll, elefántagyar, aranypor, mézga.

Érdemes volt tehát a filiszteusoknak a phœniciaiak ellen indúlni. Askalonból elindúlt hajórajuk tönkretette a sidoni hajórajt és megvette Sidont. Ez Kr. előtt a XII. század vége felé történt. Azok, a kik megtudtak menekülni a szerencsétlenségből, Tyrusba vonultak vissza és Tyrus ettől fogva Phœnicia leghatalmasabb állama lett. A filiszteusok a szárazföldön is boldogultak. Kezdetben mintha beérték volna azzal, hogy visszaverik a zsidók támadásait; később Dán legyőzetve, észak felé vándorolt, Júda pedig alig merészkedett ki hegyeiből. Nem tudni, mi okból keveredtek háborúságba József nemzetségével; alkalmasint azért közeledtek Efraim hegyéhez és a Kisón völgyéhez, hogy kezökbe kerithessék az Egyiptomból Damascusba és Syria északi részébe vivő nagy kereskedelmi út főbb állomásait. Izráel előörsei, a Dán törzs nemzetségei vitézül, sőt nem egyszer sikeresen szálltak

szembe a filiszteusokkal és ez a szüntelenül megujuló hadakozás lett két-három század múlva Sámson legendájának forrása. A csatározásoknak egy nagy vereség vetett véget. Silóhban Efraim törzsében

Amriti tornyos sirok Sidon mellett.

volt egy papcsalád, mely Jahvéhnek, a hadak istenének frigyszekrényét őrizte. Ez a szekrény vagy nagy láda volt, vagy olyanféle szent hajó, a milyenen az egyiptomi papok szokták szállitani Ámont. Az

istennek két kőképe volt benne, a melyekről később azt mondták, hogy a törvény van reájuk irva. A frigyszekrény papja, Éli, bár nem volt biró, nyomós szavú ember volt Izráelben és mindig tanácsát kérték, ha közügyről volt szó. A filiszteusoktól szorongatott zsidók hozzáfordultak és ő Jahveh pártfogásának zálogául reájok bízta a frigyszekrényt. A zsidók azonban már az első ütközet alkalmával csalódtak reménységükben; vereséget szenvedtek, Isten ládája az ellenség kezébe került és Eli két fia: Khofni meg Fineás elestek. «Elszaladván pedig a harczról egy ember a Benjámin nemzetségéből, juta Silóhba azon napon, ruháját megszaggatván és port hintvén fejére. Eljuta azért az, és imé Éli ül vala székiben az útfélen várakozván, mert az ő szíve nagy rettegésben vala az Isten ládája miatt. Mihelyt pedig béjuta az ember, hogy hirt mondana a városban, megzendüle az egész város. Hallván pedig Éli a nagy kiáltást, monda: Micsoda nagy kiáltás ez? Az az ember pedig nagy sietséggel eljöve, és megmondá Élinek. Vala pedig Éli kilenczvennyolcz esztendős, és az ő szemei meghomályosodtak vala, és nem láthat vala. Monda azért az ember Élinek: Én a harczról jövök, a harczról szaladtam ma. És monda: Mint lőn a dolog, jó fiam? Felele a követ és monda: Megfutamodék az Izráel a filiszteusok előtt, és igen nagy kár lőn a népben, a te két fiad is megholt Khofni és Fineás, az Isten ládáját is elnyerték. Mikor azért az Isten ládáját említette volna, hátra esék a székből a kapufélen, és megszegék a nyaka, és meghala, mert immár igen vén és nehéz ember vala: És az Izraelt itélte vala negyven esztendeig.» (Sám. IV. 1—18.) Efraim is igájuk alá hajlott, mint Júda, a filiszteusok helyőrségekkel szállották meg a városokat mint pl. a Beniáminbeli Gibeát és Izrael népének nagyobb fele uralta őket.

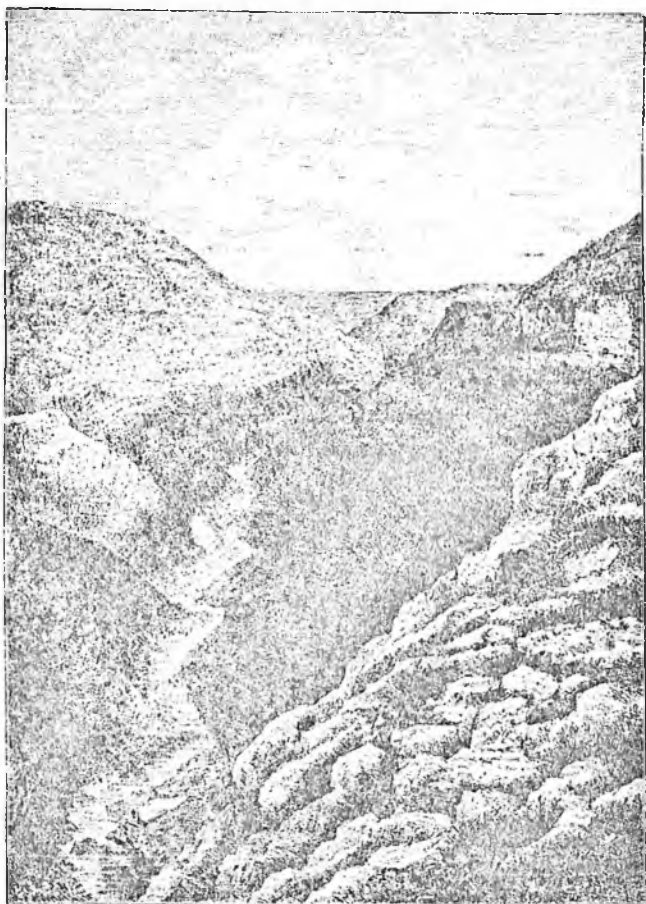
II. FEJEZET:

A ZSIDÓ KIRÁLYSÁG

A zsidó királyság kezdete: Saul, Dávid és Salamon.

A filiszteusok uralma alkalmasint egy félszázadig tartott. A hagyomány később rövidebbnek akarta feltüntetni az elnyomás ez idejét, vagy legalább a zsidóság egynéhány győzelmét csempészte bele. Sámuelt, Elkána fiát, Jahvéh tiszteletének szentelte anyja, az ájtatos Hanna. Már gyermekségében Silóhba küldték; ruhája gyolcs efód és egy kis palást volt, melyet anyja hozott neki minden esztendőben. Éli előtt szolgált az Úrnak egész addig, mikor egyszerre isteni sugallat lepte meg. Attól fogva «Jahveh vala ő vele, ugyannyira, hogy semmi beszédét a földre nem hagyja vala esni. És eszébe vevé az egész Izráel népe, Dántól fogva egész Bersebáig, hogy Sámuel Jahveh'nak hűséges prófétája volna.» (1. Sám. 3, 19. 20.) Éli halála után húsz évvel Sámuel elérkezettnek vélte az időt, hogy Izráel lerázhassa az igát. Intette a népet, hogy mondjon le a bálványozásról és Miczpáhba hivta össze vezekleni bűneiért. A filiszteusok e gyülekezés láttára, mely uralmokat fenyegette, «reá indulának az Izráelre, melyet mikor meghallottak volna az Izráel fiai, igen megrémülének a filiszteusoktól. Hoza azért Sámuel egy gyermekded bárányt és azt épen megáldozá Jahvehnak; és felkiálta Sámuel Jahvehez Izráelért és meghallgatá őtet Jahveh.» Az Isten mennydörgéssel ijesztett a filiszteusokra, úgy hogy alig hogy vissza tudtak menekülni földjükre. «Felvőn pedig Sámuel egy követ és felállítá Miczpáh és Sén kőszikla között és nevezé azt a helyet ily névvel: Ebenézer és monda: «Mindeddig segitséggel volt nékünk Jahveh.» Sietett felhasználni a győzedelmet, megverte a tyrusiakat, az amorreusokat és visszahóditotta az elveszett városokat. Ennekutána visszatért szülővárosába Rámába és oltárt emelt Jahvehnak. «Elmegyen vala pedig esztendőnként és bejárja Béthélt, Gibeát és Miczpáht, gyülést tartott és minden helyeken törvényt szolgáltat vala Izraelnek.» (1. Sám. 7, 15. és köv.) Igy beszél a papi hagyo-

mány; egy más, az igazsághoz közelebb járó hagyomány, kevésbbé fényes szinekkel festi Izráel helyzetét. E szerint a győzedelmes filiszteusok lefegyverezték a meghódított népet. «Nem találnak vala kovácsot az egész Izráel földén; mert azt mondják vala a filiszteusok:

A mikhmasi szoros.

«Nem akarjuk, hogy a zsidók valamiképen szablyát és dárdát csinálianak. Ugyannyira, hogy mind az Izráel népének a filiszteusokhoz kellene menniök az ő szántóvasok, kapájok, fejszéjök élesitésére. És reszelőjök vala a szántóvasaknak, kapáknak, háromágú villáknak, fejszéknek és ösztönnek megélesitésére.» (Sám. I. 11, 13, 19--21.)

A bajuk akkor kezdett jóra fordulni, mikor már nem válhatott roszszabbá. Először az ammóniták betörése okozta Jerubbáal és Abimelek múlékony birodalmának felállítását. A filiszteusok járma alatt görnyedő Izráel attól remélte szabadulását, ha összes egyesített erőit egy ember kezébe teszi le; most a nagy veszély közepett, az igyekezet nagy volt és az eredmény méltó hozzá. Abimelek csak két vagy három törzsön uralkodott, Saul az egész nemzeten.

Benjámin, a legkisebb és legvitézebb nemzetség, csak előörs volt Efraim déli határán. Birtokában alig volt egynéhány kisebb helység: Ráma, Mikhmas, Gibea, Anatót, Nób, melyeket Jebúsz, a nagy kanaáni város választott el Júdától, sőt Gibea és Mikhmas Eli halála után a filiszteusok hatalmába kerültek. A vallásos élet mindazáltal igen eleven volt Izráel e véghelyén. A silóhi templom papsága Nóbba menekült az áfeki katasztrófa után. Ráma Sámuel székhelye volt; innen indult a jós minden esztendőben Béthélbe, Gibeába, Miczpáhba és mindazon helységekbe, melyek őt uralták. A hagyomány szerint itt került össze Saullal is. Saul és fia Jónathán egy kisebb beniaminita család fejei voltak. Egy számra kevés, de jó fegyverforgató csapat élén meglepték a filiszteusokat Gibeában és fogságba hurczolták mikhmasi helyőrségöket is. Benjámin visszanyerte függetlenségét és a vezér, ki oly derekasan vezette, nagy becsületre tett szert Izráelben; «és valakit lát vala Saul, hogy erős ember volna és hogy vitéz volna, azt magához választja vala. (Sámuel 1. 14, 52.) Mikor királylyá választották, tovább is csak megmaradt Gibeában, a törzszsel, melynek sejkje volt; de elismerték uralmát kelet felé Gileádon, délfelé Júdán. A szomszéd nemzetek régtől fogva szorongatták és nyomták Izráelt, most maguk szenvedtek vereséget és kerültek elnyomás alá. «Saul azért mindenfelé hadakozék, minden ellenségei ellen, a móábiták ellen, az Ammón fiai ellen, az Edóm népe ellen és Czóba királyai ellen és a filiszteusok ellen és valamely felé megyen vala, emberül forgolódik vala. Sereget gyűjte pedig és megveré az amalekitákat és megszabadítá az Izráelt az ő kóborlóiknak kezekből.» (Sám. I. 13—14, 48.)

A megszokott elszigeteltség sokkal inkább vérévé vált már a zsidóknak, semhogy az új királyság ne találkozzék erős ellentállással, legalább egynehány törzsben. Júdának addig még nem volt nemzeti élete. A Kánaánbeliek között szinte elvesző héber faj nem birta magába olvasztani a nép idegen elemeit. Filiszteus hódoltság alá kerülvén, szolgaságban maradt, hiába vívott ki szép győzelmeket a Ben-

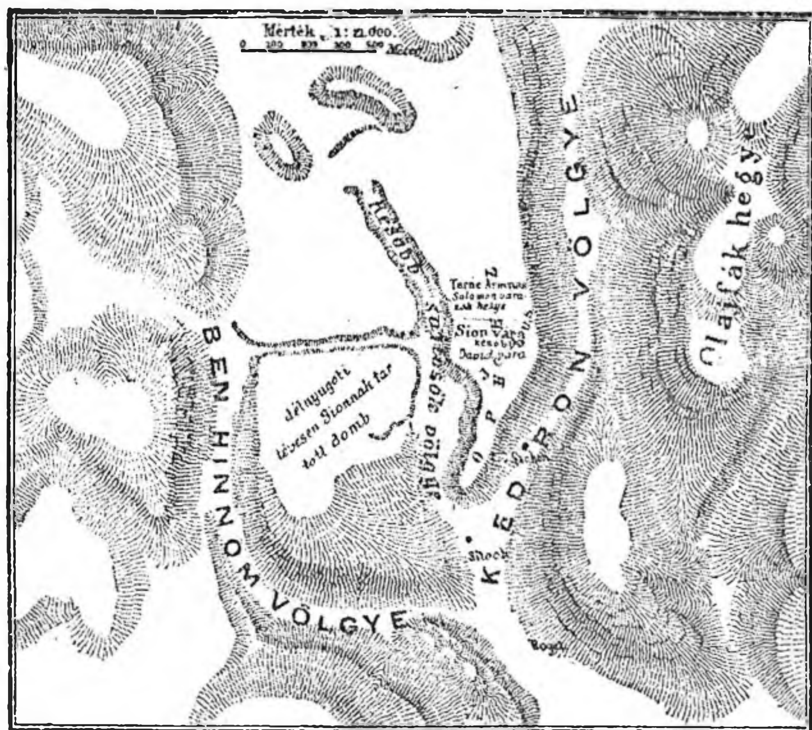
jámin nemzetsége. Mégis számos törzsfő alája vetette magát Saulnak. Az ily módon Gibeába került kalandorok egyike volt Dávid, Isai fia, ki Betlehemben született. Dávid az első júdeai hős, Júda királyságának igazi megalapitója. A papi hagyományok képzelme szabadon csapong körülötte. E mondák szerint az öreg Sámuel, neheztelvén Saulra, Betlehembe ment az alatt az ürügy alatt, hogy ott áldozni fog, de valójában azért, hogy titokban fölkenje Dávidot. A fiatal Dávidot az udvarhoz hivták, hogy elüzze a király búbánatát; itt Saul kedveltje és Jónáthán legbensőbb barátja lett. A filiszteusok ellen viselt háborúban tanúsitott bátorsága csakhamar magára vonta a nép figyelmét is. «Mikor Dávid megtért volna a filiszteusok megveréséből, kimenének énekszóval az asszonynépek Izráelnek minden városaiból és sereggel mennek vala Saul elibe, dobbal, vigasság szerző eszközökkel, énekekkel. Azok az asszonyi állatok pedig vigadván egymásután ezt éneklik vala, mondván: «Megverte Saul az ő ezerét és Dávid is az ő tizezerét.» (1. Sám, 18, 6—7.) Saul legott irigykedni kezdett. Dühében Dávidra rohant, át akarta szúrni dárdájával, de aztán megemberelve magát, eltávolitja öt magától. A fiatal hősre bizta egy csapat katona vezérlését és feleségül adta hozzá második leányát, Mikált. Dávid, miután felesége, sógora Jónáthán és Akhimelek, a főpap, többször megmentette őt, végre kénytelen volt Ákhishoz, Gáth királyához menekülni. Ebben az elbeszélésben csak az az egy bizonyos, hogy Dávid, miután kalandos életet élt Benjámin nemzetségének szolgálatában, a filiszteusok hübérese lett és tőlük Cziklag városát kapta.

A filiszteusok valóban nem mondtak le egykönnyen az uralomról; minden áron vissza akarták azt szerezni. Júda és a déli törzsek engedelmességében bizván, megtámadták az ország szivében lakó nemzetségeket és kezökbe akarták keriteni a karaván-utat, mely miótu Thábor a zsidók hatalmába jutott, nem volt már szabad rendelkezésökre. Saul, ki Jezreél sikságán Gilbóa hegyének lábánál várta be a filiszteusokat, vereséget szenvedett és fiával Jónáthánnal együtt elesett; a győzök levágták fejét és törzsét kiszegezték Béthseán falára, honnan Jábés lakói vitték el, hogy végső tisztességet tegyenek neki. A legenda nem akar belenyugodni abba, hogy Izráel első királya természetes okokból bukott el. A Sámueltől megátkozott Saul komor balsejtelmekkel indúlt a háborúba. A vegzetes nap előtt titkon tanácsot kért egy endori boszorkánytól és fölidéztette vele Sámuel lelkét. A próféta megjelent, palástjába takart arczczal és újra megátkozta Sault.

(1. Sám. 28, 17.) «Elszakasztá Jahveh az országot a te kezedből és adta azt a te szolgádnak Dávidnak. Mert mivelhogy nem engedél Jahveh szavának és nem teljesitéd meg az ő felbúsult haragját Amálék ellen, azért cselekszi Jahveh veled ezt a mai napon. És Jahveh veled egyetembe az Izráelt is a Filiszteusok kezébe adja; és te, s a te fijad holnap velem lésztek, és bizonyára az Izráel táborát is Jahveh a Filiszteusok kezébe adja.» (1. Sám. 28, 17—19.) Dávid zokogott, mikor meghallotta a szerencsétlenség hirét és költő lévén, egy szép elégiában fejezte ki fájdalmát. «Óh Izráelnek ékessége, a te hegyeiden megsebesittetvén miképen hullottak el a hatalmasok. Meg ne mondjátok ezt Gáthban és meg ne jelentsétek az Askalon utczáiban, hogy valamiképen ne örvendjenek a Filiszteusoknak leányai, hogy valami módon ezen ne tapsoljanak a körülmetéletleneknek leányai. Ti Gilbóa hegyei, se harmat, se eső ti reátok ne szálljon, és mezőtök ne teremjen semmi áldozatra valót; mert ott hányatott el az erős vitézeknek paizsok, Saulnak is paizsa, szintén úgy, mintha meg nem kenettetett volna olajjal. A megölettcknek véréktől és az erős vitézeknek kövér testektől soha a Jónáthán kézíve meg nem tért, és a Saul fegyvere hijába nem járt. Saul és Jónáthán szerelmetesek, és életekben egymás szeretők, halálokban is nem választattak el egymástól; a saskeselyüknél könnyebbek voltak, és oroszlánoknál erősebbek. Izráelnek leányai sirjatok Saulon, a ki titeket selyemruhával ruház vala, és minden gyönyörűséggel, és a ki a ti ruhátokat aranynyal ékesiti vala. Miképen hullottak el az erősek a harczon ?' te Jónáthán a te hegyeiden ölettettél meg. Nagy keserüségben vagyok érretted édes atyámfia Jónáthán, felette igen kedves voltál nálam: nagyobb volt hozzád való szerelmem az asszonyhoz való szerelemnél. Miképen hullának el az erősek, és elveszének a hadi szerszámok.» (2. Sám. 1, 19—27.)

A filiszteusok sikere teljes volt: a Jordántól nyugatnak az egész Izráel elismerte hatalmokat. A hadsereg maradványa Abner vezérlete alatt Gileád földjére menekült és felajánlotta a királyságot Isbaálnak, Saul fiának. Benjámin és Gibea az ellenség kezében levén, Isbaál Makhanajimot, a nemzet egyik legrégibb szent helyét választotta székhelyéül. Saul fiának királylyá választása felingerlette a többi törzs irigységét; Júda és a szomszéd törzsek Dávidot tették meg királynak. A két trónkövetelő között az ellenségeskedés a gibeoni eldöntetlen csatával kezdődött és állitólag hét évig tartott, hol az egyik, hol a másik fél győzelmével. Ezek a harczok alkalmasint Dávid vereségével végződtek volna, ha Abner el nem pártol urától, ki súlyos

sértést követett el rajta. Isbaált aztán nemsokára meggyilkolta két embere, és Dávid maga maradt; a Saul dynastiáját támogató nemzetségek összegyültek Sikhemben és királynak kiáltották ki. Ezzel a régi megoszlásnak vége lett; a törzsek most már egy testet alkottak. A későbbi krónikások, kik tapasztalásból tudták, mily hasznos az, ha a nemzet egész ereje egy király kezében van, saját érzelmeiket tulajdonították a Dávid korabeli népnek és azt képzelték, hogy a király-

Jobusz térképe.

ság végleges megalapitása nagyszerü szertartások között ment végbez. Azt irják, hogy Izráelnek összes nemzetségei fegyveresen jelentek meg Hebrónban, Júda fővárosában. «Fejenként ezek hadakozó férfiak, harczrendelésnek tudói, tiszta szivvel mentek vala Hebrónba, hogy Dávidot az egész Izráel népén királylyá választanák, söt ezeken kivül is, az egész Izráel fiai egy szivvel valának, hogy Dávidot királyságra választanák. És lőnek ott Dáviddal harmadnapig és esznek s

isznak vala: mert az ő atyafiai készitettek vala nékik élést. Söt azok is, a kik ott szomszédságban laknak vala, Isszakhárig, Zebulonig és Nafthaliig, hoznak vala kenyereket szamarakon, tevéken, öszvéreken és ökrökön, eleséget, lisztet, figét, asszuszölöt, bort, olajt, vágóbarmokat, juhokat, számtalan sokat: mert az Izráelben nagy öröm vala.» (1. Krón. 12, 38—40.)

A Júda közepén fekvő Hebrón a törzsnek természet szerint fővárosa volt, de nem az olyan királyságé, mely kiterjed egész Izráelre; Dávid tehát északibb várost keresett és Jebúsz kanaáni erősséget választotta, mely addig akadálya volt annak, hogy a déli vidéken lakó zsidóság közvetlenül érintkezhessék József fiaival. Jóáb merész támadással megvette a várost, melynek ettől kezdve Jeruzsálem lett a neve. Dávid sietett azt megerősiteni; Móriát átengedve a népnek, Siont magának tartotta meg és Millót megerősitette, de e három pontot nem vette körül szakadatlan fallal. Később, mikor az első diadalok révén, egy kis nyugalomhoz jutott, tyrusi munkásokkal czédrusfából és faragott kőből palotát épittetett magának. De mindjárt elment Kirjath-Jeárimba, hol egy hires szövetség ládája volt, állitólag az, melyet a filiszteusok az apheki csatában elragadtak és elvitte magával Sion hegyére. Valóban szükséges volt, hogy székhelye a keleti szokás szerint az országnak ne csak politikai, hanem vallási tekintetben is fővárosa legyen.

Jeruzsálem fekvése igen kedvező vala. Magaslaton állott, keleten, délen, nyugaton a Kedron pataka és a Hinnóm völgye határolta, északon pedig egy kis horpadás. Ép a Joppéból a Jordánhoz és a pusztából Syriába vivő út kereszteződésében levén, uralkodott a zsidók lakta föld nagyobb részén. Dávid királyi várából lemehetett a Jordán völgyén Jerikóba és onnan Gileádba, vagy Bethhóronon át a tengerpart felé és Galileába. Zabulon, Áser és Naftáli még mindig kelleténél távolabb voltak tőle, de ezek a törzsek úgy sem voltak fontosak. Hogy uralkodhassék, keze ügyében kellett lenni Efráimnak és Judának, erre pedig Jeruzsálemnél alkalmasabb hely nem lehetett.

Az Izráelben dúló trónviszály idejében a filiszteusok békében élhettek, a tizenkét törzs egyesülése azonban nagy aggodalmakat keltett bennök. Elhatározták, hogy megtámadják az új királyt, mielőtt helyreállithatná a rendet s hadsereget gyüjthetne. Az ellenség csakhamar betört Júdába, fenyegette Jeruzsálemet, ostromolta Bethlehemet, de hiába. Dávid kétszer is megverte a filiszteusokat, Gabaontól Gezerig üzte őket és visszaszoritotta saját földjükre. Az egész

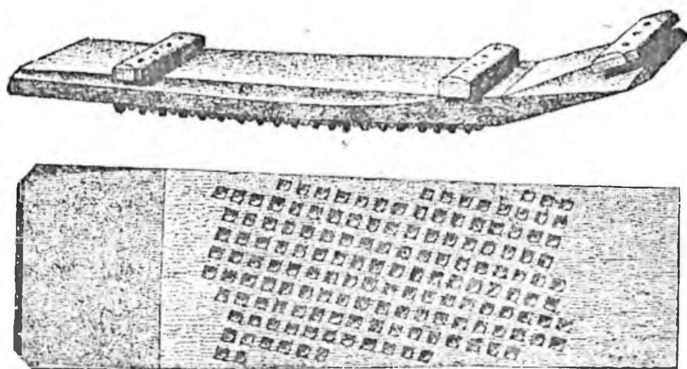
határon, Gáthtól Ekronig, keletkezett harcz sokáig tartott, minden eredmény nélkül; éveken át egymást érték az örökös portyázások, csetepaték mind a két részről. Dávid épenséggel nem kimélte magát, ember volt a gáton. Egyszer úgy belekeveredett a csatába, hogy Abisaj alig tudta megmenteni; társai ettől fogva megtiltották neki, hogy részt vegyen a harczokban. Mindig hatszáz vitéz (gibbórim) volt körülte, zsidó és idegen kalandorok, filiszteusok, krétaiak, kanaániak és hittiták; ez volt seregének magva és a hadnagyok, Jóab és Abisaj, Eleázár, Dódo fia, betlehemi Elkhánan, Jónáthán, Benája soká népszerűek maradtak Izráelben. Halálok után még soká mesélték, hogyan terített le Jásábám, Hakmóni fia, egy nap háromszáz embert és hogyan cselekedett nagy tetteket. «Benája a Jójada fija, erős férfiúnak fia és vala Kábczeélbeli: ő ölte vala meg a két erős Móábitákat, ugyanez ment vala alá és megölte vala az oroszlánt a veremben havas időn. Ugyanez ölé meg az Egyiptombeli férjfiat, kinek magassága öt sing vala és oly dárda vala az Egyiptombeli férjfiúnak kezében, mint a szövő zúgoly. Szembe szállott vala pedig vele egy pálczával, s kiragadá az Egyiptombeli ember kezéből a dárdát és az ő maga dárdájával általveré.» (1. Krón. 11, 22—23.) A filiszteusok beleunva a sok kudarczba, végre békét kértek. Gáth és a környékebeli városok a zsidók hatalmában maradtak, de a többi négy várost még rendes adófizetésre sem kényszerítették. A zsidóknak ez oldalról többé nem kellett semmi hirtelen megrohanástól tartaniok; a filiszteusok katonai hatalma nem sokkal élte túl ezt a vereséget és csaknem olyan hirtelen enyészett el, mint a hogy született.

E hosszú háboru szerencsés vége megerősitette Dávid királyságát. Birodalma a keleti monarchiák gyors fejlődésének sebességével kezdett nőni. Elsőnek Móáb hódolt be; a nép kétharmad része kardélre került, a többi megadta magát. Északon a hébereknek sokkal hatalmasabb ellenséggel kellett megmérközniök. Syria, mint az egyiptomi hódoltság idejében, most is vetélkedő királyságokból állott. Ez apró birodalmak Damaskus, Maakha, Rehob, Czóba és Hamath voltak. Czóba fejedelme, Hadadézer, Rehob fia, egymásután meghóditotta az országokat. Dávid természetesen nem nézhette jó szemmel, hogy az Orontes völgyében egy nagy állam alakuljon; mikor Hadadézer «már az Euphrates folyóig akarta kiterjeszteni a határt», Aramczóbára támadt és jelentékeny győzelmet aratott. A hagyomány szerint még Damaskust is elfoglalta, és a szomszéd kis királyok meghódoltak előtte; ez azonban nem bebizonyitott dolog. Hadadézer vereségének nemcsak a

zsidók örvendettek, de azok a syriai fejedelmek is, kiket ez az uralkodó gyakran zaklatott; Thóï, Hamath királya, Dávidhoz küldte fiát, Jórámot, hogy köszöntse a győzelemért. E hódítással járt a többi. Czóba meghódítása végett a déli tartományokból elvonták a csapatokat és az idumeabelik éltek az alkalommal, hogy rátámadjanak Júdára. Dávid hirtelen oda küldte a syriai határon harczoló hadak egy részét. Jóáb és Abisaj megsemmisitették Edóm csapatait a só völgyében, a Holt-tenger déli részén. Maga a király is elesett és fia Hadad, Egyiptomba menekült egynéhány hű szolgájával. Jóáb leölette az összes férfiakat és megszállotta Edóm területét; zsidó helyőrségeket rendelt Elátba és Eczjongeberbe a Vörös-tenger keleti csúcsánál. Dávid Jahvehnak szentelte a hadi zsákmányt és Jahveh «segíté őt, valahová megyen vala».

Az ügyes politika egynehány év alatt hódító néppé tette a zsidókat. Hatalmukat mindenütt tisztelték az Orontestől a Vörös-tengerig. Móáb, Edóm, Ammón az ő tisztjeiket uralták, a filiszteusok buzával és olajjal látták el a királyi asztalt; Phœnicia a zsidók barátságát keresve, drágalátos fákat ajándékozott nekik és jeles kézmüveseket küldött hozzájuk; Czóba, Hamath és Aram országai adót fizettek. Dávid birodalma valóságos keleti birodalom volt, az egyiptominak és khaldeainak mása, csakhogy nem olyan nagy és nem olyan tartós. A hübéresek, valamint a fáraók idejében, most sem mondtak le a szabadság kivánásáról; szivökben gyülölték Izráel hatalmát és csak vártak az alkalomra, hogy ismét fegyveresen szállhassanak síkra. Mikor Nahas, az ammóniták királya meghalt, Dávid, kit ő egykor Saul üldözései ellen megvédett, követséggel üdvözölte trónra lépő fiát, Hánunt. Hánun azt gyanitotta, hogy a követek kémek és titkon ki akarják fürkészni a királyi várost: «fogadá azért Hánun a Dávid szolgáit és szakáloknak felét elnyireté, és ruháikat félben elmetszeté, tudniillik mind alfelekig és elbocsátá őket.» Ebből természetesen háboru lett. Az ammóniták szövetkeztek Hadadézerrel és feltámasztották egész Syriát; Rohob, Maakha, Tób és Czóba segítségökre siettek. A Dávid távollétében vezérkedő Jóáb az ammóniták és szövetségeseik közé szorult. Joáb ekkor seregét két tagra osztotta; maga annak az élére állt, mely a syriaiakkal szemben volt, a másikat öccsére, Abisajra bizta. A syriaiak veresége után az ammóniták futásnak eredtek, de Jóáb nem vélte tanácsosnak egész városukig üldözni őket. Hadadézer nem tartotta magát legyőzöttnek; összegyüjtötte minden katonáját és segítséget kért az arameusoktól, az Euphratesen

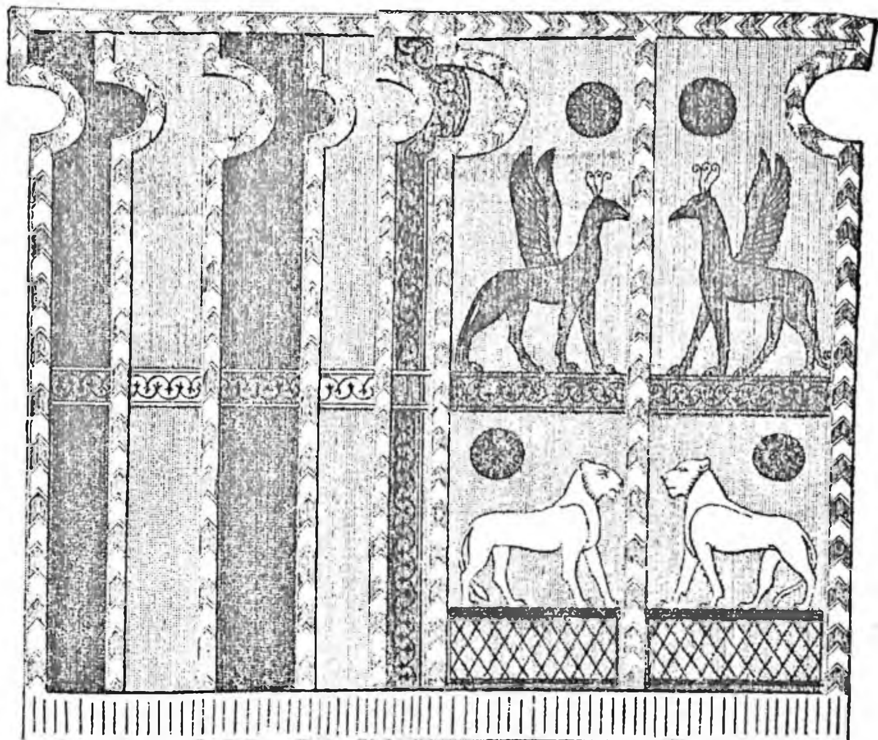
túlról. Most Dávid maga szállt síkra, átkelve a Jordánon, egész Hélamig hatolt, hol Sóbak, Hadadézer vezére megütközött vele. A syriaiak ismét kudarczot vallottak; Szobak elesett és a szövetségeseitől elhagyott Hadadézer megadta magát. A következő évben Joáb ostrom alá fogta Rabbát, Ammón fővárosát. Mikor a főváros már esendőben volt, a vezér a táborba hivta a királyt, hogy a hóditás dicsősége az övé legyen. Az ammóniták ép oly kemény elbánásban részesültek, mint móábita testvéreik; Dávid «némelyet fürészszel fürészelteté, némelyet vasborona alá, némelyet fejsze alá vettete, némelyeket mészkemenczébe hányata». (2. Sám. 12., 31.) A könyörület épenséggel nem tartozott Dávid jó tulajdonságai közé.

Vasborona. Lortet után.

Syria tehát urára talált. Assúrrabamar veresége után a Tigrisig hátraszorult assyriaiaknak esze ágában sem volt, hogy e tájékot háborgassák, Egyiptom pedig polgárháborúkban fogyasztotta kevés maradék erejét. Az alkalom kedvező lett volna egy országgá és egy néppé egyesiteni az Euphrates és a Vörös-tenger között levő nemzeteket. A zsidó királyság megalkotása azonban nem adta meg Syriának azt az egységet, melyre szüksége lett volna, hogy független maradhasson és némi szerencsével szállhasson szembe a hatalmas szomszédokkal. A zsidóság voltaképen nem volt hadi nép. Indult ugyan néha egy-egy merész vezér után és vivott is ki olyan pillanatnyi sikereket, melyek fölrázták apathiájából; de csakhamar megint felülkerekedett benne ősi természete, visszatért földmives vagy nomád életéhez, a törzsek folytatták örökös surlódásaikat; a mily alkalmas

volt ez a nép portyázásokra, hirtelen betörésekre, ép úgy nem szerette az Egyiptom és Assyria erős katonai szervezetét kivánó hosszú háborúkat. Zsákmány, nyájak és rabszolgák megkerítésén kivül tehát alig jártak valami sikerrel Dávid e vállalkozásai, melyek különben inkább hadnagyának, Jóábnak harczai voltak, mert a király maga már meglehetős ritkán jelent meg az idegenekkel vívott csatákban. A le-

Syriai pánczélpántok.

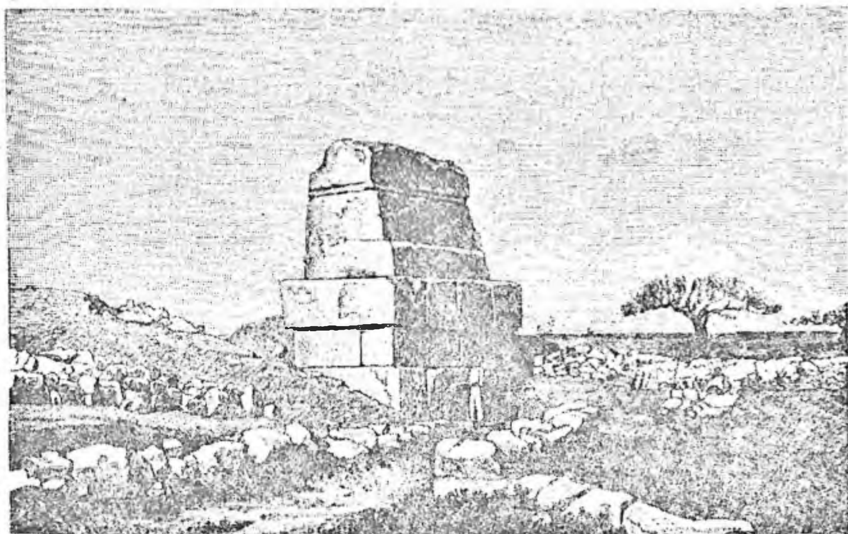
győzött adót igért es fizette is a meddig a vereség okozta félelme tartott az első alkalommal, aztán hallani sem akart többé az adózásról és nem is engedett, mig új fenyitéstől nem kellett tartania. Nagyitás tehát zsidó birodalomnak nevezni Dávid és utódainak királyságát, mert mely méltó nevet adhassunk akkor az egyiptomiak vagy az assyriaiak uralmának?

Dávidnak utolsó diadala után csakhamar meg kellett volna hal-

nia. Mint a keleti fejedelmek rendesen, ő is kelleténél tovább élt, és igen nyavalyásan töltötte el hosszú uralkodásának legvégső szakát. Az udvari szokás azt kivánta, hogy valahányszor az ország növekszik, a szolgák és asszonyok száma is növekedjék. Dávid sem vonta ki magát e törvény alól; két felesége mellé, kik már cziklagi számkivetésében is megvoltak, elvette Máakhát, Gessur király leányát, Khaggitot, Abitalt, Eglát és még sokakat. Rabba ostroma alatt elcsábította Bathsebát, a hittita Urija feleségét és a férjét eltette láb alól; mikor Náthán próféta ezért keményen megdorgálta, szánta-bánta bűnét és megtartotta az asszonyt. Az ennyi anyától származott gyermekek között egymást érték a surlódások. Az Akhinoámtól született Amnón erőszakot követett el saját hugán, Támáron, Mákha leányán. Absalom, Támár bátyja úgy állott bosszút, hogy meggyilkolta a bűnöst. Alig nyert atyjától kegyelmet, fellázadt és magával ragadta a népet. A döntő pillanatban tétovázott a lázadó és Dávidnak ekközben módjában volt a Jordánon túlra menekülni; a kis királyi sereg könnyen szétszórta a fegyelmetlen sokaságot és a menekülő Absalom Jóáb kezétől esett el. A vezér halála után a polgárháborúnak nem volt többé czélja; de a törzsek egy darabig még neheztteltek Judára. Ez az ugyarkodás csak akkor ért véget, mikor Cziba, a benjaminita, elesett Ábel-béth-Makha falai alatt. Dávidnak nem kellett többé felkelésektől tartania; de utódjának megválasztása nagyon bonyodalmas nehézségekbe keverte. A természetes rend szerint a trónnak negyedik fiára, a Khaggittól született Adonijára kellett volna szállni; Bathseba azonban rávette az öreg királyt, hogy kiáltassa ki királylyá Jeruzsálemben az ő zsenge korú fiát, Salamont, és még életében adja át neki a hatalmat. Dávid alig egynéhány hónappal élte túl lemondását és hetvenegy éves korában, uralkodásának negyvenegyedik évében, meghalt.

A háremheli ármány, mely Salamont királylyá tette, vérengzéssel végződött. Leölték mindazokat, a kikről az gyanitották, hogy az új királynak ellenségei és maga Jóáb is áldozata lett a mészárlásnak. Helyét nem töltötték be, mert Salamon épenséggel nem volt harczos kedvű ember és nem is őrizte meg, a mit atyja annyi fáradsággal meghóditott. Hogy meghódithassa Gezert, melynek kanaáni eredetű lakosai mindaddig megtartották függetlenségöket, kénytelen volt az egyiptomiakhoz folyamodni. Feleségül vette a fáraó, II. Pszinakhes vagy Pszuszennes leányát és apósától kért segedelmet; az egyiptomiak könnyen elbántak a várossal és átadták a királynak, mint felesége

hozományát. Salamon máshol mindenütt kudarczot vallott. Hadad, a Dávid alatt megölt edómi király fia, visszatért Egyiptomból, hol sokáig rejtőzött és fellázította Idumeát a zsidók ellen. Rezón, Czóba egyik fejedelmi embere elfoglalta Damaskust és az északi határon katonai államot alkotott, mely nem egyszer fenyegette Izráel létét. Móáb és Ammón szerencsére nem mozdultak és Tyrus, mely sikeresen szállhatott volna szembe Salamonnal, a király szövetségét kereste. Sidon eleste óta Tyrus volt Phœnicia fővárosa. Miután egy darabig két suffet kormányzása alatt volt, Abibaal király alattvalója lett,

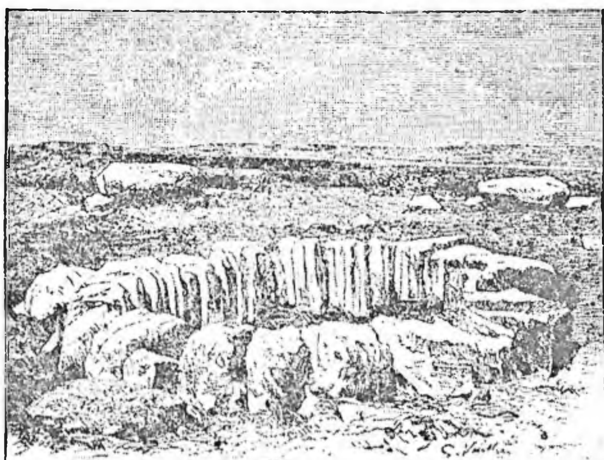

Hirom sírja.

körülbelől ép az időben, mikor a zsidók királylyá kiáltották ki Dávidot. I. Hirom, Abibaal fia, mindig barátságban élt júdeai szomszédjával; a királyi palota építéséhez fát és phœniciai mesteremberek bocsátott rendelkezésére. Ugyanezt a politikát folytatta Salamon idejében is és ez ügyes viselete révén a gyarmatokra fordíthatta hadi erejét.

Salamon, ha nem is volt hadvezéri tehetség, legalább jól értett a közigazgatáshoz; Mageddo és Hazor falait felépittette; Gezert, a két Bethhóront, Támárt megerősitette a déli határ védelmére. Egy meglehetős késő hagyomány szerint, melyet Josephus Flavius jegy-

zett fel, básáni fekete bazalttal köveztette ki a Jeruzsálembe vivő utakat. Jeruzsálemet magát is falakkal vette körül. Épített palotákat, egyet magának, egyet a fáraó leányának, továbbá halastavakat és csarnokokat. Minthogy nem volt többé hadi zsákmány, melyből erre a fényűzésre teljék, a népnek kellett viselnie a költségeket. Salamon adókat vetett a kanaániak maradékaira, sőt magoknak a zsidóknak is tizedet kellett fizetniök a királyi udvar fentartására. A Földközi-tenger, a Vörös-tenger és a puszta között fekvő Izráel fekvésénél fogva csomópontja volt az egyiptomi és kháldeai vásárosok közlekedésének. Nemcsak a karavánokat vámolták meg, mint mindig, hanem Salamon saját monopoliumává tett némely egyiptomi árút, így a fonalat, a szekereket és a lovakat. Az egyiptomi fonalat, melyhez fogható finomságú alig volt az ó-korban, erősen vásárolták a babyloni kelmefestők és himzők. Fontos kereskedelmi czikkek voltak ez idő-

Beer sébai kút.

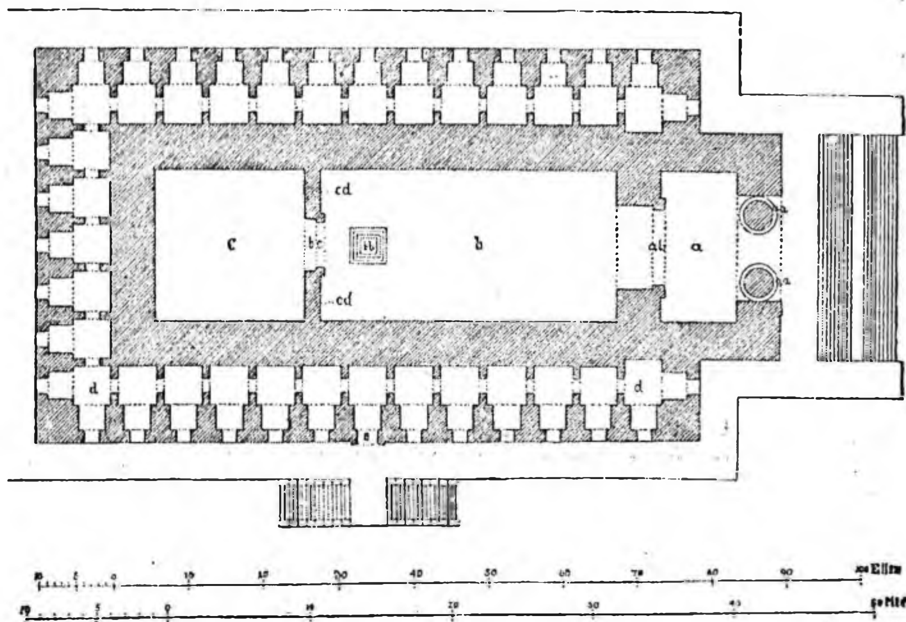
ben, mikor a hadi szekereket mindenütt használták, a könnyü és mégis erős szekerek is. A lovak, melyeket a pásztorok vittek a Nilus völgyébe, a fáraók és a nemesség gondozása révén hozzászoktak az egyiptomi égaljhoz és gyarapodtak. Közép- és Felső-Egyiptom legtöbb városában, így Khmunuban, Khninszuban és másutt, híres ménesek voltak, melyekből a syriai fejedelmek ellátták magukat paripával. Salamon eltökélte magát, hogy ő lesz az egyetlen közvetitő az idegenek és a termelő ország között. A szekereket hatszáz ezüst siklusért,

a lovakat másfélszáz ezüst siklusért vette darabonkint és eladta a khitibeli fejedelmeknek, nyilván nem csekély nyereséggel. Ezzel azonban nem érte be; Phœnicia példájára és talán ösztönzésére saját országának természeti gazdagságán kívül a messze országok terményeivel is kereskedett. Hiromtól kapott phœniciai munkásai és matrózai hajóhadat szereltek fel Eczjongeberben és Óphir felkeresésére indultak. Három év mulva dús kincsekkel tértek haza; a hajókon volt arany, ezüst, elefántcsont, drágakő, nemes fa és mindenféle különös állat; így majom és páva. Ez első út sikere ismétlésre serkentette a zsidókat, kik aztán a királyság korában jó ideig rendes összeköttetést tartottak fent déli Arábia fejedelmeivel. E messze vállalkozások kézzel fogható haszna nem lehetett valami nagy, de a hajósok bátorsága izgatott minden képzelmet, és Salamont olyan legendás hír vette körül, a milyent Dávidnak semmiféle győzelme sem szerzett.

Salamon azonban a politikai ügyességen kívül mással is kivívta a későbbi zsidók bámulatát. A sémita uralkodóknak mindig büszkesége volt, hogy palotájokban, vagy legalább palotájok mellett tőlük függő templom és pap legyen. A zsidó nemzetségek és törzsfők sokszorozták ezt a házi kultuszt. Így Jerubbaál Ofrában a győzelem után egy képet áldozott Istennek. Dávid, Jeruzsálem ura, régtől fogva akart templomot építeni a városban s már ki is választotta a helyet; Salamon aztán végrehajtotta atyjának tervét.

A Mória hegye szabálytalan alakjánál fogva nem volt alkalmas a czélra, melyre szánták; módosították hát körvonalait támasztó pillérekkel, melyek a talaj minemüsége szerint, vagy a hegy menedékét támogatták, vagy lekanyarodtak a völgybe, s a falak között levő térséget aztán feltöltötték földdel és ezen a réven meglett a négyszögletes fensík, melyen az épület állott. Hirom évi olaj- és gabona-adó fejében magára vállalta, hogy munkásokat, épitőmestereket és épületfákat szerez. A templom homlokzata kelet felé volt; szélessége húsz sing, magassága harmincz sing, hosszasága hatvan sing. A falak nagy kőkoczkákból voltak, a gerendák és a falburkolat faragott és aranyozott czédrusfából. A belépő egy porticus *(ulám)* alatt és két bronzoszlop között ment; az oszlopok neve Jakin és Boaz volt. A templom belseje csak két részből állott; az egyik volt a szenthely *(hékal)*, melyben a füstölő szerek oltára, a hétágú gyertyatartók és a kenyerek asztala volt, meg a legszentségesebb hely, hova Salamon az Úr szövetségének ládáját helyeztette két aranyozott fából csinált kerub szárnyai alá. A hajó három oldalán egész a fal magasságának közepéig három sor szek-

rény volt, melyekben a kincset tartották. A főpap is csak esztendőnkint egyszer lépett a szentek szentjébe. A szent helyre a papok is beléphettek és ott végezték a rendes isteni tiszteletet: illatokat füstöltek és felhalmozták az áldozati kenyereket. A belső tornáczban, szemközt a kapuval volt az égő áldozatok nagy oltára, a *bronz-tenger*, meg a tiz kisebb medencze, melyekben mosni szokták az áldozati állatok egyes részeit, a medenczéket, a késeket, a bőröket és mindent, a mi az áldozathoz szükséges. Ezt a szent pitvart czédrusfa-korláttal el-

Salamon templomának alaprajza.

látott alacsony fal választotta el a másik pitvartól, a hová a népnek is szabad volt bármikor belépni. Salamon uralkodása tizenkettedik évében maga ajánlotta a templomot Istennek. Átszállitotta a szövetség ládáját Sionból a szentek szentébe, és általános öröm és csodálat közepett, áldozatokat mutatott be Jahvehnak. Az épitkezés dolgaiban tapasztalatlan zsidók Salamon müvét páratlannak itélték, holott Egyiptom és Khâldea nagyszerü müemlékeihez képest csak kis nép kis temploma volt.

Kanaán és Izráel vallásai; a tíz nemzetség elszakadása.

A régi kanaáni vallásokról nehéz teljes képet rajzolni. Ez az ország Khaldea és Egyiptom politikai hatása alatt levén, ez országok vallási tekintetében is reá nyomták a bélyegöket. A babyloni hal-isten Dagon alakjában elvándorolt Askalonba. Astarte istenasszony is babyloni eredetű. Ez istenségek alkalmasint akkor kerültek a nép hitébe, mikor a kanaáni törzsek egy része a perzsa-öböl partján élt, folyton érintkezve Khaldea lakosaival. Az egyiptomi kölcsönzések aligha régiebbek a XVIII. dynastiánál, de nagyot változtattak némely phœniciai kultuszon.[44] Isis és Osiris legendája meggyökeresedett Byblosban és keveredett Adonis és Astarte mondájával; azt mondták, hogy Osiris teste, melyet Typhon eldarabolt és a tengerbe hányt, a hullámokon Syria partjára került és ott volt hosszú évekig. Thót Phœniciába kerülvén, új hazájában is megmaradt az isteni történetirónak és a betük feltalálójának. Hogy a mythosok ez elegye nem csupán a phœniciaiak müve, de valami közös alkotás volt, melyben az egyiptomiak és a sémiták egyforma részt vettek, bizonyítja az a sok syriai isten, a kit Memphisben és Thébében a rameszidák korában imádtak. Az elegyedés ép oly könnyen történt a Nilus partjain, mint a Libanon lábánál és Astarte legendájának még most is meg van egy egyiptomi változata is. A mesék Egyiptom phœniciai templomaiból Ázsia phœniciai templomaiba kerülve úgy belevegyültek a nemzeti dogmákba, hogy végre az egész nemzet elfogadta őket.

A kanaánbeliek, a phœniciaiak, az edómiták és mindazok a syriai népek, melyeknek sémita eredete bizonyos, valamint azok, melyek, mint a khititák és filisztéusok, beleolvadtak a sémi törzsekbe, a khaldeai és assyriai religióhoz hasonló hitet vallottak. Babylonban a mythosokat a hatalmas papi kaszt rendezett dogmákká egyesítette. Syriában a legendák sorsa változóbb volt és az isteneknek ép úgy meg kellett osztoznia a földön, mint a fejedelmeknek. Minden törzsnek, minden népnek, minden városnak meg volt a maga ura (adón). Báalja, kit gyakran külön czimmel láttak el, hogy megkülönböztethessék a szomszéd tartományok Báaljaitól. Tyrus és Sidon istene Báal-Czúr volt, Sidon külön ura Báal-Czidón. Azok az istenek, kikben az isteni tűz, a mindenséget teremtö és mozgató nap testesült meg, az istenek királyai *(melek, molok)* voltak. Sajnos, nem ismerjük valamennyi király nevét. El vagy Kronos Byblosban trónolt, Kamós a móábitáknál,

Ammán az ammónitáknál, Szutkhu a khitibelieknél és Khitinek minden része dicsekedett a maga külön Szutkhujával; Melkarth, a tyrusiak nagy istene, kinek kultusza oly messzire terjedt a gyarmatok révén, voltakép a nekropolisi Báal volt. Minden Báallal együtt járt egy női istenség, ki a város úrnője (Báalat) és az egek királynéja (Milkat) volt. Mindig Astarta nevét viselte, melyhez néha férjének neve is járult. A többi megkülönböztetések voltak: a jelvények, városnevek, a tartománynevek és valamely tulajdonság-jelző. Ez istenek mivoltát nem könnyű meghatározni. A Báalok többnyire mindig a természet, a nap, a hold, a csillagok megtestesülései. Az Astarték birodalma viszont a szerelem, a szaporodás, a háború, és következésképen az évszakok, melyekben a természet megujulni, születni és halni látszik. Az istenek és az istenasszonyok mind hegyeken (a Libanonon, a Hermonon, a Sinaïon, a Kasioson) az erdőkben és vizekben élnek; az emberek szemei előtt magaslatokon (bámóth) jelennek meg és fákban, ormótlan kövekben *(bétyl)*, vagy oszlopformára faragott sziklákban *(macczebóth)*.[45]

Ez istenek egyesítésére nemcsak Egyiptomban és Kháldeában törekedtek, hanem Syriában is. A sok másodrendü Báal és Astarte egyetlen egy isteni párrá kezdett válni. Nevök Il és Ilat, Bél és Baaláth volt és mellettök a többi apró isteni házaspár már csak tengődött. Az így megalkotott Báalt Eljunnak, főistennek, az ég, az idő és az örökkévalóság urának hivták; ő volt a nap, felesége a hold. Egy más rendszerben, melyet a görögök igen jól ismertek, hét isten, a Kabirok, az igazmondó Sziddik fiai voltak a teremtő istenek és egy nyolczadik: a mindnyájukon uralkodó Esmun körül csoportosultak. A kereskedő városokban, Askalonban, Sidonban stb. népszerü legendájokat a hajósok elterjesztették a Földközi tenger partjain és ez a mythos tovább tartott a phœniciai gyarmatoknál is; temploma és híres ünnepei a pogányság végső idejében is megvoltak Samothrake szigetén. A görög-római korban byblosi Philon a papoktól megőrizett és Sanchoniathonnak tulajdonitott régi könyvekből egyesíteni akarta ezeket a legendákat és megírt egy afféle phœniciai Genesist. «Kezdetben vala», úgymond, «khaos *(bóhu)* és a khaos tele vala sötétséggel, és zavarral és a lélek *(rúah)* lebegett a khaos felett. És a khaosnak nem volt vége és ez így tartott századokon által. De ekkor a lélek megszerette saját eredeteit és elegyet csinált, és ez elegyet kivánságnak *(khephecz)* hivták; tehát a kivánság lett az eredet, mely mindent teremtett és a lélek nem ismerte saját teremtését. A lélek és a khaos keveredtek és

meglett a *mót* (iszap) és a mótból keletkezett a teremtésnek minden magva; mót lett mindennek az apja; mótnak pedig tojásformája volt. És a nap, a hold, a csillagok és a nagy csillagzatok ragyogtak. Lettek élő teremtések, melyek nem éreztek és az élőteremtésektől születtek az értelmes teremtések, és nevök *czóphésámin* (az egek nézői) lett. Lőn pedig, hogy az egymástól elválni kezdő elementomok harczában a mennydörgés mintegy álomból ébresztette fel az értelme steremtéseket és akkor a hímek és a nőstények elkezdtek mozogni és keresni egymást a földön meg a tengerben».[46] Időszámításunk előtt tíz évszázaddal a phœniciaiaknak még aligha jutott eszébe, hogy vallásos eszméiknek ilyen elvont alakot adjanak.

A kanaáni vallásokkal véres vagy buja szertartások járnak, melyek alkalmasint durvábbak a többi egykorú kultuszoknál. A Báalok természete vad és irigy lévén, nemcsak állat-, hanem emberáldozatokat is követeltek. Az emberáldozatokat rendesen meg lehetett azzal váltani, hogy a hivek feláldozták egy részöket, alája vetvén magokat a körülmetélésnek; komoly körülmények között azonban ez a jelképes mészárlás nem volt elég: az isten az elsőszülött fiu halálát kivánta. Közveszedelem esetén a királyok és a nemesek nemcsak egy áldozatot adtak, de valamennyi gyermeköket, kiket az isten követelt. Elevenen égették meg őket előtte és husok szaga csillapitotta a Bál haragját; a haldoklók jajgatását sipok és trombiták hangja nyomta el, és hogy az áldozat foganatos legyen, ott kellett lennie az édesanyának is, nyugodtan, ünnepi ruhában. Az Astarték nem voltak ilyen kegyetlenek, de mégis eleget követeltek; ostorozást, tagcsonkítást kivántak papjaiktól, sőt gyakran a férfiúság elvesztését. Több Astarte papnői között csak feslett életü nőket *(kedésót)* türt meg. Legfényesebb és legfajtalanabb ünnepök az volt, melyet Byblos mellett ültek. A zarándokok tavaszszal és őszszel az aphakai templom és az Adonis folyó völgye felé özönlöttek. Nyári napforduláskor, mikor «a nyár megöli a tavaszt», a mysteriumok gyászosak voltak. Az istennő szerette az urak urát, Adón Adónimot, de egy szörnyeteg vadkan alakját öltött irigy vetélytárs megölte kedvesét. Astarte eltemette őt és egész Phoenicia részt vett gyászában. A templomokban és a szent helyeken állitott ravatalokon fából faragott képek ábrázolták az istent, ki fölött virasztottak, miclőtt sirba tették volna. A város utczáin, az erdőkben, a hegyeken kibontott hajú vagy leborotvált fejü nők bolyongtak. megszakgatott ruhában, fájdalmok jeléül összekarmolt mellel és arczczal és nagy hangosan siránkoztak. Miután a siratás ideje letelt, a képet eltemet-

ték a hagyományos szertartások közepett és Adonis-kerteket csináltak; ezek virágcserepek voltak, melyekben a földbe szúrt zöld ágak és gyökeretlen növények hamar elhervadtak. Ősz felé, mint Renan írja, «hirtelen nagy záporoktól megáradt patakok a tengerbe vöröses vizet öntöttek. Ez a víz a partnak szembefújó szél miatt csak igen lassan elegyedett a tengerrel és kivált rézsut nézve, széles vörös csíknak látszott a szárazföld mentén».[47] Ez az Adonis vére volt és látása megelevenítette a hívek fájdalmát. Egy hétig tartott a siránkozás, de a nyolczadik nap a papok kihirdették, hogy Adonis feltámadt és visszatért isteni kedveséhez. Most aztán kezdődött a zajos, határtalan öröm; a mint előbb halált és gyászt szinleltek, most a feltámadás jeleneteit játszották. Az asszonyok (és most már nemcsak a sirató nők) leborotválták fejüket és ha sajnálták hajukat feláldozni, idegen kénye kedvének engedték át magukat, mint a hogy az istennő föltámadt kedvesének adja magát; gyalázatuk bére a templom kincstárába került.[48]

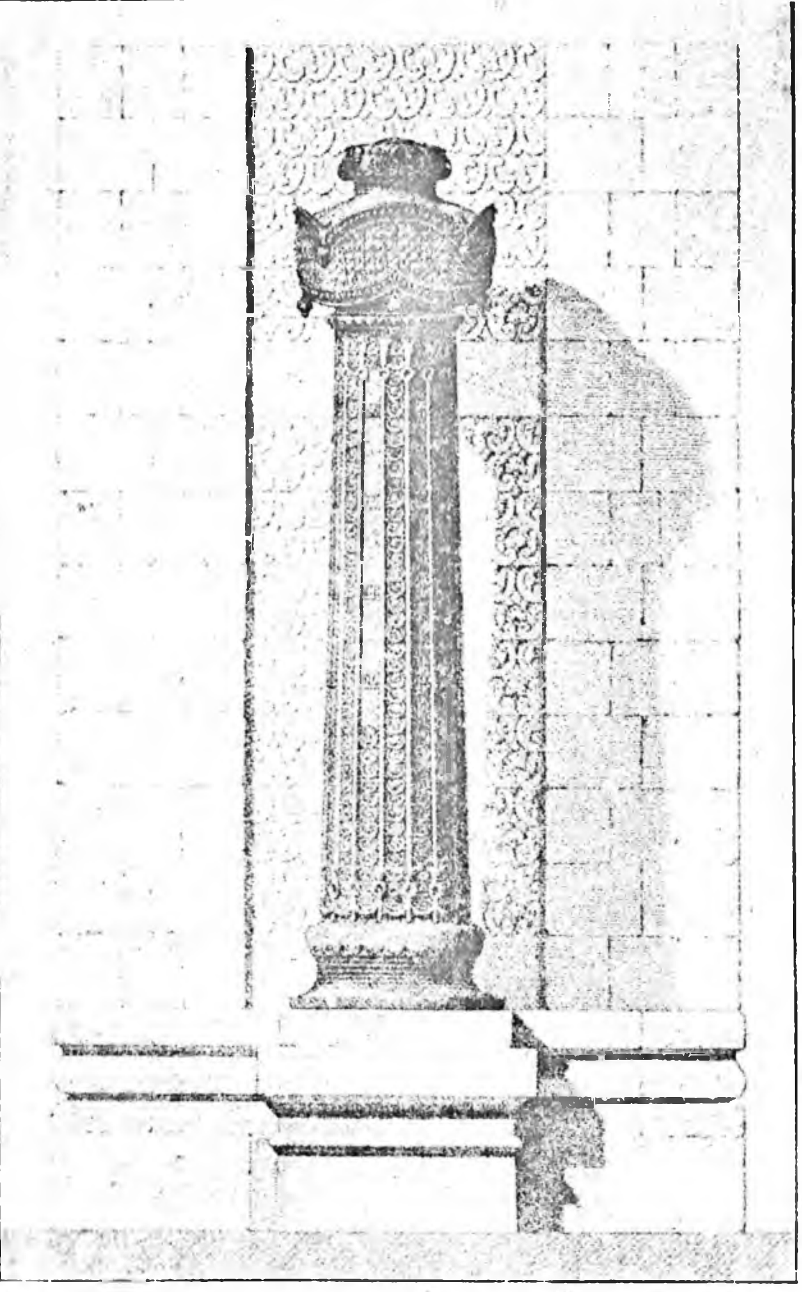
Izrael vallása eredetileg nem igen különbözött a többi kanaáni vallástól. Többféle természetü isteneket ismert; voltak házi istenek *(teráphim)*, minden családnak a magáé; voltak istenei a csillagoknak és az égnek, kiknek legfőbbjét Jahvéhnak hivták. Jahvéh Izrael nemzeti istene volt, a mint Kamós Móábé, Melkart Tyrusé.[49] Valamint a kanaáni istenségek, ő is irigy volt, inkább hajlott a haragra, mint az irgalmasságra, és nem könyörült azokon, a kik őt megsértették. Az ő jelványei is olyanok voltak, mint a kanaáni isteneké; ember, bika, kigyó, ércz vagy fa képe, nyers kődarabok és oszlopok. Mint a természet istene, leggyakrabban a viharban jelentkezett; a menydörgés volt hangja, a szél lehellete, a világosság ruhája. Ha megharagudott, elzárta az egek csatornáit és nem esett több eső; ha megbékült, esni engedte és a földek megtermékenyedtek. Régi székhelye a Sinai hegyen volt, de a hóditás után leszállt a meghóditott városokba, Hebrónba, Pnuelbe, Silóba, Sikhembe és elüzte onnan a régi isteneket. Hogy e bitorlásnak okát adják, ügyesen azt mondták, hogy e szent helyeket a zsidófaj mesés hősei miatt tisztelték: Hebrónban Ábrahám örömest mulatott, Siló, Sikhem, Pnuel, Makhanajim teli volt Jákob emlékével. A zsidó királyság megalkotása előtt Siló volt a zarándokok főczélja; egy rejtelmes láda vonta oda a buzgó hivek sokaságát. A bétylosokhoz hasonló két szent kő ábrázolta, Jahvéh lakott a ládában és ha valaki, bár akaratlanul is, érintette házát, legott megütötte a mennykő. Jahvéh ragaszkodott e szent helyekhez, de felköltözött a hegyekre, a régi istenek hamótjába is és ott a hivek hó-

dolatát fogadva, jósolt. Kultusza sokban hasonló volt a kanaáni isteni tiszteletbez, de nem volt sem olyan véres, sem olyan fajtalan. A körülmetélés szertartása pótolta az emberáldozatokat és az elsőszülött fiu helyett most már csak egy kecskegödölyét vágtak le.[50] De az isten esetenként még emberáldozatokat is kivánt vagy fogadott el; pl. Jefte megfogadta, hogy feláldozza a legelső embert, a kivel a győzelem után hazatérve találkozik, és a sors ép saját leányát jelölte ki.

A Kanaánba letelepedett zsidóknak azelőtt úgyszólván csak pásztori ünnepeik voltak, minő pl. a juhnyirás. A föld- és szőlőmives kanaánbeliek vallásos szertartásokkal ünnepelték meg a vetést, az aratást, a szüretet és az év többi gazdasági eseményét; mindenki istenének köszönte birtokát, inkább is a föld haszonélvezetét, és bér gyanánt a föld gyümölcsének zsengéit adta neki. A zsidók a kanaánbeliek mellett földmivelőkké válván, ünnepeiket is átvették, mint a hogy átvették templomaikat. Minden szent helynek megvolt a maga ünnepe, melyre a szomszéd törzsek összesereglettek; Silóban szüretkor leányok tánczoltak a szőlőkben, Sikhem lakói kivonultak a városból a mezőkre és a mikor a szőlőt betaposták, a templomban áldoztak és szent lakomát laktak. Salamon temploma nem vetette végét sem a többi szent helynek, sem az ilyen ünnepeknek. A király különben nem is ezzel a szándékkal épitette templomát; egyszerüen azt akarta, hogy istene mellette, a keze ügyében legyen. Jahveh nem volt kizárólagos isten; azt mondta, hogy különb a többi istennél, de elismerte létöket és menedéket adott nekik. Megvolt mellette Astarte papjainak seregével, meg az érczkigyó, mely meggyógyitotta a nyavalyákat és a mérges állatok harapását. Baal lovai és szekerei pompával vonultak be templomának egy részébe, a szent kéjhölgyek ott szőtték a sátorokat és ott fogadták ünnepnapokon a hiveket; a sirató asszonyok ott jajgattak Tammúz-Adonis halálán. A templomon kivül Salamon oltárokat emelt Kamósnak és az ammóniták istenének az olajfák hegyén; bölcsen meghagyta a szent helyeket, melyekben a hóditás óta a nemzeti istent imádták. Müvének legfontosabb következése az volt, hogy megváltoztatta és fölemelte a pap helyzetét. Addig bárki is lehetett pap Izráelben, vagyis egyenesen mutatta be áldozatát, mellőzve maga és isten között minden közvetitőt. Csak az egy jóslás dolgában kivánt a papság különös tanultságot. Jahveh képe a jövendőt hirdette. Tudjuk, hogyan feleltek az egyiptomi istenek szobrai a hozzájuk intézett kérdésekre, fejbólintással, söt néha élőszóval. Nem ismeretes, milyen módon magyarázták a zsidó papok az ő istenök akaratát; Jahveht kikérdezni

titkos művészet volt, és csak hosszas noviciatus után tanulhatta meg valaki. A papság különben nem volt privilegium; kiki lehetett pap saját hajlandóságából, vagy családjának akaratából. A szent helyeken azonban voltak családok, melyekben a papság apáról fiura szállott; két ilyet ismerünk: az Éliét Silóban és Jónáthán-ben-Gersomét Dánban. Az utóbbi család története igen nevezetes. Egy Efrajim hegyéről való, Míka nevű héber, félig buzgóságból, félig haszonlesésből «isten házát» épitett egyik birtokán és beleállitotta Jahveh ezüsttel bevont képét. Az őrizetet fiára bizta. Ezzel el volt intézve a dolog anyagi része, az alamizsna, az áldozat. De nem volt pap, a ki a legjövedelmezőbb mesterséget: a jóslást űzze. Arra bujdosott akkoriban egy Júdabeli levita, Jónáthán, Gersóm fia, ki templomot keresett, a hol szolgálhatna. Míka felfogadta őt, fizetésül adván neki évenkint tíz ezüst pénzt, két öltöző ruhát és eledelt. Egy észak felé vándorló dánita csapat megkérdezte az istent, szerencsés leszen-e útja, és kedvező választ kapva, magukkal vitték a bálványt is, a papot is. A pap ellenkezett, de a fenyegetés meg az igérgetés csakhamar megjuhászták. «Melyik jobb, az-e, hogy egy ember házának papja légy, vagy hogy Izráelben egy nemzetségnek és háznépének légy papja?» mondták neki a jövevények. (Bir., 18, 19.) A dániták Lais elfoglalása után a Míka bálványát felállitották egy templomban, melynek csakhamar nagy hire kelt. A papok mellett az irás néha olyan szent embereket is emlit, a minőket ma is találni a muzulmánok között; vannak jósok *(róé)*, kiket isten lelke hirtelen megszáll és feltárja előttük az elkövetkezendő eseményeket; vannak próféták *(nábi)*, kik elszigetelten vagy többed magukkal élnek és a jövendölést csak szigorú nevelés révén sajátitják el. Zenével, énekkel kisért isteni tiszteleteik és a nézőket is magával ragadó rajongásuk, hasonlók voltak a mai dervisek zikricin látható jelenetekhez.[51] Jahveh különben nem egymaga támasztott prófétákat; Baalnak is megvoltak az ilyen választottjai, a kik mesterkedés és befolyás dolgában vetekedtek amazokkal.

A királyság megalapitása és a nemzet politikai erőinek egy helyre vonása hatott a vallásos intézményekre és a papság szervezésére is. A fejedelem istene és az a templom, melyben ez az isten székel, igen nagy fontosságú minden keleti monarchiában. Egyiptomban Ftáh uralkodik az összes memphisi dynastiákon, Ammón pedig a thebai dynastiák istene. Ugyanilyen történt Izráelben is. Saul, a legfüggetlenebb király uralkodásának kezdetén szolgálatába fogadott egy Éli családjabeli papot és temploma Nóbban, Benjamin földjén volt; Akhija

A NAGY BRONZOSZLOP SALAMON TEMPLOMA ELŐTT.

Perrot és Chipiez után.

elkisérte őt e filiszteusok ellen viselt első háboruba és tanácsot kért részére Jahveh képétől. Dávid alatt Ebjatharnak elég jelentős szerep jutott, Salamon pedig Czádok családjának kiváltságává tette, a mit elődei Éli maradékainak adtak: az udvari káplánságot. A papság és a királyság e szövetségében természetesen a királyság van felül. A király ott és akkor áldoz, a hol és a mikor akar. Nemcsak Dávid intézi személyesen az isten ládájának átszállítását, de a templom fölszentelése óta Salamon is fölmegy az oltárhoz, kiterjesztett karokkal imádkozik és megáldja a népet. A papok szolgálata csak másodrendü; ők tartják rendben a szent helyet, őrzik a templom kimeneteit, és a szokott szertartások szerint jósoltatnak Jahveh képével. Mindig csak a király alattvalóinak nevében áldoznak és a király helyett csupán akkor, ha az uralkodó megbizza őket. Salamon azonban megépitvén a jeruzsálemi templomot, olyasmit adott a királyi papságnak, a mije addig nem volt: állandó helyet, gyülekező központot, mely akkor is rendithetetlen maradt, mikor minden megváltozott körülte Izraelben. Czádok, a főpap, segítőkül alsóbb rendü papokat fogadott, kik a bölcsen elrendezett hierarchia fokozatai szerint végezték naponkint az ezerféle szolgálatot a templom körül. A papság ekkor még nem volt zárt kaszt; természetesen elejétől fogva megeshetett, hogy a tisztség apáról fiura szállt, de mégis mindenki szabadon léphetett erre a pályára, különösen az alsóbb szolgálat körül. A papság a férfiut illeti, «ki azt mondotta az ő apjának és anyjának: Nem láttam őket, és az ő atyafiait nem ismerte és fiaival sem gondolt. Mert őrizték a te beszédeidet és szövetségedet megtartották. Tanitják a te itéleteidre Jákobot és a te törvényeidre az Izráelt; jó illatú füstöt tesznek a te orczád előtt, és egészen égőáldozatot a te oltárodon». (5. Móz. 33, 9—10.) A ki lemondott a világról, lehetett pap, vagy szolga. A papok és a szolgák mind a főpap kezében voltak, a főpap pedig a király kezében. A templom voltakép csak egy szárnya volt a palotának és a papság a királyság függeléke.

Az a politikai és vallásos felsőség, melyet ez intézmények Júdának adtak, csakhamar felköltötték a többi törzsek irigy gyülölködését. Különösen Efrájim zúdult föl, hogy az uralom kisiklik kezéből és egy oly törzsre száll, melynek jó része idegen eredetü. Ez az elégedetlenség, úgy látszik, nem vált nyilt lázadássá; Salamonnak azonban komoly vetélytársa akadt Jeroboámban, Nebát fiában, Jeroboám kénytelen volt Egyiptomba menekülni, Sesonk királyhoz; az az egy tény is, hogy egy pillanatra szembeállitották őt a törvényes királylyal,

rossz jel volt a jövőre nézve. A későbbi nemzedékek nem viselkedtek Salamonnal szemben oly keményen, mint kortársai. Később, mikor a papi befolyás mindenhatóvá lett, a számkivetés fájdalmai közepett és a Jeruzsálembe visszatérő zsidókat fenyegető veszélyekben, örömest emlékeztek arra az időre, mikor az első templom épült, és szivesen szépitették meg emlékét. Salamon az új zsidók szemében a nemzet bölcse lett; «szerze háromezer példabeszédeket és az ő énekeinek száma volt ezer és öt. Szólott a fákról is, a Libánon hegynek czédrusfájától kezdve mind az izsópig, mely a falból nevekedik ki; szóla annak felette a barmokról, a madarakról, a csúszó-mászó állatokról és a halakról». (1. Kir., 4, 32—34.)[52]

Nemcsak irói dicsőséget adtak neki, hanem azt is beszélték, hogy Juhveh háromszor megjelent előtte: Dávid halála után bölcseséget és boldogságot adni neki; a templom felajánlása után megerősiteni őt a vallás gyakorlásában; élete végén pedig, hogy szemére vesse bálványozását és megjósolja neki háza romlását. Elhiresztelték róla, hogy rendesen érintkezett a világnak minden fejedelmével és messzi Arábiából felidézték Sába királynéját, hogy a nagy uralkodó előtt meghajoljon. Az egykorúak azonban mindebből nem láttak semmit; Salamon az ő szemökben csak kevély és kemény király volt, ki adókkal terhelte meg őket, hogy szépitse városát és gazdagitsa törzsét.

Alig halt meg (929), kitört a forradalom. Fia, Rehabeam (Roboám) Jeruzsálemben ellentállás nélkül lépett trónusra, de a középső és északi törzsek királyt választani gyűltek össze Sikhemben; csak az alatt a föltétel alatt voltak hajlandók elismerni Roboámot, ha leveszi rólok az igát, melyet atyja reájuk vetett. A számkivetésből visszatért Jeroboám adta az új király elé Izráel panaszait: «a te atyád igen megnehezítette a mi igánkat, de te most könnyebbitsd meg atyádnak kemény szolgálatját, és a nehéz igát, melyet mi reánk vetett, és szolgálunk neked». (1. Kir. 12, 4.) Roboám három napig haladékot kért és tanácsot tartott az öreg udvarbeli szolgákkal. Roboám azonban a vele együtt nevelkedett ifjak tanácsára hallgatott és mikor Jeroboám eljött a válaszért, sértésekkel és fenyegetésekkel fogadta öt: «az én atyám megnehezitette a ti igátokat; én pedig nehezebbé teszem; az én atyám vesszőkkel vert benneteket, én szeges korbácscsal verlek benneteket». (1. Kir. 12, 14.) Észak és kelet törzsei, a filiszteusok, Móáb, Ammón, mind Efrajim pártjára álltak és Jeroboámot kiáltották ki Izráel királyává. Így vett elégtételt József Júdán, Juda azonban nem türte a sértést és elkülönözte magát a nemzet többi részétől. Egy

törzs sem követte az elszigeteltségbe; de a Simeón maradványaitól megszállott terület és egynehány Dán és Benjámin nemzetségbeli város, mely sokkal közelebb volt Jeruzsálemhez, semhogy ellentállhasson a nagy város vonzásának, Roboám kezében maradt.

Így bukott meg Dávid dynastiája és vele a birodalom, melyet megalapitani akart. Ha csak a családból származott két királyt tekintjük, okvetetlenül el kell gondolnunk, hogy ez a vállalkozás jobb sorsot érdemelt. Dávidban és Salamonban olyan érdemek és hibák egyesülnek, melyek a sémita nagy királyokhoz méltók. Az első kalandos hős, igazi dynastia alapitó, furfangos, kegyetlen és feslett erkölcsű, de bátor, óvatos és tud hű, nagylelkű, bünbánó is lenni; a másik a pompakedvelő, buja és ájtatos fejedelem, ki rendesen a családfő után szokott következni. Azért nem alkottak semmi maradandót, mert mind a ketten balul ismerték természetét a népnek, melylyel dolguk volt. A zsidóság nem volt harczias népfaj és Dávid mégis háborúkba vitte; nem született ez hajózásra, se épitkezésre, se kereskedelemre vagy kézművességre, és Salamon mégis nyakrafőre épitette a hajóhadakat, az utakat és nagy kereskedelmi vállalatokba fogott. A véletlen mintha kedvezett volna neki egy darabig. Egyiptom és Assyria meggyöngülése, Arám és Phœnicia viszályai módot adtak Dávidnak, hogy csatákat nyerjen és kiterjeszsze országának határait; Tyrus haszonleső szövetsége pedig Salamon kereskedő és épitő terveinek kedvezett. De a nagynehezen megépitett királyság ép csak rajtuk nyugodott; mihelyt ők meghaltak, a királyság is megszünt, zajtalanul, szinte rázkódás nélkül, egyedül a dolgok állásánál fogva.

Izráel és Júda Omri trónraléptéig. Az egyiptomi XXI. dynastia I. Sesonk. A damaskusi királyság kezdete.

Efrajim és Júda egyesülése azon egy kormánypálcza alatt sokkal rövidebb volt, semhogy sokat változtathatott volna a Birák korabeli régi hagyományokon. Csak a máris igen gyönge törzsekre osztatódás tünt el és puszta történeti emlékké lett. Valójában most már csak két törzs volt: Júda délen, Izráel északon és a Jordánon túlon. Izráel volt a hatalmasabbik; a mig csak élt, Júda homályban maradt és az idegenek mindig csak másodrendű fontosságúnak tekintették. Roboám védekező állásba helyezkedett: fegyvereket gyártatott, falakkal vétette körül a városokat; Jeroboám igen tevékeny volt: Sikhemben székelt és a Jabbók balpartján megerősitette Pnúel városát, hogy

szemmel tarthassa Gileádot. Az új álladalomnak is voltak szent helyei, melyek Jeruzsálemmel vetekedtek; Jeroboám kettőt választott és bőven elhalmozta mindennel; Dánt északon, Béthélt délen, Júda határán, csaknem Jeruzsálem szomszédságában. «Csináltata két aranyborju képet és monda a népnek: elég, hogy ez ideig Jeruzsálembe feljártatok; imhol vagynak a te isteneid, óh Izráel, kik téged kihoztak Egyiptomnak földéből». Valamint a Dávid templomának papsága, a Jeroboám templomának papsága is nyilt osztály volt: «a ki neki tetszik, azt választja vala, hogy lenne a magas hegyeken való kápolnáknak papja». (1. Bir. 13, 33.) Izráel szent helyeinek e hivatalos elismerése felköltötte a Júdabeli papok irigykedését; és a két királyság politikai vetélkedéséhez még a két papság vallásos vetélkedése is járult. Mind a kettő Jahveht szolgálta azon szertartások szerint; de mind a kettő azt állitotta, hogy a másik kultusza bünös és nem kedves a nemzeti istennek. Veszekedéseik nyoma még látható abban a beszédben, melyet Mózes első könyvének szerkesztői a haldokló Jákob szájába adtak. A költő sorra veszi Izráel törzseit és dicséri vagy ócsárolja őket. Júdával még elég csinján bánik, csak azt kivánja, hogy hajoljék meg egy Silóban fölkent fejedelem előtt; de Benjámint, Simeónt és Lévit szidalmakkal halmozza el. József háza és szövetségesei csupa áldásban részesülnek: József termékeny galy, Isszakhár erős szamár, Rúben Izráel első szülöttje. Az olyan faj, mely így gyülölködött, nem maradhatott soká független; a visszavonások védtelenül szolgáltatták ki a szomszédok kénye-kedvének.

Ez időben csak Egyiptom volt annyira erős, hogy e viszályok kihasználására gondolhasson.

Az évszázad, mely azóta eltelt, hogy a királypapok bitorkodtak és hogy a fáraó utolsó csapatai kivonultak Palesztinából, tele volt polgárháborúkkal és forradalmakkal. A régi Egyiptom, a nagy thébéi királyok Egyiptoma meghalt és új Egyiptom született helyébe. Az élet vissza kezdett vonulni délről és Thébéból északfelé, a delta városaiba. A meddig a fáraók hóditásai csak a Nilus medenczéjére szorítkoztak, Thébé volt az ország természetes középpontja. Az afrikai és arábiai nagy kereskedelmi utak csomópontjához közel fekvén, mintegy hatalmas tárházzá lett, a hol minden gazdagságát felhalmozták az idegen országoknak, a perzsa öböltől a Szaharán túlig, a Földközi tengertől a nagy tavakig. A delta városainak kevés fontossága volt, mert azokhoz a nemzetekhez estek közel, a melyekkel ritkán érintkezett Egyiptom; maga Memphis is csak másodrendű számba ment,

hiába volt nagy és hiába fűződtek hozzá Mini meg az első dynastiák emlékei. A Hyksosok betörése az egyiptomi nemzetiség utolsó menedékhelyévé tevén Thébét, növelte e város jelentőségét; a küzdelem századain által Thébé nemcsak az ország első városa volt, hanem maga az ország és Egyiptom szive dobogott falai között. Áhmosz győzelmei, I. Thutmosz hóditásai kiterjesztették a szemhatárt; Egyiptom átment a szuezi szoroson, leverte Syriát, átment az Orontesen és az Euphrátesen; mindez Thébé hasznára és gyarapitására történt; e város kétszáz évig csupa legyőzötteket látott palotáinak árnyékában. De mikor elkövetkeztek a tizenkilenczedik és huszadik dynastiának szorongatott napjai, mikor az oly sokáig eltiprott népek föltámadtak a faraók ellen, a politikusoknak eszébe jutott, hogy Karnaktól a syriai határig hosszú az út és hogy az ország belsejében jó száz mértföldre fekvő város rossz hadiszállás oly fejedelmeknek, a kiknek mindig résen kell lennie. II. Ramszesz, Minefta, III. Ramszesz életöknek legnagyobb részét a delta keleti részén töltötték. Gyarapitották a régi városokat és újakat alapitottak, melyek az ázsiai kereskedelem révén csakhamar felgazdagodtak. Egyiptom súlypontja, mely az első uralom bukása után délre, Thébé felé szállott le Aethiopia meghóditása és Egyiptom hatalmának Szudánban való terjeszkedése által, lassankint visszavonult északra és egy darabig a delta különféle városai között ingadozott. Tánisz, Bubasztisz, Sais vetekedtek a hatalomért körülbelül egyenlő szerencsével és egymásután gyakorolták is, de se el nem érték Thébé fényét soha, se nem szültek a thébéi királyokhoz fogható dynastiát.

Hrihor bitorlása és Szmendesz trónralépte óta Egyiptom két részre oszlott. Ez állapotnak természetesen az lett a vége, hogy az egyik királyi ház el akarta nyomni a másikat; a taniszi kerekedett felül. Hrihor két első örököse Piónkhi és I. Pinotmu csak Ámon főpapjainak czimét viselték és I. Pinotmu után I. Pszíukhánu taniszi király elfoglalta Thébét. Fia, II. Pinotmu, úgy látszik egész Egyiptomon uralkodott, de csak rövid ideig. Mialatt királyczimet viselő fejedelmek helyettesitették öt Tániszban, két fia: Maszahirti és Menkhopirri, mint Ámon főpapjai kormányozták Egyiptomot a Fajumtól kezdve. E bitorlásokat a hagyományos szokás szerint házasságok törvényesitették. A ramesszidák faja még nem halt ki; a férfiak ugyan már csak egyszerű magánemberekké lettek, de a leányok beléptek az uralkodók háremébe és őseiktől nyert jogokat hagytak gyermekeikre. Alkalmasint igy történt, hogy Ámon utolsó főpapja II. Pinotmu, Ramszesz, Hrihor és tánita fáraók vérét egyesitette ereiben.

Ezek, úgy látszik, nem voltak se erő, se segédforrások híján. Műemlékeik, bármilyen gyérek is, arra mutatnak, hogy nem szakították teljesen félbe elődeik munkáit. I. Psziukhanu és Amenemopi újra felépítették a kis templomot, a gizei nagy gulák mellett, melyet egykor Kheops emelt leánya, Honitszen, tiszteletére. De különösen fővárosuk Tánisz szépítésére gondoltak. A főtemplom, melyet a XII. és XIII. dynastia fejedelmei megnagyították, s mely a Hyksosok ellen viselt háborúban sokat szenvedett, de a Ramesszidák kijavították, mind terjedelmére, mind szépségére vetekedett a thébéi templomokkal; a II. Ramszesz emelte óriás monolith magasság és temérdekség dolgában nemcsak a két Memnonhoz volt hasonló, hanem a Ramesseion ma romokban heverő szobrához is. Sziamon-miamun, a huszonegyedik dynastia első királya, befejezte a templom restauratióját és I. Pszinkhanu rengeteg nagy nyers tégla fallal vette körül a templomot, mely így valóságos erősség alakját öltötte. Mindez nem történt bitorlások nélkül; Pszinkhanu reá vésette nevét a Hyksosok sfinxeire és szobraira, nem több lelkiismeretességgel, mint azok, a kik maguk számára foglalták le a XIII. dynastiabeli királyok műemlékeit. Minden építő fáraó hódító fáraó is, vagy legalább az akar lenni; a XXI. dynastia fejedelmei bizonynyal megkisértették visszanyerni hatalmukat Syria déli részén és II. Pszinkhanu hadjárata Gezer ellen, leányainak házassága Salamonnal és az idumeai Hadaddal az egyiptomiak szemében egykori uralmak újjászületésének látszott. Ezek az apró sikerek azonban erő híján nem tarthattak soká. A háborúban megfogyatkozott benszülött nép nem adhatott katonát. A tániszi fáraók kénytelenek voltak zsoldosokhoz folyamodni és Egyiptomot a barbárok kezébe szolgáltatták.

A barbárok beleavatkozása Egyiptom ügyeibe nem volt olyan gyors és váratlan, mint első pillantásra hihetnénk. Mindig jó politikának tartották hadi foglyokkal pótolni a háborúkban szenvedett emberveszteségeket. Már a tizenkettedik dynastia fáraói is szerették az északi népeket délre, a délieket északra terelni; egész népeket telepítettek meg a Nilus völgyében. A Hyksosok betörése jelentékenyen növelte az idegenek számát. Ahmosz győzelme után a Hyksosok királyi családja és a vitézlő osztály kivándorolt Ázsiába, de a nép zöme nem akart mozdulni Egyiptomból. Háuáru, Tánisz és a delta északkeleti városai, különösen pedig a Menzale tó környéke úgyszólván a sémiták kezében maradt. Ezek egyiptomi alattvaló létökre sem feledkeztek meg nemzeti hagyományaikról; volt bizonyos saját auto-

nomiájuk, némely adó fizetését megtagadták és dicsekedtek vele, hogy nem tartoznak a fáraók fajához. Régi egyiptomi vérségü szomszédaik idegeneknek, barbároknak, (Pasemúr) ázsiaiaknak (Pi-amu) csúfolták őket. A XVIII. dynastia alatt egynehány sémita vezéri és főpapi méltóságra emelkedett. Istenségeik: Szutkhu, Baal, Baal-Czefon, Marna, Asztarte, Anati, Kodsu, belekerültek az egyiptomi pantheonba; Memphisben templomaik voltak. A XIX. dynastia közepe fele II. Ramszesz hóditásai és az a szoros szövetség, melyet ez a fejedelem a Khitibeliek urával kötött, divatba hozták a syriai dialektusokat. E nyelvekre nemcsak a szabad gyermekeket tanitották, hanem a néger és libyai rabszolgákat is; a tudós és úri világ örömest használta az idegenes szólásokat. A jóizlésűek nem laktak többé núitban, városban, hanem kartiban; a kapu nem volt ro, hanem tiráa; az éneket nem boniton (hárfán) kisérték, hanem kinnóron. A legyőzöttek üdvözlet gyanánt nem aau-t kiáltottak a fáraónak, hanem szalámot, a csapatok pedig tupar vagy tóf (dob) pörgése mellett akartak lépkedni. Ha valami tárgynak nem volt sémita neve, eltorzitották az egyiptomi szavakat, hogy legalább a szinök idegen legyen.

A delta nyugati részén más fajok, más befolyások uralkodtak. A libyai törzsekkel folyton érintkező Sáis és a szomszéd városok, lakosságuknak legalább is felét onnan toborozták. Ezen a környéken a Máziuk és különösen III. Ramszesz óta a Masuasák kezében volt a vezetés; de míg a sémiták lassankint földmivesekké, tudósokká, papokká, kalmárokká és katonákká változtak, a lybiaiak mindig ragaszkodtak a maguk katonai szervezetéhez. A Máziuk több mint kétezer év óta nem telepedtek meg egy helyen; inkább zsoldosok voltak, semmint békés polgárok. Ök szolgáltak csendőrökül a nomosokban, ők voltak a határőrök és kisérték a fáraót messze hadjárataiban; annyira vérökké lett a harcziasság, hogy az egyiptomi nyelv sülyedésének korában Matojivá ferdült nevök kopt nyelven azt jelentette: katona. A masuasák sohasem tették le saját ruhájukat és fegyveröket; az emlékeken megismerni őket arról a szövetdarabról, melyet fejökön viselnek. Szüntelenül a hadi szerencsét és busás zsoldot lesö libyai nép javából toborzódva, csakhamar az egyiptomi seregek legkiválóbb ereje és alapja lettek. A fáraók megbizhatóbb testőröknek tartották őket a benszülötteknél és vezérségüket királyi vérségü herczegekre bizták. A masuasák törzsfői már nem igen függöttek hübéres uruktól; némelyek katonáikra támaszkodtak, hogy trónra emelkedhessenek, mások pedig kedvök szerint választották és buktatták a királyokat.

A XXI. dynastia végétől fogva Egyiptom az idegenek martaléka volt; urai már csak azok lehettek, a kik tetszettek a sémitáknak.

A XX. dynastia közepe vagy vége felé volt Bubasztiszban vagy környékén egy Buïua nevü libyai ember. Utódai boldogultak, és az ötödik közülök Sasbaku (Sesonk), feleségül vett egy Mihitinuoszkhit nevü királyi herczegnőt. Fia, Namrut papi méltóságai mellett a Masuasák vezére lett. Unokájának, Sesonknak, még jobban kedvezett a szerencse. Születésétől fogva felséges úrnak és a herczegek herczegének nevezték, a mi arra mutat, hogy a Masuasák között első lehetett; mindenesetre ő volt az ország leghatalmasabb embere és szinte lépést tartott a királylyal. Így egy iratban, mely atyjának halotti tisztességéről szól, egyenesen Ámon-Rá-val szólíttatja meg magát, a mi csak a főpap és a király kiváltsága volt. Különben fiához, Oszorkonhoz, feleségül adta Hór-Psziukhanu, a XXI. dynastiabeli utolsó király leányát és ez a házasság a koronát biztositotta családja számára. Egynehány év alatt hatalma alá keritette egész Egyiptomot. Psziukhánu halálával használni kezdte a fáraók névgyürüjét és jelvényeit; mikor pedig III. Pinotmu meghalt, reá szállott Ámon főpapjának méltósága, melyet aztán fiára, Auputra, ruházott. Pinotmu családja, úgy látszik, nem állott ellent és visszavonult Aethiopiába, Napatába, hol független királyságot alapitott. I. Sesonk trónralépése és Auput főpapsága végkép romlását okozta Thébének. A már az utolsó Ramesszidák alatt szörnyü zürzavar és elszegényedés Hrihor utódai alatt nőttön nőtt. A lopások oly gyakoriak lettek a halottak városában és a tolvajok oly merészek, hogy a thébéi királyok mumiáit ki kellett venni sirjaikból és az I. Amenhotpu nyugvóhelyével szomszédos kápolnába elhelyezni.

A királytól kiküldött felügyelők időnkint meggyőződtek a tetemek azonosságáról és halottas diszök állapotáról. A XVII. dynastia fejedelmei, úgymint: Szoknunri Tiuáken, a XVIII. első fáraói: I. Áhmosz. I. Amenhotpu, II. és III. Thutmosz és a háremeikbeli herczegnők: Nofritari, Ahhotpu, Masonttimhu, továbbá a XIX. dynastiából I. Ramszesz, I. Széti és II. Ramszesz feküdtek itt. Auput, ki csak igen messze ágon volt e dicső halottak leszármazottja, alkalmasint le akarta nyakáról rázni az őrizés terhét, és egyszerűen bedugta őket olyan zugolyba, a hol nem kell tartani többé semmitől. Az Ámon főpapjai, a Deir-el-Baheri déli hegykatlan egy sarkában családi sirt ástak és ott nyugodtak aztán a fejedelmek II. Pinotmutól kezdve. Auput össze-vissza egymásra hányta az I. Amenhotpu sirkápolnájá-

ból kikerült királyi koporsókat és a bejáratot olyan jól elrejtette, hogy egész napjainkig ismeretlen maradt.

I. Sesonk bátor és erős uralkodó volt. A zsidók belső viszálkodása alkalmat adott neki rá, hogy Syriában elődeinek politikáját folytassa. Nem szakított Salamonnal, de az elégedetlen zsidók előtt megnyitotta országát. Idumeai Hadad és Jerobaám menedékre találtak nála. A törzsek szétszakadása után öt évvel betört Júdába, kifosztotta Jeruzsálemet és tovább vonult Izráelbe. Visszatérve országába, Karnak falaira vésette a meghódított városok neveit. Ha ezt a lajstromot öszehasonlítjuk III. Thutmosz győzelmeinek sorával, meglátjuk, milyen gyönge volt a XXI. dynastia alatt még a diadalmas Egyiptom is. Nem fordulnak elő többé se Gargamis, se Kodsu, se Damaskus, se Naharanna városai. Magidi a legészakibb pont, a hova Sesonk eljutott és a mellette előszámlált helyek mind déliek: Rabbit, Táanak, Hafaraim, Makhanáim, Gibeon, Béthhóron, Ajálon, Migdol, Jerza, Soko és a Júda pusztájának falvai. Összeszedve a kisebb helységek neveit is és két külön keretbe foglalva azokat, a melyeknek neve több szóból állott, Sesonknak meglett az a kimondhatatlan nagy öröme, hogy a falakra ép olyan nagy hűbéres lajstromot vésethetett, mint elődé. Ez az öröm volt a zsákmánynyal egyetemben a hadjárat gyümölcse; a király ezután nemsokára meghalt és utódainak eszébe se jutott viszszaszerezni a suzerainitást, melyet ő egy darabig Judeán birt.

Sesonk visszavonulása után Júda és Izráel egyre jobban belemerültek a polgárháborúba. Jeroboám 908-ban meghalt és két évig uralkodott fiát, Nadabot, meggyilkolta Gibbethón előtt Baesa, Akhija fia. Baesa rávetette magát Júdára, hol Ásza, Abijám fia, Roboám unokája, ép trónra lépett, és megerősítette Rámát két mértföldre Jeruzsálemtől. Ásza, ki a legenda szerint visszaverte az æthiopiaiak és libyaiak roppant seregét, az izraelitákkal szemben nem érezte magát elég erősnek és segítségül hivta Syria királyát. Damaskus Rezón óta folyton nőtt nagyság és katonai hatalom dolgában; Hezjón, Tabrimmon és I. Benhadad alatt meghódította Hamathot, Coelesyriát és a pusztának az Euphrátessel határos tájait. Benhadad megragadta az alkalmat, hogy uralmát délfelé terjeszsze: betört Galileába és sok városát elpusztította. Baesa Rámában nem tudott ellentállani. Ásza bátorságban helyezte határát Gibea és Miczpa megerősítésével. Valamint Jeroboám, Baesa sem alapithatott tartós dynastiát; és a mit ő Nadabbal cselekedett, ugyanazt tette az ő fiával Elával, Zimri. Mikor ez a gyilkosság történt, a sereg a filiszteusok országában és Gibbethón előtt

volt; fellázadt, vezérének Omrit kiáltotta ki és a gyilkosok ellen indult. A Tirczáhba szorult Zimri tűzbe boritotta a királyi palotát és egy heti uralkodás után a lángokba veszett. A győzedelmes Omrinak vetélytársa akadt Thibniben, Ginath fiában. A két fél között négy évig tartott a polgárháború és csak akkor ért véget, mikor Thibni és öcscse Jórám, nem tudni hogyan, meghaltak. Jeruzsálem megvétele Sesonk által, Júda és Izráel belső erőszakosságai végkép elgyöngitették a zsidó népet és elvették tőle azt a kevés tekintélyt is, mely nevéhez Dávid óta fűződött. A hegemonia Jeruzsálemből Damaskusba került. Rezón utódai megkisértették egy birodalomba egyesiteni Syria sokféle nemzetét és talán czélt is érnek, ha meg nem történik az assyriaiak döntő közbelépése.

III. FEJEZET:

A MÁSODIK ASSZÍR BIRODALOM SZARGON TRÓNRALÉPTÉIG

Assurnazirpal és Salmanaszár; a damaskusi királyok és Omri háza.

Az Assurrabamar vereségére következett évek a nyomoruság és megalázás esztendei voltak Assyriának. Elvesztette nemcsak Tugultipalesarra syriai hóditásait, hanem az északi és a déli tartományokat is. Babylonia lerázta az igát; Nairi és Namri népei visszanyerték szabadságukat; maga Mesopotamia is elszakadt Ninivétől. Az assyriai uralkodóknak alig maradt egyebe a fővárosukkal szomszédos vidékeknél. De legalább erős szándékkal törekedtek, hogy ismét a régi hatalomra jussanak. Irbaramán, I. Assuridinákhe, II. Assurdán, II. Ramánnirari lépésről-lépésre visszahóditották a földet. Az utóbbi uralkodó már volt olyan erős, hogy megverje Babylonia királyát és hogy a határt a nagy Zábon túlig terjeszsze. Az ország belsejében helyreállitották a városokat és a templomokat, öntöző csatornákat ástak és tisztitottak, megerősitették a gátakat, melyek a síkságot a Tigris áradása ellen védték. II. Tugultininip (889—885), Ramánnirari fia újra kezdte a régtől óta megszakadt hóditásokat és kitünt mind bátorságával, mind kegyetlenségével. «Karóra húzva rakta ki a legyőzöttek testeit.» Assyria királyai birodalmuk megerősitésére forditották azt az időt, melyet Izráel királyai meddő harczokra fecsérelték.

Assur városa, a mint a hatalom északfelé terjedt, lassankint elvesztette a monarchia első századaiban szerzett jelentőségét; nem volt többé a birodalom középpontja és immár csak a hagyomány révén ment főváros számba. II. Tugultininip utóda, Assurnazirpal halálos csapást mért rá, mikor más székhelyet választott. Közel öt századdal azelőtt I. Salmanaszár Kalakhnál a Tigris balpartján, a nagy Záb torkolatánál várost épitett, melynek növekedését sokáig gátolták a forradalmak viszontagságai. Assurnazirpal uralkodásának negyedik

évében leromboltatta régi elődje építkezésének maradványait és új várost alapított. Jó egy századig Assyria összes királyai Salmanaszár Samsiramán, Ramánnirari mindent elkövettek e város szépítésére és örömest laktak ott, ha a folytonos hadakozás közben néha akadt egy szabad pillanatjuk. «Palota palota mellett állt a gazdag fensíkon,» írja Rawlinson, «mindenik csupa faragott fa, arany kép, szobor és zománcz. Fény dolgában mind vetekedtek az első építményekkel. Kőoroszlánok, sfinxek, obeliszkek, templomok és szent tornyok tették változatossá a város képét és megóvták az egyhangúságtól. A Ninip temploma mellett álló magas lépcsős gúla uralkodott mindenen; körülötte volt a paloták sokasága. A mesterséges fensík lábát nyugat felől mosó Tigris vizében tükröződött a város és a látszólag megkettőzött magasság enyhített egy kicsit az épületek nyomott voltán, mely az assyriai építkezésnek gyenge oldala. Mikor a nyugvó nap elárasztotta e képet égő szineivel, melyekhez foghatót csak a keleti égen látni, Kalakh olyan lehetett az érkező vándor szemében, mint egy tündérországbeli délibáb.»[53]

Assyria fejedelmei innen vonultak háborúba csaknem minden esztendőben. Mivel Média és Örményország hegységei útjokat állták, nem igen jutott eszökbe, hogy kelet vagy északkelet felé terjeszkedjenek; ezeken a tájakon csak sok viszontagság, de kevés haszon várt rájuk. Inkább uralmuk alatt akarták tartani az izgága törzseket, melyek a Tigris völgyének legvégső határán és Kurdisztán hegyeiben mozgolódtak. Ha a királyok néha mégis átléptek e határokat, azért tették, mert portyázni jártak a Fekete tenger és a Kaspi tó felé, vagy ép egész Médiáig merészkedtek. Igazi csatatérök nem erre volt, hanem délen, nyugaton, északon, Örményországban és Kis-Ázsiában, Babylonban és Elámban, és Syriában délnyugaton. Az assyriai hadsereg kétszáz évig minden esztendőben azon az úton járt — csakhogy ellenkező irányban — a melyet nyolcz évszázaddal azelőtt Thutmosz és II. Amenhotpu vitézei tapodtak. Megrohanták Syriát és hiába állott ellent oly makacsúl, apránkint meghódították.

Kezökbe került először Gargamis, azután Phoenicia és Damaskus, azután Izráel és Gáza. Egymásután dőltek le az Egyiptomtól elválasztó sorompók egész azon napig, mikor a keleti világ két birodalma ismét szemtől szembe került, mint a XVIII. század fáraóinak idejében. Csakhogy elcserélték a szerepeket; akkor Egyiptom tört vetélytársa ellen, átment Elő-Ázsián az Euphratesig, most ellenben Ninive támadott és Egyiptom védekezett nagy nehezen. Memphist assyriai

Assurnasirpal nimrudi szobra. (A British Museumban.)

katonaság szállotta meg és Assurbanipal hadnagyai kifosztották a thébéi templomokat.

Az előrehaladást Assurnazirpal kezdte meg. Az assyriai birodalom neki köszöni hirtelen gyarapodását és nagyobbulását. A király

Nimrudban talált faragvány elefántcsontból. A British Museumban.

elsőben Kurdisztán és Örményország déli vidékei felé vonult. A benszülöttek nem szállhattak szembe a nagy sereggel, «visszahúzódtak a hozzáférhetetlen hegyekbe és eltorlaszolták magukat az ormokon, hogy ne érhessem el őket: mert ezek a fönséges csúcsok olyanok, mint a kard hegye és csak az ég madarai juthatnak oda röptükben…

Assurnasirpal nimrudi szobra. (A British Museumban.)

három nap alatt felhágtam a hegyre, és rettegést vetettem búvó helyeikbe ... tetemeik úgy lepték be a hegy oldalát, mint a falevél, a kik pedig megmaradtak, a sziklák között kerestek menedéket». A király, miután fölégette a szerencsétlenek falait, Karkhi tartományára csapott le; «kardra hánytam kétszázhatvan vitézt, levágtam a fejöket és gúlákat rakattam belőlök».[51] Karkhi után Kummukhra került a sor. Assurnazirpal már adót szedett a Muski néptől és most tovább akart haladni észak felé, mikor egy mesopotamiai város fellázadásának híre visszatérésre kényszerítette. Jöttére a lázadók eldobálták fegyvereiket és kegyelmet kértek; a király azonban nem ismert könyörületet. «Minden második embert megöltem ... falat építettem a város nagy kapui elé; megnyúztam a lázadás fejeit és ezt a falat bőrükkel vontam be. Némelyeket elevenen falaztam be, másokat karóba húztam a fal mentén; sokakat jelenlétemben nyúzattam meg és bőrüket a falra vontam; fejeiket korona formára, általvert testeiket füzér formára raktam össze.» A lázadás vezérét Ninivébe vitték, megnyúzták és bőrét kiszegezték a falakra. Ezek után nem csuda, ha a Laki országbeliek harcz nélkül adták meg magukat. Az Örményország zúgaiban támadt lázadásokat nem kevesebb gyorsasággal és kegyetlenséggel verték le. Mikor Assurnazirpal ez első év végén visszatért Kalakhba, eldicsekedhetett vele, hogy éreztette karjának erejét egész országában és köröskörül a határon.

A következő évek nem hazudtolták meg ezt a szerencsés kezdetet. 881-ben volt a háború a Zagros környékebeli népekkel; 880-ban Örményország ellen, 879-ben Kummukh, Nairi és a Felső-Tigris legtöbb törzse ellen. Csupa diadal és csupa kegyetlenség. 879-ben Karkhi lakói, kikre másodszor támadtak rá, «elhagyták megerősitett helyeiket és váraikat; hogy életöket megmentsék, Matni, egy hatalmas ország felé menekültek. Én nyomukba rohantam; ezer vitézök holttestével boritottam a hegyet, eláraszttottam tetemeikkel a hegyet, megtöltöttem a mély ösvényeket. Kétszáz fogolynak, ki elevenen került hatalmamba, levágtam a kezét». Mesopotamia közepén maradt még egynehány független város és törzs; egy hadjárat megsemmisitette valamennyit. Assurnazirpal lement a Kharmis és a Khábur mentén egész az Euphratesig, aztán a Khábur torkolatától az Euphrates mentén egész Anathig. Ez inkább hadi séta volt, semmint háború; a parti városok, Sadikanni (ma Arban), Bit-Khalupié, Sirki (Circesium), Anath mind készséges adófizetők lettek. Zukhi fejedelme, ki ellent mert állani, vereséget szenvedett egy két napig tartó csatában

és elmenekült az Euphratesen túlra, az arab sivatagba. Volt egynehány kháldeai csapata egy Bélbaliddin nevű főtiszt, és Zabdán, a babyloni király Nabúbaliddin, öcscsének vezérlete alatt. Ez a két főember a győző hatalmába került és Assurnazilpal ezt az esetet ürügyül használta fel arra, hogy azt hirdesse, hogy legyőzte Kháldeát. «Hatalmamat rettegte Kar-Dunias; és fegyvereimtől félt Khaldu.» Ezek a szavak azonban igen jelentéktelen eseményekre vonatkoznak. Babylon királya, Nabubaliddin nem törődött a kérkedéssel, Assyria királya pedig, győzelmével eltelve, bölcsnek itélte, hogy ne törjön be Kháldeába. A zukhik 878-ban ismét föllázadtak és Assurnazirpalnak még egyszer be kellett járnia a hadjárat szinhelyét. A Khábur és az Euphrates mentén levő tartományokat irgalmatlanul feldúlta, a városokat felperzselte, a foglyokat karóba huzatta. Oka volt igy szólani: «az én arczom romokon földerül; haragom csillapitásában van az én örömöm».[55]

A következő évben oly vidékeken járt, a hova kétszáz év óta semmi assyriai fejedelem nem merészkedett. 877 tavaszán elindult Kalakhból, bement Mesopotomiába, átkelt a Kháburon, a Balikhon és az Euphrates partjára jutott. Syria északi részét most is apró, független valami szövetségfélében egyesült államok birták, mint az egyiptomiak idejében. Az egynehány század előtt ott élt népek már nem voltak meg. A már Tugultipalesarra idejében igen megfogyatkozott khititák még jobban meggyengültek és alig maradt egyéb fontosságuk, mint a melyet földrajzi helyzetök adott nekik. Az Euphratesnek e vidéken legjobb átjáró helye Gargamist, az ő fővárosukat uralta. A körültök levő fejedelemségek szüntelen egymással hadakozva nem birtak ellentállani már a damaskusi királyok támadásainak sem; hogyan szállhattak volna hát szembe az assyriaiakkal. Ezt a dús zsákmányt könnyű volt kézre keriteni. Az ország még mindig népes, jól mivelt volt, bár belső zavarok és külső támadások dúlták; ipara és kereskedelme virágzott; a bányákból bőven kerültek a drága és hasznos érczek: arany, ezüst, réz, ón, vas; a phoeniciai kalmárok sok bibort, gyolcsot, ében- és szantálfát hoztak oda. Assurnazirpal támadása Khiti fejedelmeit a legnagyobb béke közepett érte. Szangar, Gargamis királya egy pillanatig sem gondolt rá, hogy útját állja az Euphratesen átkelő assyriaiaknak és megnyitotta előttük a város kapuit, Lubarna, Patin királya, «rettegett az ellenségtől és a csata végétől; és fizetett husz talentum aranyat, egy talentum ezüstöt, kétszáz ónt, és száz vasat; adott ezer ökröt, tizezer birkát, ezer öltözet

gyapjú és vászon ruhát», nem számítva a butorokat, a fegyvereket és a rabszolgákat. Lukhuti országa ellent állott, tehát keményen bántak el vele: a városokat feldúlták, a foglyokat karóba húzták. Ezután Assurnazirpal elpusztította a Libanon mindkét oldalát, és lement a Földközi-tengerig. Phœnicia meg se várva érkezését, meghódolt neki; Tyrus, Sidon, Gebel és «a tenger közepén levő» Arád királyai ajándékokat küldtek eléje. Az assyriaiak arra használták idejöket, hogy a Libanonon és az Amanoson czédrus, fenyő és cyprus fákat vágjanak, melyeket aztán Ninivébe küldtek, hol belőlök Istar istenasszonynak templomot építettek.[56]

Ettőlfogva semmit sem tudnak többé Assurnazirpalról. Még tizenhat esztendeig uralkodott és a milyen hadakozó természetü ember volt, aligha töltötte ezt az időt nyugalomban. Utódja 860-ban III. Salmanussur (Salmanaszár) lett, ki atyja példáját követve, világéletében harczolt. Már trónralépésének évében átment az Euphratesen és meg sem állt a Földközi-tengerig. Négy esztendőt fordított a lázadások elnyomására és északi Syrián bírt hatalmának megerősítésére, aztán meghódítva Gargamist és Patint, az Orontes völgyébe ment, hol a damaskusi király és hübéresei várták őt.

Omri, miután legyőzte Thibnit, Ginath fiát, meg akarta hatalmát erősíteni. Minthogy ez időben Izráelnek nem volt állandó fővárosa, Sikhem, Tircza, Ráma szolgáltak egymásután fővárosul Jeroboám és Baesa utódainak. Utóbb mintha Tircza nyerte volna el az elsőséget; de palotáját Zimri fölégette és az uralkodó-ház fejét aggaszthatta az is, hogy ezt a várost milyen könnyen meg lehet szállani. Omri tehát királyi városának helyéül egy Sikhemtől és az Ebal hegytől északnyugatnak eső földet választott és mivel bizonyos Sómertól vette, Sómrón (Samaria) nevet adott neki. Ez a választás bölcs és szerencsés volt, a mit a város gyors fejlődése bizonyított legjobban. Kerekded halmon feküdt, egy mély és széles medencze közepén; a környező magaslatokkal csak egy szük és alacsony földnyelv kötötte össze. A völgy termékeny volt és vízzel bővelkedett; a földművelés csaknem a hegyek csúcsáig terjedt; nehezen lehetett volna ennél különb helyet találni egész Palesztinában. Sómrón az lett Izráelnek, a mi Jeruzsalem volt Júdának; az ellentállás középpontja, mely körül a nemzet veszély esetén egyesül. Az egykorúak jól ismerték e város fontosságát; Omri neve tudatukban egyesült Izráel királyságának eszméjével és el sem vált tőle többé. Ettőlfogva Samaria, sőt József háza is Bit-Omri, Omri háza lett az idegenek előtt és ez a név

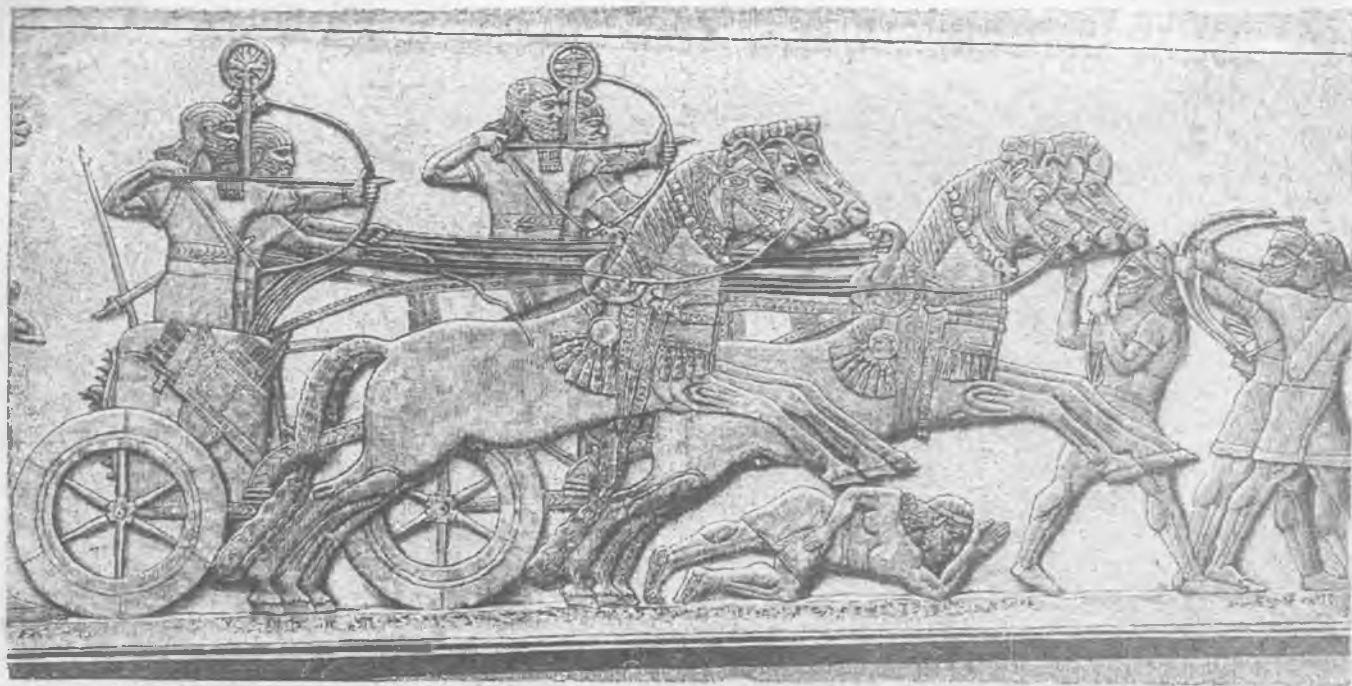

Assurnasirpal király domborművű képe Nimrudból. (British Museum.)

megmaradt még akkor is, mikor Omrit és családját már rég nem uralták a zsidók.[57]

Az öreg I. Benhadad, ki Baésa ellen hadakozott, felhasználta a zavarokat, melyekbe Omri és Thibni veszekedése keverte Izráelt és újra támadni kezdett. Meghódított több várost és kényszerítette a királyt, hogy a syriaiaknak külön városrészt adjon Samariában. Omri a moábitákon kivívott győzelmekkel pótolta kárát és e népre nagy adót vetett ki. Ez a győzelem azonban nem ért föl veszteségeivel; Izráelt ily sikerek mellett az a veszedelem fenyegette, hogy elveszti függetlenségét és örökre Damaskus hűbérese marad. Omri ezt tudta és kívül keresett támogatást. Egyiptom nagyon messze volt, az assyriaiak alig hogy átlépték az Euphratest, Izrael és Júda között vallásos és politikai gyűlölség szakadéka tátongott; Omri tehát Phoenicia felé fordult és megnyerte fia, Ákháb számára, Izebelnek, Ithobáal tyrusi király leányának kezét.

I. Hirom, Dávid és Salamon barátja alatt Tyrus nagysága delelőjét érte el. Kition és Kypros meghódítása, a Spanyolországgal folytatott nagy kereskedés, a zsidó szövetség révén egész a messze keletig nyilt utak annyi embert vonzottak a városba, hogy már nem is volt számukra hely. Tyrus terjeszkedni kezdett a sekélyes vízben álló közel szigetekre. A legnagyobb szigeten az első gyarmatosok már nyolczszáz évvel ezelőtt megalapították Melkarth templomát; egy szomszéd kis szigeten amaz isten temploma volt, a kit a görögök később az ő Zeus Olympiosukkal azonosítottak. Hirom meg akarta kettőzni fővárosának területét. Betemette az egyes városrészeket elválasztó csatornákat és jelentékeny területet nyert délfelé a tengeren is töltések és megerősített kőpartok révén. De még az igy kiterjesztett városban is alig fért el harmincz-harminczötezer lakos; tehát Tyrus is, mint Arád, a szárazföld felé kezdett bővülni és «kereskedői, kik fejedelmek, kalmárai, kik e földnek tiszteletesei» nyaralóikat a Libanon legalsó lejtőire építették. A szigeti rész a kormány székhelye maradt; kedvezett neki a világtól elzárt helyzete. Hirom halála után a várost véres forradalmak zaklatták. A mesteremberek és hajósok e népe nehezen szokott a királysághoz. Mikor Baleastart, Hirom fia és utóda hét évi országlás után meghalt, legidősebb fiát, Abdastartot megölte a felkelő nép. Tudjuk, milyen fontos személyek keleten a királyok dajkái. Abdastart dajkájának négy fia meggyilkolta tejtestvérét és a koronát négyök legidősbjének adta. Ezek az emberek a rabszolgák, zsoldosok és munkások támogatásával tizenkét évig tar-

Nagy Képes Világtörténet. I.

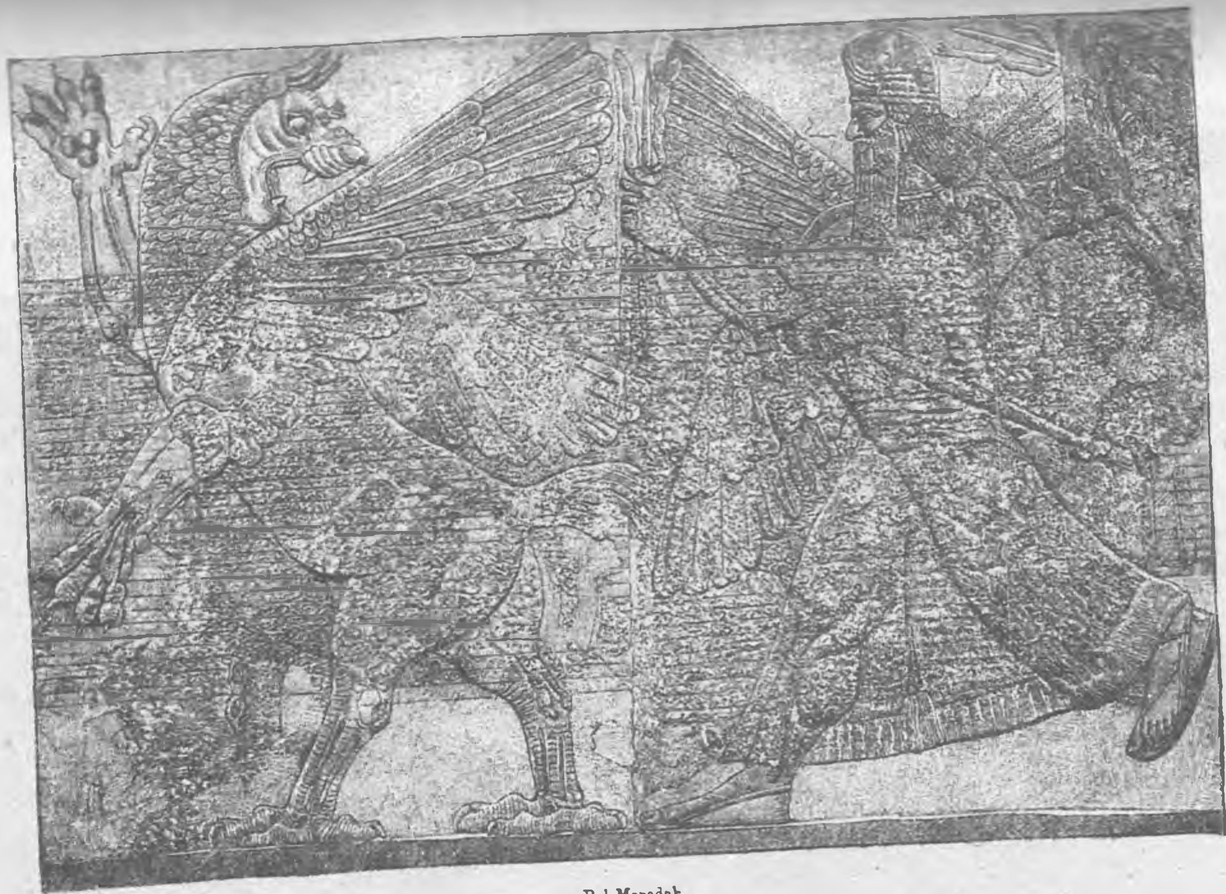
ASSYRIAI CSATAJELENET ASZURNAZIRPAL KALACHI PALOTÁJÁBÓL.

Márvány dombormű, most a British-Museumban.

tották kezükben a hatalmat. Uralkodásuk vészes volt; az aristokratia egyrésze kivándorolt, a gyarmatok pedig elszakadtak az anyaházától; a tyrusi birodalomnak okvetetlenül vége van, ha ez az állapot tovább tart. Egy forradalom végre elkergette a bitorlót és visszaállitotta a trónöröklés törvényes rendjét; a boldogtalan város mindazáltal nem jutott nyugalomhoz, melyre oly nagy szüksége volt. Baleastart három fia, Astart, Astarim és Féli gyorsan következtek egymásután a trónon. Az utóbbit kilencz havi uralkodás után megölte egyik rokona, Ithobáal, ki aztán magához ragadta a hatalmat és harminczkét évig meg is tartotta.

E zavarok kezdete összeesett Salamon birodalmának megoszlásával; az egymással meghasonlott zsidók azonban nem láthatták semmi hasznát. De azért szüntelen lehetett félni, hogy valamely elődeinél vállalkozóbb és kevésbbé elfoglalt király megáhitja Phoenicia kincseit. Ithobáal mohón ragadta meg az alkalmat, mely eltávoztatta tőle e veszélyt és családi szövetséget kötött Izráel uj királyi házával. Izebel korlátlanúl uralkodott Ákháb lelkén. Atyja, mielőtt király lett volna, Astarte főpapja volt; ezen emlék iránt való kegyeletből rávette férjét, hogy engedje meg a phoeniciai és kanaáni istenek korlátlan tiszteletét. Baálnak és Aserának templomai és szent erdei lettek Samariában; papjaik és prófétáik a királyi asztalnál ültek. Ákháb azonban hü maradt a nemzeti istenhez, és Izebeltől született gyermekeinek Jahveh nevéből alkotott neveket adott. (Akhazjá, Jehóram, Athalja). Izráelben nem volt példátlan az ilyen türelmesség; Salamon is megengedte idegen feleségeinek, a mit Omri fia megengedett Izebelnek. A hivatalos papság nem ellenkezett, mert a királyi templomok és Dán, Béthél, Jerikhó, Gilgal hitközségei virágoztak. De az az idő már elmúlt, mikor harag és gyülölség nélkül lehetett oltárt emelni Báalnak a Jahvehé mellett. Még egy század sem múlt el Salamon halála óta és a nép egy részében már is meggyökeresedett az az eszme, hogy nincs és nem lehet más istene, 'mint Jahvéh. Mindaz, a mit az idegen népek istenül imádtak, hatalom és erő dolgában nyomába se léphetett Izráel istenének. Ettől már csak egy lépés volt addig, hogy elvessék az idegen szertartásokat, a fa- és ércz-bálványokat, az oszlopokat és némely áldozatokat. Júdában a jámbor Ásza, Abiám fia és utóda, ledöntötte Asera képét, melyet anyja, Máakha, a saját kedvére készitett. Izráel több prófétája ellene fordult Báalnak, ellene a királynénak, ki imádta, ellene a királynak, ki türte, hogy felesége ebben a vallásban éljen. A próféták gyülölködve üldöz-

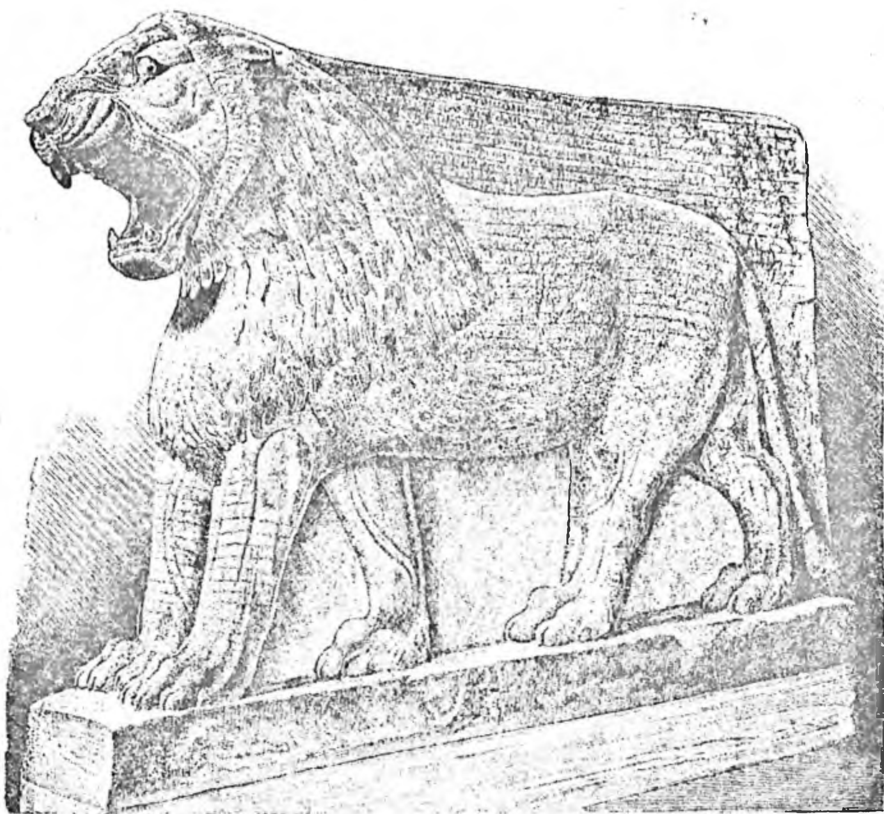
ték az idegen vallást és különösen a thisbei Illés nem ismert megalkuvást. A nép képzeletében nagygyá nőtt és átformált viselt dolgai ma már annyi csodával vannak keverve, hogy lehetetlen megtudni, mi bennök az igaz. Az istentől sugalt Illés kijelenti Ákháb előtt, hogy a következő években csak az ő szavára lesz harmat és eső, azzal a király haragja elől a pusztába menekszik. Eleinte hollók táplálják. Reggel este kenyeret és húst hoznak neki. Mikor elapad a forrás, melyből ivott, táplálékа egy kiapadhatatlan véka liszt meg egy olajos korsó, melyet egy sareptai asszonynyal (Sidon vidékén) oszt meg. Ez asszony fia hirtelen meghal; Illés föltámasztja Jahveh nevében és isten sugallatára távozik a pusztából, hogy ismét a király elé álljon. Akháb gyűlölet nélkül fogadja, összegyűjti a pogány prófétákat és szembeállítja őket vele a Karmel-hegyen. A phoeniciaiak üvöltözve hívják segítségül Báaljaikat, testöket késekkel metélik. Illés megvárja, míg belefáradnak az ugrándozásba és imádságba, aztán Jahvehez fordul; szavára legott leszáll az égi tűz és megemészti az áldozatot. A nép most Báal papjaira ront, felkonczolja őket és megered az eső. Mondják, hogy e győzelem után Illés még egyszer visszavonult a pusztába és a Hórebon, Jahveh hegyén, megjelent az Örökkévaló előtt. «És ímé Jahveh megyen vala és Jahveh előtt megyen vala nagy erős szél, mely a hegyeket felfordítja vala, és meghasogatja vala a kősziklákat Jahveh előtt: de Jahveh nem vala abban a szélben: és a szél után földindulás lőn, de Jahveh nem vala a földindulásban. És a földindulás után tűz jöve, de nem vala Jahveh a tűzben; és a tűz után egy lassú és vékony szó hallattaték. Mikor pedig ezeket hallaná Illés: béfedé az ő orczáját palástjával, és kiindulván álla a barlangnak ajtajára, és imé szózat lőn ő hozzá, mely ezt mondá: Mit keressz itt Illés? És ő felele: Nagy búsulásom vagyon a seregeknek Uráért Istenéért; mert az Izráel fijai elhagyták a te szövetségedet, lerontották a te oltáraidat, és a te Prófétáidat megölték fegyverrel, és én egyedül maradtam, engemet is pedig halálra keresnek. És monda Jahveh néki: Menj el, térj vissza a te útadon Damaskusnak pusztája felé, és mikor oda jutándasz, kenjed Királylyá Hazáelt Syriában; Jéhut pedig, Nimsinek fiját Királylyá kenjed Izraelben; és Elizeust az Ábel-Meholabeli Sáfátnak fiját Prófétává kenjed te helyedbe. És lészen, hogy valaki megmenekedik Hazáelnek fegyverétől, azt Jéhu megöli; és a ki megmenekedik Jéhunak fegyverétől, azt Elizeus megöli.» (1 kir., 19, 8—17.) Az ilyen próféta fölötte van az emberi törvényeknek; Illés elevenen szállott az égbe, tüzes szekeren. Így

Bel-Merodat.

mondja a hagyomány, és még túlzása is mutatja, mily erősen hatott a nagy próféta Izráel népének lelkére.

Ez első reformkisérletnek nem lehetett végleges foganatja, de azért annyira komoly volt, hogy a vallásos villongásokkal növelte az idegen háború bajait. I. Benhadad halála után Ákháb csakhamar meg-

A nimrudi templom kapuja előtt álló oroszlán. (British-Museum.)

szegte hűbérességét. II. Benhadad erre összehívta hűbéreseit és egyenesen Samariának indult. A király békét kért és a föltételeket a győzőre bízta ; a válasz azonban oly sértő volt, hogy a zsidók inkább mindenre készen lettek, semhogy elfogadják. Bátorságukkal együtt járt a szerencse. Benhadadot fényes délben rohanták meg, a tábor megfélemlett és az egész sereg rendetlenül menekült Damaskus földére. Benhadad

a következő évben visszatért, de nem ment Efrajim hegyei közé, hanem Jezreel rónajára, a kis Áphek város mellé. Megint vereséget szenvedett, mint Samaria falai alatt és fogságba került. Damaskus hatalma e kettős kudarcza után is még oly nagy volt, hogy a király fogságba jutása épenséggel nem vetette volna végét a háborúnak, Ákháb tehát nem mert visszaélni diadalával. Hiába ellenkezett egy néhány próféta, ő «testvér» gyanánt fogadta a legyőzöttet és szövetséget kötvén vele, szabadon bocsátotta. Izráel visszajutott ama területek birtokába, melyeket az előbbi uralkodók alatt elvesztett és a zsidóknak joga lett Damaskusban egy külön városrészben lakni.

Alig szűnt meg a harcz, mikor az assyriaiak megjelentek az Orontes mellékén. Benhadad aggódva nézte előrenyomulásukat és keményen akarta őket fogadni. Megujította szövetségét Hamathtal, Aráddal és Phoeniciával, segítséget kért Izráeltől és az araboktól, csapatokat gyüjtött még Egyiptomban és az Ammón földjén is. Mikor 854 őszén Salmanaszar átlépett az Euphratesen, Benhadad bátran szállott szembe az assyriaiakkal és Karkarnál Hamath közelében megütközött velük. Zászlói alatt volt Ákháb kétezer hadi szekere és tizezer zsidó vitéze, hétszáz szekér, hétszáz lovas katona, tizezer gyalogos Hamathból ezer egyiptomi zsoldos, ezer ammónita; a sereg a hűbéresek csapataival együtt hatvankétezerkilenczszáz gyalogosból, ezerkilenczszáz lovasból és négyezernyolczszáztiz hadiszekérből állott; egy Dsendib nevü arab törzsfő ezer tevével szállott sikra. A szövétségesek csatát vesztettek; tizennégyezer ember elesett, a többi megszaladt az Orontesen túlra.[58] A harcz azonban oly heves volt, hogy Salmanaszar nem sürgette Damaskus meghóditását. A következő évben nem tért vissza, mert birodalmától délkeletnek akadt dolga. Marduksumirkurt, Babylon királyát elárulta és legyözte törvénytelen öcscse, Mardukbeluszáte. A zaklatott uralkodó Assyria királyát hivta segitségül. Salmanaszar elsö hadjáratában (852) a Durnattól északnak fekvö tartományokat pusztitotta el; a másodikban legyőzte és megölte a trónkövetelőt, elfoglalta Babylont, Barszipot, Kutit és egész a tengerparti Khåldeáig hatolt.

A béke nem sokáig tartott Ákháb és Benhadad között. Mikor a zsidó városok visszaadásán alkudoztak, elfeledték emliteni Rámóth-Gileádot. Pedig ez fontos egy hely volt: uralkodott a Jordán balpartján és fenyegette Izráelt is, Júdát is. Ákháb az assyriai háboru szomorú végét arra akarta fölhasználni, hogy jóvá tegye feledékenységét és szövetségeseket keresett, a kik vállalkozásában segithetik. Ép ekkor

a lelkeknek és a politikának nagy változása történt Jeruzsálemben. Jehósáfát (Jozsafát), mint atyja Ásza, Jahvehnak buzgó imádója volt, de vallásosságában is tudott számolni a politika követeléseivel. Az előbbi uralmak tapasztalása már megmutatta, milyen nagy baj, ha Izrael és Júda vetélkedik egymással; a polgárháborúkban Moáb, Ammon, Edóm, a filiszteus hűbéresek lerázták a jármot; Damaskus egy hatalmas birodalom fővárosa lett és attól lehetett tartani, hogy Benhadad javára visszaállitja Dávid országát. Az a félelem, hogy magát is megtámadják, ha Izráel törzsei vereséget szenvednek, többet nyomott a latban, mint Jahveh prófétái, kik Báal ellen való gyűlölködésükben nem látták a haza veszedelmét. Jozsafát meggyőződött róla, hogy feledni kell a viszálkodást és egyesíteni a nemzet minden erejét a syriaiak ellen.

Fiát, Jórámot, összeházasitotta Athaljával, Izrael királyának leányával, és mikor Ákháb kérte őt, hogy segítse Rámóth-Gileád ellen való támadásában, készségesen követte. Csaknem egy század óta először történt, hogy Júda serege ellenséges szándék nélkül lépett Efrajim földjére és ugyanazon zászló alá sorakozott.

Jozsafát uralkodásának kezdetétől fogva tevékeny és hadakozó kedvű embernek mutatta magát; déli szomszédjai ellen többször szerencsésen viselt hadat és megerősitette Edómon való hatalmát. Bátorsága azonban tehetetlen volt Benhadad szerencséjével szemben. Kevésbe mult, hogy el nem fogták őt Rámóth falai alatt, és seregének fele semmivé lett. Ákhábot már kora reggel halálosan megsebesitette egy nyil, de azért vitézül megállott a helyén, és napszállatkor meghalt. Megriadt katonái szélyelszaladtak. Akhazja visszavitte atyjának testét Samariába, Jozsafát Jeruzsálembe futott; úgy látszott, hogy Benhadadnak csak előre kell nyomulnia és könnyen birtokába kerítheti Izráelt is, Júdát is (851). Az assyriaiak közbelépte megmentette a zsidókat a végső romlástól. A damaskusi királynak észak felé kellett mennie; itt azt látta, hogy Salmanaszar már ura az Euphrates és az Orontes között levő földnek. Hiába jött segítségére Hamath és Phœnicia, teljes vereséget szenvedett 850-ben és a következő esztendőben. Tizezer vitéze esett el, hadiszekereinek és egyéb szerének egy része a csatatéren maradt. De a mindig győzelmes Assyriát a diadalok sokkal jobban elgyöngitették, semhogy kihasználhatta volna a helyzetet. A következő két évben leigáztak egynéhány örmény törzset és méd határbeli népet és csak 846-ban tértek vissza az előbbi csatatérre, szokott sikerükkel; Benhadad ismét vereséget szenvedett.

de azért birodalma nem csonkult meg; alig menekült ellenségeitől, ismét a zsidók ellen fordult.

A zsidók eddig már kiheverték a vereséget. Akhazja csak rövid ideig uralkodott, de öcsese, Jórám elég erősnek itélte magát, hogy hóditások gondolatával foglalkozzék. A rámóth-gileádi csata után Mésa, Móáb királya, megtagadta az adót, melyet népe már 40 év óta fizetett a zsidók királyainak. Vállalata kezdetben szerencsés volt. Elfoglalta Medébát, Nebót, Atárótot, melyet mindig Gád nemzetsége birt, megvette Hórónajimot, a zsidó lakosságot részint leölte, részint fogságba hurczolta, moábita gyarmatosokat telepitett a meghóditott helyekre, aztán a legtöbb várost megerősitette, saját székhelyén Dhibánon kezdve.[59]

Az események megmutatták, hogy ez az óvatosság bölcs volt. Jórám nem érezte magát elég erősnek, hogy egymaga győzze le a felkelőket és Jozsafátot hivta segitségül. Minthogy a szövetségesek a Gileádban levő syriai katonaságtól félve, nem mertek észak felé támadni, a Holt-tengertől délnek fordultak és megostromolták a moábita királyi székvárost. Egynehány kisebb győzelem után kudarczot vallottak. A szorongatott Mésa nem bizva erejében, ahhoz a végső eszközhöz fordult, melyet a vallás adott ily esetben : fiát, Kamóst föláldozta és az ellenséges tábor szemeláttára megégette a falakon. Az izraelitákat az áldozat füstje meggyőzte, hogy Jahvehnak többé nincsen ereje; megfélemlettek és visszavonultak. A moabiták győzelmében alkalmasint része van Benhadad betörésének is. A syriai seregek elárasztották Efrajimot és fölmentek egész Samariáig; a város erősen tartotta magát, és Benhadad kétkedve a sikerben, ép akkor hagyta abba az ostromot, mikor a várost már éhhalál fenyegette. Benhadad nem tért többé vissza Izráelbe; nagy beteg volt és szinte a végét járta már, mikor megölte egyik tisztje, Khazáel, ki legott királynak is kiáltatta ki magát. Harmincz évig uralkodott, nem minden dicsőség nélkül. Szoros szövetséget kötött Hamathtal és Phœniciával, vitézül állott ellent az assyriaiaknak, harminczkét hűbéres király uralta őt; meg akarta hóditani egész Palesztinát és ha ezzel a szándékával nem boldogult is, legalább meghóditotta Gileádnak csaknem egész földjét, a Haurán és a moabiták határa között. Kezében Damaskus Syriának valóságos fővárosa és védőbástyája lett.

Khazáel nem volt méltatlan a magas méltósághoz, melyre bűnös cselekedete emelte. Elismerték öt az Antilibanonnak mindkét oldalán és déli Syria legnagyobb részében. Mikor Jórám és Akhazja

ismét megkisértették Rámóth-Gileád ellen a támadást, mely elődeikre nézve egynehány évvel ezelött oly gyászosan végződött, ők is kudarczot vallottak, mint Ákháb és Jozsafát. De Salmanaszar, miután

Muzri fejedelme és szolgája (Kurdok) Szalmanaszar fogságában. Márványdombormű a nimrudi palotából British Museum.

845-ben leverte a Felsö-Euphrates törzseit, 844-ben a médiai fensikon hadakozott és 843-ban meggyőzte Amanus népeit, ismét Aram ellen fordult. Khazáel gondosan megválasztott helyen várta, de vere-

séget szenvedett. Ez volt a legvéresebb csata, melyet addig az assyriaiak vivtak; Khazáel 16,000 gyalog vitézt, 470 lovas katonát, 1121 hadiszekeret veszitett. Damaskus kiállván az ostromot, megmenekült a győzők haragja elől, de az assyriai előcsapatok egész a hauráni-hegyekig nyomultak, dulva és égetve. Sidon és Tyrus királyai attól tartottak, hogy országuk hasonló sorsra jut, siettek hát elismerni Salmanaszar fenhatóságát. Jéhu Izráelből arany- és ezüstrudakat, aranytáblákat, kupákat, királyi pálczákat és fegyvereket küldött adó fejében; ez volt a zsidóság és Assyria érintkezésének kezdete (842).[60]

Egynehány hónap alatt véres forradalmak dulták fel a két királyságot. A próféták sohasem bocsátották meg az Omri-háznak a phœniciai vallások behozatalát. Már Illésnek forgott az eszében, hogy Akhábot megfosztja trónjától és Jéhut ülteti helyébe; Elizeus, Illés legkedvesebb tanitványa és utóda végrehajtotta mesterének tervét. Jorám megsebesült Rámóth előtt és gyógyulni visszavonult jezréeli palotájába, messze fővárosától és seregétől. Ekkor Elizeus egy küldöttje elment a rámóthi táborba, hol «a seregeknek fejedelmei veszteg ülnek vala, akkor monda: Beszédem vagyon veled, óh Fejedelem! És monda Jéhu: Kivel vagyon beszéded mindnyájunk közül? És monda: Te veled, óh Fejedelem! Felkele azért és beméne a házba, és fejére tölté az olajt, és monda néki: Ezt mondja Jahveh az Izráelnek Istene: Királylyá kentelek téged Jahveh népén az Izráelen. Jéhu pedig kijöve az ő urának szolgáihoz és mondának néki: Békességes-e a dolog? Miért jött e bolond te hozzád? Felele nékik: Ti esméritek e férjfiat és tudjátok az ő beszédét. És mondának: Nincs abban semmi! Jelentsd meg, kérlek, nékünk. Monda ő: Így s így szóla nékem, mondván: Ezt mondja Jahveh: Királylyá kentelek téged Izráelen. Azért nagy sietséggel kiki mind ragadá az ő ruháját, és alá helyezteték a grádicsnak felső részére, és trombitát fúvának, mondván: Jéhu uralkodik!» (2. Kir., 9.)

Akhazja látogatóba jött nagybátyjához és nagyanyjához Izebelhez. Mikor az őrszem hirül adta, hogy egy hadsereg közeledik, a két király nem szaladt meg, hanem hadiszekérre szállva, eléje sietett; igy védelem nélkül adták meg magokat az ellenség kezébe. Jéhu keresztüllőtte nyilával Jorámot és a menekülni akaró Akhaziát átszolgáltatta embereinek. Az öreg Izebel meghallván a gyilkosságot és a gyilkos közeledtét, királyné módjára akart meghalni: «ékesíté kenettel orczáját, megékesíté fejét is, és az ablakról néz vala alá. És mikor Jéhu bemenne a kapun, ama monda: Jól járt-e Zimri, ki

megölte urát? Ő pedig feltekintvén az ablakra, monda: Kicsoda vagyon ott, a ki velem tart? kicsoda? És alá tekinte két vagy három eunukhus. És monda azoknak: Vessétek alá őtet. És aláveték: és az ő véréből mind a falra, mind a lovakra fecskendezék; és eltapodtatá őtet.» (2. Kir.; 9., 30—33.) Akháb házából a hagyomány szerint hetven herczeg maradt; Jéhu megparancsolta, hogy fejeiket Samariába küldjék és két rakásba rakatta a jezréeli palota kapuja előtt. A júdabeli herczegeket, kik Akháziához törekedtek, szintén megölték az úton; Báal imádóit és papjait a templomba csalva, egy lábig levágták és Jahveh maga maradt az úr Izráelben. E forradalom rázkódása Jeruzsalemben is megérzett, még pedig meglehetős váratlanul. Athalia, Izebel leánya és Akhazia anyja látva, hogy a királyi háznak vége, meggyilkoltatta Jozsafátnak minden maradékát; egyetlenegy fiucska, Joás menekült meg a főpap kegyelméből. Mikor a mészárlás megtörtént, Athalia megragadta a hatalmat, phœniciai testörséggel vette magát körül, és hivatalossá tette Báal vallását. Jéhu bünének tehát az a furcsa foganatja lett, hogy Izráelben helyreállt a nemzeti vallás, de Júdában megdőlt; Samariában Jahvéh volt az Isten, Jeruzsálemben Báal.

Jéhu reformja nem sokat lenditett a zsidók sorsán. Khazáel még mindig fenyegette őket. Első veresége után két évvel, 840-ben, ismét szembeszállt a syriaiakkal, de sikertelenül; elvesztett egynehány várat és adót fizetett, mint különben Tyrus, Sidon és Gebel királyai is. Ez volt utolsó kisérlete Salmanaszar ellen; és semhogy új szerencsétlenségeket koczkáztasson meg, bölcsebbnek itélte, ha megalázkodással vásárolja meg a jogot, hogy békében törhessen az izraeliták ellen. Meglepő könnyen boldogult; Jéhu különb gyilkos volt, mint hadvezér, és vereséget szenvedett «Izráelnek minden határában, a Jordán vizétől fogva napkelet felé, a gileádbelieknek, a Gád nemzetségnek, Manassé nemzetségének egész földjökön, Aróertól fogva, mely az Arnon patak mellett vagyon, mind Gileádban, mind Básánban» (2. kir. 10., 32—33.). Az assyriaiaktól északon megalázott Damaskus még mindig elég hatalmas volt, hogy délen megalázhassa a zsidókat. De ereje nem ért föl urainak nagyravágyásával: kimerülve a sok háborútól, attól lehetett tartani, hogy az első nagyobb rázkódásra összedől. Ha az általános gyöngeség közepett még védő vára is volt Syriának, roskadozó és félig romba dőlt volt ez a vár.

Damaskus legyőzésével Salmanaszar müve befejeződött. Atyja meghóditotta Syria északi részét; ő egy lépéssel tovább ment Egyip-

Nagy Képes Világtörténet. I.

SALMANASSAR OBELISZKJE, FEKETE BAZALTBÓL.

A British-Museumban.

Szalmanasszar obeliszkjének egy oldala. Perrot és Chipiez után.

tom felé, leverve Syria középső királyságait. Uralkodásának vége csaknem egészen észak és kelet felé indított hadjáratokban telt el. Két évi háboruskodás után megszerezte az Amanos mindkét lejtőjét, Kilikia rónáját, sőt magát Tarsost is (831). Urartu és az örményországi Van három esztendeig állott ellent, míg végre meghódolt. A királyt azonban elérte a vénség és vele a betegség; Salmanaszar belefáradva a sok csatázásba, visszavonult a harcztérről és hadnagyaira bizta a vezérletet. Elsőszülött fia, Assúrdaninpal hosszalta uralkodását és az öreg ellen föllázitotta a fél országot. Assúr, Amid, Arbela és huszonnégy más város részt vett a fölkelésben; Kalakh és Ninive azonban hű maradt. Salmanaszar lemondott második fia Samsiramán javára. A lázadást alig négy év alatt elfojtották; Assúrdaninpal életét vesztette, Salmanaszarnak pedig legalább megvolt az a vigasztalása, hogy harminczöt esztendei uralkodás után békében halhatott meg (825).

Az assyriai birodalom pillanatnyi sülyedése; Izráel prófétái; II. Jeroboám; II. Tugultipalesarra; Damaskus bukása.

Utána egy darabig még megmaradt Assyria katonai felsősége. IV. Samsiramán (824—812) ismételt hadjáratokban leverte Nairi törzseit és meghódította Médiát egész Parszuáig az Urumijé tó partjáig. Mardukbalatszuikbi, az északi Kháldeán uralkodó fejedelmek leghatalmasbika nem birt ellentállani az assyriaiaknak, hiába támogatta Élam és az araméusok; a dabani csatában (819) hétezer embert, kétszáz hadiszekeret, királyi zászlajával együtt és minden málháját elvesztette. Ez a győzelem nem volt döntő, valamint a 812 és 811-ben Babylon ellen viselt háborúk sem. De legalább egyengette az utját III. Ramánnirarinak (812—784), a ki leigázta Khaldea királyait. III. Ramánnirari ép oly tevékeny volt, mint atyja és nagyatyja; Uralkodásának minden esztendejét győzelmes háború teszi nevezetessé. Hétszer nyomult Médiába, kétszer szállotta meg Manna országát (mely Van és Parszua között volt), háromszor Syriát. Mariah, Damaskus királya, III. Benhadad egyik utóda föllázadt; Ramánnirari megostromolta és foglyul ejtette. A gyors megfenyités láttára a szomszéd királyok nem merték követni Mariah példáját; Phœnicia, Izráel, Edóm és a Filiszteusok nem is moczczantak.[61] Az assyriai birodalom ekkor kiterjedt Elő-Ázsiának legnagyobb részére; hűbéres országai érintették a perzsa öblöt, az Élamot, a Vörös tengert és Egyiptomot. Keleten birtokában voltak azok a hegyes vidékek, a hol a Tigrisbe ömlő

folyók erednek. Örményországban kevés hódítás történt I. Tugultipalesarra óta; mégis elfoglalták az országot a Van tó mellékétől a Tigris forrásáig, de azon túl a hegyes vidék és a lakók hősiessége lehetetlenné tette az állandóbb hóditást. Mesopotamia, Khaldea, Észak-Syria elismerték Assur fenhatóságát; söt Salmanaszar és utódai átmentek a Tauroson és az Amanoson; Kilikia rónái, a tubalok, Kappadokia lakói mind neki engedelmeskedtek. A syriai tengerpart az Orontes torkolatától Gázáig és az összes belső királyságok a tenger és a puszta között Ninivétől függtek. Assyria királyára már ráillettek a zsidó próféta igéi: «olyan vala, mint a czédrusfa a Libanon erdején, mely nagy, magas és felméne az ő magassága minden mezei fák felett. Az ő ágain csinálnak vala fészket minden madarak és az ő ágai alatt fiadznak minden mezei vadak és az ő árnyékában laktak minden nagy nemzetségek.» (Ezékiel, 31, 3—6.)

A birodalom, elérve a dicsőségnek és hatalomnak e fokát, egyszerre gyöngülni kezdett. IV. Salmanaszar (784—773) sikertelenül küzdött Örményország és Média ellen és Damaskus ellen 772-ben viselt háborúja után kénytelen volt lemondani Syriáról. II. Assúrdán alatt (773—756) nemcsak az ujabb hűbéresek kezdenek lázongani, hanem kitört a forradalom Ninive kapui előtt is, Arrapkha tartományban és Gózan városában. A katonai szellem hanyatlóban volt; az uralkodók már nem vezérlették maguk a seregeket és gyakran lemondtak a háborúról. Assurnazirpal, III. Salmanaszar, Samsiráman, Ramánnirari minden esztendőben győzelmes háborúkat viseltek, II. Assúrdán pedig uralkodásának tizennyolcz esztendejéből kilenczet békében töltött. II. Assúrnirari idejében (752—745) még rosszabbra fordultak a dolgok: nyolcz esztendő alatt csak két háború volt, mind a kettő a fővárostól alig néhány napnyi járó földre fekvő Namri ellen. A classicus hagyományok e korszakba helyezték Ninive első elpusztulását. Nem ismerték az előbbi század nagy uralkodóinak neveit és helyökbe egy csomó Ninostói és Semiramistól származó árnyékkirályt tettek. Legutolsójuk, Sardanapal, háremben élt, asszonyok között, női ruhában járt és nőies kézimunkákkal foglalkozott. Két hűbérese, a médiai Arbakés és a babyloni Belesys látván foglalkozását, feltámadtak ellene. A fenyegető veszély fölébresztette Sardanapalban fajának vitézségét. A hadsereg élére állt, megverte a lázadókat és már megsemmisitette volna őket, mikor a Baktriából segitségére érkezett csapatok átpártoltak az ellenséghez. Sardanapal bezárkózott Ninivébe és két évig ellentállott minden támadásnak; de a harmadik eszten-

dőben az esőktől megdagadt Tigris áradása húsz stadium hosszában ledöntötte a város falait. Sardanapalnak most eszébe jutott egy jóslat, mely azt mondta neki, hogy mindaddig győzedelmeskedni fog, mig a folyam nem fordul ellene. Nem akart elevenen kerülni alattvalóinak kezébe, hát megégette magát palotájában kincseivel és asszonyaival együtt.[62] Ninive ez első elpusztulása monda, de az emlékek kétségtelenül bizonyítják, hogy harmincz év alatt, II. Ramánnirari és II. Tugultipalesarra között Assyria hatalma csaknem oly gyorsan csökkent, mint a hogy emelkedett.

Ez az időleges sülyedés a maguk urává tette Syria népeit; szabadságukat azonban csak arra használták, hogy egymást tépjék és mind jobban belemerüljenek a polgárháborukba. Athalja meg akarta semmisiteni Jozsafát házát és országossá szerette volna tenni Báal tiszteletét Júdában. Egyik szándéka sem sikerült. Jehójáda főpap a mészárlás elől megmentette Akhazja egyik kis fiát, Jóást, és titkon táplálta a templomban. A papi párt ez időben már nagyot haladt. Ásza és Jozsafát tisztességekkel halmozta el, utódaik megerősitették vagy legalább türték birtokaikban, a nép bizalma az övé volt és bele kezdett avatkozni a politikába. Jehójáda a maga pártjára édesgette a királyi testőrség tisztjeit és a többi vezéreket, tudatta velök, hogy Jóás él és királylyá kiáltatta ki a fiut. Athalját és Mattant, Báal főpapját megölték. Jehójáda az alig hét éves uralkodó gyámjának tolta föl magát: kezdődött a papok uralma. A papok magokhoz ragadták a templom birtokainak kezelését és minden lelkifurdalás nélkül zsebre-dugták a szent jövedelem egy részét; e visszaélésen olyan nagy lett a megbotránkozás, hogy Jóás kénytelen volt megvonni Jehójádától és a többi paptól a javakkal való rendelkezés jogát. Izráel még rosszabb helyzetbe került, mint Júda; Jéhu, a gyönge hadvezér és még gyöngébb politikus türte, hogy Khazáel korlátlan ur módjára vonuljon végig Samarián. A syriai egész Gáthig, a filiszteus határig nyomult, «azután megfordult, hogy felmenne Jeruzsálem ellen». Jóás pénzen vásárolta meg a békét: «vevé mind a megszentelt ajándékokat, melyeket szenteltek vala istennek az ő atyjai, Jórám és Akhazja, és minden aranyat, mely találtaték mind Jahveh házának, mind pedig a király házának kincsei között és küldé Khazáelnek, ki elméne Jeruzsálem alól». A nyomorúság tetőpontját érte el Jéhu fia alatt: «Jóakház gonoszul cselekedék Jahveh szemei előtt és felgerjede Jahveh haragja Izráel ellen és adá őket Khazáelnek, a Syriabeli királynak kezébe és Benhadadnak a Khazáel fiának kezébe, az ő életének

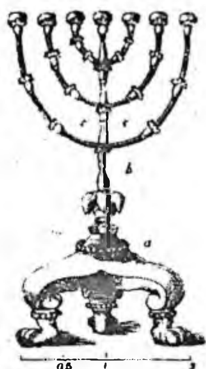
minden idejében» (2. Kir. 12.) Jóás megszabadulva a syriaiaktól és Jehójáda halálával a nyomasztó gyámkodástól, végkép ki akarta magát vonni a papok hatalma alól, de maga ellen zúditotta őket, meggyilkolták őt ágyában. Fia, Amáczja, a királyok sírjába temette el őt és a gyilkosok kivégzésével állt érette bosszut; de az időben ritka nagylelküséggel «a gyilkosok fiait meg nem ölé, miképen meg vagyon irva a Mózes-törvények könyvében.» Két év mulva Jóakház meghalt és kiürült kincstárt, tehetetlen hadsereget, felényire fogyott országot hagyott hátra.

Ennyi egymásra következő szerencsétlenség erősen megrázta a lelkeket. Csakhamar más bajok is következtek: éhség, szárazság, döghalál; és a kétségbeesést betetőzni megjelentek az assyriaiak. A királyság megalapitása óta a zsidók saját kis világukban éltek, melyben apró államok, ép oly gyöngék, mint ők magok. Móáb, Ammón, Gáza, Tyrus, sőt Damaskus is egyremásra viselték a kis háborúkat jelentéktelen városkák és félig puszta földdarabok miatt. Csak egyszer Sesonk idejében érezték egy nagy birodalom sulyos kezét, de azt is csak rövid ideig. Mikor aztán egy még Egyiptomnál is kegyetlenebb és harcziasabb nemzet támadt rájuk, érezni kezdték gyöngeségüket és összehasonlították nemzeti isteneiket legyőzőik isteneivel. A babonás hit ez idejében természetesen nem lehetett szó a teljes kétségről és minden istenség tagadásáról; de sokan mégis tünődni kezdtek: valóban olyan hatalmas-e az a Jahveh, mint a minőnek addig hitték. Damaskus és Assúr istenei, kik összezúzták Gathot, Kalnét, Hámáthot, a tyrusi és sidóni istenek, kik a phoeniciaiak kezébe adták a világkereskedést, sőt még Móáb és Ammón istenei is sokkal különbeknek látszottak annál az istennél, a ki ugyan mindig igérget, de mindig vereséget szenved. Izráel eddig példátlan hévvel hódolt meg az idegen isteneknek; leborult az összes égi seregek előtt, imádta Kévánt, az Él csillagát; és tolongott az istenek királyának sátraiban. Jahveh semmit sem veszített ez uj istenségek révén, sőt a nép kegyelete megkettőződött iránta és a királyok követték a nép példáját. Bethelbe, Gilgálba, Miczpahba, Pnúélbe, Bersebába többet zarándokoltak, mint valaha. Minden reggel felhozták áldozataikat és bőségesen adták be a dézsmát. De a nemzeti isten tiszteletébe belevegyitették a többi istenek kultuszának szokásait; azt hitték, hogy Jahvehnak ez kedves. Ákház a jeruzsálemi templomban olyan oltárt épitett, mint a minőket Damaskusban látott. A böjtölés, a nyilvános bünbánat és az égő áldozatok megsokasodtak. A syriai

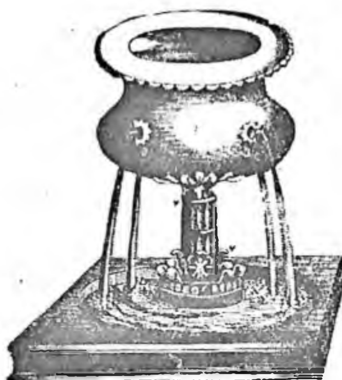
istenek kedvelték az elsőszülött fiu feláldozását; Ákház tehát ahhoz az eszközhöz folyamodott, melyet Mésa olyan hasznosnak tapasztalt, mikor Izráel ellen harczolt: megégette fiát Jahveh tiszteletére. A gyermekek megégetése oly általános lett Jeruzsálemben, hogy ép a templom lábánál külön helyet tartottak fent e szörnyű áldozatok számára. A papság hatalma csak növekedett a buzgóság e föllendülésének révén. Láttuk, mily fontos része volt Jehójádának az Athalja ellen való összeesküvésben és forradalomban; pedig akkor a főpap még csak a király alázatos szolgája volt és megfeledkeztek róla, mikor védettje Jóás férfikort ért. Az ország északi részében a papság nem vergődhetett állandó hatalomra; a palotaforradalmak, a külső háborúk, a bitorlások és főképen a hiresség dolgában egyenlő fokon álló több szent hely miatt. A kisebb és kevesebb támadásnak kitett déli vidéken azonban a papság csakhamar igen megerősödött. Mint minden hatalmas osztály, kezdett elzárkozni; már csak azokat bocsátották bele, a kik régi papi családból származtak, azon a törzsből, a melyet a legenda Izráel többi tizenkét törzse mellett emleget és a mely azt állitja, hogy egyenesen Lévitől, Jákob fiától származik. Izráel tiltakozott az isteni tisztelet e központositása és a vele járó egy szenthely ellen; a kilenczedik század végén bocsátották ki a szövetség könyve nevén ismeretes kis codexet. Az Exodus az istennek Mózeshez a Sinai hegyen intézett beszéde gyanánt adja. A benne levő erkölcsi és egyéb szabályok ugy látszik nem egyebek az akkor már érvényben levő törvények sommázásánál; de a bevezető versek egyenesen a jeruzsálemi templom eszméjére czéloznak és elitélik. «Földből csinálj nekem oltárt és azon áldozzad a te égő és hálaadó áldozatodat, a te juhaidat és ökreidet; és valamely helyen parancsolom, hogy az én nevemről megemlékezzetek, te hozzád megyek és megáldalak tégedet. Hogyha kőből csinálsz nékem oltárt, ne csináljad nékem faragott kőből, mert mihelyt a te kőfaragó vasadat arra vetönded, megfertőzed azt. Garádicson is ne menj az oltárra, hogy a te szemérmed fel ne fedeztessék annál» (2. Móz. 20, 24—26). A pátriarkák és a faj ősei szabad ég alatt imádták az istent, egyszerü alacsony oltároknál; ezeket kell követni, nem a Júdabeli papokat. Különben is, ha a szent helyek száma nő, növekszik a kötelékek száma is, melyek Jahveht gyermekeihez füzik.

A nemzet szerencsétlenségén azonban nem változtatott se az idegen istenek imádása, se a nemzeti vallás föllendülése, se a júdeai papság megerősödése. Damaskus és Assúr folyton győzedelmeskedett

és virágzott, Izráel és Juda pedig vereséget vereségre szenvedett és gyöngült. A próféták egész máskép nézték ezt az állandó szerencsétlenséget, mint a papok; Jahveh nagyságának uj bizonyságát látták benne és egygyel több lett az ok, hogy csakis őt imádják. A nép elismeri Izráel istenét, de hisz az idegen istenekben is: ezért haragszik Jahveh. A nemzeti istenek nem istenek és nemcsak tehetetlenek és nevetségesek, hanem csupán az emberek képzeletében élnek. Jahvéh az egyetlen isten; ő van; nincs más, mint ő; ő teremtette a mindenséget semmiből, ő tartja fönn. Ha akarta volna, különös pártfogásában részesíthette volna a földön levő számos népcsalád valamelyikét: «Avagy nem hasonlók vagytok-e én előttem a szerecseneknek fiaikhoz, óh Izraelnek fiai? Avagy nem én hoztam-e ki Izráelt Egyiptom földéből, mint a filiszteusokat Kaftórból és Syriabelieket Kirből». (Ámosz 9, 7). De nem akart megjelenni minden népnek; különös kegyelemből, melyet akár meg sem adhatott volna, Izráelt választotta népének és megigérte neki Kánaán birását, valamig Izráel hü marad. Izráel vétkezett, Izráel hamis isteneket követett; sok szerencsétlensége bünének igazságos büntetése. Az így képzelt Jahveh nem egy faj istene többé, hanem általános isten, és ez általános isten képében ábrázolják őt az első próféták, kiknek müveit ismerjük.

A hétágu arany gyertyatartó.

A résmedencze.

A legrégibb próféta, Ámosz, Tekóa városkában született Júda földén, de müködése mégis főkép Izráelbe esik. A politikai élet ez időben csaknem teljesen az ország északi részén központosult és a próféta itt vitte véghez nagy tetteit. Ámosz fölébe emelkedett a szük formák-

nak, melyekben a törzs-patriotismus működik és dorgálja azokat, «kik Sionban nagy bátorságban élnek, és a kik a Samaria hegyén elbizakodnak,» és azt gondolják, hogy nekik minden szabad, mert ők isten népéből valók. «Menjetek által Kálné városba és nézzétek meg; és menjetek onnét a nagy Hámáth városba; aztán menjetek alá a filiszteusok Gáth nevű városába: avagy jobbak-é azok ez országnál? avagy szélesb-é azoknak határa a ti határotoknál?» (Amos, 6, 2.). Jahveh, ki nem kimélte e hatalmas városokat, nem fogja kimélni a zsidókat sem. Valamint megfenyitette Damaskust, Gázát, a filiszteusokat, Edómot, Ammónt, Móábot: «tüzet vet Judába, mely megemészti Jeruzsálemnek palotáit, Izráelnek három és négy gonoszságáért». Az idegen népeket hivja föl tanunak, hogy milyen bűnös az ő népe: «Tegyetek hirt Asdód palotáiban és Egyiptom földén való palotákban s mondjátok ezt: Gyüljetek öszve Samariának hegyein és nézzétek ő benne a sok inséget és a nyomorultakat benne.» (Ámosz 3, 9.) Jahveh irtózik a nagyok igazságtalanságától és feslettségétől; haragszik, hogy kemények a gyöngék irányában, hogy babonásak és képmutatók. «Gyülöltem, megvetettem a ti Innepiteket, és nem szagolom a ti Innepiteken való jóillatitokat. Hogyha egészen égőáldozatokkal és minkhákkal áldoztok is, nem kedvellem; és a ti hálaadásra való kövér áldozatotokra nem tekintek. Vedd el én előlem a te sok éneklésidet, a hegedűidnek énekléseket is nem hallgatom meg; Hanem folyjon mint a viz az itélet, és az igazság mint a sebes patak!» (Ám., 2, 21—24.) Jahveh tehát általános erkölcsi formulába foglalja, a mit népétől vár, s mivel ez a nép makacsul elhalmozza ezzel a félig pogány imádással, mely neki nem kell, a fenyités nem fog késni: «Utálom én Jákóbnak kevélységét, és gyülölöm az ő palotáit; azokáért kezedbe adom a várost minden gazdagságival. És ha tiz emberek maradnának is egy házban: meghalnak. És mikor valakit az ő barátja felveszen, vagy a temető, hogy kivigye annak tetemit a házból; ha annak azt mondandja annak a háznak szomszédja: Vagyon-é még valaki több a te házadban? azt feleli az: nincs; annakfelette ezt mondja: Hallgass, mert ezek az Ur nevét nem emlitették!» (Ámosz, 6, 8—10). Az isten haragja mindenütt üldözni fogja a bűnösöket: «Ha a földnek gyomrába ásnák is bé magokat, az én kezem onnan is kihozza őket; és ha az égbe hágnának is fel, onnan is levonszolom őket. És ha a Kármel tetején rejteznének is el, onnan is előkeresvén kivonnám őket; és ha az én szemeim elől a tenger fenekébe rejteznének is, parancsolok ott is a kigyónak, és megmarja őket. És ha az ő ellensé-

geik előtt őket fogságra viszik is, ott is parancsolok a fegyvernek, hogy megölje őket: és fordítom ellenek az én szemeimet veszedelmekre, és nem javokra,» (Ámosz, 9, 2—4). Most történt először, hogy próféta a romlást és számkivetést hirdette; Ámoszban az isten általánosságának fogalma már elhomályosította a hazafiságát, de nem annyira, hogy a próféta ne kivánja és ne jósolja fajának szebb jövendőjét. Jahveh el fogja rontani Jákob házát, de nem irtja ki egészen; a bünösök kard által halnak meg, de a hivek meglátják Dávid országának virágzását. «Imé napok jönek, ezt mondja Jahveh. és a szántóember az aratóval, és a bornyomó azzal, a ki magot viszen vetni, egybe találkozik, és a hegyek musttal csepegnek, és minden halmok mintegy megolvadnak. És haza hozom a fogságból az én népemet az Izráelt, kik megépitik az elpusztult városokat, hogy azokban lakozzanak, és szőlőket plántálnak, hogy azoknak borokat igyák, és kerteket csinálnak, hogy azoknak gyümölcsöket egyék. És elplántálom őket az ő földökben, és többé ki nem szaggattatnak az ő földökből, melyet nékik adandok, ezt mondja a te Urad Istened.» (Ám., 9, 13—15.)[68]

Mikor Jóás Izrael és Amáczja Júda trónjára került, a zsidók mintha egy kis erőhöz jutottak volna. Jóás megverte III. Benhadadot Aphek mellett, és még más három csatában, de nem üzte ki teljesen a syriaiakat. Azt mesélték, hogy a háború előtt tanácsot kért az öreg haldokló Elizeustól. A próféta azt mondta neki, hogy fogja ijját és löjjön a föld felé. «A király lövé a földet háromszor, azután elhagyá. Akkor megharaguvék az isten embere, és mondá: Ötször vagy hatszor is kellett volna lőnöd és igy megverted volna a syriabelieket, mig mind megemészthetted volna; de immár csak háromszor vered meg.» (2 Kir. 13, 14—19.) Amáczja az edomitákat győzte meg a Só völgyében, Dávid régi csataterén, és elpusztította a fővárost, Szelát. A győzelemtől ittas király már azt hitte, hogy visszaállithatja Salamon birodalmát és kihivta Jóást, ezt üzenvén neki: «Szálljunk szembe egymással!» Izráel királya ezt a választ küldte: «A bogácskóró, mely a Libánuson vagyon, küldött a Libánuson való czédrusfához, ezt izenvén: «adjad a te leányodat az én fiamnak feleségül.» Általméne pedig a mezei vad, mely a Libánuson vagyon és eltapodá a bogáncskórót. Megverék az Edómbelieket, azért fuvalkodtál fel szivedben. Ambátor dicsekedjél, csak légy veszteséggel házadban. Miért elegyited magadat veszedelembe, hogy mind te elessél, mind a Júda veled egybe.» (2. Kir. 14, 9—10.) Az összeütközés Bethsemesnél a filiszteus határon történt meg. Amáczja vereséget szenvedett és fogságba került. Jóás ellentállás

nélkül vonult be Jeruzsálembe, lerontotta a város falát négyszáz singnyire, kifosztotta a templomot, mintha nem is Jahvéhé, hanem valami pogány istené volna, és a kezesül adott emberekkel egyetemben visszatért Samariába, hol csakhamar meghalt. II. Jeroboám véghez vitte, a mit atyja alig hogy elkezdett; söt mint Dávid és Salamon, uralma alá egyesítette az összes törzseket, legalább királyságának első tizenöt évében, és éreztette hatalmát egy néhány szomszéd nemzettel is. Ezek a nemzetek most ép oly gyöngék voltak, mint a milyen erős lett a zsidóság. Assyria királyainak kezéből kisiklott Arám és Phœnicia. A III. Salmanaszar ellen viselt háborúban tönkre ment és a saját királya, Mariah vereségei révén is sokat szenvedett Damaskus nem birt többé ellentállani semmi komoly támadásnak. Ha igaz, a mit a Királyok könyve mond, Jeroboám visszahóditotta északon és keleten a Dávid és Salamon birta területeket, Móábot, Ammónt, Coelesyriat, Damaskust, söt Hámáthot is. A nyomorúság hosszú esztendei után, melyekben «a Syriabeliek vas boronákkal boronálták meg Gileádot», II. Jeroboám uralkodása a béke és bátorság korszakának látszott: a Phœniciával és Egyiptommal való kereskedés ujra virágzott, «és laknak vala az Izráel fiai az ő sátoraikban, mint szinte ezelőtt». Müködött a költők képzelete is; mint egykor a haldokló Jákobnak fiaira vonatkozó jóslatokat adtak szájába, most azt mondták, hogy Mózes halála előtt megáldotta a törzseket. Simeón már elveszett és nincs többé szó róla; Júda és Benjamin dicséretekben részesülnek, melyek talán őszinték, de meglehetős szükmarkúak. József szerepe még jelentős, de a főérdeklődés Lévi felé fordul. Mózes nem átkozza meg mint Jákob, hanem magasztalja és egész Izráel elé például állitja. Ez is mutatja, mily hatalomra vergődött egy század óta a papság.

II. Jeroboám uralkodása nemcsak politika tekintetében volt nagy; igen valószinü, hogy egyike a vallásos irodalom legtermékenyebb korszakainak. A törzsek központositása arra birta a zsidókat, hogy kutassák eredetöket és gyüjtsék a régi nemzeti énekeket, a törvények töredékeit, a jóslatokat, a közmondásokat, a szerelmi dalokat és főkép a hagyományokat, melyek a népben és az irástudók között szájról-szájra jártak a teremtésről, a patriarkhákról, az egyiptomi szolgaságról, a pusztai vándorlásról, a hóditásról és a Birákról, kik védték a népet, mielőtt királyok lettek volna. Körülbelül egy századdal Salamon halála után, 840 felé, egy Júdabeli pap történetet irt, melyben elmondja, a maga módja szerint, milyen volt az emberi nem őskora,

hogyan keletkeztek a régi szent helyek: Hebrón, Pnúél, Sikhem, Béthél; micsoda szerződéseket kötött a törvényhozó Mózes Sinai-hegyén istennel, és mi minden történt azóta. Munkájából, melynek csak töredékei maradtak ránk, nem érzik ki semmi theologiai czélzat. Elbeszélésének még népies íze van. Jahveh nála a Kamós és Melkart fajtájából való isten. Mikor kedvezni akar szolgájának, Ábrahámnak, ember formájában jelenik meg előtte és eszik-iszik vele. Sodoma és Gomorra oly ocsmány bűnöket követett el, hogy «kiáltása megsokasodott és az ő vétke igen megnehezedett»; isten, mielőtt megbüntetné e városokat, leszáll, hogy saját szemével győződjék meg, csakugyan úgy cselekedtek-e, mint a hír mondja, vagy «ha nem, hogy megtudja.» (1. Móz. 18.) Másutt egy-egy egész éjszaka tusakodik Jákobbal és rárohan Mózesre, hogy megölje. A szent dolgoknak ilyen együgyű feltüntetése már nem elégíthette ki a lelkeket oly időben, mikor Ámosz az isten egységét hirdette; egy Efrajimbeli pap, alkalmasint Jeroboám kortársa, a prófétaságtól áthatva, kezébe vette a tárgyat és új eseményeket csatolt hozzá. A mit az első Júda nagyobb dicsőségére beszélt el, az utód természetesen Izráel nagyobb dicsőségére fordítja; nem ismeri el azt sem, hogy Jákob fiai között Júda az első szülött; ezt a jogot Rúbénnek adja. Elődétől azonban főkép az isten fogalmának dolgában különbözik. Az ő szemében isten alakja már nem teljesen anyagi. Nem mutatkozik többé mindenkor és mindenütt, csak éjtszaka és álomban; sőt már nem is igen akar közvetlenül érintkezni az emberekkel; angyalokat használ küldöttekül és csak fokonkint tűnik elő. A patriarkhák, Elóhim, az istenek, néven imádták őt, és csak Mózesnek mondja meg igazi nevét, mely Jahveh. Ettől fogva a történet egész érdeke Jahveh, az ő papjai és prófétái körül központosul. Mózes nem egyetlen fölszabadítója többé a népnek; mellette megjelenik Áron és a főpap: Eleázár. Papi méltósághoz már nem juthat mindenki, mert egy törzs kiváltsága lett, a Lévi törzsé. Kánaán meghódítása egyszerre, isten parancsára történt, de a földet már sorsvetés révén osztották el, a vallásos hatóság szentesítésével.[61] A Sámuelre, Dávidra, Salamonra és Éli prófétára vonatkozó legendák kétségkívül az időben nyerték első alakjukat, mikor ez az elohista történetíró dolgozott. A bölcsesség szájába adott erkölcsi parancsolatok, melyeket később összetévesztettek a Példabeszédekkel, az Énekek Énekében összegyűjtött szerelmi dalok, több zsoltár és még több más darab, talán egykorú költők műve; de, sajnos, az átalakítás folytán, melyen a zsidó irodalom a számkivetésből való visszatérés után átesett, nem

mindig könnyű felismerni, mi tartozik bizonyosan II. Jeroboám idejébe. E negyven év Izráelre nézve a béke és dicsőség végső ideje vala. Fél esztendővel Jeroboám halála után, fiát, Zakariást a nép szemeláttára gyilkolta meg Sallúm, Jábes fia és a Jehú háza megszünt uralkodni. Sallúm maga is csak egy hónapig ült a királyi széken; megölték Samariában és helyébe Menákhém, Gadi fia lépett. Tafszak és több más város, mely ellene akart szegülni a bitorlónak, példátlan megfenyítésben részesült. De csakhamar elkövetkezett a büntetés is. Kalakhban 745-ben lázadás támadt, mely Assúrnirarinak életébe került és a hatalom oly ember kezébe került, a ki nem született semmittevő királynak. Nem tudni, honnan származott II. Tugultipalesarra (Tiglatfalaszár); vajjon elődeinek családjából való-e, vagy csak ügyes bitorló. De ha eredete homályos is, személye fényesen ragyog a történetben. Az egykori nagy hóditók képére és hasonlatosságára alkotott ember volt ő, tevékeny, nagyravágyó, harczot kedvelő. A gyöngeség és hanyatlás évei után tünvén föl, országlása forduló pont Assyria történetében. Ha Assúrnirari utóda követi elődének tévelygéseit, a birodalom teljes romlása bizonyos; II. Tiglatfalaszár (Tugultipalesarra) azonban felköltötte a nemzet erejét, ujra megmutatta az idegenbe vezető utat és a hadsereget oly messze földekre vitte, mint előtte senki. A hadvezér jó tulajdonságaival a kormányzó érdemei is egyesültek benne. Az előtte való királyok úgy fogták föl a hóditást, mint a XVIII. dynastiabeli fáraók: a legyőzött országokat kifosztották és adófizetésre kényszeritették, de nem kebelezték be Assyriába. Tiglatfalaszár rendszere az annexio és a gyarmatositás volt. Ha hasznosnak itélte, hogy valamely országot megtartson, az illető királyi családot elüzte és messze vidékekről való rab-csapatokkal árasztva el a földet, a kormányzást egyenesen tőle függő assyriai tisztekre bizta. A katonai szolgálatra szoritott nép minden évben meghatározott számu vitézt szolgáltatott. A városok adót fizettek, részint érczben, részint természetben; így Ninive harmincz talentumot, melyből tizet a közköltségekre, huszat a hajóraj föntartására forditottak; Kalakh kilencz talentumot fizetett s ehhez járult még a sok szövet, hadiszekér, ló, gabona s a föld és az ipar egyéb termékei. Ezt a dicsőséggel és fénynyel teljes országlást, sajnos, igen nehéz befoglalni a keleti történetek keretébe; azok az adatok, melyeket Izráelről és Judeáról az emlékek szolgáltatnak, annyira különböznek a héber elbeszélésektől, hogy a chronologiát hiba és ellentmondás nélkül ma még nem lehet megállapitani.[65]

Tiglatfalaszár 745 ijjar 13-ikán lépett trónra. Első hadjáratának alig volt egyéb czélja, mint megmutatni Assur felsőségét északi Khàldeán. Babylon akkori királya: Nabunászir (Nabonasszár) nem állott ellent és a hóditó kezéből nyerte investituráját. Babylon déli részén az ország független fejedelemségekre volt szakadva, melyek egy részét a khàldeaiak, más részét az araméusok birták. A khaldeaiaktól elfoglalt területek az uralkodófaj, vagyis inkább ház *(bít)* nevét viselték, pl. Bit-Dakuri, Bit-Amukkáni, Bit-Siláni, Bit-Salli, legkiválóbb volt közöttök Bit-Jákin, a tenger partján, az Euphrates torkolatánál, morotvák és homokpadok között. Az araméusok a Tigris és az Uknu mentén, Elam határán még fennállottak és talán még inkább meg voltak oszolva, mint a khaldeaiak; vagy negyven furcsa nevü apró

Assyr harczosok.

állam: Ituu, Rubuu, Khamaránisz, Lukhuatu, Nabatu stb. közül két törzs vált ki: Pukúdu és Gambúl, melyek mint Bit-Jákim a perzsa öbölhöz közel mocsarak mellett, Elam határán feküdtek. Tiglatfalaszár végigszáguldott az országok e keverékén. Csak egy védekezett: Bit-Siláni; ezt elpusztitották és királyát karóba húzták fővárosának kapuja előtt; a többi kis fejedelemség meghódolt és a győző hazatért, miután fölvette Sumir és Akkad királyának czimét. A Zabon túli Namri ország ellen viselt jelentéktelen háboru után (744), Tiglatfalaszár csakhamar bevonult Syriába; átlépve az Euphratesen; [66] Arpád város mellett összehívta e környékbeli hűbéreseit. Tyrus, Gargamis, Kommagene fejedelmei és még hét más engedelmeskedtek a meghívásnak; azokat, a kik nem akartak előtte megjelenni, azért nem büntethette meg, mert az Örményországban támadt forra-

dalom visszahívta őt országának északi részeibe (743). A következő évben visszatért, küzdeni a liga ellen, mely távollétében az Arpádbeliek ösztönzésére támadt. Hámáth királya, több partvidéki kis király, sőt még az olyan messze lakók is, mint Júdea királya, Azarja volt, egymásután csatlakoztak a szövetséghez, de romlását nem bírták megakadályozni. Arpád három évi ostrom után (742—740) megadta magát; Hámáth is csakhamar elesett és lakosainak egy részét elszállították Ulba és Birtu városaiba, melyeket a király az imént fosztott ki (739). Ezen a példán okultak a pártütők: a tizennyolcz király közt, kiket az assyriai iródeákok felsorolnak, most már ott van samariai Menákhem és damaskusi Rezón is.

Mesopotamia régtől fogva állandóan érintkezett Média népeivel. A Tigris középső folyásának völgyéből három nagy út vitt az Iráni fensíkra: a legjártabb a nagy Zábon áthaladt és az Urumije-tó medenczéjében végződött; a másik a bannéi szoroson át északi Ekbatanáig vezetett; a harmadik a kis Záb mentén kanyargott. Ezen a három úton szállították a karavánok Közép-Ázsiának termékeit Ninivébe. Kereskedelmi czikkek voltak az arany, a vas, a réz, a drágakövek: a karneol, az agát, a lapis lazuli és néha a ritka állatok: az elefánt, az orrszarvú és a kétpúpu teve. A ninivei királyok legtöbbje birni akarta Namri országát, melyben a nagy kereskedelmi utak kereszteződtek. De mindig útjokat állták a harczias törzsek, melyek erkölcsök és bátorság dolgában hasonlók voltak a mai kurdokhoz, kiken a török meg a perzsa ugyancsak kétes hatalommal uralkodik. Délfelé, Elam és Susiána határán még mindig a sémita elem dominált. Itt voltak Umlijas ország, Bit-Istar fővárossal, Bit-Szangibuti, Bit-Kapszi kerületek, Girgira, Akhsibuna és más városok, melyeknek neve mind eredetökre vall. Másodsorban állottak, de szintén az élami határon Ellibi népei. Ezek mindig visszahúzódhattak a mély, erdős völgyekbe, hol a Tigrisbe és Ulaiba ömlő folyók erednek. Itt nehezen érhették őket utól az assyriaiak hadiszekerei és súlyos fegyverzetű gyalog vitézei. Olykor legyőzhették őket, de meghóditásukon hiába fáradoztak az ó-kor összes hóditó népei: a perzsák, a makedoniaiak, a párthusok. E barbároktól északra, az alsó Zábtól délre Namri, Ninivétől északkeletnek Bikni egészitette ki az élő sorompót, mely Ninivét az Iráni fensiktól elválasztotta. Több királynak sikerült rést ütni rajta: így II. Ramannirari is egész Médiáig nyomult. Mikor Tiglatfalaszár először fordult erre (738), első czélja Umlijas és a délkeleti vidék volt. A hóditó gyorsan végzett; míg ő szanaszét pusztította az

országot, vezére Assúrdaninání betört a «hatalmas médekhez, kik napkeleten laknak» és elragadott tőlök 5000 lovat, sok embert, szarvasmarhát és juhot. Mikor a hadjárat véget ért, az assyriaiak erősen megszállották a területükhöz legközelebb eső pontokat. Tiglatfalaszár «újra épitette a városokat, a lakókat Assur tiszteletére szorította és elöljárókul saját tisztjeit tette meg.» A következő évben zavarok hivták őt másfelé; csakhamar lebirta a lázadókat és a hadsereg zsákmánynyal megterhelve tért vissza Ninivébe. E két háboru foganatja csak egy nehány kerület elfoglalása és gyarmatositása volt, egy nehányat pedig adófizetésre szorítottak, de hogy aztán pontosan szolgáltatták-e be az adót, az már más kérdés. Maga Média csak embereket és házi állatokat veszitett.

Alig ért véget Assyria történetének e fényes epizódja, mikor Tiglatfalaszárt sürgős bajok szólitották birodalmának déli és nyugóti részébe. Addig elé Judea nem érintkezett Assyriával közvetlenül. A Jóástól megvert Amáczja uralkodásának hátralevő részét arra forditotta, hogy kiheverje a csapást. Fia Azarjah vagy Uzzija meghóditotta Edomot és visszafoglalta a Jozsafát ideje óta elveszett vörös-tengeri Elat kikötőt. Uralkodásának végső éveiben bélpoklosságba esett és maga mellé ültette a trónra fiát, Jóthamot. E két fejedelem energiája hatalmassá és virágzóvá tette Judeát ép akkor, mikor Izráelnek végső reménye is elhalt II. Jeroboámmal. Júdea hire messze földre terjedt, és mikor a Tiglatfalaszártól szorongatott Hámáth támogatást keresett, Azarja segitségét kérte. Ez a szövetkező kisérlet nem volt szerencsés és a zsidókra nézve nagyon veszedelmes következésű lett volna, ha az assyriai uralkodónak nem akad dolga Médiában. Azarja és Jótham békében haltak meg, miután fölvirágoztatták királyságukat. Izráel ellenben egyre sülyedt. Menákhem vad energiája nem védhette meg az assyriaiak ellen: Izráelnek kincsek árán kellett megváltania a visszavonulást. Fiát, Pekakhját, ki utódja lett, egy esztendő mulva meggyilkolta egyik hadvezére, Pekakh, Remalja fia. Pekakh e gyilkosság révén kimerült és mindenfelől fenyegetett országot nyert. Damaskus nem sokáig tűrte meg magában II. Jeroboám katonáit. IV. Benhadad után, kiről nem tudni semmit, II. Rezónra szállott a korona. E király alatt Damaskus végre fölébredt félszázados álmából. Eleinte nem érezte magát elég erősnek, hogy szembeszállhasson Assyriával és meghajolt Tiglatfalaszár előtt; de a délen, az egykor II. Benhadad és Khazáel alá vetett országokban sikra szállott. Pekakh sokkal gyöngébb volt, semhogy ellentállhasson és sokkal sze-

gényebb, semhogy pénzzel távoztassa el az ellenséget; hűbéresnek szegődött hát és a két szövetséges egyesült erővel fordult Júda ellen. Jóthamra egy húsz éves fiatal ember, Ákhaz következett; két ütközetben megverték és nem sokára fogoly zsidókkal voltak tele Syria rabszolga vásárai. Nemsokára az edomiták is feltámadtak, a filiszteusok megtámadták a déli és nyugati városokat, Betsemest, Ajálont Sókót, Timnát. Délen Rezón egész a Veres-tengerig hatolt és elfoglalta Elatot. Minthogy Ákhaz mégis mindig ellentállott, a szövetségesek elhatározták, hogy elüzik őt és trónjára egyik kreaturájukat, Tabélnát ültetik, kinek hüségében bízhattak. Ákhaz e végső veszélyben amaz egyetlen uralkodó felé fordult, ki elég erős megsegíteni őt és elég hatalomra vágyó, hogy megragadja az alkalmat közbelépni Palesztinában. Kihordatta a templomokból a kincseket és adó gyanánt elküldötte Assyria királyának.

Tiglatfalaszár csakhamar megjelent; de látva, mennyire megnövekedett Rezón ereje távolléte alatt, nem támadta meg Damaskust szemtől-szembe, hanem Izráel ellen fordult. Pekakh nem mérközhetett a hatalmas ellenséggel, hát bezárkózott Samariába és a többi részt a hódító kénye-kedvének engedte át. Az északi és keleti törzsek, melyeket már félig tönkre tett a damaskusi háború, vereséget szenvedtek. Tiglatfalaszár «jőve és megvevé Ijónt, Ábel-Béth-Maakhát, Janohát, Kedest, Háczort, Gileádot és Galileát, és Naftali egész földjét és elvive őket fogva Assyriába» (2. Kir. 15, 29). Izráel királysága most már csak Efrajim földjéből és egy néhány szomszéd kis területből állott. Ez a sommás eljárás félelemmel töltötte el Palesztinát és siettette a meghódolást. Hannón, Gáza királya, kinek, mint Ákhaz ellenségének oka volt félni, Egyiptomba menekült; a filiszteusok adófizetőkké lettek (734). Rezón vagy félelemből, vagy igazi gyöngeségből tönkre tenni engedte szövetségesét; nem avatkozott semmibe. Elszigetelten még két évig birt ellentállani, de aztán fővárosa az ellenség kezébe került, magát pedig megölték. Nyolczezer lakost vittek az assyriai tartománynyá lett örmény Kirbe. Tiglatfalaszár mielőtt hazavonult volna, összehívta hübéreseit és huszonöt király jelent meg (725). Ákhaz is odament, mint a többiek, megfizetni adóját és köszönetet mondani szabadítójának.

Az assyriaiaknak most már csak Egyiptomra kellett volna tenniök a kezöket, hogy az egész ó-világon uralkodjanak; de a khaldeai események miatt a Földközi-tenger partjáról vissza kellett térni az Euphrates mellé. Nabuusabsi halála óta a Bith-Amukkáni fejedelem-

ség bizonyos hatalomra vergődött a többi khándeai államok felett; fejedelme, Kinziru daczolt az assyrokkal. Tiglatfalaszár hiába ostromolta őt királyi városában, Sapijában és hiába pusztította el az országot köröskörül: Kinziruval nem birt. Az assyriaiak másutt mindenütt diadalmaskodtak. Kényük kedvük szerint elpusztították Bith-Silánit, Bith-Salit és romokkal borították egész Khándeát. A fejedelmek mind kegyelemre adták meg magukat, még Mardukbaliddin (Meródakh-Baladan) is engedett és Tiglatfalaszár Babylon királyának kiáltotta ki magát. Miclőtt visszatért volna Assyriába, végezni akart Kinziruval; a felsőség egy nemét adta hát neki a szomszéd fejedelmek felett, és trónra ültette Babylonban, mint Assyria hűbéresét. Bith-Jakin és Bith-Amukkáni meghódítása után az ország hivatalos határa a tenger lett (731); ez volt az uralom utolsó fontos eseménye. Mikor II. Mutton, a tyrusi király lázadása és Pekakh meggyilkolása közbelépést tett szükségessé Syriában, Hósea lépett áldozatának trónjára és beköszöntő ajándék gyanánt tiz talentum aranyat es ezer talentum ezüstöt küldött a hóditónak. Tiglatfalaszár nemsokára meghalt Kalakhban, tizennyolcz évi dicsőséges uralkodás után (727.).

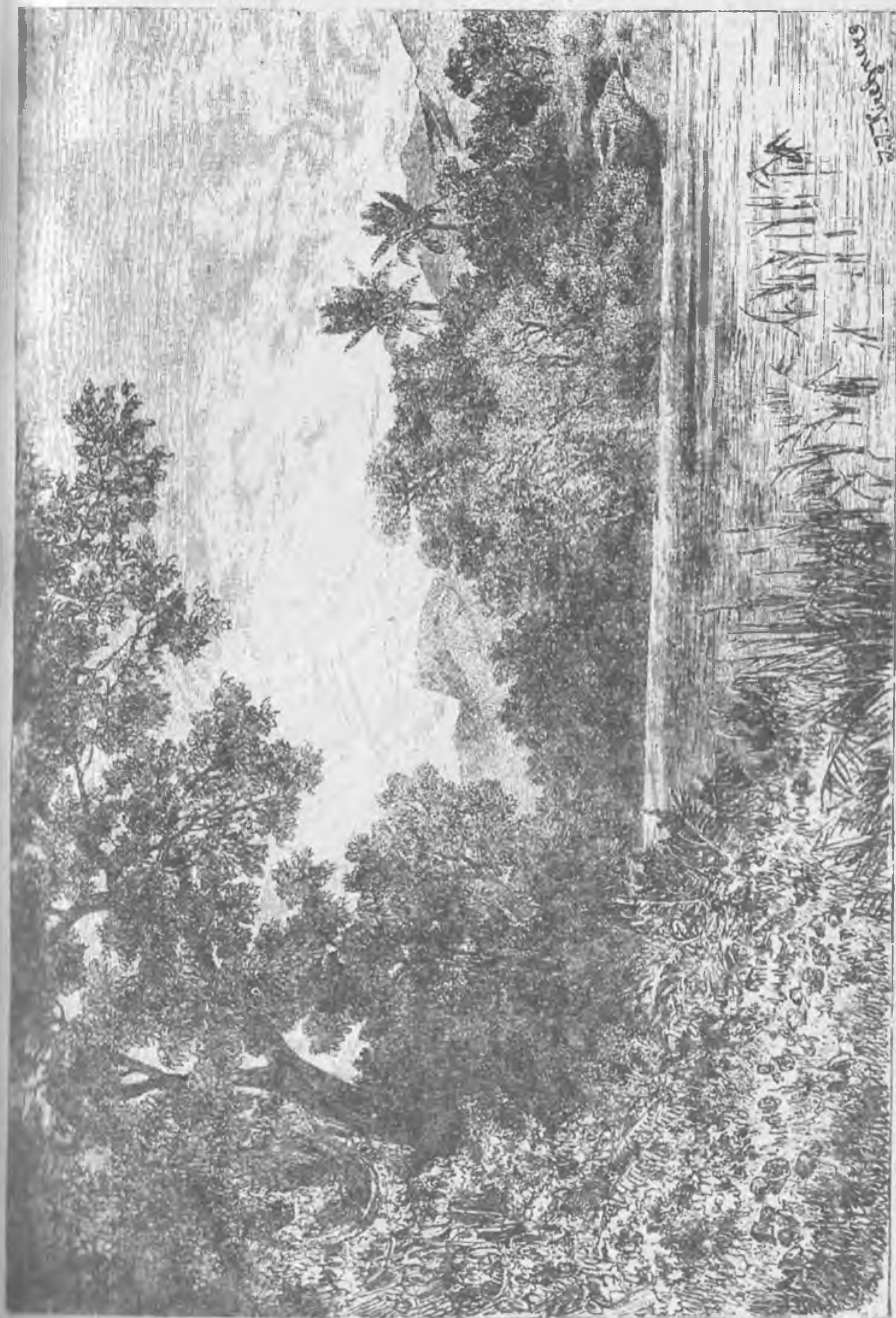
A XXII. és XXIII. dynastia; az aethiopiaiak Egyiptomban; Pionkhi és Sabaku. Izráel királyságának bukása.

Tiglathfalaszár halálával forradalom tört ki az Euphratesen túli tartományokban. Fegyvert ragadt egész Izráel és Phœnicia. V. Salmanaszar gyorsan előtoppant. A kitibeliek lázadása Tyrus ellen megkönnyítette győzelmét: Phœnicia megadta magát, az egyedül maradt Izráel pedig nem mert többé ellentállani. Hósea ismet adót fizetett és gyors meghódolása egy időre még tartóztatta a Samaria felől fenyegető veszélyt.

Egy időre, de nem sokáig. Hósea nem volt se gonoszabb, se megvetendőbb ember az előtte való királyoknál; sőt talán sokuknál többet is ért, mert a nemzeti hagyományok, megitélvén Izráel fejedelmeit, azt mondják róla, hogy «gonoszul cselekedék Jahveh szemei előtt; mindazáltal nem annyira, mint az előtte való izráelbeli királyok» (2. Kir. 17., 2.). De királysága nem állhatott meg többé; a Jordánon túli tartományok, az északi törzsek földje és Galilea elvesztek; közeledett a nap, mikor semmi sem mentheti meg többé Efrajimot. Ezt mindenki tudta, mindenki hirdette és mindenki készült a végső catastrophára. A próféták mindebben jobban látták isten szándékát,

mint valaha. «Elpusztittatik Samaria», mondta Hóseás, «megkeseritette az ő istenét, fegyver miatt hullanak el az ő lakosai, oszlopokhoz verik az ő apró gyermekeiket, és az ő terhes asszonyaik ketté vágattatnak» (Hós. 14., 1.). Júdából Ésaiás szava csatlakozott az izráelbeli prófétáк igéjéhez: «Jaj a kevélység koronájának, az Efrajim részegeinek, és az ő dicsőséges ékességének elhulló virágának, a kövér völgy Fejedelminek, kik a bor miatt tántorganak! Imé egy erős és hatalmas jő Jahvehtől, hasonlatos a sűrű kőesőhöz, a veszedelmes forgószélhez, az erős kiáradott vizeknek áradásához, ki mindeneket a földhöz ver csak egy kezével. Lábbal tapodtatnak meg a kevélység koronája és az Efrajim részegesei. És úgy lészen dolga az ő dicsőséges ékességének elhulló virágának, mely vagyon a kövér völgynek tetején, mint az idején megért gyümölcsnek, az őszi gyümölcs előtt» (És. 28., 1—4.). Hósea legalább küzdött, a mennyire birt, hiába hallatszottak a sötét jóslatok. Babylon és Elam, Assyriának ez örök ellenségei oly messze estek, hogy a rossz közlekedés e korában nem lehetett támogatásukra számitni; Júda, a filiszteusok, Tyrus és Phœnicia pedig sokkal gyöngébbek voltak, semhogy szivesen avatkozzanak merész vállalkozásba. Izráelt egyszerre cserbe hagyták régi szövetségesei, tehát újakat keresett.

I. Sesonk palesztinai hadjárata a XXII. dynastia történetében csak dicsőséges episód, de tartós következmények nélkül való volt. Az történt akkor Egyiptommal, a mi megvénült népekkel gyakran megesik: egy tevékeny és vitéz király mintha megelevenitené régi erejét. A jól és bátran vezérlett egyiptomi hadak, még az akkoriak is, könnyen bántak el a syriai rendetlen csapatokkal; Jeruzsálem meghódolt előttük, a judeai városok martalékukká lettek. A siker azonban nem lehetett tartós, mihelyt gyönge tehetségű fárao lépett a trónra. Ezt bebizonyitották a következő századok is. Sesonk utódai még azzal sem tudtak boldogulni, a mit a kezökbe kaptak; lemondtak a hóditásokról és nem törődtek semmivel, a mi kivül történt. Önkéntes foglyok gyanánt zárkózva országuk határai közé, békében éltek minden szomszédjukkal, már mint azokkal a szomszédokkal, a kik hajlandók voltak békén hagyni őket. E csendes éveket különben közhasznú munkákra forditották. Épitkeztek Alsó-Egyiptom nagy városaiban, Bubastisban, rendes székhelyökön, Taniszban, Memphisben. A Ramesszidák bukása óta Thébé jelentősége folytonosan csökkent. A királyok ott lakásától és a nagy kereskedéstől oda vonzott nép ez új időben lassankint eltávolodott, egyes helyekről egészen eltünt, de

még mindig olyan sürü volt a főbb templomok körül, hogy annyi községet és falvat alkotott, a hány nagy épülete volt a régi városnak. A fáraók, kiket eredetök és a politikai szükség a Deltához fűzött, nem állották útját e pusztulásnak. Thébé nemcsak Egyiptom fővárosa volt, hanem a világé is az időben, mikor a világ egyiptomi volt; a világbirodalomhoz illett, de a királyság nem birta el nagyságát, tehát nem maradhatott fönn. Hogy mégis ki-kijavitották müemlékeit, söt újakat is emeltek, nem hozta vissza az egyre jobban tünő életet; Thébé már nem is volt város, hanem afféle muzeum, melyben a dicső dynastiák Egyiptomának emléke él.

A Bubastiták már száz év óta uralkodtak; látszólag nem történt semmi változás az ország állapotában, mindazáltal az actiók és reactiók, melyek természetét már ismerjük, Egyiptomot ismét alább és alább taszitották a romlás felé vivő lejtőn. Sesonk és utódai, okulva Amon főpapjainak visszaéléseіn, ezentúl a legfőbb hivatalokat csakis a királyi család tagjainak adták. Az uralkodó fárao egy fia, többnyire az elsőszülött, Amon főpapja és Théba kormányzója volt; a többiek a Delta és Felső-Egyiptom nagy városaiban helytartóskodtak. Mindenik több zászlóalj libyai katonával rendelkezett. E csapatok voltak akkor Egyiptom hadi ereje és hüségükben bizni lehetett. E méltóságok csakhamar örökölhetőkké váltak és a nomosok fejeinek régi feudalitása visszatért a királyi család javára. A fáraó ezentúl is Memphisben vagy Bubastisban lakott, szedte az adót, lehetőleg vezette a központi kormányzást és élén állott a nagy vallásos szertartásoknak, minő pl. egy-egy ápisz fölavatása vagy eltemetése volt; de Egyiptom mégis fejedelemségekre oszlott. E fejedelemségek némelye alig egynehány városból állott, mások viszont több szomszédos nomosra is terjedtek. E fejedelemségek urai idővel úgy neki bátorodtak, hogy ellene szegültek még a fáraó felsőségének is; libyai zsoldosokra támaszkodva nemcsak a királyi hatalmat, de még a czimet is bitorolták, úgy hogy a Delta egy sarkába szorult törvényes dynastia már csak árnyék lett. Egyiptom e felbomlása már I. Sesonk halálával kezdődött, de bizonyos jelét II. Takeloth uralkodása előtt nem találni. E király elsőszülött fia, Oszorkon, Amon főpapja, Thébé és a déli vidék kormányzója a birodalom épségét csak folytonos háborúkkal tudta fentartani. II. Takeloth utódai: III. Sesonk, Pimi és IV. Sesonk alatt a fölkelések egyre komolyabbakká lettek. Mikor IV. Sesonk 37 évi uralkodása után meghalt, a Bubastiták tekintélye úgy meggyöngült, hogy a hatalom egy taniszi eredetű család kezébe került.

A tanita dynastia rövid ideig fényt vetett az egymást érő forradalmak e századára; alapítója Petszibaszti, ki IV. Sesonk örökösének tolta föl magát, egész Thébáig hatolt és a fejedelmeken kétes jelentőségű fenhatóságot gyakorolt, melyet III. Oszorkon és Pszimut nagy nehezen föntartottak még vagy egy félszázadig. Uralkodásuk idejében Egyiptom úgy megoszlott, hogy közel husz fejedelemség volt benne és ezek közül négy a királyi jelvényeket követelte magának.

E nyughatatlan és kapzsi kis királyok között végre megjelent egy család, mely politikai erejével és tagjainak érdemével könnyen kerekedhetett felül. Voltak ügyes és dicsőségre vágyó emberek Taniszban, Khninszuban és Bubastisban is; de sem a városok, sem a fejedelmek nem vergődtek olyan jelentőségre, mint Sais és urai. A tevékeny, harczos kedvű és mindenbe beleavatkozó saiták eleve egy czélra egyesitették minden erejöket. Az volt a szándékuk, hogy megsemmisítik az apró fejedelmeket és a kis dynastiák romjain új királyságot alapítanak, melynek hatalma kiterjed egész Egyiptomra. E kor története e törekvéseknek és a vele járó kudarczoknak krónikája. Az ellenök egyesülő kis fejedelmek az idegenből hivnak segítséget és feláldozzák a haza érdekét saját érdekeiknek. Innen következtek az æthiopiai betörések; a kusita dynastia egy ideig útját állja a saita-család törekvéseinek, de nem verheti le, sőt még csak nem is csüggesztheti el. Az assyr interventio nekik csak arra való, hogy bénitsák az æthiopiai hatalmat. Mikor az æthiopiaiak vereséget szenvedtek, az assyriaiaknak pedig Ázsiában van dolguk, Pszamitik felülkerekedik. Egynehány év alatt hatalmába keriti az egész országot és trónra lépteti a XXVI. dynastiát, melynek idejében Egyiptom még dicsö és boldog napokat látott.

Tafnakht az első saita, kit az emlékek révén ismerünk. Homályos eredetü volt, és eleinte csakis a Kanopos mellett fekvő kis Nutir városon uralkodott. Töszomszédjai ellen viselt háborúi annyira felbátorították, hogy szélesebb körben is mert mozogni. Hadjáratai főkép várak ostromlásában állottak. A kis fejedelmek mind csak fegyverrel tudták magokat fentartani; ellenségek közé levén ékelve, városaikat meg kellett erősíteni. Alig egy század alatt Egyiptom földje csupa jellegvár lett; erőditések voltak a völgy stratégiai pontjain, a Nilus partján emelkedő halmokon, a folyam szigetein és a hajós csatornák csomópontjainál. A városaikba zárkózott és zsoldosaikkal körülvett fejedelmek makacsul állottak ellent a támadónak. De Tafnakht győzedelmeskedett rajtuk. Elfoglalta a folyam főágától nyugotnak fekvő nomosokat. A Delta keleti vidékét, hol a tániszi fejedelmek ural-

kodtak, nem bántotta; de fölment a Niluson és felsősége alá vetette Mitumot, Fajumot, Khninszut, s királyát Pefaábasztit, Khmunut s királyát Oszorkont. Aztán átlépett a jobb partra, Ón és Pnibtepáhe hódolatát fogadni. Győzelmei egymást érték és adó alá vetette már az Uob nomost is, mikor a Delta és Felső-Egyiptom meg nem hódolt törzsfői ahhoz az egyetlen hatalomhoz folyamodott, a ki még birhatott a győzővel: Aethiopiához. Ámon-Rá király-főpapjainak utódai, kiket a XXII. dynastia fáraói Nubiába száműztek, a kétezer évvel azelőtt az Uszirteszenektől meghóditott tartományokból ott egy független királyságot alapitottak, melynek fővárosa Napata volt. Ez a város egy domb lábánál épült. A dombot az ájtatos emberek szent hegynek nevezték és sokáig Aethiopia egyiptomi tartomány fővárosának tekintették. Napata az új fejedelmek kezében az egyiptomi Théba képére és hasonlatosságára alkotott æthiopiai Théba volt. Ámon-Rá, az istenek királya, ott trónolt Mút és Khonszu társaságában. A templom a karnakinak mása volt; a szertartások ugyancsak a thébaiak. A főpap-királyok országának határa korszakok szerint változott, de többnyire az abyssiniai hegyektől a Nilus második eséséig terjedt. A völgyben Syenetől a Takazzé torkolatáig főkép egyiptomi gyarmatosok laktak; a felső Nilus rónaságán különböző fajbeli népek. Némelyikök szerecsen volt, mások a himjarita néppel álltak összeköttetésben, Arábia déli részéből kerültek és sémi nyelvet beszéltek; voltak olyanok is, a kiket alkatuk és nyelvük az egyiptomiakhoz és a berberekhez füzött. Kezdetben az egyiptomi elem vezérelte a politikát. A napatai főpap-királyokat eredetök emlékezete és vallásos hagyományaik Théba felé vonzották, ezért szerették volna kezökbe keriteni legalább Egyiptom déli részét. Ez a XXIII. dynastia közepén sikerült is nekik: határuk Abydosig terjedt.

Pionkhi-Miamun, a kihez az egyiptomi királyok fordultak, már húsz esztendeje uralkodott, mikor Egyiptom meghóditását ajánlották neki. Régtől óta kedves gondolata volt egy uralom alá egyesiteni a Nilus völgyét és Thebaisban levő csapatait legott útnak inditotta, maga pedig Napatában gyüjtötte össze erőit és harczra készült. A háboru győzelemmel kezdődött: az æthiopiai hajóhad Abydostól északra találkozott Tafnakht hajóhadával, mely Théba felé törekedett katonákkal és hadiszerekkel megterhelve. Az æthiopiaiak ezt a hajóhadat részint megsemmisitették, részint visszaverték. Egy más hajóhad, mely három király és Tafnakht hübéreseinek vitézeit vitte, szintén vereséget szenvedett és az æthiopiaiak az Un nomosig hatoltak.

Közeledésök oly lassú volt, hogy Namrut király Khmunuba siethetett és azt hadi lábra helyezhette; az æthiopiai csapatok egy része őrködő helyzetben maradt előtte, a többi pedig tovább haladt észak felé. Namrut király nem remélhetett többé segedelmet sem szövetségeseitől, sem suzerainjától; de azért makacsul ellentállott és sakkban tartotta a betörőket. Csak maga a számos csapattal érkező Pionkhi birhatott vele. Pionkhi Khmunu körülzárását annak rendje és módja szerint való ostrommá változtatta, töltéseket emeltetett a falak mellett és tornyokat rakatott meg ijjászokkal, parittyásokkal. A város három nap mulva megadta magát és királya feleségével és hárem énak asszonyaival kéretett a győzőtől kegyelmet. Pionkhi kegyelmesen fogadta őket, a nép örömrivalgása között vonult be a városba, Thot templomában hálaadó imádságot mondott és a zsákmányt ünnepiesen vette birtokába thébéi Ámon nevében. Khmunu bukásával járt az egész Közép-Egyiptom meghódolása. Pionkhi úgyszólván kardcsapás nélkül érkezett Memphis kapuihoz.

Legott megfenyegette a várost. «Ne zárjátok be kapuitokat; ne harczoljatok a belső ország ellen (Khonu, Felső-Egyiptom és Aethiopia). Su, a teremtés istene jő ide, mikor én jövök; ő távozik, mikor én távozom; tehát támadásomnak nem lehet ellentállani. Én csak áldozni akarok Ftáhnak és a memphisi nomos isteneinek; tisztelni akarom Szokarit az ő templomában és látni Riszánbuf istent, aztán békességgel visszatérek. Ha átadjátok nekem Memphist, megkimélem, nem fog benne sirni még egy kis gyermek sem. Látjátok, mint volt a déli nomosokban: ott nem gyilkoltak meg senkit, kivéve az istenkáromló gonoszokat. Ezeket a megátalkodottakat kivégezték.» Pionkhi e szavainak egy csapat ijjászszal, hajósokkal és épitő katonákkal adott súlyt. E kis seregnek el kellett volna foglalnia Memphis kikötőjét. A város őrsége azonban résen volt, visszaverte és megtizedelte a jövevényeket. Tafnakht egy sötét éjjel nemsokára beosont a városba vagy nyolczezer emberével, megerősítette a falakat, aztán észak felé vonult, új hadsereget toborzani. Hosszú ellentállásra számitott, de az æthiopiai hajóhad kijátszva az ostromlottak éberségét, belopódzott a kikötőbe és elfoglalta a saiták hajóit; egy csapat épitő és ijjász pedig a part mentén hatolt be a városba. Két napos utczai harcz után a memphisi őrség letette fegyverét. Pionkhi elfoglalta a közeli erősségeket is és csak Heliopolisban állt meg egy kis időre bemutatni áldozatát. «Fölment a lépcsőn, mely a legszentebb helyre visz, hogy szinről-szinre

lássa a Hábenbonban lakozó istent. Félre tolta a závárt, kitárta a szárnyas ajtókat, megnézte atyját, Rát, Hábenbonban, feldiszitette Rá és Su bárkáit, aztán bezárta az ajtót, pecsétföldet tett rá és belenyomta királyi pecsétjét.» Bubastisi Oszorkon elismerte az új fáraót; az æthiopiaiak egy hadi mozdulatára a Delta többi fejedelmei is követték példáját. A hűbéreseitől elhagyott Tafnakht békét kért és Pionkhi megadta neki. Miután pedig Athribistől nem messze, Alsó-Egyiptom szivében, alattvalóinak hódolatát fogadta, visszatért Napatába, dicsőséggel és zsákmánynyal: «aranynyal, ezüsttel, bronzzal, drágalátos ruhákkal, az északi ország minden jeles termékeivel és Syriának, Arábiának minden fűszereivel.»

Kétszáz év után ismét helyre állott a fáraók birodalma a Kék Nilus forrásaitól a folyam torkolatáig, de nem Egyiptom hasznára. Most az oly soká hűbéres Aethiópia uralkodott; Théba és Memphis helyett Napata lett a főváros. Nem tudjuk, meddig tartott ez a hódoltság; talán Pionkhi haláláig, talán addig sem. Az æthiopiaiak győzelme nem irtotta ki az országban a visszavonás csiráit. A kis királyok nem adták meg magokat föltétlenül; meg akarták tartani függetlenségüket és hódolás szine alatt meg is tartották. Tafnakht vereséget szenvedett, de nem vált egészen tehetetlenné, sőt bukása idején is elismerték hatalmát. Nem volt többé csupán szerencsés kalandor, katonai fejedelem, ki csak győzedelmeivel dicsekedhetik és egyetlen joga az: a ki birja, az marja. Pionkhi, mikor megkegyelmezett neki, egyben hivatalosan elismerte őt és családját. Tafnakht tehát ettől fogva époly törvényes fejedelem lett, mint a többi. Aethiopia messze esett, a tanita dynastiának nem volt se ereje, se tekintélye; a kalandor királyra tehát jelentős szerep várt.

Az események kedveztek mind neki, mind fiának. Pionkhi Egyiptomból való visszaérkezése után csakhamar meghalt és helyét bizonyos Kasto foglalta el, kinek neve az Ámon főpapjainak családjától idegen eredetre vall. Kasto azon a réven lett király, hogy feleségül vett egy thébai családbeli herczegasszonyt, talán Pionkhi valamelyik leányát. Trónra lépése és a dynastiaváltozás úgy látszik zavarokat okozott, és Kasto kénytelen volt Közép- és Alsó-Egyiptomban levő csapatait hazahivni. Bokenranf, Tafnakht fia és utóda, meg akarta valósitani atyjának terveit, s minthogy az æthiopiaiak nem állták többé útját, boldogult is. Sikere nagy volt, személye is kiváló; halála után a nép még sokáig csodálatos regéket mesélt róla. Gyönge testű, kis termetű ember volt, de testének hitványsága eltűnt jeles lelki-

tehetségei mellett; egyszerü életü, bölcs törvényhozó és igazságos fejedelemnek mondják a görög történetirók is. A korából maradt kevés müemlék hallgat tetteiről; de a mit Tafnakht életéről tudunk, világot vet fiára is. Bokenranf folytonosan harczolt a fejedelmek ellen, elsőben hogy meghóditsa a Deltát és Közép-Egyiptomot, aztán hogy megerősítse szüntelenül fenyegetett uralmát. Az egykorúak nem biztak a dynastia tartósságában, sőt az istenek maguk is fenyegető jóslatokkal hirdették bukását. Ilyen rossz jel volt egy kétfejü, nyolczlábú, emberi hangon szóló kos. Kasto meghalván, örökségét fiára, Sabaku-ra és leányára Ameniritisre hagyta. Sabaku tevékeny, erős fejedelem volt, kinek a saiták lázadása és egy vetélkedő dynastia megerősödése nem tetszhetett. Egyiptom meghóditására indult hát, és bizonyosan támogatták a nomosok összes fejedelmei. Bokenranf hét évi uralkodás után fogságba került Saisban és a győző, mint lázadót elevenen megégettette. A saisi dynastia ezúttal oly vereséget szenvedett, hogy örökre megsemmisültnek látszott. Bokenranf rangjától és birtokától megfosztott családja a Delta morotvái közé menekült. Kóborlásuk története sokáig forgott a nép ajkán. Belőle keletkezett a vak Anysis legendája, ki a Menzaleh-tónak egy kis szigetén bujdosik és ötven esztendeig várja az æthiopiaiak távozását.

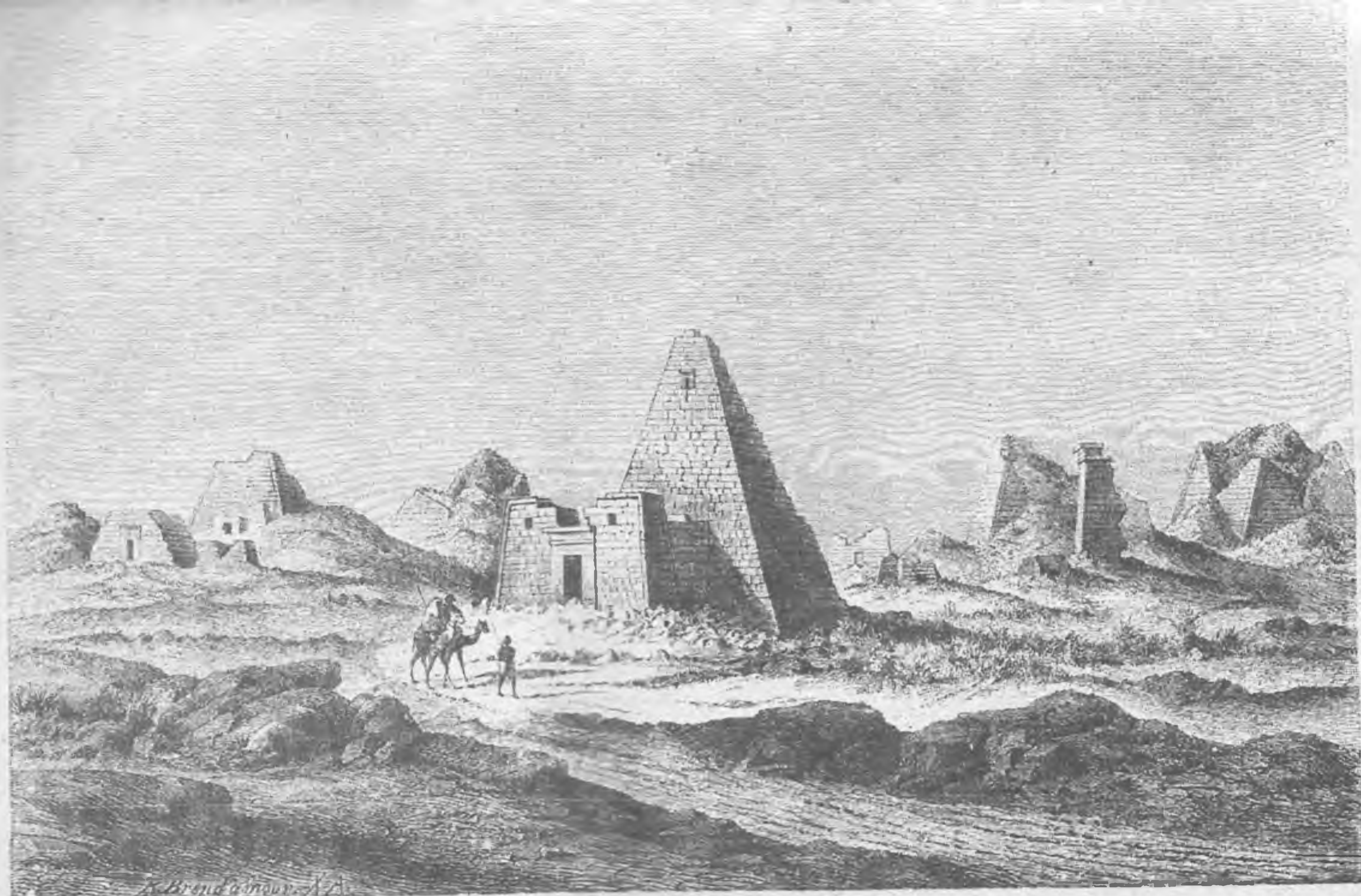
Sabaku fáraó és az assyriai király pecsétje.

Nem arról volt szó többé, mint Pionkhi idejében, hogy Egyiptomot hübéressé tegyék: Sabaku egyenesen belekivánkozott a fáraók sorába és egy új, teljesen æthiopiai királyokból álló dynastia feje lett. Derék szándékai voltak: legalább újjá akarta alkotni az országot, melynek élére állott és kormányzásának bölcseségével szerette volna feledtetni gyülöletes idegen eredetét. A fejedelmeket megbecsülte, de szorosan őriztette és kényszeritette őket, hogy úgy engedelmeskedjenek, mintha csak egyszerü kormányzók volnának. A fejedelmek hatalmának e megcsorbitása és az egész ország egyesitése egy ember kezében megkönnyitette azokat a nagy közös munkákat, melyeket az előbbi századok háborúi lehetetlenekké tettek. Országutakat javitottak, csatornákat tisztitottak és tágitottak, városokat védtek meg vizáradás ellen. Herodotos és Diodoros szerint különösen Bubastis

nyert sokat, de a többi városoknak sem volt oka panaszra. A király rendeletére kijavitották Memphisnek több immár romladozó templomát; az időtől félig eltörlött feliratokat újra vésték. Théba, mely közvetlenül Ameniritis királyné hatalma alatt volt, különösen sokat nyert az új uralkodók jóakarata révén. Lukszorban megnyitották a két nagy pylon között levő főkaput; Karnakban kijavitották Ámon templomát. Hogy elegendő munkás kar legyen, Sabaku a halálbüntetést közmunkára változtatta és ez okos politika még irgalmasság hirét is adta neki. A végre valahára nyugalomhoz jutott ország föl kezdett lélegzeni és magához tért ama hatalmas életerejével, melynek már annyi bizonyságát adta.

Ameniritis királynő alabástrom szobra, a ghisaei muzeumban.

Az ilyen váratlan ujjászületésnek természetesen magára kellett vonni az idegenek figyelmét. Ha Izráel és Júda egykor támogatását kérték a delta egy sarkába szorult tániszi kis királynak, mit nem követtek el most, hogy megnyerjék egy oly fejedelem barátságát, kinek uralma Aethiopia mesés földjétől a Földközi-tengerig terjedt, és a kinek oly hatalmas hadserege volt, mint Assyria királyának. A phœniciaiak, a zsidók és a filiszteusok, szóval mindazok a népek, melyeket Tiglatfalaszár uralomra vágyása nyugtalanitott, érezték, hogyha van segitség, csak Egyiptomból jöhet. Hósea ajándékokat küldött Sabakunak és kérte, hogy szövetkezzék vele Salmanaszar ellen.[67] Az æthiópiainak több oka volt kedvezően fogadni ez ajánlatokat. Tudta, hogy egyiptomi elődei birták Palesztinát és egész a Tigris folyóig nyomultak; a mi egykor lehetséges és diesö volt, most még lehetségesebbnek látszott. És még ha az a kivánsága, hogy egy névvel gyarapitsa a hóditó fáraók

R. Brend'amour X.A.

hosszú sorát, nem kedvezett volna is a zsidóknak; az okosság azt tanácsolta neki, hogy ne riassza vissza ezt a népet. Az assyriaiak eleinte lassú közeledése a szuezi szoros felé húsz év óta fenyegetően gyors lett és Egyiptomban állandó félelem oka volt. Vagy le kellett

Jehu adófizetése. Salmanaszar obeliszkjéről.

győzni Ázsia uj urait és visszaszoritani az Euphratesen túlra, vagy legalább gátat emelni előttük apró királyságokból, mely gáton az assyriai erő eleve megtörik. Sabaku úgy tett, mintha Hósea ajándékait adónak, segélykérését hódolásnak tekintené; Karnak falain,

melyre egykor annyi legyőzött nép nevét vésték, most megjelent az, a mit az æthiopiai király hiúsága «Syria adójának» hivott.

Jehu adófizetése Salmanaszar obeliszkjéről.

Az alkudozások nem folytak oly titokban, hogy föl ne keltsék az assyriaiak figyelmét. Salmanaszar, megtudva mi történik, maga elé idézte Hóseát, és a megrémült király kénytelen volt suzerainja paran-

csolatának engedelmeskedni. Ha azt hitte, hogy majd sikerül eljárását igazolni, keservesen csalódott, titkos tömlöczbe dugták és ott is halt meg mindenkitől elfeledten. Az assyriai hadsereg bevonult Izráel földjére és megostromolta Samariát, most utólszor. Efrajim vezére vesztett aristokratiája vitézül állott ellent. Sabaku nem itélte bölcsnek, hogy közbe vesse magát olyan szövetségesekért, kiknek ügye teljesen vesztettnek látszott. A segitség máshonnan jött. Tyrus legyőzte a fölkelőket és királya, Lulija, föllázadt Assyria ellen. Salmanaszar csapatokat hagyva Samaria előtt, hadseregének derekát Phoeniciába vitte; Tyrus szárazföldi birtoka csakhamar hatalmába került, de a tengertől védett város maga daczolt minden erőfeszitésével. Salmanaszar a sidoni, gebeli és az arádi arzenálokban összegyüjtött hatvan hajót, melyekre rárakta csapatait és a sziget ellen támadt. Ezt a hajóhadat tizenkét tyrusi gálya tönkre tette és ötszáz assyriai maradt az ellenség kezében. Salmanaszar ettőlfogva lemondott az egyenes támadásról és a háborút szárazföldi körülzárásra változtatta, abban a reményben, hogy a viz hiánya megadásra készteti Tyrust. Ezzel az erőlködéssel töltötte el életének végső napjait; Tyrus és Samaria ostroma már két év óta tartott, mikor Salmanaszar rejtelmes módon meghalt. Gyermekei nem maradtak. Szarukin (Szargon), a főtisztek egyike követte őt a hadsereg vezérletében és a birodalom kormányzásában (722).

Nem igen tudni, mi jussa volt Szargonnak a koronához; talán valami távoli rokonság fűzte őt a kihaló családhoz; de az is meglehet, hogy minden jogczime csak személyes bátorsága és érdeme volt. Kezdettől fogva kétfelé kellett figyelmét forditania: Susianába és Syriába. Syria messze esett Ninivétől, tehát a Földközi-tenger mellett szenvedett kudarcz nem árthatott a birodalomnak; az uj király ezért a fontosabb helyre sietett. Ha a Susianabeliek azt hitték, hogy hasznuk lehet az uralkodó-változáskor jövő zavarokból, nagyon csalódtak. Hiába szövetkeztek a khaldeai hadsereggel, Szargon megverte őket Kalu mezején, aztán sietve fordult Palesztina felé. Tyrus szivóssága és Samaria hosszas ellentállása lázadásra bátoritotta a fejedelmeket; törekvéseiknek vagy legott utját kellett vágni, vagy számolni azzal, hogy nemsokára az összes syriai népek szövetségével kell szembeszállani. Szargon személyesen jelent meg Samaria alatt; a két éves harczban kifáradt helyőrség csakhamar megadta magát. A várost feldulták és az egész lakosságot, szám szerint 27,280 lelket, foglyokul hurczoltak el «Kalakhba, Khaburba a Gózán folyó mellé és a médus városokba». A lakosság helyét Kalunál fogságba került khaldeaiak és

később Hámáthból jövő gyarmatosok foglalták el. Izráel királyainak palotájában assyriai kormányzó lakott, és pogány istenek templomai emelkedtek ott, a hol egykor Jahveh oltárai állottak. A vidéki nép egy része nem tűrhette az idegen uralmat és kivándorolt; némelyek Judeában telepedtek meg Ezékiás király alatt, mások Egyiptomba menekültek.

Így veszett el Samaria, Samariával Izráel királysága és Izráellel az utolsó gát, mely Egyiptomot elválasztotta Assyriától. Assúrnazirpal törekvése czélt ért: mint egykor az Euphratesnél és a Tigrisnél, két vetélkedő hatalmasság állt egymással szemben Ázsia és Afrika határán, még egyszer mérkőzni a világ uralmáért.

MÁSODIK RÉSZ

A SZARGONIDÁK

IV. FEJEZET:

A SZARGONIDÁK ÉS A KELETI VILÁG KÜROSZ (KYROS) TRÓNRALÉPTÉIG

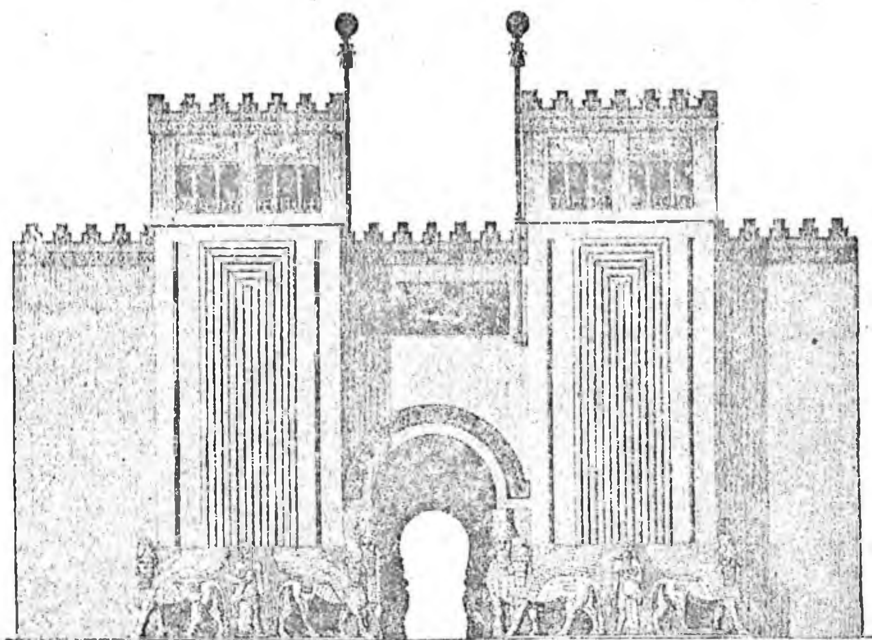
A Szargonidák.

Szargon (722—705); háborúk Egyiptom, Élam és Örményország ellen; Kháldea meghódítása.

Assyria mindmostanig a félig barbár törzsek vagy a nagyobb erőnek ellentállani nem biró kis királyságok rovására nőtt. De miután azokat megsemmisitette, ezeket lassankint bekebelezte, olyan országokkal állt szemben, melyek nemcsak mérkőzhetnek vele, hanem meg is verhetik. Délnyugaton volt Egyiptom; nyugaton Urarti, délkeleten, a khàldeai fejedelemségek meghóditása révén közvetlenül érintkezett Élam országgal. Egyiptom, Urarti és Élam útját állották Assyria hóditó kedvének; közötte és a többi világ között olyan sorompót alkottak, melyen sohasem hághatott át. Szargon és utódai félszázadon át szüntelen győzedelmeket vivtak ki e három országon; elfoglalták városaikat és kormányzókat, hübéreseket, csapatokat hagytak ott; de Egyiptomot nem volt oly könnyü meghóditani, mint elfoglalni Gargamist, Hámáthot vagy Samariát. Az assyriaiak győzelmei a Nilus, az Arasz és az Ulai partján mulandók voltak; katonáikat mindig kikergették, mikor már azt hitték, hogy megvethették a lábukat. Igaz, hogy ellenségeik belefáradtak a sok hadakozásba; de belefáradtak ők maguk is és hatalmuk egyre csökkent, Egyiptom és Élam ellen harczolva azt hitték, hogy magukért küzdenek; pedig csak a perzsák malmára hajtották a vizet.

Szargon uralkodásának kezdetétől fogva küzdött hatalmának e három ellenségével. Kalunál 721-ben megverte Élam királyát, Khumbanigast; a következő esztendőben Egyiptommal hadakozott. Izráel romlása nem érintette sem Sabaku terveit, sem a syriaiak reményeit.

A még független fejedelmek az Euphratestől a Sinai-hegyig szüntelenül tarthattak a letevéstől, a számkivetéstől vagy a haláltól; szemöket tehát az æthiopiai vérségü uralkodó felé forditották és csak parancsolatát várták. Jahubid, Hámáth királya, ki mint Szargon, bitorló volt, és országának legkiválóbb alakja II. Rezón halála óta, továbbá Arpád és Damaskus urai, a simyrai phoeniciaiak és a Samariában maradt kevés zsidóság mind készek voltak hadba indulni. Daczoltak a tyrusiak is. A filiszteusok fejei, Móáb és Ammón királyai, sőt maga Júda is

Dur-Szargon kapujának bejárata a mai Khorzabadban.

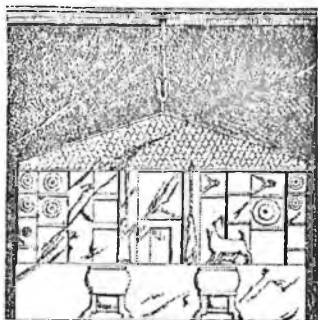
nyilt vagy titkos ellenségei voltak Assyriának. Jeruzsálemet 727 óta Hizkija (Ezékiás) Ákhaz fia kormányozta. Ezékiás kora fiatalságától fogva buzgó vallásosságunak mutatkozott; a leghiresebb zsidó próféta: Ezsaiás, Ámosz fia, lett tanácsadója, szinte minisztere. Ezsaiás isteni hivatása Azarja halálának esztendejében lett nyilvánvalóvá; maga mondja el könyvének egy hires lapján: «Látám Jahveht ülni nagy magas és felemeltetett székben, és az ő prémei betöltik vala a templomot. Szerafim Angyalok állanak vala a szék körül, mindeniknek

hat-hat szárnya vala; melyeknek ketteivel orczáját fedezi vala bé, ketteivel lábait fedezi vala bé, és ketteivel repül vala. És egyik a másikat indítván, azt mondja vala: Szent, szent, szent a Seregeknek Jahvehja, teljes mind a széles föld az ő dicsőségével. És az Angyaloknak kiáltásoktól megrendülének az ajtónak küszöbei, és a ház bételék füsttel. Azért mondék én: Jaj nékem! el kell vesznem, mert megfertéztetett ajakú vagyok, és fertelmes ajakú nép között lakom: mivelhogy a Királyt a Seregeknek Jahvehját láták az én szemeim. De egy a Szerafim Angyalok közül hozzám repüle, kinek kezében eleven szén vala, melyet fogóval vett vala az oltárról. És az én számat illeté azzal, mondván: Ímé ez illeti a te ajakidat, elvétetik azért a te hamisságod, és a te bűnöd eltisztíttatik.» (És. 6. 1—7.) Ezek mind a kezdetleges dogma vonásai: a föld megrendül sarkaiban az isteni küldöttek puszta szavára, füsttől sötétedik el a terem; de a próféta szemében nem reális dolgok és csupán az isten nagyságának növelésére szánt képek. Ezsaiás még Ámósznál és Hóseánál is jobban érezte, mely veszedelemben forog Jeruzsálem. Mikor a II. Rézontól és Pekakhtól fenyegetett Ákháznak megindula szíve «és népének szíve miképen megindulnak az erdőnek fái a szél miatt» és Assyriával szövetkezett, a próféta fölemelte erős szavát ez istentelen szövetség ellen. Júda ellenségeinek törekvése hiábavaló, az Úr azt mondja: «Nem lészen az, és nem megyen véghez, minekelőtte egy gyermek tudná a gonoszt megvetni és a jót választani», a két király nem lesz többé. De ha Dávid ivadékai maguk hívják be az idegent: «Jahveh hoz te ellened, a te néped ellen, és a te atyádnak háza ellen oly időket, melyekhez hasonlatosok nem voltak az időtől fogva, mikor elszakadott Efrajim Júdától, az Assyriabeli király által; Mert azon a napon süvölt Jahveh az Egyiptom folyóvize mellett való legyeknek, és az Assyria országa darázsinak. Hogy eljövén mind letelepedjenek a puszta helyeknek völgyeiben, a kőszikláknak hasadékiban, minden tövisek között, és minden jó gyümölcstermő fák között.» (És. 7, 14—19.) Szavát kezdetben csak egynehány híve hallgatta meg: Uriás, a pap, és Zakariás, a Jebereklija fia; Ákház ügyet sem vetett rá. Ezékiás engedékenyebb volt atyjánál; mikor el kellett dönteni, vajjon csatlakozzék e Júda Sabakuhoz, követte a próféta tanácsát és semleges maradt. Az események megmutatják, hogy okosan cselekedett. Jahubidot Karkarnál megverték és elevenen megnyúzták, mielőtt az egyiptomi király segítségére jöhetett volna. Sabaku alig csatlakozhatott Hannon gázai király hadaihoz, mikor Szargon betört Palesztinába. A két sereg Rapihunál

(Raphia) ütközött meg, ép ott, a hol ötszáz esztendő mulva Ptolemæus Philopator és Nagy-Antiochos szálltak szembe. Az egyiptomiak vereséget szenvedtek, Hannon fogságba került és a futtában eltévedt Sabaku menekülését csak egy filiszteus pásztornak köszönte, ki a pusztán átvezette őt. A raphiai vereség eloszlatta hódító álmait és tönkre tette tekintélyét. A deltabeli fejedelmek hátra szorították az æthiopiaiakat Thebais felé. Tanisz, Bubastis, Khninszu függetlenné lett; Bokenranf egy atyjafia, kit Manetho Stephinatesnek nevez, visszaállította a saisi fejedelemséget és fáraónak nevezte magát. Ez a forradalom 714-ben ért véget és az uj benszülött király alkalmasint ennek hivatalos hirüladásául küldött ez évben Szargonnak ajándékokat. A Felső-Egyiptomba menekült Sabaku nemsokára meghalt, Théba és a szomszéd nomosok birtokát hagyva fiára, Sabitkura.[68]

Egyiptom után Urartira került a sor. A bérczes országban, hol a Tigris és az Euphrates ered, akkor oly faj lakott, mely különbözött a mai örményektől, de rokona volt a georgiaiaknak és mai kaukázusi népeknek. Számos kis tartományból állott; e tartományok neveit tudjuk, de fekvésöket a földabroszon meghatározni nem mindig könnyü. Legkiválóbb volt közöttök Biainasz, melynek fővárosa Dhuszpász a mai Van. Királyai Assúrnazirpal óta érintkezve az assyriaiakkal müveltségre tettek szert, és megtanulták az irás mesterségét. I. Saridurisz, Lutipri fia, ninivei iródeákokat hivott udvarába, kik saját nyelvükön szerkesztették a hivatalos iratokat és az Assyriában szokásos nagyhangú jelzőkkel halmozták el. A ninivei nyelv volt egynehány esztendeig Van tudós nyelve, de I. Ispuinisz, Saridurisz fia alatt, a benszülöttek dialektusának irására is alkalmazták a betüket. Már is sok vani feliratot fedeztek fel és remélhetjük, hogy Örményországból nemsokára még sok ilyen emlék fog előkerülni. A föliratok valóságos uj világot tárnak elénk, de még nem tudunk kellőkép eligazodni benne. Urarti három főistenséget imádott: Khaldisz volt a főisten, Theisbasz a levegő és az ég ura, Ardinisz a nap. E háromság körül csoportosul az alsóbbrendü istenek sokasága; saját istene van a víznek, földnek, a holdnak; egyetlen egy fölirat negyvenhat istennel ismertet meg, kik közül többet a szomszéd nemzetektől kölcsönöztek. E pantheonban eleinte, úgy látszik, nem voltak istenasszonyok; az egyetlen, kiről tudni, Sarisz, alkalmasint csak Istar származéka. A történelmi okiratok nem sokat törődnek ezekkel az alsórangú istenekkel és egy kalap alá vonva, Khaldi gyermekeinek nevezik őket. Van királyai szüntelenül terjeszkedtek a szomszéd fejedelemségek felé. Az ország legrégibb királya,

Aramé, III. Salmanaszar kortársa volt és a IX. század közepe felé uralkodott. Szerencsétlenül harczolva Assyria ellen, megbukott és családjának helyét elfoglalta egy uj dynastia, melynek öt első tagja apáról fiúra következett. Ezek I. Saridurisz, Ispuinisz, Menuasz, I. Argistisz és II. Saridurisz. Korlátlanul uralkodtak vagy kilenczven esztendeig (835—743) Örményország hegyeiben. Nyugaton szüntelenül háborúskodtak a hittiták és Milid fejedelmeivel; diadaloszlopaik még állanak Palunál és Izoglunál az Euphrates mellett. Uralmuk északnyugaton Erzerumig, északon az Eriván taváig terjedt; keleten a Kotur hegységen túl, Manna és Babilusz is érezte hatalmukat, sőt néha a parszuák is. Délen Assyriával gyakran volt bajuk. III. Salmanaszar, III. Ramánnirari, IV. Salmanaszar gyakran rájuk törtek, és ha csak ideig-óráig is, győzedelmeskedtek. Ninive hirtelen elgyöngülése a VIII. század első felében kedvezett a vani királyoknak; Menuasz és I. Argistisz föliratai mind győzelmekről, hódításokról, megszállott tartományokról és az isteneknek áldozott zsákmányokról beszél. II. Tiglatfalazar trónralépése megakasztotta növekedésöket; 742-ben Assyria királya megverte II. Sariduriszt és nyolcz év mulva a másik hadjárat nem volt kevésbbé sikeres. Assyriai katonák táboroztak Dhuszpasz falai alatt, a tó mentén elpusztították az egész síkságot és a városban diadaloszlopot emeltek. Van királyság adót fizetett, valamig a hódító élt.

Khâldi istenség temploma Muzaszirban.

Szargon félelmes ellenfélre talált Urszában II. Saridurisz elsőszülött fiában. Ursza népének régi dicsőségére törekedett és arra felhasznált minden eszközt. Elsőben el akarta szakitani Iranzut, Manna királyát az assyriai szövetségtől, és mikor ez a fejedelem ellenkezett, fölkelést támasztott ellene Mitattival, Zikartu királyával. Szargon hübéresének segitségére sietett, fölégetett két várost, melyek Mitattival tartottak és lakosaikat Syriába számüzte (719). A birodalmának több részében történt nagy lázadások meggátolták, hogy folytathassa e hadjáratot; két esztendőbe tellett, mig legyőzte Sinuktha országot (718) és megfosztotta trónjától gargamisi Piziriszt (717). Mikor visszatért Örményországba, Iranzu, Manna királya már nem élt, fiát, Azát, pedig meg-

ölték egy fölkelésben. A trónon Ulluszun ült, ki hűségének jeléül, húsz várát engedte át Urszának. Szargon megverte Ulluszunt és Mitattit, elpusztitotta az országot az Urumije tavától a Van taváig és azon a helyen, a hol Azát meggyilkolták, elevenen nyúzatta meg Bagadattit, a Mildis hegy királyát. A hasonló sorstól rettegő Ulluszun «elillant, mint a madár», majd a győző lábához borult; Szargon kegyelmesen fogadta és visszahelyezte birtokaiba. Most Urszára került volna a sor, ha nem támad föl Kharkhar és nem kényszeriti kormányzóját, hogy urának ismerje el Daltát, Ellibi királyát. Szargon kegyetlenül fenyitette meg a lázadókat (716), majd Ulluszun fölkelése északra hívta, hol csak meg kellett jelennie, hogy megint minden rendben legyen; aztán meghóditotta Ellibi országot (715). Mikor ezzel is végzett, reá mérte Urszára a döntő csapást (714). Ursza alig egynehányad magával menekült a hegyekbe, és közel öt hónapig ott bujdosott. Egész országát feldúlták, több városát Ulluszunnak adták és legutolsó szövetségesét Urzanát, Muzaszir királyát, megfosztották trónjától. A király e hír hallatára megölte magát.

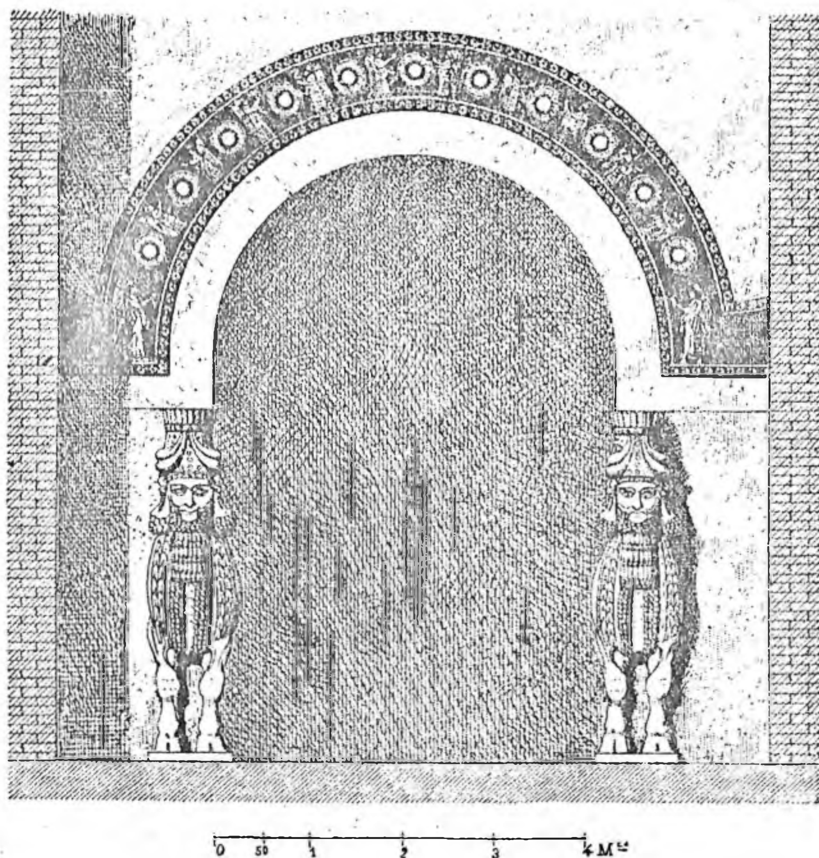
Halálával nem következett be az ország meghódolása; öcscse II. Argistisz, sikeresen állott ellent az assyriaiaknak. Urarti meggyengülése révén azonban Szargonnak módjában lett kelet felé fordulni. Száguldott Mediában, melynek egy részét elfoglalta (713), északnyugaton Kilikiában és Kumanu (Comana) országban, melynek a maga kedve szerint való királyt adott (712); kis-ázsiai hatalma a Halysig és Sarosig terjedt. Syriában 715 felé kénytelen volt megszüntetni Tyrus körülzárását és megelégedett a névleges meghódolással. E kudarczot azonban jóvá tette a fáraó és egy arab királynő meghódolása (714). Egy darabig attól lehetett tartani, hogy ez oldalról komoly háború fenyeget. Azuri, Asdód királya, megtagadta az adót; helyébe öcscsét, Akhimitit ültették, de a filiszteusok elüzték uj királyukat és a koronát bizonyos Jávannak adták, ki nem tartozott az uralkodó családhoz. A hatalmát és életét féltő Jávan alkudozni kezdett szomszédaival: Júdával, Edómmal, Egyiptommal; ajánlatait szivesen fogadták, de Szargon határozottsága és energiája megakadályozta, hogy a tárgyalásoknak foganatja legyen. Mielőtt a szövetségesek csak össze is gyüjthették volna csapataikat, az assyriai vezér Palesztinában termett, Júda, Edóm és a filiszteusok nem is gondoltak ellentállásra Jávan elmenekült Milukt országba, melynek királya megláncozolva szolgáltatta ki öt az assyriaiaknak (711).[69]

Nyugaton, északon és keleten minden csendes lett; elérkezett

hát a Khaldea megtámadásának kedvező pillanat. A kalui vereség óta Mardukbaliddina mindent elkövetett, hogy országát védekező állásba helyezze. Kijavittatta a várakat, növelte a katonaság számát és gondosan ápolta Élammal kötött szövetségét. De hiába volt ilyen óvatos, ép olyankor rohanták meg, mikor legkevésbé várta. Szargon nem indult egyenesen Babylon felé és kikerülte az összeütközést az egyesült Khaldeával és Élammal, hanem azon volt, hogy elvághassa Mardukbaliddinát szövetségétől, Szutruknakhuntától. Seregét két hadtestre osztotta. Az első belépett Rási tartományba (a régiek Mesobaterje) és kényszeritette Élam királyát, hogy a hegyekbe vonuljon fedezni Susát és Madaktut. A másik hadtest, melyet maga a király vezérlett, a Tigris mentén a tenger felé tartott; útközben meghóditotta Jatbur országot, Dur-Atkhar falai alatt megverte Mardukbaliddina egyik hadnagyát, megszállta a várost, katonaságot hagyott benne, és elfoglalta az egész Gambult. A hadjárat elérte főczélját: Mardukbaliddina el volt vágva szövetségesétől és Babylon védelmét meg sem kisértette. Lopódzva átkelt a Tigrisen és kelet felé át akart törni az assyriaiak hadvonalán; de visszaverték és most már nem tehetett egyebet, minthogy visszavonult a tenger partjára, régi fejedelemségébe Bith-Jákinba, hol lehetőleg megerősitette magát. Babylon megnyitotta kapuit és 710 telén Szargon Khaldea királyának kiáltotta ki magát. «Mardukbaliddina adófizetővé tette, Ur, és Larszam városokat, és Kisziget Lágúda isten lakóhelyét, központositotta erőit Dur-Jakinban és felfegyverezte fellegvárait.» A döntő ütközet Dur-Jakin falai alatt történt meg, a tenger közelében. «Vitézeimet kiterjesztettem az összes csatornák mentére és ők megszalasztották az ellenséget. A folyamokon az ellenség holt testei úsztak, mint a fatörzsek . . . . Megsemmisitettem Marszan testőreit és vitézeit, halálfélelemmel töltöttem el az ellenséges zászlóaljakat. Mardukbaliddina táborában hagyta a királyi jelvényeket, az arany gyaloghintót, az arany trónust, az arany királyi pálczát, az ezüst szekeret, az arany czifraságokat és titkon megszökött.» Dur-Jakin ezután csakhamar az ellenség kezébe került és megsemmisült. «Mardukbaliddina, megismervén gyöngeségét, rettegett, elfogta őt királyságomnak roppant félelme. Követem jelenlétében leszállott trónusáról, letette királyi pálczáját és megcsókolta a földet; elhagyta kastélyait és megszökött, nem tudni hová, mert semmi nyoma.» Szargon az öreg király fiát tette meg Bith-Jakin fejedelmének (709). Az év végét váratlan siker koronázta meg. Kypros birtoka az időben a phœniciaiak és a

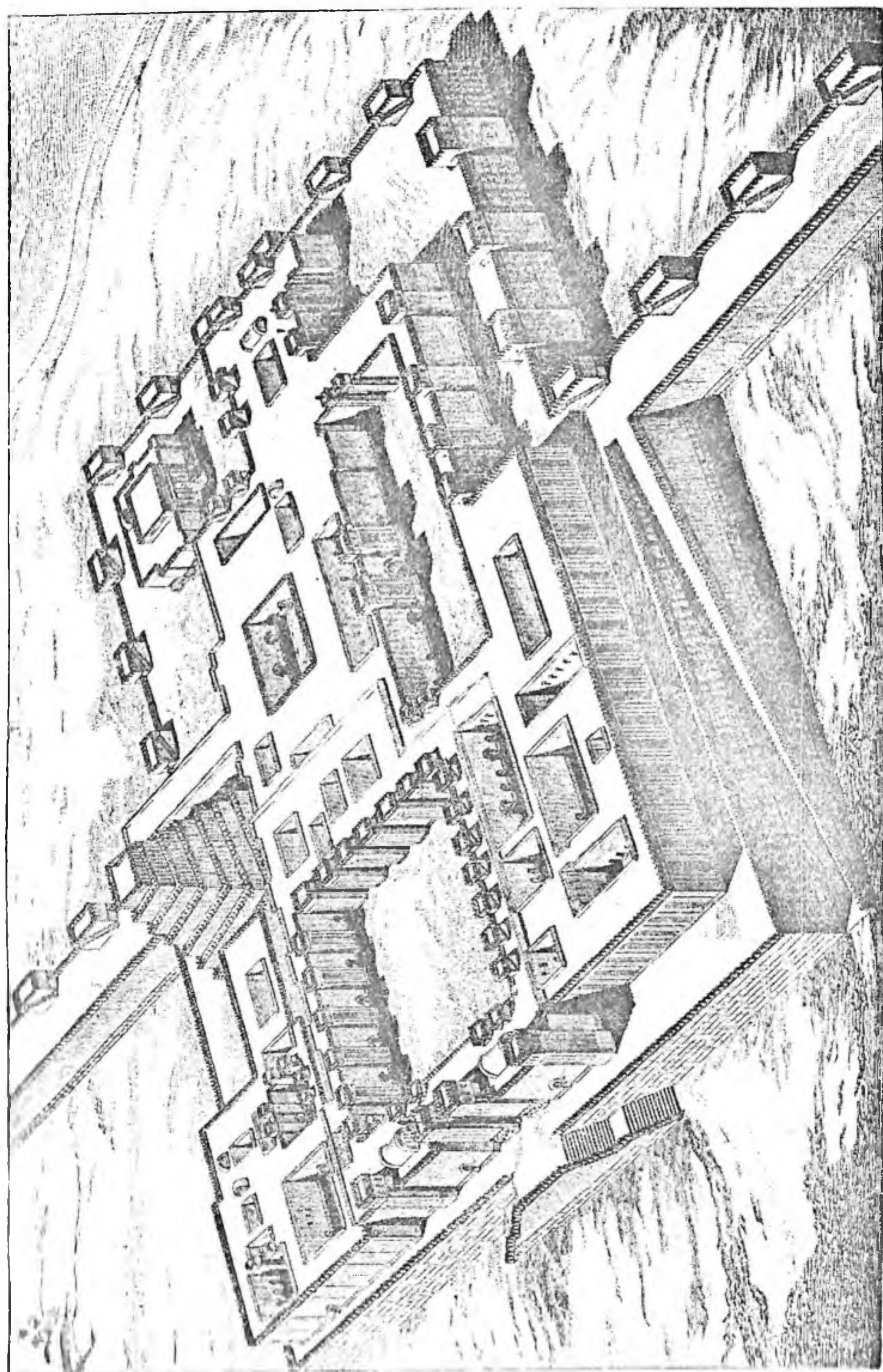
görögök között oszlott meg. A görögöké volt a sziget északi és közép része, az Iasz vagy ióniai föld; hét királya szivesen kötelezte magát adófizetésre.

E dicsőséges uralkodás utolsó napjait két kudarcz homályosi-

Dur-Szargoni palota főkapuja a mai Khorzabadnál. Perrot és Chipiez után.

totta el. Miközben az assyriai seregek Kháldeában harczoltak, Urarti föltámadt romjaiból. II. Argistisz részint erővel, részint ügyességgel visszaszerezte bátyjának csaknem összes birtokát; megtámadta még az assyriaiakat is és elvette tőlök Mannát. 708-ban, Szargon visszatértétől rettegve, Kummukh felé fordította a vihart; ez ország királyát

megfosztotta koronájától és életétől, de Argistisz békén megmaradhatott Mannában; mely egyik legkedvesebb székhelye lett. Nem volt több sikere az Élam ellen viselt háborúnak sem. Szutruknakhunta, kit 707-ben Ellibinél megvertek, a következő évben nagy elégtételt nyert.

Nemcsak visszakapta a 710-ben elragadt kerületeket, de elhódított az assyriaiaktól több határvárost is (706.) Szargon ezután már nem sokáig élt: 705-ben meggyilkolták dur-szarukini palotájában, melyet ép akkor építtetett. Helyébe fia, Sinakhéirba, a biblia Szennakheribje lépett. Uralkodása az assyriai nagyság delelője. Tiglatfalaszár példájára ő is igyekezett a hűbéres királyok helyébe assyriai kormányzókat tenni, a kik egyenesen Ninivétől függenek; északi Syria, Izráel, Coelesyria elvesztették nemzeti dynastiájukat és egyszerű tartományokká sülyedtek. Szargon a középpont körül sorompó gyanánt megtűrt egynehány adófizető fejedelemséget, melyeknek az volt a czélja, hogy távol tartsák az idegen népeket és a birodalom vértjéül szolgáljanak. Utódai folytatták, sőt némi tekintetben gyarapították is alkotását, de nem sikerült erőssé és tartóssá tenniök.

Szennakherib (705—681); Taharku és Ezékiás; háborúk Élam ellen; Aszarhaddon (681—667); arábiai hadjáratok.

A gyilkosság híre gyorsan terjedt szét az egész birodalomban és az elégületleneknek alkalmat adott a föllázadásra. Szennakherib, kit hirtelen hívtak vissza Babylonból, hol katonai kormányzó volt, Ninivébe általános fölkelés kezdetére érkezett. A már Szargon halála előtt is zavargó Khåldea most nyiltan támadt föl. Az új király egyik öcsese, kit Szennakherib Babylonban hagyott kormányzónak, egynehány hét mulva meghalt és egy teljesen ismeretlen Hagisza nevű ember lépett helyébe. Egy hónap mulva Hagiszát megölték az ismét előbukkanó öreg Mardukbaliddina parancsolatára. Arrapakhitis és Média népei fegyvert ragadtak, nyugaton pedig Phoenicia és Palesztina legtöbb fejedelme függetlennek nyilvánította magát. Lulija (Elulaeos), Sidon királya megtagadta az adót és példáját követte az askaloni király is. Ekrón lakói foglyul ejtették Padit, kit fejedelmül Szargon kényszerített rájuk és elküldték Ezékiásnak Judeába. Ez a király vallásos reformok tervével foglalkozott és most habozott: Ezsaiás békés tanácsaira hallgasson-e, vagy a háború-párt szavára; az egyiptomi királyok kecsegtetései végre a háború felé vonták. Ekrón lakóinak

ajándékát elfogadta, de nem ölte meg Padit, mint egykori alattvalói kivánták, hanem csak börtönbe záratta. A lázadók hódolatát fogadni annyi volt, mint nyiltan föllépni Assyria ellen; az aradi, byblosi, asdodi fejedelmek, Móáb és Ammón királyai óvatosabbak voltak Ezekiásnál meg Lulijánál és a cselekvést addigra halasztották, míg a szerencse egyik vagy másik hadviselő fél javára dől el.

Szennakherib két évet alkalmasint hadi erő gyűjtésével töltött el; aztán Kháldeába ment, a hol legnagyobb volt a veszedelem. Mardukbaliddina babyloni, arameus és elamita katonákból álló seregét tönkre verte Kisu mellett (ma Hymer). A legyőzött úgyszólván egyedül menekült el a csatatérről és Elam királynál huzódott meg. Babylon elesett; hetvenkilencz erős város és jó négyszáz falu lett a győző prédája. Szennakherib visszavonult, a kormányzást reá bizva egy Belibus nevű assyriaira, «ki egy jövendőmondó fia volt és úgy nevelték a palotában, mint valami kis kutyát». A király visszatértében elpusztította az Euphrates közép folyásánál lakó aramcai törzsek földjét, karóba húzta elöljáróikat, elhajtotta csordáikat és nagy dicsőséggel, nagy prédával vonult be Ninivébe. Egy gyors hadjárat Kurdisztán hegyei közé engedelmességre tanította Ellibi népeit; területök egy részéből katonai gyarmatot csináltak az arameai, elamita és kháldeai foglyokkal, s az egész országot assyriai tartománynyá tették. E gyors sikerek után Syriára került a sor. Itt is a támadás sebessége döntött. Lulija szenvedte az első vereséget és visszavonult egyik szigetbeli gyarmatára. Nagy-Sidon, Kis-Sidon, Bit-zitti, Szarepta, Mahallib, Usu, Akzib, Akkó egymásután nyitották meg kapuikat a győző előtt; Lulia országa II. Ithobaalra jutott és Szennakherib, mint elődei, bevésette győzelmének történetét a Nahr-el-kelb melletti sziklába, II. Ramszesz stélái mellé. Arad, Byblos, Asdód, Ammón, Móáb és Edóm királyai egyre-másra vitték hódoló ajándékaikat az assyriai táborba, Usu mellé. Askalon királya, Zidkija, nem engedett; a tőle függő városok: Joppe, Bne-Barak, Azor, és a falvak azonban megadták magukat; Zidkija fogságba került, családostól Assyriába vitték és trónját Sarludari, Rukibti fia foglalta el. A komoly ellentállás csak Ekrón falai alatt kezdődött; az assyriaiak jöttének hirére a deltabeli fejedelmek összegyűjtötték hadaikat és a hódító ellen indultak. Az ütközet Altaku mellett történt meg és Assyria ezúttal is szerencsésebb volt Egyiptomnál.[70] A nagy veszteséggel visszavert egyiptomiak a győző kezében hagyták szekereik nagy részét és egyik királyuk gyermekét. A győzelem közvetlen eredménye Altaku megvétele lett, aztán a szomszéd

Bavlani sziklafaragványok Szennakherib korából Ninivetől nyugatra.

Timnath erőssége; Ekrón esett el utolsónak. «Megaláztam tisztjeiket és méltóságaikat, kik fellázadtak és megöltem őket; tetemeiket karóba húzattam a város falán; rabszolgák gyanánt adtam el azokat a férfiakat, a kik erőszakot és hitványságokat követtek el. De azoknak megbocsátottam, a kik nem rögzöttek meg a bűnben és vétekben és nem vetették meg uraikat.»[71]

Az összes lázadók közül még csak Ezékiás állott a talpán. Kérdés, miért nem csatlakozott az egyiptomi hadakhoz, hogy az assyriaiakat döntő ütközetben megverhessék; alkalmasint azt hitte, megengeszteli az assyriai királyt, ha nem lép föl nyilt ellenség gyanánt. Csalódott, Ekrón megvétele után Szennakherib betört Júdába. «Ime Jahveh megüresíti a földet és megpusztítja azt, és elfordítván annak szinét, elszéleszti annak lakóit is. És egy lészen állapotja a községnek és a Papnak, a szolgának és az ő urának, a szolgálóleánynak és az ő asszonyának, a vevőnek és az adónak, a kölcsönadónak és a kölcsönvevőnek, a ki uzsorára vészen és a ki uzsorára ád. Mindenestől megüresíttetik a föld és elpusztíttatik: mert Jahveh szólotta e beszédet! . . . Elpusztíttatik a bor, elpusztíttatnak a szőlőtövek, fohászkodnak minden víg szivüek. Megszünik a dobolásnak vigassága, a vigadóknak zajgások megszünik, a hegedülésnek vígassága is megszünik! Nem iszszák a bort énekléssel, keserü lészen a részegítő ital annak, a ki iszsza. Az álnokságnak városa elrontatik; minden házak bezáratnak, hogy senki ne mehessen bé azokba. Panaszolkodás lészen az utczákon a bor felől, minden vigasság meghomályosodik, elköltözik a földnek öröme. Marad a városban csak pusztaság, és a kapu pusztaság miatt leromol.» (És., 24, 1—3, 7—12). Az assyriai iródiák följegyzései kiegészítik a költő igéit: «Tüz, öldöklés, harcz és ostromló tornyok által elfoglaltam a városokat; kihajtottam belőlük 200,150 lelket, nagyokat és kicsinyeket, nőket és férfiakat, számtalan lovat, szamarat, öszvért, tevét, szarvasmarhát, juhot és minden prédám lett.» E vereségek emléke oly keserü maradt a zsidóság szivében, hogy Demetrios több század mulva is azt mondja, hogy Szennakherib hadjárata ép oly gyászos volt nemzetére, mint Samaria elfoglalása és a babyloni fogság.[72]

Az ellenség közeledett és semmi sem várta készen; maga Jeruzsálem is alig volt megvédhető állapotban. Már jó ideje észrevették, hogy Dávid városának falain nagyok a rések és házakat bontottak le, hogy a törmelékkel a réseket betöltsék. Hirtelen eltömték a városon kivül levő csurgó kutakat és a völgyben folyó patak forrásait. A két

kőfal között árkot csináltak a régi halas tó vizeinek. «Hadnagyokat is válogata a hadakozó nép közibe; és gyűjté őket magához a város kapujának utczájára, és szóla nékik szivek szerint, e képen: Erősek legyetek és bátorságosok, semmit se féljetek, meg se rettenjetek az assyriai királytól, és a vele való egész sokaságtól; mert velünk többen vagynak, hogynem ő vele. Ő vele testi erősség vagyon; velünk pedig Jahveh a mi Istenünk, hogy megsegéljen minket és érettünk hadakozzék.» (2. Krón. 32, 6—8). Szennakherib egyre közeledett; miután feldulta Judea java részét, elfoglalta a lakhisi erősséget és Jeruzsálem felé sietett, mikor Ezékiás elhatározta, hogy minden áron alkudozni fog. Megüzente az assyriai királynak: «vétkeztem, vonulj vissza tőlem és megfizetem a mit akarsz.» A Szennakherib kivánta háromszáz talentum ezüst és harmincz talentum arany nem futotta ki a királyi kincses házból; Ezékiás tehát széllyeltörte Jahveh templomának kapuit és a nem rég arany lemezekkel beboritott szemöldökfákat. Padit visszahelyezték és hogy fogságáért kárpótlást kapjon, nehány pedeai várost adtak neki. A zsidó föld más részét Mitinti, Asdód királya és Ismibaal, Gáza királya, nyerte az Assyria sok megpróbáltatása közepett tanusitott hüségéért.

Mialatt Ezékiás küzdelem nélkül rakta le fegyvereit, egyiptomi szövetségesei, kik az altakui vereséget már kiheverték, segitségére indultak. Szennakherib még Lákhisban volt, a kivetett adókkal bibelődve, mikor meghallotta, hogy egyiptomi hadsereg táborozik Pelusiumnál és Aethiópia királya, Taharku a Felső-Nilus törzseit hozza Judea segítségére. E hír hallatára Szennakherib azt hitte, hogy Ezekiás azért alkudozik vele, hogy az afrikaiaknak ideje legyen megérkezni. Feldühödve a vélt furfangon, Jeruzsálembe küldte udvarának három legfőbb tisztjét, a fővezért (tartan), az eunuchok fejét (rabszarisz) és a pohárnok mestert (rabsaké), hogy kérdőre vonja Ezékiást. «Ezt mondja a nagy király, az assyriai király! Micsoda bizodalom ez, a melyhez te támaszkodtál? Talán azt gondoltad: Bizonyára vagyon nékem a szólásra nyelvem, tanácsom és erőm a hadakozásra: Valyon mihez bíztál, hogy elszakadtál tőlem? Most imé megtört nádszálhoz bíztál, tudniillik Egyiptomhoz, melyhez ha ki támaszkodik bémegyen az ő kezébe, és általlikasztja: ilyen Faraó az égyiptombeli király mindenekhez, kik ő hozzá bíznak! Ha azt mondjátok nékem: Jahvehben a mi Istenünkben bizunk: Nem az é az, a kinek magasságit és oltárait elrontotta Ezékiás, és mind Júdának, mind Jéruzsálemnek megparancsolta: Ez oltár előtt imádkozzatok Jéruzsálemben? Most azért adj zálogot, kérlek, az én uram-

nak az assyriabeli királynak, és kétezer lovat adok néked, csakhogy adhatnál embereket, kik felülnének azokra. És mimódon oltalmazhatnád meg magadat az én uramnak alábbvaló szolgáinak hadnagyjoktól, noha Égyiptomhoz bízol a szekerekért és lovagokért? És most valyon Jahveh hire nélkül jöttem-é fel e hely ellen, hogy azt elveszessem? Jahveh mondotta nékem: menj fel e föld ellen és veszesd el azt! És monda Eljákim, Hilkijának fija és Sebna és Joákh a pohárnok mesternek: Szólj, kérlek, a te szolgáidnak syriai nyelven: mert jól értjük: és ne szólj velünk zsidóul a kerítésen való népnek hallására.» A pohárnok mester nem hallgatott a kérésre és ezt kiáltotta zsidó nyelven: «Halljátok meg a nagy királynak, az assyriabeli királynak beszédit! Ezt mondja a király: Meg ne csaljon titeket Ezékiás; mert meg nem szabadithat titeket az ő kezéből. És ne engedjétek, hogy titeket Ezékiás biztasson Jahvehvel ezt mondván: Kétség nélkül megszabadit minket Jahveh, és nem adatik e város az assyriabeli király kezébe. Ne engedjetek Ezékiásnak mert ezt mondja az assyriabeli király: Vegyétek kegyelmességemet és jöjjetek ki hozzám és kiki egyék az ő szőlőjéből és figefájáról, és kiki mind igyék az ő kútjának vizéből. Miglen eljövök és elviszlek titeket a ti földetekhez hasonló földre, gabonás és boros földre, kenyeres és szőlős földre, olajos és mézes földre, hogy élhessetek és meg ne haljatok; és ne hidjetek Ezékiásnak, mikor titeket el akar hitetni, mondván: Jahveh megszabadít minket! Valyon megszabaditották-é a Pogányoknak isteneik kiki mind az ő földjét az assyriabeli királynak kezéből. Hol vagyon Hámáthnak és Árpádnak istene? hol vagyon Szefárvajimnak, Hénának és Ivvának istene? Valyon megszabaditották-é Samariát az én kezemből? Kicsoda a földön való minden istenek közül, ki megszabadíthatta volna az ő földjét az én kezemből, hogy az Úr is kiszabadíthatná Jérusálemet az én kezemből? Hallgata pedig a nép, és nem felele néki csak egy igét is: mert a király megparancsolta vala, mondván: meg ne feleljetek néki. Menének azért Eljákim, Hilkiának fija, a király házának gondviselője, és Sebna az iródeák, és Joákh, Ászáfnak fija a sekretárius, Ezékiáshoz, ruháikat megszaggatván, és megmondák néki a pohárnok mesternek beszédit.»

Ezsaiás tanácsára Ezekiás lemondott az ellentállásról. Az assyriai küldöttek visszaérkezvén Lákhisba, királyukat már nem találták ott; táborostul fölkerekedett és az egyiptomiak ellen indult, alkalmasint azért, hogy még Taharku jötte előtt megsemmisitse őket. Távozásakor még egyszer megfenyegette haragjával a zsidókat: «Meg

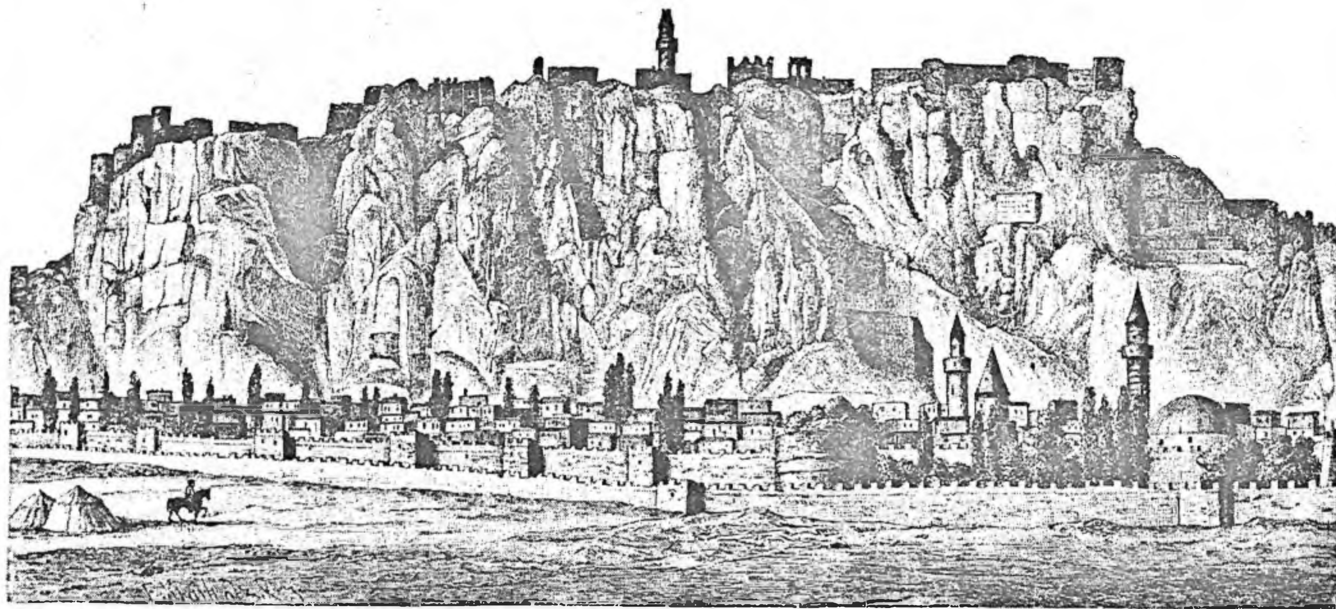
ne csaljon téged a te Istened, kiben bizol, ezt mondván: Nem adatik az Assyriabeli Király kezébe Jérusálem. Imé te hallottad, mit cselekedtek az Assyriabeli Királyok minden országokkal, elvesztvén azokat, és te megszabadulhatsz-é? Valyon megszabadították-é a Pogányoknak isteneik azokat, kiket elvesztettek az én atyáim: Gózánt, Aránt, Résefet, és az Eden fiait, kik Thelásárban valának? Hol vagyon Hámátnak királya, Arpádnak királya és a Szefárvajim városnak királya? Hol vagyon Hána és Hávva?» (2 Kir., 19, 10—13). Tudjuk, mennyire megczáfolta a sors ezt a fennen való beszédet; a deltában az assyriai hadsereg felét elragadta a pestis. Szennakherib alig egynehányad magával érkezett vissza Ninivébe. A zsidók szerint, Ezékiás, miután meghallgatta az assyriai király követeit, leborult és imádkozott, isten pedig így szólott hozzá Ezsaiás szájával: «A te könyörgésedet az Assyriabeli Király felől Szennakherib felől meghallgattam . . . Bé nem jő e városba, és nyilat sem lövöldöz belé, sem a paizsos nem ostromolja azt, és sánczot nem ás mellette: Az úton, melyen eljött, visszatér, és e városba bé nem jő, azt mondja Jahveh! És megoltalmazom e várost, hogy megtartsam azt, én érettem és Dávidért az én szolgámért.» «Lőn azért azon éjjel, kijöve Jahvehnak angyala és levága az assyriai táborban száznyolczvanötezeret; felkelének pedig jó reggel és íme mindenütt holttestek valának. Elindulván azért, elméne és visszatére Szennakhérib az assyriai király és lakik Ninivébe» (2 Kir. 19, 32—36). Az egyiptomiak szerint, mikor Szennakherib betört Egyiptomba, a vitézi kaszt nem akart harczolni Séthon királyért, Ftáh papjáért, ki számos kiváltságától megfosztotta. A bajba jutott pap fölment a templomba és az isten képe előtt elpanaszolta: mely veszedelemben forog. Siránkozása közepett elnyomta az álom, és jelenésben egy istent látott, ki mellette áll, biztatja és azt igéri neki, hogy nem fog kudarczot vallani, ha szembeszáll az arabok hadával; mert ő maga fog neki segítséget küldeni. Sethon bizván ez álomban, egyesítette az egyiptomiakat, a kik követni akarták őt, hogy Pelusiumba vezérelje őket. Semmi vitéz nem csatlakozott hozzá, csak szatócsok, ruhafestők, markotányosok. Megérkeztek helyökre és éjszaka mezei egerek töméntelen sokasága lepte el az ellenséget, felfalta puzdráikat, ijjaik húrját, paizsaik szijját, úgy hogy reggel a betörők, fegyverek híján látva magokat, megszaladtak; sok kardélre került. Most Ftáh templomában látni e király kő szobrát, kezében egér van és alatta ez a felirat: «A ki reám néz, legyen jámbor.» (Herodotos, II. k. CXLI. f.)

Szennakherib soha többé nem tért vissza Palesztinába. Nem

mintha egy hadsereg elvesztése megronthatta volna a ninivei birodalmat, mint Josephus Flavius állitja, mert csakhamar kiheverte a vereséget és megjelent a csatatereken, félelmesebben, mint valaha, de keleti és északi véres háborui miatt nem küldhette Syriába semmi hadi erejét. Miközben az egyiptomi határon járt, Khaldea, beleunva az assyriai Belibus kormányzásába, még egyszer visszahivta Mardukbaliddinát. Ez rögtön támadástól tartva, mindenekelőtt igyekezett segitségre szert tenni. Elam már szövetségese volt, most Judeához fordult. Szennakherib nem engedett ellenségeinek időt az egyesülésre; váratlanul betört Khaldeába. Mardukbaliddina és helytartója, Suzub, megsemmisitő vereséget szenvedtek; miután a király az alsó khaldeai mocsarakig űzte, Elamba futottak, hol Mardukbaliddina nem sokára meghalt. Szennakherib visszatérve, elsőszülött fiát, Assúrnadinsumot tette Babylon királyává.

Alig lett béke Khaldeában, az északnyugoti határon támadtak zavarok. A Nipur hegyi törzseket egész buvóhelyeikig üzték. «Mint a fészkelő madarak laktak fönt, megvehetetlen fellegvárakban, Nipur országának halmai fölött, a magas hegyeken, és nem hódoltak meg. Podgyászomat lent hagytam Nipur ország síkságán és parittyásokkal, lándzsásokkal és dicső hadaim vitézeivel elébök állottam, mint egy oszlopos kapu. A szakadó vizek törmelékéből, a magas és meghághatatlan hegyek darabjaiból trónust csináltam, sikká tettem egy hegyormot, hogy oda állitsam a trónust és ittam a hegy vizét, a felséges, tiszta vizet, hogy szomjamat oltsam, a férfiakat megleptem az erdős halmok zugolyaiban; legyőztem őket, a városokból kiüztem a lakosokat, a városokat elpusztitottam, feldúltam, elhamvasztottam.» Nipuron túl hadjáratot kellett inditania a Dahák és a Zordon-Kilikia meg Melitene rabló népei ellen. «A meghághatatlan hegyormokon Manija király, Buti fia várta hadseregem közeledtét; kivonult Ukkuból, királyságának városából és messze menekült. Én megostromoltam és megvettem Ukku városát, elhurczoltam lakóit, javait, palotájának kincseit és megtartottam préda gyanánt. Elfoglaltam harminczhárom várost, embereket, teherhordó állatokat, szarvasmarhát és juhokat vittem el a városokból, melyeket elpusztitottam, lerontottam és elhamvasztottam.»

Szennakheribnek annyi háborús esztendő után végre joga lett volna megnyugodni új palotájában, de Khaldea lázadása megint a csatatérre hívta. A háboru az Euphratestől nyugotra a Perzsa-öböl mellékén levő morotvás vidéken kezdődött. A Bith-Jakinbeliek meg-

Ván városa és vára. Texier után.

unva a ninivei uralmat, «összegyűjtötték isteneiket, hajókra rakták» és letelepedtek Nagitban; az öböl másik oldalán, susai területen, melyet az a Kudurnakhunta király, Szutruknakhunta fia engedett át nekik, a ki visszaverte Szargont és támogatta Mardukbaliddinát utolsó kisérleteiben. Szennakherib phœniciai és görög hajósokra tett szert, kik seregét levitték az Euphratesen, a lázadó ország kellő közepébe.[78] «A syriai parton viselt gyakori háborúk az assyriaiakat megismertették a hajózás fogalmával, ha nem is a gyakorlatával; minthogy Phœnicián való suzerainitásuk rendelkezésökre adott nagy számú ügyes munkást és az időben világszerte páratlan hajósokat, természetesen arra is gondoltak, hogy uralmuk nagyitására ne csak szárazföldi, hanem tengeri erőket is használjanak. Láttuk, hogy már Salmanaszar idejében is hajóra szálltak és a continensbeli phœniciaiakkal reá támadtak a szigeti Tyrus gályáira. Valószinű, hogy ezt a példát követték a későbbi királyok is és Szargont és Szennakheribet, ha nem is állandóan, de esetenkint egy földközi-tengeri hajóhad támogatta. De roppant különbség volt a között: szülőföldjükön használni e tengerészeket, meg a birodalom legszélső részébe vinni ezt a mindig a Földközi-tenger mellett maradt erőt. Elsőben Szennakheribnek támadt az a gondolata, hogy hajóhada legyen az országát mosó mindkét tengeren; és minthogy a nyugoti parton volt elég ügyes munkása és hajósa, elhatározta, hogy a nyugoti partról a keletire szállit át annyi phœniciait, a hányra tervének megvalósitásához szüksége lesz. A tyrusi és sydoni hajóácsokat Mesopotámián keresztül elvitték a Tigris mellé; ott az assyriai uralkodó számára a magukéihoz hasonló hajókat épitettek, melyek lehaladván a torkolatig, álmélkodással töltötték el a perzsa-öböl partjain lakó és ilyesmit még sohasem látott népeket. A khaldeaiak már századok óta hajóztak ezen a belső tengeren, de ügyesség dolgában, sem mint hajósok, sem mint ácsok nem vetekedhettek a phœniciaiakkal. Alkalmasint az árboczok, a vitorlák, kettős evező sorok és a syriai hajók hegyes sarkantyúi nagy ujdonságok voltak e tájék lakói előtt, mikor a Tigrisről először ért ki a tengerre a hajóhad, melylyel szembeszállani nem birhattak.» (G. Rawlinson, *The five great Monarchies.)* A susaiak szárazföldi támadást vártak és erőiket alkalmasint az Euphrates mentén egyesitették. A tengeri támadás teljesen váratlanul érte őket. «Rabságba hurczoltam Bith-Jakin férfiait és isteneiket és az élami király szolgáit. Mindeneket hajóra raktam és átvittem a tulsó partra, lépéseiket Assyria felé irányoztam, e környék városait elpusztitottam, lerontottam, elhamvasz-

tottam, pusztává és rommá tettem.» Egy váratlan fordulat megmentette a susaiakat a végső romlástól. Babylon népe, tudva, hogy királya messze jár, a tengeren túl, föllázadt és ismét Suzubhoz pártolt. Suzub vereséget szenvedett, fogságba került és Assyriába hurczolták; egynehány nap mulva a segítségére siető susai sereget is megverték, de a kudarcz nem volt oly súlyos, hogy Kudurnakhuntát alkudozásra birta volna.

A háboru tehát tavaszszal megint megkezdődött. Két város, melyet még Szutruknakhunta foglalt el Szargontól és a melyek azóta az Élambeliek hatalmában maradtak, most több mint husz esztendő után visszakerültek régi uraik kezébe. Ez az első siker megnyitotta Szennakherib előtt Susiana alsó részét, melyet a hóditó tűzzel és vérrel árasztott el. «Ostromlottam és megvettem harmincznégy nagy várost és számtalan kis várost; foglyokat ejtettem, a városokat lerontottam és elhamvasztottam: égésök füstje úgy emelkedett a nagy egekbe, mint egy áldozati.» E szerencsétlenségek hire megfélemlítette Kudurnakhuntát; nem érezte magát többé bátorságban és Madaktuból egész seregével Khaidali város felé hátrált, a Mediával határos ismeretlen vidékre, hogy kétségbeesett ellentállásra készüljön a hegyek között. Szennakherib nem üldözte őt e menedékében. Mikor Madaktu felé indult, «nagy viharok kerekedtek, szüntelenül esett és havazott, a hegyi folyók és patakok kiáradtak.» A király okosabbnak vélte, ha lemond hadjáratáról. Három hónap mulva Kudurnakhunta meghalt és az ország szokása szerint öcscse, Ummanminanu követte a trónon.

Szennakherib visszatérve megtudta, hogy Suzub megszökött börtönéből és a khaldeai mocsarak között bujdosik, honnan lázadásra akarja izgatni Babylont. Az assyriai király hamarosan végét vetette e kisérleteknek. A gyönge Suzub meg se ütközhetett és Ummanminanuhoz menekült. Egynehány hónap mulva visszatért a susaiak támogatásával és a babyloniaiak «trónra ültették, melyre nem volt méltó, s reá bizták Sumir és Akkad királyságokat». Hogy biztositsa Ummanminanu szövetségét és pénzre tegyen szert, nem átallott szentségtörést elkövetni. «Megnyitotta a nagy gula-templom kincsét; elrablotta Bél és Zarpanit aranyát, ezüstjét, hogy Ummanminanunak, Élam bölcsesség és itélet nélkül való királyának adja át és azt irta neki: «Gyűjtsd össze csapataidat, indulj Babylon felé és erősitsd meg kezünket, mert mester vagy a háborúskodásban». A susai király egybehívta összes hűbéreseit. Parzuasz, Anzan, Ellibi és az Alsó-Euphrates

törzsei hozzácsatlakoztak és egyesültek Babylonban Suzub új csapataival.» Hadaik mint sáskák árasztották el a mezőket. Mikor szembeszállottak velem, nyomukban a lépteiktől felkavart por mint villámmal terhes viharfelhő emelkedett.» Az ütközet Khaluli mellett, a Tigrisnél történt meg. «Csata előtt fejemre tettem a tiarát és a koronát, és mint az ellenség megrontója, vigan szálltam szörnyű hadiszekeremre; szivem égett a boszuvágytól, megfogtam a hatalmas ijjat, melyet Assúr adott nekem és marokra kaptam az életölő buzogányt. Bátran és kevélyen, mint Ramánu rohantam a hitvány lázadók serege ellen.» Az élambeliek fővezére, Khumbaundas csakhamar elesett és halála megzavarta az egyesült hadakat; Nabuzikiriskun, Mardukbaliddina fia, fogságba került; Ummanminanu és Suzub alig egynehányad magával megszaladt. A khaldeai aristokratia vagy a győző kezébe került, vagy a csatatéren maradt. Babylon megvétele után Szennakherib, feldühödve a veszedelmen, melyben forgott, elrendelte a lázadó város lerontását. «Ledöntöttem, aláástam, felégettem a várost és a templomokat, fundamentumoktól a fedelükig; ledöntöttem a falat, a földvárat, az istenek templomait, a téglából és a földből való gulákat és omladékaikkal betöltöttem a nagy csatornát.» A király az egyik feldúlt templomban megtalálta Ramánu isten és Sala istennő képeit, melyeket Mardukidinakhé király ragadt el Hékali városából, I. Tugultipalesarra veresége után, négyszáztizennyolcz évvel azelőtt; ugyanitt akadt rá I. Salmanaszar pecsétjére, melyet a győzelmes Binbaliddina hazája isteneinek áldozott. A régi vereségek emlékeit, melyek most fényes diadal jelei lettek, Ninivébe vitték és ünnepiesen helyezték el a város egyik templomában. Babylon nyolcz esztendeig király nélkül és csaknem lakosok nélkül is maradt, és teljes fényét csak Aszarhaddon adta vissza neki. Babylon romlása dicsőségesen végezte be Szennakherib hadvezéri pályáját. Mert uralkodásának utolsó éveiből csak két jelentéktelen hadjáratot ismerünk meglehetősen; az egyik az arabok ellen irányult, és királyuk, Khazáel meghódolásával végződött; a másik Kilikiában folyt le és az lett a vége, hogy a görögök szárazföldön és tengeren vereséget szenvedtek.[74]

«Valóban nehezen érthető, hogy a folytonos háborúskodás közepett Szennakherib rá ért birodalmának kormányzására, sőt templomok és paloták épitésére is. Pedig talán ép ő az az assyriai királyok közül, a ki a legtöbb műemléket hagyta ránk.» Bőkezűsége és a sok fogoly, kiket épitkezései körül dolgoztatott, úgy fellenditették az assyriai művészetet, hogy még sohasem látott magasságra emelkedett.

«Szennakherib diszités módjának karakterében legmeglepőbb az igen erős és szembeötlő realizmus.

Az ö idejében lett általános szokássá olyan hátteret adni minden képnek, a minő az ábrázolt jelenet idejében és helyén volt; a hegyeket, sziklákat, fákat, utakat, folyókat, tavakat rendesen leábrázolták, még pedig oly hiven, a mennyire csak a művész ügyességétől tellett és a mennyire az anyag természete engedte. Nem szoritkoztak csupán a jelenet főbb vonásaira. Nyilván meg akartak örökiteni minden aprólékosságot is, melyet a művész figyelő szeme látott, mikor vázlatát természet után elkészitette. A domboru műveken megismerszenek a különféle fajtájú fák; igen gondos a kertek, mezők, mocsarak, a bozótok rajza; a vadállatok, szarvasok, vadkanok, antilopok ábrázolása is mindig jellemző; a madarak fáról-fára röpködnek vagy fészkökben ülnek, fiókjaik pedig nyakukat nyujtogatják feléjök; a halak ficzkándoznak a vizben; a halászok a hálókkal bajlódnak; a hajósok és a földmivesek dolgoznak, a jelenetnek úgyszólván valóságos fényképét látjuk, és a részletek — mind a csekélyek, mind a fontosak, — mind egyenlő gondr vallanak. Látszik, hogy nem válogattak közöttök és nem törekedtek művészi egységre.»

«Ép ily reális szellemben használta fel Szennakherib a hétköznapi élet jeleneteit is diszitményekül. A sok szolga, a ki mindennap megfordult palotájában, vadat hozni ebédre, süteményt és gyümölcsöt a király asztalára, most is megvan a folyosók falán, ép oly alakban, mint mikor a Szennakherib kedves nyalánkságaival teli pitvarokban jártak, keltek. Élénk adja másutt a képfaragás módjait is, meg a kolosszusok szállitását is. Látni, hogyan vágják ki a roppant nyers kődarabból egy óriás bika alakját, és hogyan állitják a mesterséges halomra, mely a királyi palota fundamentuma, hogy a monumentalis kapu ékessége legyen. Elsőben hajóvontatók huzzák egy folyó partján a tutajra tett nyers követ; szakaszonkint rendezkednek el munkafelügyelők vezetése alatt és a legkisebb mulasztásra is mindjárt van dolga a botnak. A jelenetet egész teljességében akarták ábrázolni; megvan a képen valamennyi vontató, szám szerint háromszáz; mindenik a nemzetebeli ruhát viseli és faragásuk oly gondos, mintha nem is volnának a többinek másai. Aztán a földre szállitják a kődarabot és durván bika formájára faragják; mikor már ki van nagyolva, szánra teszik és a munkások százai, körülbelül olyan rendben, mint előbb a hajóvontatók, elhuzzák a simára egyengetett föl-

dön egész az emelkedésig, a hol majd állani fog. Részletesen leábrázolták az emelkedés épitését is: lent téglavetők dolgoznak, fölfelé pedig földdel, téglával, kővel megrakott puttonyú kőmivesek másznak nagy nehezen — mert az emelkedés már félig kész — és lerakják terhöket. Ezután a még mindig szánján levő bikát húzza föl lejtőn négy munkás csoport a fejedelemnek és kiséretének jelenlétében. Végül teljesen kifaragják a kolosszust és lábán eltolják arra a helyre, a hol állania kell» (G. Rawlinson, *The five great Monarchies*).

Szennakherib valamennyi városa között Ninive szépitésével gondolt legtöbbet. Ninive, miután Szargon elhagyta, csakhamar elvesztette egész jelentőségét és gyorsan elnéptelenedett. A falakon mindenfelé rések tátongtak, a régi vizvezeték romba dőlt; a Tigris pedig áradással fenyegette a fővárost. «A királyok, apáim és elődeim azért épitették a nagy udvart, hogy belerakják a málhát, a szerszámokat és lovakat tanitsanak benne. De a palotában már nem lehetett lakni, faragott párkányát megrágta az idő, szegletköve kidőlt, a téglák leomladoztak, fedele félre csuszott.»[75] Szennakherib régi fényébe varázsolta vissza a várost, kijavitotta a beiszaposodott vizvezetéket, újakat épitett, megerősitette a Tigris partjait, kiegészitette a falat, megujittatta a műemlékeket. «Felépitettem a régi utczákat, kiszélesitettem a szűk sikátorokat és oly fényessé tettem az egész várost, mint a nap.» A régi szerájt lebontották és mesterséges halmot emeltek törmelékéből. «Szerencsés hónapban, a kedvező napon szivem kivánsága szerint palotát épitettem rá alabástromból és syriai czédrusból; öreg tornya assyriai stilusu . . . . . megujitottam és kiegészitettem alapjától a csucsáig, aztán fölszenteltem a nevemmel. Annak a fiamnak, kit az idők folyamában Assur és Istar az ország és az emberek őrizetére fognak szólitani, azt mondom: ez a palota régi leszen és összeomlik az idők folyásában. Utódom épitse föl romjaiból, állitsa helyre nevemnek vonásait, festesse ujra a képeket, tisztittassa meg a faragványokat és erősitse meg helyökön. Akkor Assúr és Istar meg fogják hallgatni imádságát. De azzal, a ki megváltoztatja irásomat és nevemet, Assur, a nagy isten, az istenek atyja, bánjék el mint lázadóval, vegye el töle királyi pálczáját és trónusát, alázza meg kardját.»[76] A közel jövő kegyetlenül czáfolta meg e büszke szavak örökkévalóságra vágyódását. A palota épülése és megsemmisülése között alig telt el nyolczvan esztendő.

A nagy király uralkodása tragœdiával végződött. Egy nap, mikor Szennakherib istenének Niszrokhnak házában volt, «az történt,

hogy Adrammelekh és Nergalsarussúr, az ő fiai, megölték őt szablyával.»[77] A gyilkosok nem látták hasznát büntettüknek. Adrammelekh király akart lenni, de a birodalom megtagadta tőle az engedelmességet. Assurakheiddint (Aszarhaddon), Szennakherib legidősebb, de más anyától született fiát, királylyá kiáltotta ki az örményországi hadsereg, melynek vezére volt. Assurrakheiddin megverte öcsceit az Euphratesen túl Khanirabbathnál. Adrammelekh némelyek szerint elesett a csatában, mások szerint elmenekült testvérével és Örményországban huzódott meg. Ha hihetünk a helyi hagyománynak, az ország királya szivesen fogadta őket és földeket adott nekik. Az uj király uralkodásának kezdetén, a Tigris medenczéjét a Kaspi-tengertől elválasztó hegyes vidék ellen viselt háborúban egy időre meghóditotta Média több népét. «Patusarra országa messze a médek között van, benne áll a Bikni, a kristályhegy és királyi apáim közül még senki sem tapodta a földjét.» Az ország két főemberét, Szidirparnát és Eparnát, kiknek neve árjaféle, rabszolgaságba vitték, a közel vidékek törzsfőivel együtt. E hadakozások eredménye voltakép jelentéktelen; de a részletesség és dicsekvés, melylyel Aszarhaddon beszél rólok, reá vall, hogy az assyriaiak nagy fontosságot tulajdonitottak a médiai helyek akárcsak ideig-óráig való birásának is. Két hadjárat Manna és Askuz, a tubal, a muskai, a kimméri népek ellen, nem igen növelte az assyriai uralom területét. E háborukkal négy év telt el 680-tól 676-ig. Ekkor Aszarhaddont délkeletre hivta a khåldeaiak egy fölkelése. Mardukbaliddina egy fia: Nabuzirnapistiustesir, a Susabeliek segitségével magához ragadta az Euphrates torkolatánál levő országokat. Aszarhaddon elfogta és helyébe ültette öcsesét, Nahidmardukot, kire súlyos adót rótt. Alig lett csönd Khåldeában, Syriára került a sor; Sidon királya Abdimilkhut, ki a szárazföldön vereséget szenvedett, elvitorlázott Kyprosba, a hol biztonságban hitte magát. Aszarhaddon úgy ment át a tengeren, «mint a hal», rabságba hurczolta ellenségét, aztán feldulta Phœnicia hegyi vidékeit. Romma lett Sidon is, nagyjai kardélre kerültek, királyát és lakóit Assyriába vitték rabszijjon, helyöket khåldeai és susai gyarmatosok foglalták el.

Assyria királyainak mindeddig kevés dolguk akadt Arábiával. Az Euphrates és a Jordán között levő pusztában araméus eredetű és nyelvű, a gambulu, pukudu és más délkhåldeai népekkel rokon törzsek laktak. A héber hagyomány szerint négy törzs volt: Usz, Hul, Géter és Mas. Usz alkalmasint Edómban volt, Hul Köves-Arábiában; Mast azonosnak vélik a classikus történetirók Mesenéjével, Géter fekvése bizonyta-

lan. E népek eleven gát voltak Ninive és Arábia közép meg déli vidékei közt, az assyriai hóditók nem mehettek egyenesen a termelő országba illatszerekért, aranyért, füszeráruért, melyeket izmaelita karavánok vagy babyloni hajók hoztak hozzájuk. Attól fogva, hogy IV. Ramszesz, az utolsó fáraó, ki Arábia és Egyiptom érintkezéseire gondot forditott, új utat nyitott a kereskedelemnek és talán némi kisérletet is tett visszaszerezni a felsőséget, melyet XVIII. és XIX. dynastiabeli dicsö ősei gyakoroltak egykor Tonutiron és Punton, Jémen szakadatlanul virágzott, eleinte az utolsó áditák alatt, aztán mikor Járob, Kahtán fia, fellázitotta a jektanida törzseket kusita fajbeli uraik ellen, e fejedelem közvetlen utódai alatt. A kusita törzsek nagyobbrésze hűbéresek gyanánt megmaradt az országban, melyen olyan sokáig uralkodott; némelyek a hadramauti hegységekbe menekültek, hol még időszámitásunk elsö századaiban is megvoltak; számosan Afrikában huzódtak meg és ott a Bab-el-Mandeb szoroson túlról már régóta bevándorlott törzsekhez csatlakoztak. Megérkezésök az időre esik, mikor a hódító hadjárataiban kimerült Egyiptom elvesztette ázsiai uralmát és mikor a XXI. és XXII. dynastia fáraóitól legyőzött papok vetélkedő királyságot alapitottak a Gebel-Barkalnál. Az arabok jötte döntö hatású volt a Nilus völgyének sorsára. A kusiták e váratlan jövevényekkel pótolták a hézagokat, melyeket az egyiptomi hóditás ejtett soraikban, és elsöben Pionkhinak, később a XXV. dynastia királyainak olyan csapatokat szolgáltattak, melyek nem egyszer sikeresen küzdöttek Assyria hadai ellen.

Ez a belső forradalom nem ártott Sába kereskedelmének. A kusiták kivándorlása és az a valóságos feudalitás, melynek fejei nem mindig ismerték el a marebi király felsőbbségét, nem volt olyan jelentőségü, hogy az ország azon túl is ne legyen az indiai és a phœniciai kereskedés fő rakodó helye. Az assyriai királyoknak is eszébe jutott, mint egykor a fáraóknak, hogy egyenesen onnan szerezzenek be mindent, úgy látszik Szennakheribnek is szándéka volt e nagy utra vállalkozni. «Arábia ellen való terhes jövendőmondás. A sürü erdőkön háltok Arábiában, a Dedánim ösvényin. Eleikbe menvén, vigyenek vizeket e szomjúhozónak, Téma földnek lakosai vigyenek kenyeret a bujdosónak; Mert az ellenség fegyvere előtt futottak el, a mezitelen éles szablya előtt, a meghuzott kéziv előtt, és a veszedelmes harcz előtt. Mert azt mondá nékem Jahveh: Egy esztendö elmulván, mely hasonlatos lészen a béresnek esztendejéhez, Arábiának minden dicsősége elvesz. És az Arábia-belieknek erős fijainak kézivből lövöldöző

számok megkevesedik: mert Jahveh az Izráelnek Istene szólott!» (És., 21, 13—17). Babylon folytonos forradalmai azonban nem engedték, hogy az assyriai uralkodó beváltsa e jóslat fenyegetéseit. Csak országlásának végén avatkozott Hedsáz ügyeibe és Addumu és Hagar (Hedsaz) meghóditásával egyengette a vállalkozások utját. Nem egy példából tudjuk, mily kétes volt Assyria fenhatósága; Aszarhaddon azt hitte, hogy szokatlan jóakarattal megerősitheti. Addumu meghóditásakor Szennakherib diadaljel gyanánt elvitte Atar-Samain és több más isten képét; e bálványok elvesztése annyira fájt az araboknak, hogy királyuk Khazail maga ment el Ninivébe, alázatosan visszakönyörögni e szentségeket. «Megesett a szívem rajta. Kijavittattam az isteneket, rájuk irtam Assúr, az én Uram dicséretét, meg a nevemet és visszaadtam nekik.» Az arabok meglehetős drágán fizették meg ezt az ajándékot; reájuk tukmálták Tabuya királynét, ki a ninivei palotában nevelkedett és alkalmas eszköze volt az assyriai politikának. Az egykor Szennakheribnek fizetett adót most hatvanöt tevével növelték; ez volt a bálványok váltságdija. Csakhamar uj alkalom kinálkozott még jobban megnehezíteni a pusztabeli törzsék terhét. Khazail meghalt és fia Jahilu csak azon föltétel alatt foglalhatta el a trónt, ha évenkint tiz arany minát, ezer karbunkulust és ötven legkitűnőbb fajtájú tevét szolgáltat be Assyriának. Aszarhaddon, miután vállalkozásának igy megvetette az alapját, tovább is akart menni; de a puszta utját állta. Beérte hát azzal, hogy leigázta Bázu országot, «mely messze van, utja fáradságos, tájéka inséges, szomjuság uralkodik benne», és Kházut, melyben nyolcz királyt megölt. «Elhoztam Assyriába isteneiket, minden jószágukat, kincsüket és alattvalóikat. Lajale, Jadiah királya, kivonta magát uralmam alól; mikor megtudta bálványainak elragadását, megjelent előttem Ninivében, királyságom városában, meghajolt előttem és én megbocsátottam bűnét, jóakarattal fogadtam. Az istenek képére reáirtam az én Uram, Assúr dicséretét és visszaadtam őket neki; aztán reábiztam Bázu országot és megparancsoltam, hogy adót fizessen királyságomnak.»[78] E győzelmek legnagyobb érdeme az ujság volt: assyriai király még sohasem hatolt ily messze a pusztába. Aszarhaddon, miután hiuságát kielégítette, termékenyebb helyet keresett hóditásainak és Egyiptom ellen indult.

Az assyriaiak Egyiptomban; Taharku (692—666); Aszarhaddon meghódítja Egyiptomot (672); Assurbanipal (667—625); Élam meghódítása.

Szennakherib katasztrófája révén Egyiptom felszabadult, de nem nyerte vissza sem erejét, sem egységét. Miközben a két fő északi dynastia, a szaita és a tanita, a Delta uralmáért vetélkedett, az æthiópiai dynastia nyomorultul tengődött Thebában. Egy pillanatra mégis mintha magához tért volna. Sabitku, Sabaku fia és utóda, uralma alá egyesítette az egész országot, de Taharku betörése megakasztotta sikerében: vereséget szenvedett, fogságba került és életét vesztette. A Delta iga alá került és Stephinates, a saisi dynastia képviselője, nem volt többé Memphis ura. Taharku elhivta Aethiópiából anyját és megtette főkormányzónak, a két ország és minden nemzetek asszonyának. Ez a nő alkalmasint Amon főpapjaitól származott és fiára ruházta a koronát illető jogait: Taharku tehát saját bitorlásának adott törvényes színt, mikor anyját ilyen pompás czimekkel halmozta el.[79] Kezébe kerülvén a fáraók régi birodalma, helyre akarta ütni az előbbi évek kudarczait. A classikus régiség hódítónak mondja őt; a görög-római korszak hagyománya szerint végig száguldott egész Afrikán a Vörös-tengertől Herkules oszlopaiig. Ő maga azt hirdette, hogy Assyria, Khiti, Arád és Naharanna meghódítója; Egyiptom neve Gebel-Barkaltól a thébai templomok falaiig a legyőzött népeké között forgott.[80] Huszonegy éves uralkodása után már rendithetetlennek hitte trónját, mikor az assyriaiak betörtek. Aszarhaddon Pelusiumon át hatolt a Nilus völgyébe, megverte az æthiópiaiakat és úgy szétszórta őket, hogy Taharku egész Napatáig menekült. Memphis megnyitotta kapuit az ellenség előtt; Thébát feldulták; az istenek és istennők képei, a papok és papnők arany ékességei, a szertartásos kincsek mind Assyriába kerültek és diadaljelekké lettek a templomokban. Aszarhaddon azután assyriai módra szervezte Egyiptomot. Megerősítette hűbéres tartományaikban a husz kis fejedelmet, külön adót rótt mindnyájukra és a confœderatio élére I. Nikot, Sais királyát állította. Stephinates 681 felé meghalt. Fia és örököse Nekhebso a classikus hagyomány szerint nagy mágus és csillagász volt, de hitvány egy király, mert világéletében az æthiópiaiak hűbérese maradt. (681—674). I. Niko, Nekhebso utóda, már mintegy két év óta ült a trónon, mikor az assyriaiak betörése megszabaditotta őt Taharkutól. Tevékeny, vállalkozó ember volt és mindent mert, hogy elérhesse

a czélt, melyre családja már egy évszázad óta törekedett: a régi egyiptomi monarkhia visszaállítását. Minden lelkifurdalás nélkül lett az assyriaiak szövetségese, mert e szövetség révén fölébe került a többi fejedelemnek és visszanyerte Memphist. Aszarhaddon, hogy megelőzze a visszatérő æthiópiaiak támadását, sémita csapatokat helyezett el a Delta erősségeiben. Egyiptom sülyedése, melyet elődei öntudatlanul készitettek elő, teljes lett. Visszatérve birodalmába, a nahr-el-kelb szikláján, II. Ramszesz diadaloszlopa mellé, hosszú feliratot vésetett, melyben elmondja győzelmeit és Egyiptom, Aethiópia és Théba királyának nevezi magát.

Aszarhaddon egyike az assyriai történet legeredetibb és legvonzóbb alakjainak. Ép oly tevékeny és határozott ember volt, mint Assurnazilpal vagy Tiglatfalaszár, de tulajdonságai közé nem tartozott sem a keménység alattvalóival szemben, sem a kegyetlenség a legyőzöttek iránt. Ép oly örömest ragadta meg az alkalmat, hogy kegyelmes lehessen, mint a hogy elődei szerettek a kérlelhetetlenség színében föltünni. Az ő háborúinak krónikáiban nincs szó elevenen megnyúzott foglyokról, városuk kapuja előtt karóba húzott királyokról, megtizedelt népekről. Aszarhaddon inkább föl akarta épiteni az omladékokat, melyekkel atyja és nagyatyja borították a földet. Már uralkodásának első évében megparancsolta, hogy Babylont épitsék föl és nagy pompával kezdte a munkát. Visszaadta szabadságát mindazoknak a khaldeai foglyoknak, a kik még éltek és azokat, a kik akartak, az épitőmesterek szolgálatába fogadta, napszám gyanánt olajat, mézet, bort és eleséget adva nekik. Ő maga az első tégla letételekor kőmives ruhát öltött. Bith-Zaggatu temploma, melyben Marduk, a város oltalmazója trónolt, kiemelkedett omladékaiból; a falak és a királyi palota is magasabbak lettek. Aszarhaddon Assúrban és Akkadban is harminczhat «arany és ezüst lemezekkel burkolt, a napnál ragyogóbb» szenthelyet készitett. A palota, melyet Ninivében egy régi kincses ház helyén emelt, felülhaladt minden addig látott fényt. A gordyénéi hegyek alabástrom bányái és a phœniciai erdők egyaránt járultak a termek pompájának emeléséhez. Harminczkét Hittibeli és a Földközi-tenger mellékén lakó király gerendákká fürészelt fenyő, czédrus és ciprustörzseket küldött Ninivébe. A ház fedele ezüsttel és vassal övezett ciprusoszlopoktól tartott czédrus volt; a kapukban kőoroszlánok és bikák állottak; az ajtókat vassal, ezüsttel és elefántcsonttal berakott ébenfából faragták.[81] A babyloni palota egészen rombadőlt, az pedig, a melyet Kalakhban az egyiptomi zsákmányból

kezdtek épiteni, nem készült el soha. A memphisi templomok előtt álló hosszú sphinxsorok igen megtetszettek a hóditóknak. Aszarhaddon mását készittette ezeknek a sphinx-soroknak, oroszlánokat és bikákat állitva egymással szemben. Az épitkezés három évig tartott (671—669); mikor már a diszitésre került a sor, a király súlyos betegségbe esett. Halálának korai hire gyorsan terjedt szét és fölbátoritotta az ellenségeket. Taharku betört Egyiptomba, megverte az assyriaiakat Memphis falai alatt és gyilkos ostrom után elfoglalta a várost. Az öreg király, ki már nem szállhatott táborba többé, 668 ijár tizenkettedikén lemondott elsőszülött fia Assúrbanipal javára és visszavonult Babylonba, hol nemsokára meghalt (667).

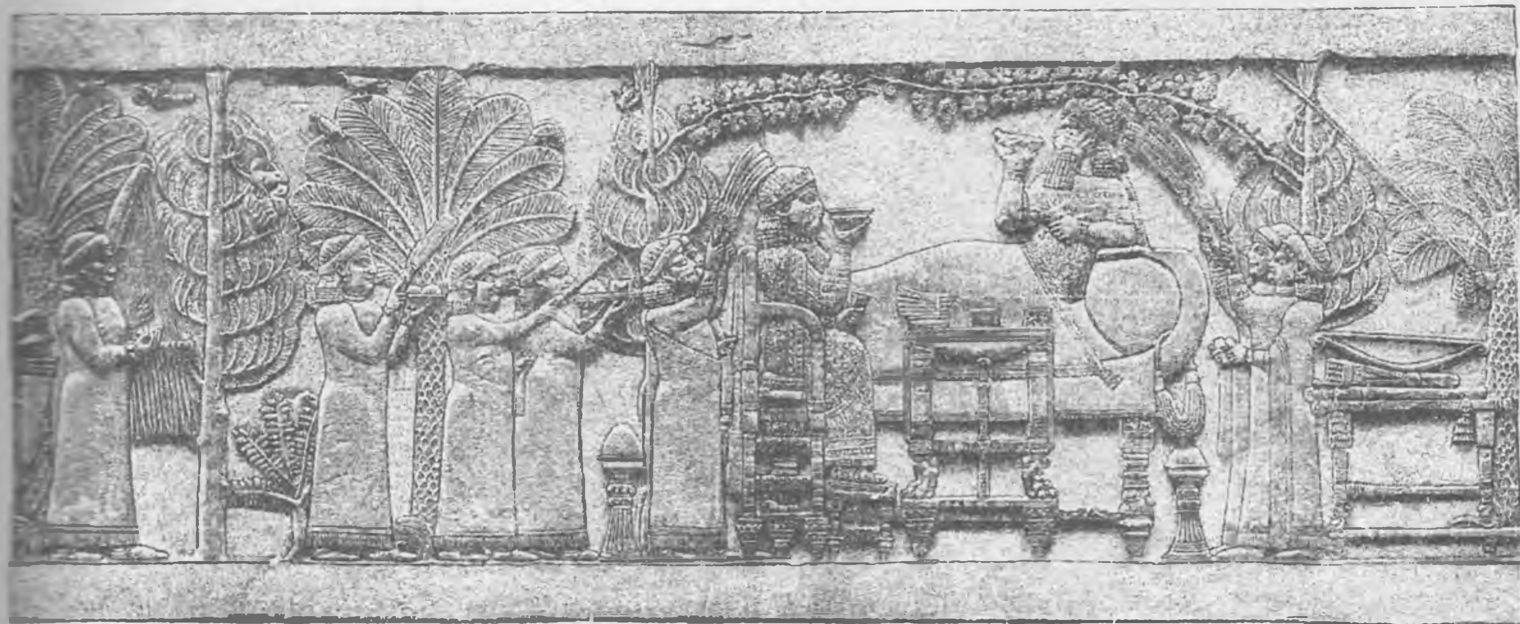
Assúrbanipal uralkodása folytonos harcz volt. A háborúk lassankint megemésztették Assyria erejét; a birodalom szertelenül nagy lett, sokkal nagyobb, mintsem a faj terjeszkedő ereje elbirta volna. A ninivei katonák bátorság dolgában még mindig vetekedtek őseikkel, de nem voltak elég számosan, hogy gyarmatositsanak és a hóditott területeket megtartani birják. Északon Urartit, délkeleten Élamot és Médiát, délnyugaton Egyiptomot alig érintette a hóditás. A sikernek, bármely fényes volt is, nem lehetett tartós eredménye; az egyiptomiak, az élamiták, az örmények ép oly makacsul nem akarták magokat legyőzötteknek ismerni, mint a mily makacsul az assyriaiak hirdették győzelmüket. Assúrbanipal ezt már trónraléptekor tapasztalta. Egyiptom felé indúlt hát, útközben syriai katonasággal gyarapitotta seregét, akadály nélkül hatolt be a Deltába és Karbanitnál ütközött meg az æthiopiai hadsereggel. Taharku vereséget szenvedett és kénytelen volt átengedni Memphist, később Thébát, hol aztán az assyriaiak egy darabig megmaradtak. Assúrbanipal visszahelyezte az adófizető királyokat és az ország olyan állapotba került, a milyenben Aszarhaddon öt évvel ezelőtt hagyta. Assúrbanipal azzal a hittel távozott, hogy Aethiopiát legyőzte. Alig érkezett vissza fővárosába, lázadás ütött ki. A legyőzött Taharku még mindig félelmesebb volt az egyiptomi dynasták szemében a ninivei királynál. Alkudozni kezdtek és titkos szövetséget kötöttek vele, mely szerint visszahelyezik őt a fáraók trónjára. Mikor az assyriai kormányzók értesültek e mozgalomról, elfogták az összeesküvés fejeit: tanisi Sarludárit, pisuptii Pakrurut és Nikot és meglánczolva küldték Ninivébe; aztán példaadás végett feldúlták a lázadásban elüljáró Saist, Mendest és Taniszt, de még sem birták Taharku közeledésének útját állani. Az æthiopiai lassankint elérkezett Thébába, hol templomot épitett Ámon tisztele-

tére, Memphisben megünnepelte egy új Apis beigtatását és már elfoglalta a Deltát is. Assúrbanipal most elgondolta, hogy bölcs leszen a fogoly egyiptomi fejedelmekkel kegyelmesen bánni. Nikót trónja elé vezettette, díszruhát, aranyhüvelyű görbe kardot, szekeret, lovakat, öszvéreket ajándékozott neki; és nemcsak visszahelyezte őt Sais fejedelemségébe, de legidősebb fiának, Pszamitiknak, Athribis hűbérét adományozta. Mikor Nikó visszatért Egyiptomba, Taharku már nem élt. Az öreg uralkodó intő álmot látott és visszatért Aethiopiába, hol 666-ban meghalt; huszonhat évig uralkodott Egyiptomon és közel fél századig Aethiopián.[82]

Nikó nehézség nélkül foglalta el Memphist, de Théba uj királya, Urdamani Taharku veje, nem engedte, hogy hatalmában megerősödjék. Az assyriaiak és hűbéreseik ismét vereséget szenvedtek Memphisnél; Nikót kivégeztette Urdamani, Pszamitik pedig Syriába menekült, nehogy apjának sorsára jusson. Assúrbanipal most elhatározta, hogy egyszer s mindenkorra végét veti Egyiptom függetlenségre való törekvéseinek és Aethiopia hódító szándékainak. Urdamani a Deltában kudarczot vallott és visszavonult Thébába, hol uj sereget akart gyüjteni. Az assyriai király azonban a város átadására kényszerítette. Urdamani ekkor Aethiopiába menekült (666—665). Théba, mely már ki kezdte heverni Aszarhaddon 672-ki dulását, ismét az ellenség prédája lett; az egész lakosság rabszolgaságra jutott; Ninivébe kerültek «az arany, az ezüst, a drága érczek és kövek, a palota minden kincse, a berommal festett szövetek», melyeket Montumha kormányzó rakatott a szent helyre; magával vitt a győző két, egy templom kapujában álló száz talentum súlyú obeliszket is. Théba sohasem heverte ki többé ezt a csapást. Jóllehet már régtől fogva el volt szegényedve, a népek, melyekkel dicsőségének napjaiban oly keményen bánt, megszokták, hogy féljék és tiszteljék. Bukásának híre meglepte és elszomorította az egész Keletet. E katasztrófa híre még félszázad mulva is oly élénken élt a zsidók emlékében, hogy Náhum próféta azt kérdezi Ninivétől: «Avagy jobb vagy-é te a sok népű Nó városnál, mely a folyóvíz között fekszik vala? melynek körülte vizek, melynek árokja a tenger, és a tenger az ő kőfala? Szerecsenország annak erőssége és Egyiptom, és számtalan sok népek: Afrika és Lybia voltak néked segitségül. De még az is számkivetésre és fogságra jutott, még az ő apró gyermekeik is abban a falhoz verettettek minden utczáknak elein: és az ő Fejedelmire sorsot vetettek, és minden ő nagy Urai vasban verettek.» (Náh. 3, 8—10.) Az ország ismét Assyriáé lett és a

husz király megint trónra lépett, hat-hét év óta már harmadszor. Pszamitikra örökségül szállott a fejedelemség, ha nem is atyjának rangjával; Pakruru, Pisupti fejedelme, lett a liga feje. Az Aethiopiába menekült Urdamani nem mutatkozott többé és Egyiptom néhány évig Assyriának engedelmes hübérese lett. Gyorsan elnyomták Phœnicia és Kilikia egy fölkelését, mely ép Urdamani betörésének idejében történt; Baál, Tyrus királya, kegyelemre adta meg magát; Jakinlu, Arvad királya pedig inkább megölte magát, semhogy az ellenség kezébe kerüljön; egy rövid hadjárat eldöntötte Kilikia sorsát is. 665-ben minden véget ért és Assúrbanipal hire olyan nagy volt, hogy egy addig ismeretlen fejedelem, lydiai Gyges, meghódolt előtte és segitségét kérte a kimmeriek ellen. «Országom létét álomban jelentette meg neki Assur, az én teremtőm: «hajtsd nyakadat Assur, az istenek királya, a mindenség ura kedveltjének, Assúrbanipalnak járma alá; tiszteld felségét és vesd alája magadat uralmának. Adód és hódolásod vigye kérésedet hozzá. Ez álom napján legott követet küldött hozzám.» Assyria birodalma most, legalább névleg, egész az Aegæi-tengerig terjedt.[88]

Assúrbanipal figyelmét egy pillanatra a Mannabeliekkel viselt háború vonta magára. A király, úgy látszik, folytatni akarta Urarti ellen Szargon vállalkozásait. Elam utját állta e tervnek és magára vonta a bajokat, melyek Örményországot fenyegették. Assúrbanipal azonban megkisérlette, hogy Urtaki királylyal barátságos viszonyban lehessen. Mikor Susianában éhinség volt, gabonát és egyéb segitséget küldött oda. Azokat az elamitákat, kik az éhség elől családostul assyr területre menekültek, nem ejtette fogságba; táplálta őket, a meddig kellett, aztán visszaküldte hazájukba. Urtaki csakhamar megfeledkezett a szomszéd jóságáról; 659 felé megrohanta és tüzzel, vérrel árasztotta el a Khaldeától függő tartományokat. Már Babylon falai alatt volt, mikor Samassumukin, kire atyja Aszarhaddon az alkirályságot bizta, Assurbanipal segitségéhez folyamodott.[84] Az assyroktól legyőzött Urtaki alig érkezett vissza országába, egy alattvalójának törétől esett el. Bitorlás és gyilkosság révén ragadta magához a hatalmat; a mit testvérbátyjával Ummanaldas-sal és ennek gyermekeivel cselekedett, ugyanazt tette öcscse, Teumman, az ő gyermekeivel. Urtaki fiai Elamból kiüzve Assyriába menekültek, mig bátyjuk a trónusra lépett «mint egy gonosz lélek». A bitorló első dolga volt a szökevények kiadását követelni; Assúrbanipal azonban hadüzenettel válaszolt neki. A csodák mellette szóltak: a nap elsötétedett, Istar

ASZURBANIPAL KIRÁLYNÉJÁVAL EGY LUGASBAN. KÖRÜLÖTTÜK ERNYŐTARTÓ SZOLGÁK ÉS ZENÉSZEK.

MÁRVÁNY DOMBORMŰ A KOJUNDZSIKI PALOTÁBÓL. (British-Museum.)

istenasszony pedig megjósolta a Susiánabeliek romlását. «Ne félj», ezt mondta és örömmel töltötte el szivemet, «csak föl kell emelned a kezdet és szándékom teljesedik, mert melletted vagyok.» Az éjjel, mikor az istenasszonyhoz folyamodtam, egy jós jelentős álmot látott. Istar szólott hozzá és a jós elmondta nékem szavait. «Arbelasi Istar jelent meg előttem dicsőségben, kezében ijj, nyila repülni kész, ábrázata haragos . . . megvédelmezlek», így szólt, «aztán megnyugszom Nebo templomában. Egyél, igyál hát, muzsikáltass és dicsőíttesd istenségemet, míg eljövök és ez a hiradás beteljesedik; mert én megelégitem a te szivedet: az ellenség nem fog birni veled.» Ne féltsd életedet; az istenasszony a csatában is őrködni fog feletted és leveri az ellenséget.» Teumman az Ulai mögé, Tulliz várába vonult meg. Csata előtt elhagyta a bátorság és fegyverszünetet kért. Alig kezdődtek az alkudozások, a két sereg elöörsei megütköztek és csakhamar az egész vonalon folyt a harcz. Teumman vereséget szenvedett. Mikor az erdőben menekült, kocsija összetört és idősebbik fiával Tammarituval együtt, rövid védekezés után, fogságba jutott. Két unokaöcscse, ki az assyriaiak sorában küzdött, alkirályságokat nyert Assur fennhatósága alatt. Az elamiták pártján levő Gambul ellen folytatott hadjárat befejezte a háborút. A legyőzöttekkel assyriai kegyetlenséggel bántak el: Teummant és legidősb fiát a győzelmes hadsereg szemeláttára lefejezték; több hadnagyát pedig megnyúzták, megvakitották vagy megcsonkitották (655). Az elamiták bátorságát azonban e szörnyűségek sem csökkentették; királyuk, ki assyriai nevelés és Ninive hübérese volt, nemsokára esküdt ellensége lett egykori pártfogóinak.[85]

Érzelmeinek kimutatására csakhamar elérkezett az alkalom. Samassumukin eleinte jó egyetértésben élt testvérével, de az Élam ellen viselt háborúk sikere miatt csakhamar félteni kezdte tekintélyét; nem akart bátyjának alázatos hűbérese maradni: lázadásra gondolt. Assúrbanipált mélyen sértette a babyloniaiak háládatlansága. «Babilu gyermekeit trónokra emeltem, drágalátos ruhákba öltöztettem, lábaikra arany pereczet húztam; Babilu gyermekeit fölmagasztalták Assurban és tisztelték az én parancsolatomra. Mindazáltal ő, Samassumukin az én öcsém, nem tisztelte uralmamat, föllázította Akkad, Kaldu, Aram és a tengerpart népeit Akabától Babszaliméti-ig, az én adófizetőimet és feltámasztotta őket hatalmam ellen.» Samassumukin a babyloni és barszibi templomok kincseivel vásárolta meg Élam segitségét. Titkos küldöttei reábirták «Guti, Martu és Milukhi fejedelmeit, hogy vele tartsanak.» Amuladdin, Kedar ura; meglepést

készitett elő Syria határán. Uaitch, az arabok királya, két kiváló emir, Amon és Abiatch vezetése alatt küldötte Babylonba a köteles katonaságot. A koaliczió Egyiptomtól a perzsa öbölig terjedt és Assúrbanipal még semmit sem tudott az ellene szőtt ármányról. Annyira bizott, hogy Ummanigastól visszakérte Nana istenasszony képét, melyet az élami hóditók évszázadokkal azelőtt ragadtak el. Egy váratlan eset azonban egyszerre kizavarta nyugalmából és föltárta előtte a fenyegető veszedelmet. Urukh assyr kormányzója megtudta Ur kormányzójától, hogy Samassumukin egy küldöttje belopódzott ez utóbbi városba és titkon izgatja a népet. Az uri kormányzó miután hiába fáradozott a rend helyreállitásán, értesitette királyát a történtekről. Samassumukin tiltakozott a gyanúsitás ellen és ünnepies követséggel fejeztette ki Assyria iránt való hűségét. Így aztán ideje lett előkészülni: mikor a követek visszajöttek, ledobta álarczát és Babylonia királyává kiáltatta ki magát.[86]

Assúrbanipált eleinte megrémitette ez a váratlan támadás. De «ama napokban egy jós elaludt és álmot álmodott: «Ime», mondta Szin isten, «mit készitek azok ellen, a kik Assúrbanipalra, Assúr királyára törnek: csata leszen és szégyenletes halál vár reájuk. Ninip karddal, tűzzel, éhséggel fogja megölni őket.» Én hallottam e szavakat, és biztam Szinnek, az én uramnak akaratában. «A királyi családban dúló visszavonás megbénitotta Élam erejét. Ummanigas seregének virágát Babylonba küldte. Tammaritu, Ummanigas fia, látva, hogy atyja csaknem magára maradt Élamban, fellázadt ellene nagybátyjával, Tammarituval, Khajdalu alkirályaval. Ez utóbbi csatlakozása miatt egy darabig haboztak a Susabeliek; visszaemlékeztek rá, hogy az assyrok soraiban küzdött és a saját kezével ölte meg Teummant. Tammaritu nem átallott hamisan esküdni, hogy eloszlassa az aggodalmakat: «én nem vágtam le az élami király fejét; Ummanigas vágta le és ő csókolta meg a földet Assúrbanipal követei előtt.» Ummanigast lefejezték családjának legtöbb tagjával együtt. Assúrbanipal legyőzte Samassumukint és seregének töredékeit széjjelhelyezte Babylonban, Szipparban, Barszippa és Kutha körül. E négy helyet ostromolta, midőn Tammaritu ellene indult. «Assurhoz és Istarhoz intéztem könyörgésemet; hajlottak kérésemre és meghallgatták ajkam szavait. Az ő szolgája Indabigas ellene fordult és tönkre verte a csatatéren.» A legyőzött nem tehetett egyebet, minthogy Ninivébe menekült és ott kegyelemre adta meg magát Assyria királyának. «Megcsókolta királyi lábamat és zsámolyomnál port hintett a fejére.

Én a nemeslekű Assúrbanipal megbocsátottam árulását, őt és atyja családjának fiait palotámba fogadtam.» Samassumukin, kit ez a váratlan catastrópha megfosztott legerősebb szövetségesétől, nem győzhetett többé. De legalább ellentállott a végsőig. Az éhség olyan nagy volt, hogy az ostromlottak «fiaik és leányaik húsát ették». Az arabok hiába kisérlették meg kivágni magokat az ellenségen keresztül; emirjeik megadták magokat az alatt a föltétel alatt, hogy életöket megkimélik. Samassumukint elevenen égették meg, «és a nép, mely követte őt, nem talált kegyelmet. Hadi szekereiket, fegyvereiket, aszszonyaikat, kincseiket elém hordták; ama férfiaknak, kiknek szája ármányokat szőtt ellenem és Assur, az én uram ellen, kitéptem a nyelvét. A többi népet elevenen állították a nagy kőbikák elé, melyeket Szennakherib, apám apja emelt, és én az árokba vetettem a foglyokat, levágtam tagjaikat, kutyák, fenevadak, ragadozó madarak, égi és vizi állatok martalékáúl dobtam. Cselekedvén pedig ezeket, megörvendeztettem a nagy isteneket, az én Uraim szívét.» Alig félszázad alatt másodszor történt, hogy Babylont az assyriaiak feldúlták. Mikor a király és a katonák belefáradtak a mészárlásba, «Babilu, Kutha és Szippar gyermekei, kiket még nem ölt meg a szenvedés és az inség, kegyelmet kaptak. Assúr isteneinek tiszteletét kényszerítettem reájuk.»[87] Babylon és a szomszéd tartományok kormányzását egy Samasdanani nevű assyriai tisztre bízták (648). Az arabok se jártak jobban, mint kháldeai szövetségeseik. Amuladdin és Uaiteh fogságba kerültek és Assúrbanipal egy fogoly arab hadvezért, Abiatéht tette meg királynak Assyria főuralma alatt.

Tammaritu futása óta Élam nem vett részt a háborúban. Indabigas, bár titkon Samassumukinhoz szitott, tartózkodott, mert attól félt, hogyha seregét elviszi az országból, otthon palotaforradalom támadhat. Babylon bukása után menedéket adott több kháldeai fejedelemnek, köztük Nabubelzikrinek. Mardukbaliddina unokájának, ki mint nagyatyja, Bith-Jakin királya volt. Assúrbanipal a menekültek kiadását követelte, Indabigas azonban nem adta ki vendégét; az alkudozások közepett egy susai vezér, Ummanaldas meggyilkolta urát és a maga fejére tette a koronát. Assúrbanipal felhasználta e zavart és megrohanta az új király fővárosát. Ummanaldas a hegyek közé menekült. Tammaritu, ki Assúrbanipal mellett maradt, ismét elfoglalta a trónt, mint Assyria hűbérese. De nemsokára beleunva gyűlöletes szerepébe, az assyriai helyőrségek megrohanására és meggyilkolására készült. Elárulták és kiszolgáltatták a győzőnek. E várat-

lan esemény révén Ummanaldas össze tudta magát szedni; visszatért a fővárosba Madaktuba, sőt elfoglalta Bith-Imbit is. Ez azonban csak mulékony siker volt. A következő tavaszon Assúrbanipal megjelent Élamban és egymásután törve meg a védő vonalakat, magát Susát is elfoglalta. Rettenetes dulást és prédálást követett el a városban. «Assúr és Istar akaratából bementem a palotákba és kevélyen nyugodtam bennök; megnyitottam kincsöket, elvittem az aranyat, ezüstöt és minden drágaságot, a mit Élam első királya és az utána való királyok gyüjtöttek és a mihez még semmi ellenség sem nyúlt.» A győző elhurczolta az összes istenképeket, kincseikkel és papjaikkal együtt, valamint harminczkét király arany, ezüst, bronz és márvány szobrait. Khalludus szobra méltatlan megcsufolás tárgya lett: «fenyegetőn mosolygó száját lemetéltem; dacztól lihegő ajkait letéptem; kezét, mely íjjat feszitett Assyria ellen, tőbül levágtam.» Khalludusnak az volt a vétke, hogy Szennakheribet megverte. Egy hónapig és huszonöt napig tartott a dúlás. Az assyriai katonák még a szent erdőket is fölégették. A mi a népből megmaradt, szétszóródott «mint egy juhnyáj» a városokba, a hol Assyria kormányzói és vezérei székeltek.

Ummanaldas a hegyek között lappangott még; békét nyerendő fölajánlotta Assurbanipalnak, hogy kiszolgáltatja neki Nabubelzikrit. Ez, semhogy elevenen kerüljön az ellenség kezébe, megölette magát csatlósával (645). Testét átadták az assyriai király küldötteinek. Assúrbanipal lefejeztette a tetemet és szemétdombra dobatta, megtagadva tőle a temetést. A besózott és kikészitett fejet aztán felakasztották a ninivei királyi kert egyik fájára; egy dombormű, mely ma a British Museumban van, úgy ábrázolja Assúrbanipalt, a mint aszszonyaival ez undok győzelmi jel alatt lakmároz.[88] Ummanaldast gyávasága nem mentette meg; a győzők utolérték a vadonban és Babylonba vitték, hol Assúrbanipal egy áldozat napján Tamarituval, Pakhéval és az arab királylyal együtt hadi szekere elé fogatta és úgy vontatta magát a templomig. Ummanaldas vereségével Susiána egy része assyriai tartomány lett: a hegyi törzsek azonban nem kerültek a győző körme közé és később sikerült megszabaditaniok a rónán lakó testvéreiket is. Assúrbanipal csapását azonban még sokáig érezte Élam. Bár Elő-Ázsiának legrégibb országa volt, letünt a világ szinpadáról; igazi történetének emlékei elmosódtak a legendák emlékei közepett. A regés Memnon alakja födte el a népek emlékezetében ama nagyratörő és merész hódító királyok emlékét, a kik az időben birták Baby-

lont és Syriát, mikor Ninive csak kis város volt. A véres dráma utolsó felvonásának szinhelye a puszta volt. Abiatéh alig ült Arábia trónusára, lerázta az assyr igát és Nabateabeli Náthannal szövetkezett. A meddig Élam ellentállott, Assúrbanipal szemet hunyt; de a mikor Ummanaldas kézre került, tüstént az áruló hűbéres megfenyitésére indult. Bár a pusztában sokat szenvedett a sereg, mégis nagy dulást vitt véghez, rablott, gyujtogatott és prédával megterhelve érkezett Damaskusba. Az elrémült arabok megadták magokat; de hátra voltak még a Nabateabeliek, kiket országuk messzesége ellentállásra bátoritott. Assúrbanipal azonban velök is csakhamar elbánt. Miután megünnepelte győzedelmét Syria fővárosában, délfelé indult és Abiatéht fogságba ejtette. Nathan adófizetés igéretével váltotta meg magát. Az assyr hódító visszavonultában megfenyitett több phœniciai várost, mely távolléte alatt föllázadt. Ninive tele volt prédával. Az assyriaiak annyi tevét hajtottak el az araboktól, hogy a tevék darabját fél ezüst siklusért árulták a város kapuiban, «mint a birkát».[89]

Assyria győzelme sohasem volt teljesebb; de a harczból csaknem ép olyan gyöngén került ki, mint Élam. Mivel hosszú éveken át minden ereje a délkeleti határon volt központositva, szemet kellett húnynia az egyebütt történőkre. Egyiptom függetlenné lett, alkalmasint Samassumukin lázadása alatt. Lydia megszakitotta Assyriával az összeköttetést. Északon Van királysága erősebb volt, mint valaha, de ura, III. Sardurisz, békés természetü lévén, megmaradt jó szomszédnak. Assyriát még mindig azok a bajok és veszedelmek fenyegették, mint Assurnazirpal és II. Tiglatfalaszár idejében; a királyok, hogy megtarthassák hatalmukat, szüntelenül száguldozni voltak kénytelenek a birodalom egyik végétől a másikig. Ha keleten hadakoztak, a nyugat megmozdult; mindig elejéről kellett kezdeni a hóditást, vagy lemondani az előbbi hadjáratok vívmányairól. Az Élam ellen viselt háborúban kimerült Assurbanipal nem folytathatta a háborút és lemondott Egyiptom, Lydia és a tubalok főuralmáról. De azért mégis a keleti világ leghatalmasabb uralkodója maradt. Mintha Assyria végét érezvén, egy emberben akarta volna egyesiteni mindazokat a tulajdonságait, melyek nagygyá tették és mindazokat a hibáit, melyek dicsőségére árnyékot vetettek.

V. FEJEZET:

ÁZSIA A SZERGONIDÁK IDEJÉBEN

A nyugati sémiták: Phœnicia; Judea.

A szargonidák az apró királyságok romjain egy nagy semita birodalmat alapitottak. Araméusok, zsidók, phœniciaiak, assyrok, sőt egynehány arab törzs is, szóval mindenek, a kik sémi nyelven beszéltek a szuezi szoros és az Euphrates torkolata között, most egy fejedelmet uraltak és először kerültek azon egy uralom alá. Az egykori hóditó népek: az egyiptomiak, az élamiták, a kháldeai törzsek egymás után buktak meg. De a sémita faj győzelme az ó-világ e müvelt fajain nehéz volt. Láttuk, mi volt Babylon és a keleti araméusok sorsa az utolsó háborúkban; a nyugati sémiták a hóditás révén még többet szenvedtek, mint mesopotámiai és kháldeai rokonaik. Az egykor oly gazdag és népes Syria folyton sülyedt; Kodsu már csak az egyiptomi történetirók zavaros emlékezetében élt. Gargamis, Damaskus, Hámáth, napról-napra vesztette politikai és kereskedelmi fontosságát. Az ezer éves háborúkban tönkrejutott Coelesyriával könnyen bánhatott el bármely ellenség. Móáb, Ammón és a filiszteusok félig megsemmisültek; Izráel eltünt; csak a phœniciaiak és a zsidók őrizték még meg az élet némi látszatát.

A phœniciaiak benső története I. Ithobaaltól Assúrbanipal trónraléptéig egynéhány szóban sommázható. Sidon után Tyrusra szállott a nemzet hegemoniája. Ez a város állott a confoederatio élén. Csak az egy Arád folytatott még független életet. E confoederatio tagjai azonban mindig irigyelték Tyrus fensőségét, szerettek volna szabadúlni alóla és minden alkalommal elárulták ellenséges voltukat. A sidoni eredetű aristokratia szakadatlanul nyilt küzdelmet folytatott a néppel. Ithobaal hosszú uralkodása alatt békében tartotta a pártokat, de halála után kiütöttek a nagy zavarok. Fia, Balezor, csak nyolcz évig uralkodott. Utána az uralom egy gyermekre, Muttonra szállt, kinek fiatalságát fölhasználták a nép vezetői. A mi keveset

tudunk róla, Karthagó alapitásának regéibe vész. Örököse állitólag egy Elisszár nevű leány volt, nagybátyja, Szikharbal, Melkart főpapjának felesége, meg egy kis fiú: Pygmalion. Szikharbalt maga Mutton jelölte ki kormányzónak a törvényes örökös kiskorúságának idejére. A nép pártja csakhamar megbuktatta öt, öcscse pedig egynehány év mulva meggyilkolta. Elisszár meg akarta boszúlni férje halálát és az egész aristokratiával összeesküdött. Mikor az összeesküvés kiderült, Elisszár meglepés révén hatalmába kerített egy ép indulásra kész hajóhadat, reá rakta párthiveit és Afrika felé vitorlázott. Zeugitánában kötött ki azon a helyen, a hol több századdal azelőtt a sidonbeliek megépítették Kambé városát, földet vásárolt a liby-phœniciaiak királyától és a régi város omladékain új várost alapitott, Kart-Khadast-ot, melynek nevéből a görögök Karchedont, a rómaiak Carthagot csináltak. Vergilius geniusa népszerüvé tette Dido nevét az egész világon; a történetirás nem ismeri el hitelesnek se az ő elbeszélését, se a nagy pún város alapitásáról szóló többi gyártott legendát.[90]

I. Ithobaal uralkodása alatt jelentek meg először az assyrok Phœniciában; Assurnazirpal áthágott a Libánonon és egész a tengerig jutott. A tyrusiak ugyanazt a politikát követték vele szemben, mint a sidoniak az egyiptomiakkal szemben. Ugy gondolkoztak, hasznosabb lesz küzdelem nélkül megadni magokat, mint szembeszállani a szertelen nagy erővel és megvásárolták a békét. Északi Phœnicia, Arád és Simyra nem követte ezt a példát és kemény leczkét kapott; Arád a damaskusi királylyal szövetkezve Salmanaszar ellen, többször lett az ellenség prédájává. Midőn Samsiramán után az assyriaiak hatalma csökkenni kezdett, Tyrus nem ismerte el többé főuralmukat és megtagadta a félszázadig fizetett adót. De ötven év múlva II. Tiglatfalaszar rendeletére megint csak igába hajtotta fejét és királyát, II. Hirom 742-ben Arpádba ment, megvinni a váltságdijat. Időközben Sidon elfoglalta Arádot és 751 táján gyarmatositotta; Tyrus Phœnicián való uralma veszni kezdett és Sidon kerekedett felül. II. Mutton, Hirom utódja Rezonnal szövetkezve ki akarta vivni függetlenségét, de vereséget szenvedett és bukásának hirére Kypros szigetén lázadás ütött ki. E lázadást Eluli (Lulija) elnyomta, de mikor Assyria ellen küzdött, a többi városok elhagyták és hajóikat V. Salmanaszar rendelkezésére bocsátották. A magára maradt Eluli nem birt többé ellentállani; kivonult hát Tyrusból és bezárkózott a tengeri városba, hol daczolni tudott ellenségeivel. A phœniciai hajókon jövő assyriaiak kudarczot vallottak. Erre az ostrom körülzárássá változott, de se Salmanaszar, se Szargon

nem birt a makacs tyrusiakkal; Szargon végre 715-ben, tiz évi hiábavaló hadakozás után abbahagyta az ostromot. Kudarczát azzal boszszulta meg, hogy 708-ban meghóditotta Kyprost. Fia, Szennakherib végre megtörte a büszke várost és az öreg Eluli helyébe II. Ithobaalt, hübéresét ültette. (700.) Ez a vereség teljesen végét vetette Tyrus szárazföldi uralmának. Ismét Sidon lett a szövetség fővárosa, de csak rövid ideig. Királya Abdimilkut, 680 táján föltámadt Aszarhaddon ellen, de hiába. A győző ledöntötte Sidon falait és a lakosság egy részét Assyriába hurczolta. Tyrus mintha ismét felülkerekedett volna, de királya, Baal 666 felé az æthiopiai Urdamanival szövetkezett Assúrbanipal ellen, ki csakhamar véget vetett e függetlenségre törekvéseknek. Baal kegyelmet kért és nyert. Jakinlu, Arád királya, ki makacsul megmaradt a fölkelésben, trónját vesztette. Phœnicia, katonák hiján, aztán nem is mocczant többé Ninive bukásáig.

A gyarmatbirodalom ép oly viszontagságokat látott, mint az anyahaza. Egész I. Ithobaalig folyton növekedett, söt még e király idejében is. A phœniciaiak nyugati kereskedelmének nem volt többé végső pontja Mauritania és Dél-Spanyolország, melyeknek egy részét a sémita érintkezésekből eredő és a benszülött törzsekkel keveredett népek szállották meg. A tyrusi tengernagyok a marokkói partot messze dél felé is bejárták, gyarmatokat alapitva Gadir és a Szenegal között; fölmentek Spanyolország mellett is, és a galliai tengeren át a Fehér-ón-szigetekig, söt talán Nagy-Britanniáig eljutottak. Tyrus valóban az egész világ kereskedelmének fővárosa volt. Az I. Ithobaal halálára következett zavarok félbeszakitották e gyarapodást és gyengitették az ország erejét, ép az időben, mikor egyszerre hatalmas ellenségek emelkedtek a Földközi-tenger több pontján. Az etruszk tengerészet útját állta Tyrus haladásának Itáliában és Galliában; a görög hajóhadak pedig, miután megsemmisitettek mindent, a mi a sidoni gyarmatokból az Aegeumi-tengeren maradt, hadi erövel rakták meg Kis-Ázsia déli partjait, megvetették a lábukat Kyproson, söt Siciliáig merészkedtek. 734-ben alapitották Naxost és Megarát; 733-ban a korinthosiak és a korfuiak megerősitették Syrakusait; egynehány év mulva a helléneké lett Siciliának egész keleti és déli partja. A mit ők kezdtek, Karthago befejezte. Az Afrikában megtelepedett tyrusi aristokratia ugyanazt a tevékenységet fejtette ki, melynek révén Tyrus századokon át nagy volt. *Az új város* elhomályositotta Uticat, Adrumetumot, Leptist és csakhamar vetélkedni kezdett az anyahaza érdekeivel. A Siciliában levő phœniciaiak, kiket a görögök Zizbe (Pa-

normos), Motyába és Kepherbe szoritottak, továbbá a spanyol és az afrikai parton élő phœniciaiak, kiket a barbárság szüntelenül zaklatott, valamint mindazok a népek és gyarmatok, melyeket az assyriai háborúkba keveredett Tyrus nem tudott megvédelmezni, mind Karthagó pártfogása alá helyezkedtek. A régi Poeni nemzetnév, mely eleinte a Perzsa öböl partjain hallatszott, bejárta a Földközi-tengert, az Atlanti Oczeánt és a nyugaton a phœniciai birodalom helyébe a puni birodalom lépett. Assúrbanipal uralkodásának vége felé Phœniciának már egy gyarmata sem volt, mely fensőségét elismerte volna. Ez azonban nem ártott sem gazdagságának, se kereskedelmének; mégis csak az ő kezén ment át a világ minden áruczikke. Ereje azonban megtört; ázsiai birtokánál nem maradt egyebe, tehát nem lehetett elég hatalma, hogy sokat nyomhasson Syria sorsának eldöntésében.

Szennakherib kudarcza Palæstinában nagy diadala volt a zsidó prófétáknak. Ezsaiás és a próféták őt környező kis köre, sőt Ezékiás is a maga híveivel, csodának tulajdonították a felszabadulást és vallásos buzgóságukban megerősitette őket a hadsereg hirtelen megsemmisülése. Az Úr hatalma bebizonyosodott, és az is meglátszott, hogy Jahveh gyűlöl minden bálványozást és az idegennel való szövetkezést. Samaria, mely megmaradt régi szokása mellett, hiába intette Ezsaiás, a fáraótól kért segedelmet, megbukott, a föltámadás reménye nélkül. Jeruzsálem még idején megtért és az istenre bizta magát; csodaszerűen meg is menekült az assyriai király haragja elől és Szennakheriben betellett, hogy «megutált téged, megcsúfolt téged a Sionnak szűz leánya, te rajtad hajtogatja fejét a Jeruzsálemnek leánya» (Ézs. 37, 22). Ezékiás nem mulasztott el semmit, hogy ne kedvezzen az Úrnak, ki őt ilyen jól segitette ki a bajból; leromboltatta a szent helyeket és a bálványokat, melyekkel még a jeruzsálemi templom is tele volt; sőt összetörette a betegeket gyógyitó érczkigyót is. Először ismerték el hivatalosan, hogy Jahveh nemcsak a nemzet istene, de az egyetlen isten, a kin kivül nincsenek más istenek. A veszedelemből való szabadulás öröme azonban még sem volt akkora, hogy feledtesse a királylyal és tanácsosaival, milyen nagy hatalma van Assyriának. Ezékiás nemcsak nem akart többé Mardukbaliddinával szövetkezni, de minden arra mutat, hogy haláláig bölcs óvatosságot tanusitott, és ügyelt rá, hogy valami meggondolatlansággal ne csőditse megint magára az assyriaiakat. Betömette a réseket, melyeket az ellenség a messze fellegvár falain ütött, megerősitette Jeruzsálemet és hogy segitsen a viz hiján, melyet a háború alatt érzett, megépi-

tette a hosszú, földalatti vizvezetéket, mely a Gihón vizeit a Silóah tavába ontja.

Ezt az óvatos bölcseséget, melyet a világi politika tanácsolt Judeának, Ezsaiás és a többi próféták szüntelenül isten nevében is ajánlották. Jahveh mindenható és ha azt igéri, hogy letiporja népének ellenségeit, «úgy lészen a mint gondoltam, és úgy megyen véghez, a mint én elvégeztem; hogy megrontsam az Assyriust az én földemen és megtapodjam őtet az én hegyeimen, hogy annak igája elvétessék az én népemtől, és annak terhétől megmenekedjék ezeknek vállok.» (Ezs. 14, 24—25.) De a nép még nem érett az igazságra és az ideális vallásra. Szive mélyéből sajnálja a szent helyeket, a titkos értelmü erdőket, az égő áldozatok pompáját, az egykori ünnepek zaját és gyönyörüségét; mielőtt teljesen méltóvá lenne sorsára, csaknem egészen el kell vesznie, és a büntetés, mely hűtlenségére vár, Ezsaiás lelkét gyászos látásokkal tölti el. «Ti meggondolatlan asszonyok keljetek fel, halljátok meg az én beszédemet! Ti nagy bátorságban élő leányzók, vegyétek fülcitekbe az én beszédemet! Nagyon sok esztendőkben megháborodtok ti bátorságban élők; mert elfogyatkozik a szüret, a takarás nem lészen. Rettenjetek meg, ti gazdag asszonyok! mozduljatok meg ti bátorságban élők! vessétek le ruháitokat, és mezitelenitsétek meg magatokat, és övedzétek bé derekaitokat gyászruhával; sirjatok a csecsért, a szép mezőkért, a termő szőlőtövekért. Az én népemnek földjén tövis és csipke nevekedik, sőt minden örömnek házaiban, az örvendező városban: mert a nagy paloták elhagyatnak, a városnak sokasága elpusztittatik, a tornyok és bástyák barlangok lésznek mind örökké, a vadaknak örömökre és a barmoknak legeltetésekre.» (Ezs. 32, 9—14.) A Damaskust és Samariát, Judea e két örök ellenségét nem rég ért szerencsétlenségek eléggé mutatták, mely sors vár a tizenkét törzsre, ha a ninivei király végre megunja az isten népének felkeléseit és komoly bosszúra gondol. Mészárlás, számkivetés, messze országokba való hurczolás volt akkor a keleti politika szokott eljárása. Júda sokkal többször látta szomszédjain, semhogy ne féljen a naptól, mikor magára is reá kerül a sor.

De Izrael még sem lehet egészen rossz, mert különben hogyan választotta volna népévé az Úr? «Szent mag» van benne, mely csak a számkivetésben, lelkifurdalás és gyötrelem közepett fog kicsirázni. Ha Jeruzsálemet föl is égetik, ha a templomot le is döntik, és ha Júda fogságba is kerül, ez mind csak muló megpróbáltatás; Isten meg akarja tisztítani Siont, fájdalom és vér által. Mikor betelik az itélet,

mely minden nemzetet, az erőseket és a gyöngéket egyaránt fog érni; mikor Júdából eltünik a bünös, a gonosztévő, a bálványimádó és a hamis próféta; mikor «Jahveh elmosandja a Sion leányinak undokságokat és a Jeruzsálem vérét kimosandja ő belőlök» (Ezs. 4, 3.); mikor «a maradék megtér, Jákob maradéka, az erős, hatalmas istenhez» (Ezs. 10, 21.), a bűnös Jeruzsálem romjaiból fel fog emelkedni a tökéletes Jeruzsálem és királyának dicsősége elterjed mindenüvé. «Lészen az az utolsó időkben, hogy minekutánna Jahveh házának hegye minden hegyeknek felette helyheztetik, és magasabb lészen minden halmoknál: minden pogányok arra gyüljenek. És sok népek elmenjenek, ezt mondván: Jertek el, menjünk fel Jahvehnek hegyére, a Jákob Istenének házába, hogy megtanítson minket az ő útaira, és járjunk az ő útaiban: mert Sionból megyen ki a törvény, és Jahveh beszéde Jérusálemből. Ki a Pogányok között itéletet tészen, és sok népeket megfedd; hogy az ő szablyájokból kapákat, és az ő dárdájokból sarlókat csináljanak, és egy nép más nép ellen fegyvert ne vonjon, se pedig többé hadakozást ne tanuljanak. Jákóbnak háza, no, járjunk Jahveh világosságában!» (Ezs. 2, 2—16.) Így szólt egy ismeretlen próféta, és az Ezékiást környező emberek közül alkalmasint nem egy osztozott érzelmeiben, mert Ezsaiás és Mikeás belevették szavait saját jóslataik közé. Nem volt már úgy, mint Ámósz idejében, mikor azt kiáltották, hogy «jaj azoknak, kik kivánják Jahveh napját . . . setétségnek, nem világosságnak napja az» (Ám. 5, 18.). Az örök boldogság, az új Júda bizonyos reménye szinte elviselhetővé tette a jelen nyomorúságainak látását.[91]

Ezékiás reformja sokkal gyorsabb és teljesebb volt, semhogy tartós lehetett volna. Mikor a tizenkét éves Manasse lépett trónra, a régi eszmék hivei jutottak vele hatalomra és visszaállították Jahveh kultuszát, ép olyannak, a minő Akház idejében volt. Mohón igyekeztek elrontani Ezékiás alkotásait és újra gyakorolni kezdték mindazt, a mit ő már megsemmisitettnek vélt. Ismét megnyitották a szent helyek kis templomait, felállították a bálványokat, újraültették az elpusztitott berkeket, «épitettek oltárokat az egész mennyei seregnek, az Úr házának mind a két pitvarában». Baalt és phœniciai Astartét imádták Sion hegyén; Hinnóm völgyében, hol Akház már föláldozta egy gyermekét, újra meggyuladt a máglya. «Manasse általvivé az ő fiját is a tüzön, és válogatást tőn az idők közt, és madárszó után jövendőle, és mind nézőt, mind varázslókat szerze; és sok gonosz dolgokat cselekedék Jahveh szemei előtt, hogy őtet haragra inditaná» (2 Kir.

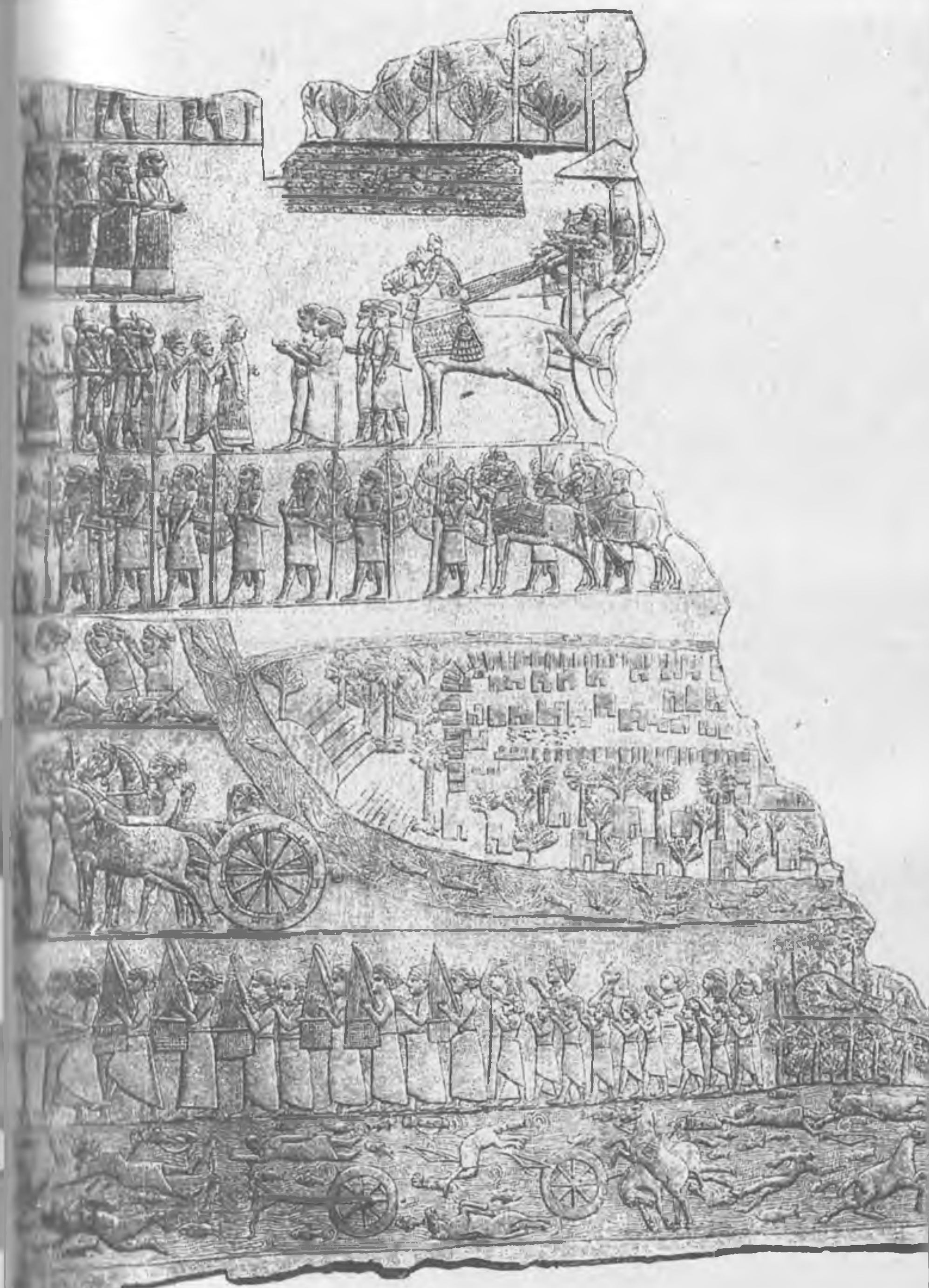
21, 1—9). Új dolgok voltak ezek Izráelben; de a régi kultusz híveinek legalább is oly törvényeseknek kellett tekinteniök, mint a milyenek Ezékiásnak Ezsaiás sugallatára véghez vitt reformjai. A nép legnagyobb része pártolta az újítást; csakhamar annyi isten lett, a hány város, és mikor növelték a szent helyek számát, azt hitték a régi dogma értelmében, hogy növelik a kötelékek számát is, melyek Jahveht az ő népükhöz fűzik. Ha Szennakherib idejében az egész ország elpusztult és csak Jeruzsálem maradt meg, ennek az volt az oka, hogy Ezékiás a vidéki szent helyeket megszüntette, és csak a templom állott egymaga. Jahveh mindenütt őrködött a népen, a hol oltára volt; de oltalma nem terjedt ki azon helyekre, a hol nem áldoztak neki. A reakczió a próféták és híveik részéről némi ellentállásra talált «Sok ártatlan vért is onta ki Manasse, annyira, hogy Jeruzsálem mindenfelé megtelnék vele» (2 Kir. 21, 16). Rabbinikus hagyományok szerint az öreg Ezsaiás az üldözés alatt veszett el: a király megunva tanácsait és átkait, kivájt fatörzsbe dugatta és ketté fűrészeltette. A vallásos dolgokba merült fejedelem nem sok gondot okozott Assyriának; Szennakherib nagy ellenségének fia világ életében Assúrbanipal alázatos hűbérese maradt és ezért békén halhatott meg trónján (640).[92]

Ámon uralkodása csak folytatása volt Manasse uralkodásának. Bűntettel végződött: Ámont 638-ban meggyilkolták és utóda egy nyolcz éves gyermek, Józsiás lett. A reformpárt kerítette hatalmába. A próféták eddig is még mindig szabadon hirdették Ezsaiás tanításait, ha nem is annyi tehetséggel. Akár ismert húrokat pengettek, mint Zophoniás, Júda romlását, Sion új dicsőségét és az örök békét prédikálva, akár diadalmasan jósolták Ninive pusztulását, mint Náhum, szavaiknak és irataiknak mindig csak az a czélja volt, hogy mélyen véssék a nép lelkébe Jahveh eszméjét és csak őt imádtassák. «Boszuálló Jahveh, boszuálló, Jahveh és buzgó haragú; boszút áll Jahveh az ő ellenségin, és megtartja haragját az ő ellenségei ellen. Jahveh nagy tűrhető és nagy hatalmú, ki a bűnt büntetés nélkül semmiképen nem hagyja: Jahveh úta nagy szélvészben és forgószélben vagyon, és a felhők az ő lábainak porok. Ki a tengert megfeddi és megszáraztja azt és minden folyóvizeket megszáraszt, a Básán és a Kármel megerőtelenül, és a Libánusnak virága meghervad. A hegyek megrendülnek ő előtte, és a halmok megszakadoznak; a föld ég az ő színe előtt, e földnek kereksége is, és mindazok, kik azon laknak. Az ő haragja előtt ki állhat meg? és kicsoda állhatja meg az ő haragjának búsulá-

sát? Az ő búsulása kiomol, mint a tűz, a kősziklák megrepedeznek ő előtte» (Náh. 1—6). A makacsság, melylyel a próféták ugyanazon fenyegetéseket nemzedékről-nemzedékre ismételték, legjobban mutatja, minő sikertelen volt tanításuk. Az Úr félelme nem tartotta vissza se Manassét, se Ámont; az istenek Jahvehval együtt részesültek a nép és a nagyok hódolatában, sőt őket talán nagyobb tisztelet környezte. A hol a prédikáczió és prófétaság nem használt, Józsiás papjai megkisértették: hátha az istenitisztelet megújitása foganatosabb lesz.

Józsiás uralkodásának tizennyolczadik évében (623) elküldte Sáfánt, Aczaljahunak, a Mesullam fiának fiát Jahveh házához, hogy Hilkija főpappal számláltassa meg a templom ajtajában gyüjtött és az épület fentartására szolgáló pénzt. Mikor ez megtörtént, Hilkija azt mondta: «a törvénykönyvet megtaláltam Jahveh házában», és odaadta a könyvet Sáfánnak, ki elolvasta azt. Az iródiák visszatérve a királyhoz, jelentést tett neki: «a te szolgáid egybe szedék a pénzt, mely a házban találtatott és adták azt Jahveh házában munkálkodók pallérainak kezébe»; és megmondta a királynak: «Egy könyvet ada nekem Hilkija pap», és elolvasta a király előtt. Mikor Józsiás hallotta a törvény könyvének beszédit, megszakgatta ruháit és elküldte Hilkiát, Sáfánt és más királyi tiszteket, tanácsot kérdeni az Úrtól ő érette és a népért. Hulda próféta asszony, ki Jeruzsálemben lakott a második részen, ezt felelte nekik az Úr nevében: «Ímé én veszedelmet hozok e helyre és e helyen lakozókra, mind a könyvnek beszédei szerint, melyet olvasa a Júda Királya; Azért hogy elhagytak engemet, és idegen isteneknek áldoztak jóillattal, hogy engemet haragra inditanának minden ő kezeknek csinálmányaival: és felgerjedett az én haragom e hely ellen, meg sem oltatik. A Júda Királyának pedig, ki elküldött titeket, hogy tanácsot kérdjetek Jahvehtól, ezt mondjátok: Ezt mondja Jahveh az Izráelnek Istene: Mivelhogy e beszédeket hallottad. És mivelhogy meglágyult a te szived, és megaláztad magadat Jahveh előtt hallván azokat, melyeket szólék e hely ellen és e helyen lakozók ellen, hogy megpusztulna és átokban lenne; és megszakgatád a te ruháidat és sirál előttem: Azért én is meghallgattalak, azt mondja az Úr. Annak okáért imé én takaritlak téged a te atyáidhoz és a te koporsódba békességgel visznek téged és meg nem látják a te szemeid azt a nagy veszedelmet, melyet én e helyre hozok.» Ekkor a király összehivta Júda és Jeruzsálem sejkjeit, aztán fölment a templomba és vele az egész nép, a papok, a próféták és jelenlétökben fölolvasták a szövetség könyvének igéit (2. Kir. 22—23).

Tudjuk, mit értenek a keletiek azon, mikor azt hallják, hogy valamely könyvet fedeztek fel a templomban; ez a phrasis egyszerűen azt jelenti, hogy a szerző nagyobb tekintélyt adandó művének, azt az istent pártfogás alá helyezte, vagy eredetét felsőbb sugalmazásnak szeretné tulajdoníttatni. Az egyiptomi papok a Halottak könyvének legnagyobb becsben tartott fejezeteit és tudományos irodalmuk legfontosabb műveit mind így kapták. A Törvénykönyv ismeretlen szerzője Izráel messze multjában kereste meg a vezért, kiről a hagyomány azt mondta, hogy a zsidóságot kiszabadította az egyiptomi fogságból; az állította, hogy Mózes, mikor már Gileád kezébe került és érezte halálát, könyvbe foglalta a törvényeket és parancsolatokat, melyeket az Úr a zsidók számára neki mondott. E könyvben a prófétáktól már oly rég hirdetett eszmék hatalmas és élénk nyelven fejeződnek ki. Először is az egy isten eszméje szólal meg: «Én vagyok a Jahveh te Istened; ki kihoztalak téged Egyiptomnak földéből, a szolgálatnak házából. Ne legyenek néked idegen isteneid én előttem. Ne csinálj magadnak semmi faragott képet, vagy valami hasonlatosságot azok közül, melyek vagy fenn az égben vagynak, vagy a melyek a földön vagynak, vagy a melyek a föld alatt a vizben vagynak. Ne hajtsd meg magadat előttök, és ne tiszteljed azokat: Mert én vagyok Jahveh a te Istened, bosszúálló erős Isten, ki meglátogatom az atyáknak hamisságokat a fiakban, harmad és negyed nemzetségig, azokban, a kik engem gyűlölnek: És ki irgalmasságot cselekeszem ezeriglen azokkal, a kik engem szeretnek, és az én parancsolatimat megtartják» (5. Móz. 6—10). Ezt az egy istent kell tisztelni. Az idegen isteneknek szentelt templomokat irgalmatlanul le kell rombolni; «ha te közötted jövendőmondó, vagy álomlátó támadand, és jegyet vagy természet ellen való csudát adand néked; hogyha titkon inditand téged a te atyádfia, a te anyádnak fija, vagy fijad, vagy leányod, vagy feleséged, ki a te kebeledben vagyon, vagy barátod, kit nem különben szeretsz mint lelkedet, ezt mondván: Jer, menjünk el és tiszteljünk idegen isteneket, kiket nem esmértél sem te, sem a te atyáid! . . . Ne engedj néki, és ne hallgassad őtet; ne kedvezzen a te szemed néki, ne kedvezz néki, és el ne rejtsed őtet; Hanem megölvén megöljed őtet: a te kezed legyen első rajta, hogy megöljed őtet, annakutánna mind az egész népnek keze» (5. Móz. 13, 1—13). És még az isteni tiszteletet sem szabad végezni bárhol, vagy a bálványoknak kedves helyeken, hanem csakis azon a helyen, melyet Jahveh maga választott nevének dicsőségére, vagyis Jeruzsálemben. Az új törvények egy részének az a feladata, hogy ren-

Nagy Képes Világtörténet. I.

ASZURBANIPAL HADJÁRATA TEUMMAN, SUSA KIRÁLYA ELLEN.

Dombormű a kojundsiki palotából. British-Museum.

dezze a zsidó község különféle tagjainak egymáshoz való viszonyát. A király lehetőleg emelkedjék a papi méltóság ideálja felé: ne helyezze nagyságát szekerek, lovak és asszonyok birásába, de olvassa mindennap istennek törvényét és elmélkedjék rajta. Háborúban ne vitézeiben és saját bátorságába vesse bizodalmát, hanem Jahveh segítségébe; mindig és mindenütt kérjen tanácsot a paptól, ki közvetítő a földi seregek és a seregek Ura között. A törvény a szegényeket, az özvegyeket, a rabszolgákat az isten oltalma alá helyezi; minden zsidó, ki zsidónak rabszolgájává lett, hat esztendő mulva visszanyeri szabadságát és gazdájától egy kis ellátást kap, melyből elélhet egy darabig. Ehhez járulnak a jó igazságszolgáltatást biztositó és a pörpatvarnak, magán boszúnak elejét vevő szabályok; ezek nem is annyira törvények, mint a becsületes ember kötelességeire buzditó intelmek.

Az isteni tiszteletet illető rendeletek még nem olyan aprólékosok és szőrszálhasogatók, mint a későbbi zsidó törvények. A szabály természetesen ragaszkodik ahhoz, hogy az isteni tisztelet egyetlen egy templomban történjék; de a templomból nem csinál afféle nagy mészárszéket, melyet egy kiváltságos kaszta kezel. Nagy ünnep csak három van; a legfőbbiket, a Husvétot, Abibban ünnepelték a kalászok havában és megszokták, hogy az Egyiptomból való kivonulás emlékezetének tekintsék; de a másik kettő, a vetések ünnepe és a takarás ünnepe (sátoros ünnep) egyszerűen az évszakokkal függött össze. Az első hat héttel az aratás kezdete előtt volt, a második takarás után. A pap megkapja a maga részét az áldozatokból és az évenkint való vagy harmadéves dézsmából, melyet a törvényhozó a gabonára, a borra és a barmok első vemhére vetett ki, s melyből családi ünnepfélét ültek a szent helyen. A pap tehát egy sorban áll isten szegényeivel, az özvegygyel, az árvával, az idegennel és hatalma alig nagyobb, mint a monarchia legelső korszakában volt. Mind az esetekben, melyekről a törvény nem gondoskodik, a próféta kötelessége a népet vezetni. »Prófétát támasztok nékik az ő atytyokfiai közül mint tégedet, és az én igémet adom annak szájába, és megmond nékik mindeneket, a melyeket parancsolandok néki. És valaki nem hallgatandja az én beszédimet, melyeket az én nevemben szóland, én megkeresem azon! De az a Próféta, a ki kevélyen cselekedendik és szóland oly igét, melyet nem parancsoltam néki az én nevemben szólani, és a ki szóland idegen isteneknek nevében: meghaljon az a Próféta. Ha pedig mondandod a te szívedben: Miképen esmérhetjük meg az igét, melyet Jahveh nem mondott légyen? Mikor szóland a

Próféta Jahveh nevében, és be nem teljesedik, az a dolog, és meg nem lészen; ez a beszéd, melyet Jahveh nem szólott, hanem kevélységből mondotta azt a Próféta: Ne félj azért attól» (5 Móz., 18, 18—22).[93]

Az ugynevezett Mózesi törvénykönyv még megvan, legalább fő részeiben. Később betoldozták abba, a mit ma Deuteronomiumnak hívnak, és melynek törvényhozó részét teszi. Mikor Józsiás elolvasta a könyvet, «megállapodék az oszlop mellett, és kötést tőn Jahveh előtt, hogy ők Jahveht akarnák követni; és az ő parancsolatát, bizonyságtételeit és végezéseit teljes szívből és lélekből megőrizni, és beteljesiteni a szövetségnek beszédeit, melyek meg vágynak irva abban a könyvben». (2 Kir., 23. 3). Az uj törvény szerzője codexének végén még egyszer azon a fenyegető hangon szól, melyet a próféták használtak Júdával szemben. «Ha nem engedendesz Jahveh a te Istened beszédének, hogy megőrizzed és megtartsad minden parancsolatit és rendeléseit, melyeket én parancsolok ma néked: reád jőnek mind ez átkok, és megkörnyékeznek téged. Átkozott lészesz a városban és átkozott a mezőben. Átkozott lészen a te kosarad, és a te kenyeres edényed. Átkozott lészen a te méhednek gyümölcse, és a te földednek gyümölcse, a te teheneidnek fajzásek, és a te juhaidnak nyájok. És lesznek a te egeid, melyek vagynak fejed felett, olyanok mint az ércz, és a föld, mely te alattad vagyon, mint a vas. Jahveh az eső helyében a te földedre ád port és hamvat: az égből száll reád mind addig, mig teljességgel elveszendesz. Feleséget jegyzesz magadnak, és más férjfiú hál azzal: házat épitesz és nem lakol benne: szőlőt ültetsz, és nem veszed annak hasznát. A te fijaid és leányaid adattatnak más népnek, és a te szemeid látni fogják és megepednek azok miatt egész napon, és nem lészen erősség a te kezedben. És körülvészen téged minden városaidban, miglen leomolnak a te magas és erős kőfalaid, melyekben bizol, minden te földedben; körülvészen, mondom, téged minden városaidban és minden földedben, melyet Jahveh a te Istened adott néked. És megeszed a te méhednek gyümölcsét, a te fijaidnak és leányaidnak husokat, melyeket Jahveh a te Istened adott néked, a megszálláskor és a megszorításkor, melylyel a te ellenséged téged megszorongat... És elhint téged Jahveh minden népek közé a földnek egyik végétől fogva a földnek másik végéig: és tisztelni fogsz ott idegen isteneket, kiket sem te nem esmértél, sem a te atyáid, fát és követ. A pogányok között is nem nyugszol meg, és nem lészen lábad talpának nyugodalma: mert ád ott Jahveh néked rettegő szívet, és szemeidnek fogyatkozását, és lel-

kednek keserűségét. És lészen a te életed kétséges előtted; és rettegni fogsz éjjel és nappal, és életedet nem hiszed. Reggel azt mondod: Ki tudja, ha estvét érjük? és estve azt mondod: ki tudja, ha reggelt érjük? a te szivednek rettegése miatt, melylyel rettegsz, és a te szemeidnek látása miatt, melyet látandasz» (5 Móz., 28). A kimmériak még nem is oly régi betörése megfélemlitette a lelkeket: a nép megalázkodott, s elkezdődött a pogányok és a régi vallás követőinek üldözése. A bálványokat lerontották, a szent helyeket bemocskolták, Baál papjait saját oltáraik mellett ölték meg. Mikor minden megtörtént, Józsiás megparancsolta a népnek: «Szerezzétek meg a Peszakh-ünnepet Jahvehnek a ti Istenteknek, a mint meg vagyon irva e szövetségnek könyvében. Mert nem szereztetett vala olyan Peszakh a Biráknak idejektől fogva, kik az Izraelt itélték, sem pedig az Izráel és a Júda Királyainak minden idejekben. Jósiás Királynak pedig tizennyolczadik esztendejében szerezteték ez a Peszakh Jahvehnak Jéruzsálemben» (2 Kir., 22—23).[94]

Média és az iráni vándorlások.

Assyria keleti vidéke természetes alakulása szerint két részre oszlik: az egyik a hegység, mely a Tigris medenczéjét elválasztja a Kaspi tengertől, a másik a rónaság, mely délnek az Indiai-Oczeán, keletnek Helmend felé terjed. A hegyes vidék mellett van az a háromszögletű-forma fennsik, mely szélein emelkedett, közepén vájt; a fenekén összegyülő vizek észak-észak-nyugatról dél-dél-kelet felé fekvő tavat (ma Urumije tó) alkotnak, mely, mint a Holt-tenger is, az Oczeán szine alatt van, és olyan sós, hogy semmi hal meg nem élhet benne. E fensiktól nyugatnak nyulik az Elburz-hegység és a Kaspi-tenger déli partját szegélyezve, messze, a Hindu-Kussal egyesül. Egyik gulaalakú csucsa, a Demavend; huszezer lábnyira emelkedik és állitólag a vidék legmagasabb hegye. A másik oldalon öt-hat egyenközü hegyláncz húzódik, melyeket a görög és római földrajzirók Khoatras és Zagrios néven ismertek. Észak-észak-keletről dél-dél-kelet felé nyulnak és mély szakadékokkal, hegyi folyókkal, meredek ormokkal és termékeny völgyekkel teljes vidékök Assyria és Élam felé nyulik. Vizeik a Tigrisbe szakadnak. E természetes határok mögött emelkedik az enyhén hullámos nagy fensik, melyet számos viz öntöz és sok nép lakik. Beljebb azonban a viz egyre gyérül és megjelenik a puszta. A föld, bár nem vetekedhetik se Egyiptommal, se Khaldeával, gazdag. A hegységek-

ben sok a réz, a vas, az ólom, akad arany és ezüst is, és bőven található többféle fehér és szines márványt, drágaköveket, sőt az ókorban volt ott lapis lazuli is. A hegyek itt-ott kopárok, de van rajtuk sok fenyő, tölgy, nyárfa, keleti platán, diófa és füzfa erdő is. A Zagrios oldalai és az Urumije tó partjai valóságos gyümölcsös kertek; bőven terem ott alma, körte, birsalma, cseresznye, őszi baraczk, olajbogyó. A fensik szegényebb és kevésbbé tetszetős; csak a folyók és a mocsarak mellett van egy kevés fa; azokon a vidékeken, a hol nincs hiány a vizben, gabona, zab, árpa és mindenféle vetemény terem. A legfélelmesebb fenevadak: az oroszlán, a tigris, a leopárd, a medve mellett sok házi vagy megszeliditésre alkalmas állat élt ott: vadszamár, bivaly, kecske, kutya, dromedár és kétpúpu teve (melyet akkor Assyriában és Egyiptomban alig ismertek), továbbá több lófaj, melyek közül a nisæai különösen hires volt szépségéről, szivósságáról és gyorsaságáról. Az első assyr hóditók, Tugultininip és I. Tugultipalesarra nem merték áthágni a gátat, melyet a Zagros és Khoatras vetett eléjük. Erejöket csak a Tigris és az iráni fensik között mozgolódó félig czivilizált törzsek érezték; és ha a hóditók néha tovább is hatoltak, véletlenségből és foglalás komoly reménye nélkül tették. Assurnazilpált sokkal jobban elfoglalta Syria és Örményország, semhogy a birodalmától keletreeső vidékeken kalandozzék. Salmanaszar alkalmasint már egész addig hatolt, a hol később Ekbatana épült; és fia Samsiramán háromszor oly messze járt keleten, hogy nyilván érintkezett a médek népével.[96]

Ekbatánai oroszlán.

A médek fajnéven árjáknak nevezték magokat. Krisztus előtt öt századdal hat törzsre oszlottak, ezek voltak, Herodotos szerint a búzok, a paretacének, a strukhátok, az arizanték, a búdok és a mágusok. Homályosan megőrizték ama kor emlékét, mikor fajokbeli több néppel együtt kalandoztak az Airyaném-Váedsóban (az ‚árják hazájában') az Oxus és a Jaxartes partjain. A vélök élő törzsek egy része dél felé vonult, az Indus és folyóinak völgyébe. Mások mivelni kezdték Margu és Hvarazmi (Merv és Kharizm) termékeny oázait. A szakák, kiket a görögök skythéknak neveztek, tovább folytatták őseik nomád életét a pusztában. A médek és a perzsák felhágtak Irán

fensikjára és ott szükségeiknek megfelelő földet igyekeztek hóditani. A perzsák délnyugatnak tartva, csak Élam keleti határán állapodtak meg, egy hegyes vidéken, mely attól fogva nevöket viselte. A médek lassan nyugat felé vonultak a Kaspi tengert szegő hegyek mentén. Sokkal később, az Aveszta irói azzal kérkedtek, hogy ismerik e hosszú út nyomait. Azt mesélték, hogy az árják, mielőtt letelepedtek volna Irán földjén, soká laktak olyan vidékeken, melyet Ahuramazdá, a jótékony isten teremtett számukra, de a honnan a gonosz Angrómainiusz mesterkedései mindig kiüzték őket. A hideg miatt kénytelenek voltak kivonulni az ‚árják hazájából‘, és Szughdába (Sogdiana) és Múruba (Margiána) vándorolni. A polgárháboruk és a szomszéd nomádok innen is kizavarták őket; kelet felé fordultak hát, Bákhdihba (Bactriana), aztán délkeletnek Niszájába.[96] Innen az iráni fensikra mentek föl Harójun (Ariana) át és Vaékereta-Duhzakán (a mai Szeisztán) át jöttek le. Itt több nemzettestre szakadtak. Ezek közül némelyek átvonultak Harakaitin (Arachosia) és Haétumaton (?) Heptahenduba (a mai Pendsáb); mások nyugat felé Urván, Khnentá-Vehrkanán (Hyrcania), Rhágán, Csakrán keresztül a Varena országig és a Kaspi-tenger nyugati partjáig hatoltak. Az iránіak ázsiai vándorlásaival úgy vagyunk, mint a zsidók pusztabeli utjával; csak az indulás és az érkezés pontját ismerjük, egyebet nem.

A médek nyomról-nyomra hóditották meg uj hazájukat. A történet nem tudja, mily harczokat vivtak az ország régi urai ellen, de a perzsa hagyományok egész a középkorig megőrizték e harczok és hőseik mesés emlékezetét. A perzsák már az ókorban sem akarták elismerni, hogy egy az ő fajukhoz tartozó nép oly csekély szerepet játszhatott a világ történetében; hősi regényt költöttek hát e kor története gyanánt, melyet knidosi Ktesias följegyzett. Ez a történetiró 788 tájára helyezi Arbakes forradalmát, Ninive megvételét és a nagy méd birodalom alapitását, mely szakadatlanul tart Kyrosig. Minthogy a királyok nevét és uralkodásuk éveit nem tudta senki, Ktesias egy egész dynastiát koholt. Az assyr emlékekből kitünik ez a hamisitás. Mikor II. Tiglatfalaszár betört Médiába, azon években, melyek az állitólagos Mandaukas uralkodásának felelnek meg, az ország számos független fejedelem alatt élt, kik mind a maguk tartományát kormányozták és nem függtek senkitől. Az assyr hóditó az iráni fensikon sikeresen zsákmányolt. Husz év mulva, 713 felé, Szargon tört be nagy sereg élén, a legtöbb várost Assyriához csatolta és több erősséget épitett, engedelmességre tanitani a legyőzötteket. Az assyr poli-

tikához híven médeket szállitott birodalmának nyugati tartományaiba, Médiát pedig syriai gyarmatokkal árasztotta el; így a samariai zsidók egy részét az árja népek közé számüzte.[97] Adó gyanánt minden esztendőben niseai csődöröket követelt. Király gyanánt uralkodott az ország fejedelmein, kikről meglehetős keveset tudunk. Szennakherib úgy a hogy megtartotta a főuralmat; Aszarhaddon 671-ben ujra Paretakeneig hatolt, melyet a világ keleti végének nevez. Fél századig Médiának legalább is fele a ninivei királyok kezében maradt. Ezek igen büszkélkedtek e győzelmekben és gondosan jegyeztettek föl minden legkisebb sikert, a mit a «hatalmas médeken» kivívniok sikerült.

Ezeknek nemzeti hagyományai viszont dicsőség korszakává alakitották át a szolgaság idejét. A perzsák azt beszélték Herodotosnak, hogy 708 felé, vagyis ép akkor, mikor Szargon begyarmatosította az ország egy részét, a Médiában szétszórt törzsek egy nemzettestté egyesültek és az elszigetelt fejedelemségeket egy királysággá olvasztották össze. «Volt a médek között egy Deiokes nevü bölcs ember, Phraortes fia. Ez a Deiokes, kedvelvén a hatalmat, a következőket cselekedte: A médek falvakban éltek; ő a maga falvában már régtől a legtiszteltebb emberek közé tartozott és mindjobban az igazságszolgáltatás felé fordította figyelmét; ép akkor cselekedett így, mikor egész Médiában nagy volt a rendetlenség, mert tudta, mily nagy ellensége az igazságtalanság az igaznak. A falujabeli népek látván ezt, birájoknak választották őt és ő igazságos volt. Polgártársai annyira magasztalták őt, hogy a többi falvak lakói, kiket gyakran sujtottak igazságtalan itéletek, meghallván, hogy Deiokes az egyetlen, ki igazság szerint itél, mind Deiokeshez siettek és végre már nem is fordultak máshoz. Mikor a pereskedő felek száma igazságos itéleteinek hirével egyre nőtt, Deiokes látta, hogy minden ő rajta nyugszik és nem akart többé o t ülni, a hol addig igazságot szolgáltatott, és azt mondta, hogy nem akar többé itélkezni; mert nem hanyagolhatja el saját ügyeit a másoké miatt. A rablás és a rendetlenség ennekutána oly gyakori lett mindenfelé, hogy a médek összegyültek tanácskozni, mitévők legyenek. Én azt hiszem, hogy a Deiokes barátai többet beszéltek valamennyinél: «Az ilyen állapotú országban nem lakhatunk tovább. Tegyünk meg hát valakit közülünk királynak, és az ország kormányzása jó leszen, mi pedig visszatérünk dolgainkhoz, és nem fog örökös zavarok között az igazságtalanság zaklatni.» Igy beszélvén, megegyeztek, hogy királyt akarnak. «És legottan meghányták-vetették, hogy kit válasszanak királynak. Deiokest emlegette és dicsérte mindenki,

végre meg is egyeztek abban, hogy ő legyen a király.» (Herodotos, I, 96—98.) Deiokes, mihelyt hatalomra jutott, nagy palotát épitett és királyi testörséggel vette magát körül. Aztán megparancsolta alattvalóinak, hogy költözzenek ki falvaikból és az ő közelében egy nagy fővárosban egyesüljenek. «Az engedelmes médek megépitették ezt a rengeteg nagy és jól megerősitett várost, melynek neve Ekbatana lett. Falai olyanok, hogy minden bástya csak csipkézetével magasabb az alsó falnál. A dombos hely kedvezett ez elrendezésnek. Összesen hét fal volt; a legbelső mögött a király palotája és kincses háza. A legnagyobb fal kerülete körülbelöl egyenlő Athenæ kerületével. Az első fal csipkézete fehér, a másodiké fekete, a harmadiké biborszínü, a negyedike kék, az ötödiké narancsszínü. A két legbelső fal csipkézete aranyos és ezüstös. Deiokes mindezeket az erősségeket a maga és palotája részére épitette. A népnek megparancsolta, hogy a fellegváron kivül lakjék. Mikor a város felépült, Deiokes akként rendelkezett, hogy a király elé járulnia senkinek sem szabad, minden ügyet bizonyos tisztek közvetitésével kell az uralkodó elé terjeszteni, mert illetlenség lenne szemébe nézni, nevetni vagy köpni előtte. Ez a szertartás arra való volt, hogy Deiokes kortársainak, kik vele együtt nöttek fel és mind születés, mind tehetség dolgában vetekedtek vele, ne legyen alkalmok látásán boszankodni és ellene fondorkodni. Azt gondolta, hogy ha láthatatlanná válik, alattvalói végre valamely az övéktől különböző természetű lénynek fogják őt tekinteni.» (Herodotos, I. 98—99.)

Deiokes alakja, úgy a mint Herodotos rajzolja, nem történeti; de nevét megtalálták az emlékeken. Szargon 713-ban meghóditotta Bit-Dajakku országot, melyet királyáról neveztek igy. Dajakku nyilván azonegy Deiokessel, csakhogy Dajakku és Deiokes között nagy különbség van: Dajakku világ életében Médiának egy csekély kis királya volt, Deiokes pedig birodalom alapitó. Deiokest és ötvenhárom esztendőre terjedő uralkodását tehát puszta költeménynek kell tekintenünk, mely mese az árja népek hiúságának kellemes volt, a történettudomány előtt azonban meg nem állhat. Szargon, Szennakherib, Aszarhaddon alatt, vagyis abban a félszázadban, melyet a legenda nagylelküen Deiokesnek ajándékoz (708—655), Média apró és nagyrészt Assyriának adót fizető kis fejedelemségekre szakadt.[98]

Az iráni vallás: Zoroaster; a mágusok.

A médek és a perzsák vallása a régi árja népek kultuszából ered. Ezt a kultuszt részben az indiai szent könyvekből ismerjük. Elcinte azonosok voltak a szertartások, a hiedelmek, a fogalmakra alkalmazott istenségek nevei; aztán kezdetben csekély, később nagyobb eltérések mutatkoztak, míg végre meg lett az ellentmondó dogmák két rendszere. Míg az indiai vallások valamennyi istenöket egy nagyobb istenhez, a mindenség urához, a világ teremtőjéhez akarták csatolni, a perzsa vallás szembeállított két ellenséges hatalmat, a jó és a rossz istenségét, és megalkotta belőlük a dualista vallást. Alig tudunk valamit ama fejlődésről, melyen az iráni kultusznak át kellett esnie, mielőtt a szent könyvekből ismert legrégibb alakját felöltötte. Némelyek szerint a mazdeizmus Baktriában keletkezett, mások szerint csak Médiában fejlődött ki.[39] Később egy embernek tulajdonították, a mi századok müve volt: a nemzeti legendák Zarathustra (Zoroaster) prófétában dicsőitik az igaz vallás megalapítóját. Ezt az alakot a classikus ókornak csaknem minden irója a mesés régiség legmesszebb idejébe helyezi. Hermippos és Eudoxos szerint hat-hét ezer évvel élt Nagy Sándor halála előtt; Plinius azt mondja, hogy Mózest ezer esztendővel előzte meg, és lydiai Xanthos azt állítja, hogy halála és Xerxes betörése között hatszáz év telt el. A legrégibb hagyomány szerint Rághában, Médiában, vagy Atropaténéban született. Az iráni faj legelső korában élt, az időben, mikor a törzsek még Baktriában tanyáztak. Királyi vérségből való volt és isten már születése előtt a világ átalakítására választotta ki. Gyermeksége és ifjúsága a démonokkal való szüntelen harczokban telt el; mindig ő győzött és minden megpróbáltatásból tökéletesebben került ki. Harmincz éves korában egy Vóhumanó nevü felsőbb lélek jelent meg előtte és Ahuramazdá elé vezette. Felhívták, hogy intézzen kérdést az istenhez és ő azt kérdezte: «melyik a földön levő teremtések legjobbika.» Azt a választ kapta, hogy az emberek között az a legkiválóbb, a kinek a szive tiszta. Ezután meg akarta tudni minden angyal nevét és dolgát, a rosz istenség természetét és tulajdonságait. Tüzhegyen ment át, felvágatta testét és mellébe olvadt érczet öntetett, de nem történt semmi baja. Ennekutána isten kezéből átvette az Avestát, a törvény könyvét és visszatért a földre. Balkhba ment, Viztászpához, Aurvatászpa fiához, ki akkor Baktrián uralkodott, és

vitatkozásra hívta ki az udvar tudósait. Három napig próbálták őt legyőzni és megtéveszteni, harminczan jobbkézt, harminczan balkézt. Mikor aztán megvallották vereségöket, Zoroaster kijelentette, hogy ő istentől jön, és olvasni kezdte az Avesztát a király előtt. A bölcsek üldözték, varázslósággal és istentelenséggel vádolták, de ő diadalmaskodott rajtuk ékesszólásával és tudásával. Viztászpa feleségestül, fiastul hitt benne és a nép legnagyobb része követte ezt a példát. A legenda azt mondja, hogy még sokáig élt és szentségéért mindenki tisztelte. Némelyek szerint villám sujtotta agyon, mások szerint Balkhban egy turáni vitéz ölte meg. Sokat találgatták, történelmi alak-é, vagy csak a történetbe tévedt regehős. Ezt a kérdést nem lehet határozottan eldönteni; csak annyit mondhatunk, hogy Zoroasterról, ha csakugyan élt, nem tudunk egyebet a nevénél.[100]

Kezdetben az iránjak főistene «az ég egész kereksége» volt, «a legerősebb isten, mert az ő ruhája az ég erős boltozata». Teste világosság, «hatalmas és végtelen», szeme a nap. Később, bár nem vesztette el teljesen eredeti természetét, mindjobban elvonttá vált és csaknem teljesen elszakadt az anyagtól. Neve Ahuramazdá (Ormuzd), «a mindentudó» volt, a mindenek fölött bölcs, «a fényes, a tündöklő, az igen nagy és igen jó, az igen tökéletes és igen munkás, az igen értelmes és igen szép.» Nem teremtődött, de ő teremtett mindent igéjével. És teremtése nem olyan, mint számos más kosmogonia: a már előbb megvolt elemek működésre inditása; ő igéjével mindent a semmiből szerzett elő, szellemet és anyagot egyaránt. Kezdettől fogva maga mellé vett a világ kormányzásában való segitő gyanánt hat felsőbb rendü géniust, kiknek neve Amesaszpentas (Amsaszpands), «a halhatatlan jótévők»; közöttük van Vóhumanó, «a jó lélek», Asavahiszta, «az igen tiszta», Khsathravairija, «a kivánatos királyság», Szpenta ármaiti, «a tökéletes bölcseség», Haurvatát, az egészség, Ameretát, a halhatatlanság. Fényből valók ők is, mint azok, kinek csak megsokasodásai; «mind a hétnek azonegy a gondolata, azonegy a beszéde, azonegy a cselekedete, azonegy az atyja, azonegy az Ura.» Az Amesaszpenták alatt vannak a Jazaták (Izedek), kik a mindenségben ezrivel ügyelnek, hogy a világ fennálljon és szervei rendesen működjenek. Közülök való a «szép legelőjü», az őrző Mithra, «ki az égi Jazaták elseje, és elébb kél föl a Hara hegyen, mint a sebes paripákon vágtató nap, ki első árasztja el aranyos pompában a szép ormokat, és jótékony szemével lepillant az árják hazájára»; közülök való a szél, Vaju, «a nagyok nagyja, az erősek erőse,

az aranypánczélú isten», ki összegyűjti a vihart és a demon ellen veti; közülök a víz, a tűz, a levegő és a csillagok különféle géniuszai.[101] Közel vannak hozzájuk a Fravasik (Frohasok vagy Ferouerek). A Fravasi «isteni typusa minden értelmes lénynek, az ő *eszméje* Ormazd gondolatában.» Minden embernek, minden született vagy születendő teremtésnek, minden Jazatának, söt magának Ahuramazdának is megvolt a maga Fravasija, ki őrizte és gondoskodott föntartásáról. Az ember halála után a Fravasik az égben maradtak és ott független lelkekké váltak, annyival hatalmasabbak, amennyivel a földön őrizetökre bizott teremtések tiszták és jók voltak. Az év utolsó tíz napjában végig koborolták a városokat: «Ki akar bennünket tisztelni? Ki áldoz nekünk? Ki gondol reánk és ki üdvözöl bennünket? Ki fogad hússal, tiszta ruhával és imádsággal?» És megáldják az embert, a ki kérésökre hallgat. «Legyen házában sok állat és ember; sebes ló, erős szekér és olyan férfiú, ki tud istenhez imádkozni és gyülekezet feje lenni.»

Ahuramazdá alkotta a világot, és jóvá akarta alkotni. A teremtés azonban csak az ellenséges erők egyensúlya által állhat fönt. Ez ellentett erők sugalták az irániakba azt a gondolatot, hogy két ellenisten mozgatja őket; az egyik jó és hasznos, a másik rossz és kártékony. Ez a rossz istenség nem egyaránt öröktől fogva való a jóval; a meddig Ahuramazdá nem teremtette meg a világot, nem volt rossz sem; de az nap, mikor a teremtés munkájában a növekedő szellem (Szpentamainiusz) a semmiből megalkotta az anyagot és fölébresztette az erőket, melyek az anyagot kormányozák, akcziójukból és reakcziójukból, a teremtő akarata ellenére, támadt a gonosz géniusz, kinek neve az emberek nyelvén Angrómainiusz (Ahriman), a romlás és gyötrelem szelleme. Ahuramazdá mindabban jelentkezik, a mi hasznos és szép: a világosságban, az igazságban, az erényben; Angrómainiusz eleme a kártékony és rút: a sötétség, a bűn, a vétek. A mindenség harmoniájának megrontására való vágyás teremtővé tette ezt a gonoszt. A hat Amesaszpentának ellenébe helyezett hat, erő dolgában egyenlő lelket; ezek: Akómanó, «a rosz gondolat», Andra, a pusztító tűz, ki bánattal és bűnnel akarja elárasztani a világot, Szauru, «a halál nyila», ki a királyokat zsarnokságra, az embereket tolvajlásra és gyilkosságra ösztönzi, Náonghaithia, Tauru és Zairi. Ahriman a Jazaták ellen küldte a Daévákat (deveket) vagy Démonokat, kik szüntelenül ostromolják a természetet és ellene szegülnek rendjének. A teremtés pillanatában, mikor Ahuramazdá megalkotta a világossá-

got, az embert és mindent, a mi jó ezen a földön van, Ahriman felidézte a sötétségből a kártékony állatokat és növényeket; és irigykedvén az emberre, azon ügyekezett, hogy elbuktassa. Zoroaster eljövetele előtt ezek a teremtmények (a hímjének, Jatu, a nőjének Pairika, Péri a neve) szabadon forogtak az emberekkel és szövetkeztek velük. Zoroaster megsemmisítette testöket és megparancsolta nekik, hogy csak állat alakjában mutatkozhassanak; hatalmuk azonban csak az idő végén fog megtörni. Ekkor három Zoroastertől eredő próféta: Ukhsiatereta, Ukhsiatnsemah, Szaosiant vagy Asztvatereta három uj törvénykönyvet fog feltárni, melyek teljessé teszik a világ üdvösségét. Szaosiant lesz a döntő. A legfőbb világosság hozzá és társaihoz csatlakozván, meg fogja szabadítani a teremtéseket a romlástól és a rothadástól, aztán «a mindenséget örökké élővé, örökké növekedővé és a maga urává teszi». A sötétséget elüzi a világosság, a halált az élet, a roszat a jó. Angrómainiusz maga is kénytelen lesz elismerni Ahuramazdá fenségét és a tökéletesség fog uralkodni.

A jó és rosz küzdelmek közepett az ember, kit a Daévák ostromolnak, a Jazaták védenek, törvény és igazság szerint él állapotában, melybe a sors vetette. A törvényhozó a pap és a katona mellett kiváló méltóságra emelte a földmüvest. «Szent ember az, a ki ide lent házat épit, melyben tűzhelye, marhája, felesége, gyermeke és nyája van. A ki gabonát termeszt a földön, gyümölcsöt a mezőkön, a tisztaság munkájában fárad, és úgy kedvez Ahuramazdá törvényének, mintha száz áldozatot tett volna. «Az ember azért van a világon, hogy elhódítsa Angrómainiustól a föld meddő részeit. Első kötelessége a földmivelés. Második kötelessége védeni Ahuramazdá teremtményeit és megsemmisiteni Angrómainiusz alkotásait. Ahuramazdá legjobb teremtménye, melyet mindenek fölött tiszteltek, a kutya volt; nemcsak megölni bün őt, de vétek «olyan csontokat adni neki, a melyeket nem bír megrágni, vagy olyan forró ételeket, a melyek megégetik a torkát, a nyelvét.» Egyebekben nem sokat bibelődtek formaságokkal, csak azt kivánták, hogy az iráni higyjen istenben, imádkozzék hozzá, áldozzék neki, és legyen egyszerű szívében, őszinte beszédében, becsületes minden cselekedetében. «Imádjuk Ahuramazdát a tisztát, a tisztaság Urát; imádjuk az Amesaszpentákat, a jónak biróit, a jónak osztóit; imádunk mindent, a mit a jó szellem teremtett, a mi javára lehet teremtésének és az igaz hit terjedésének. — Dicsérjük a jó gondolatokat, a jó igéket, a jó cselekedeteket, a melyek vannak és lesznek és tisztaságban őrizzünk meg minden jót. Ahuramazdá, mindig jó

és mindig boldog lény!, Az az igyekezetünk, hogy mindig úgy gondolkozzunk, szóljunk és cselekedjünk, mint a két élethez illik», a lélek és a test életéhez. Az az igaz ember (asavan), kinek gondolata, szava és cselekedete jó; a kiben ez a három erény egyesül, a tökéletes rend és tisztaság állapotában van (asa). A ki a tökéletességet elveszti, csak úgy nyerheti vissza, ha jó cselekedetekkel vezekel: pusztítja a kártékony állatokat, a békát, a kígyót, a hangyát, parlag földeket megművel, tiszta és egészséges leányt igaz emberrel házasít össze. Az isteni tisztelet nem járt valami sok szertartással. Ahuramazdának nem voltak se szobrai, se titkos szent helyei, se oltárai; de a magaslatokon pyreionok, vagyis olyan épületek állottak, melyekben a papok a szent tüzet élesztik és sohasem hagyják kialudni.[102] A legfőbb áldozati állat a ló volt; de szarvasmarhát, kecskét, juhot

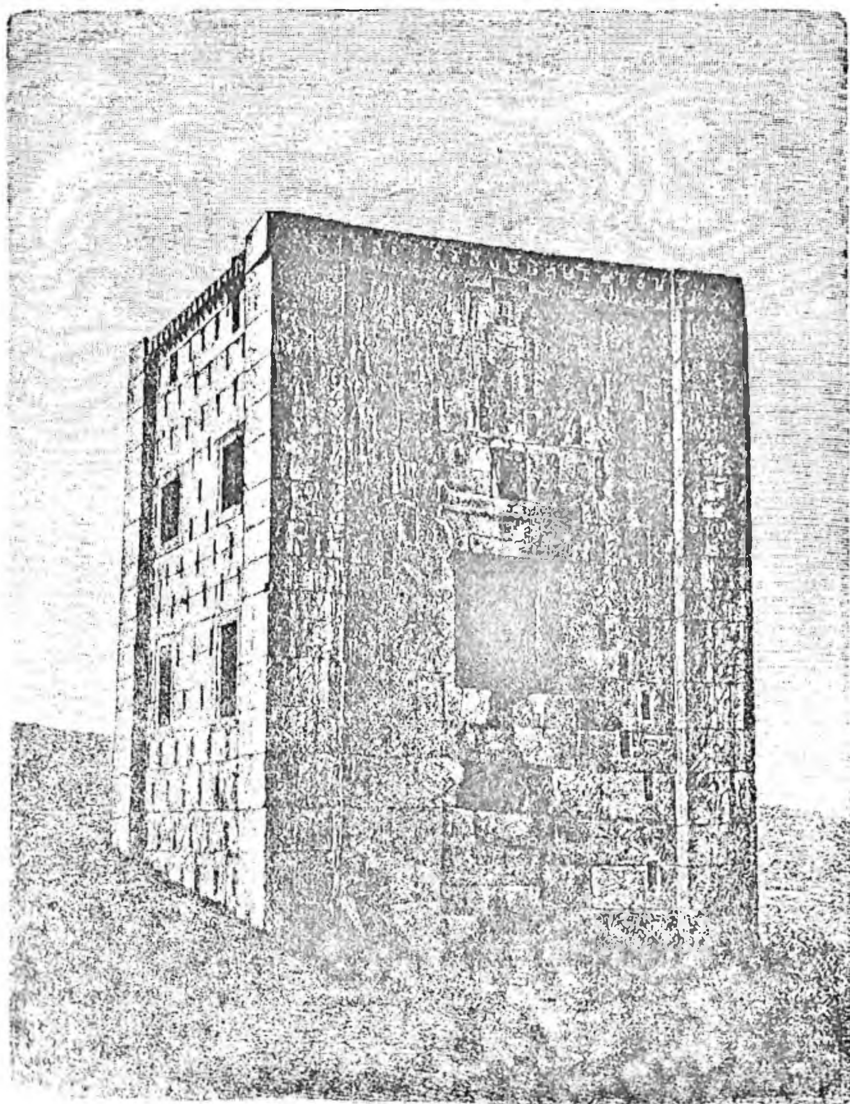

Hordozható perzsa tűzoltár és tűztartó.

is áldoztak. Minekutána egy haóma nevü részegitő italt osztottak szét a jelenlevők között, mely ital az iránіakra a régi árja népekről maradt örökségképen, a pap megölte és feltagolta az állatot és darabjait a tüzhely elé tette, nem magába a tűzbe, melyet a hús megfertőzött volna. A szertartás rendesen ünnepi lakmározással végződött, és akkor megették az áldozat húsát.

Az ember testét halála után nem volt szabad sem elégetni, sem eltemetni, sem pedig folyóba dobni, mert ez a tűz, a föld vagy a viz beszennyezése lett volna. A halottakat az elemek tisztaságának megsértése nélkül kétféle módon takaritották el. Vagy viaszréteggel vonták be és elásták; a viaszkéreg megakadályozta a földdel való közvetlen érintkezést. Vagy kitették a szabad ég alá ragadozó madarak és fenevadak prédájául; ez esetben nagy kerek tornyok szolgáltak temetők gyanánt. A lélek három napig még földi burkának közelében

maradt, de negyed nap hajnalhasadtakor eltávozott az itélet helyére. Rasnu Razista, az igazság szolgáltató géniusz megfontolta jó és rosz

Naks-i rusztámi tűztorony.

cselekedeteit és fölmentette vagy elitélte életének tanúsága szerint. Az itélet után a lelket elvitték a Sinvat hidjához, mely a pokol fölött

a paradicsomba vitt. A bünös lélek nem tudott által menni rajta és lezuhant a mélységbe, hol Angrómainiusz rabszolgája lett; a tiszta lélek Szraosa angyal segitségével könnyen haladt át. Vóhumano üdvözölte és Ahuramazdá trónja elé vezette, mint egykor Zoroastert és kijelölte neki a helyet, a melyet el kell foglalnia egész a test feltámadásáig.

Az iráni népek soká beérték ezzel a két istenséggel, kikben a jó és a rosz vetélkedik; a papok és a theologusok azonban nem nyugodhattak meg ebben végkép. Honnan került Ahuramazdá és Angrómainius? Úgy gondolkoztak, hogy ez a két isten nem volt mindig, hanem csak kiszármazott valami immár meglevőből, melyet a határtalan időnek, Zervan akaranának neveztek.[103]

«Zervan álló ezer esztendeig áldozott, azt gondolván, hogy születni fog egy Ormizd (Ahuramazdá) nevü fia, ki majd megalkotja az eget, a földet és mindent, a mi rajtok van. De minekutána ezer esztendeig áldozott, eltünődött magában: «Lesz-e foganatja az én áldozataimnak? Megszületik-e Ormizd fiam, vagy hiába fáradoztam.» Mikor ezeket mondotta, Ormizd és Arhmen (Angrómainiusz) megfogantak anyjok méhében, Ormizd az áldozatért, Arhmen a kételkedésért. Elsőbben Arhmen született meg, és Zervan azt kérdezte tőle: «ki vagy te?» Arhmen azt felelte: «én vagyok a te fiad.» «Az én fiam», szólott most Zervan, «tündöklő és illatos, te pedig sötét és dögleletes vagy.» Miközben így beszélgetett, megszületett a tündöklő és illatos Ormizd is, és oda állott Zervan elé, ki legott meglátta, hogy ez az ő Ormizd fia, a kiért áldozott. Arhmen az elsőszülöttség révén kilenczezer esztendős uralmat nyert, «melynek utána Ormizd fog uralkodni és azt cselekszi, a mit akar. Ekkor aztán Ormizd és Arhmen elkezdtek teremteni; a mit Ormizd alkotott, csupa jó és igaz volt, a mit Arhmen, merő gonosz és hamis.» Ebben a rendszerben Ahuramazdá nem volt többé a teremtetlen teremtő; előtte levő lénytől származván, csak organizálta a már előbb megvolt mindenséget. Angrómainiusz ellen való harcza két annyira egyenlő hatalom küzdelme volt, hogy egyik sem győzedelmeskedhetett a másikon. Az egy isteni valóságtól származó jó és rossz, mely csak korra és külsőre különbözött, arra volt szánva, hogy az egész teremtéssel együtt ismét egyesüljenek ama közönyös lény méhében, melyből születtek.

Az Aveszta és a benne levő tan nem volt a méd királyok és az Achéménidák törvénykönyve. «Ez egy igen szükkörü vallásos szekta codexe; afféle talmud, kazuistikus és szigorú rendszabályokkal teli

könyv. Alig hihetem, hogy a nagy perzsa birodalomnak ilyen aprólékos törvénykönyve lehetett volna», mondja Renan.[104] Irán szent könyvei abban az alakjukban, a mint ma ismerjük, alkalmasint a Sassanidák korában készültek. Egy régi hagyomány szerint a parthusok királya, I. Vologesus, parancsolta meg, hogy gyüjtsék össze az Avesztának mindazokat a töredékeit, melyek Nagy Sándor figyelmét kikerülték; és a végleges kiadás második Anusirvan Sapor idejében jelent meg a Krisztus előtti VI. század közepe táján. A gyüjteményben igen régi, ama korénál ódonabb nyelven irott részek is vannak és számos eszme olyan szövegekre vall, melyeket már az Achémenida királyok idejében is kánoniaknak tekintettek; de az a kevés, a mit a görög történetirók a méd és a perzsa vallásokról beszélnek, számos pontjában különbözik az Aveszta tanitásától. Nem bizonyos, hogy a dualismus már oly élesen vált ki, mint a hogy a törvénykönyvekben; és az sem kétségtelen, hogy az Achémenida királyok ismerték Angrómainiusz létét. A perzsa királyoknak ma is meglevő monumentális sirjai arra vallanak, hogy az időben a halott eltemetését még nem tekintették szentségtörésnek. Úgy látszik, hogy számos olyan vallási törvényhez, melyet a nép nem követett, híven ragaszkodott a mágusok papi rendje, a méd nemzet hat törzsének egyike. A mágusok az ember és az isten között szükséges közvetitőknek hirdették magokat. Távollétükben nem volt szabad se áldozni, se bármely más vallásos tényt végezni. A mágusok hosszú fehér ruhát, magas tiarát viseltek; kezökben szent tamarisk-csomó, mely nélkül semmi szertartás sem volt érvényes; körmenetben vonultak föl az oltárokhoz, elkészitették az áldozatot, bort öntöttek a földre, és titkos értelmü igéket énekeltek az áldozat fölött. Azt állitották, hogy emberfölötti tulajdonságaik vannak: orákulumokat tudnak magyarázni és jövendőt mondanak. A classikus szerzők szerint a mágusok a szentség szine alatt szörnyü bünöket rejtegettek; megengedték és gyakorolták a legrettenetesebb vérfertőzést: a fiúét az anyával.[105] Az eredeti emlékek alapján nincs módunkban eldönteni, igaz-e ez vagy sem. A mágusoknak nagy hatalma volt mind a népen, mind az előkelőségen; nem volna meglepő, ha kiderülne, hogy ezzel a hatalommal csakugyan visszaéltek és a vallást szenvedélyeik kielégitésére használták.

VI. FEJEZET:

A KELETI VILÁG A MÉD BIRODALOM IDEJÉBEN

A méd birodalom; Kyaxares; a kimmeriak Ázsiában; Ninive bukása (608,600 ?); Lydia.

A XXVI. dynastia. A khaldoai birodalom és a keleti világ a gargamisi csatától a méd birodalom bukásáig.

A Herodotostól összegyűjtött hagyományok szerint Deiokes utódja bizonyos Phraortes volt (655—633), kinek neve: Pirruvartis, méd hangzású, de története ép oly kevéssé hiteles, mint állítólagos elődjéé. Egy Herodotostól följegyzett hagyomány szerint Ninive ellen viselt háborúban veszett el; az öreg Assúrbanipal, vagy utódja, Assuredililani, szembeszállt a betörökkel és legyőzte őket. Phraortes elesett a csatában; fia, Kyaxares, a sereg maradványaival visszavonult Média fensikjára, hogy új támadásra készüljön.

Kyaxares (Khvakhsathra, Kastaritu) lett a nagy méd birodalom igazi megalapitója. A szenvedett vereség sugallta beléje azt a gondolatot, hogy hadi erőit az assyriai rendezett csapatok módjára szervezze: elkülönitette a lándzsásokat, az ijászokat és a lovasokat, kik addig egy csomóban szoktak harczolni. Rendes hadsereget alkotva, ismét háborúskodni kezdett Assyriával, midőn egyszerre váratlan ellenség választotta el a két vetélkedő hatalmasságot. Messze, észak felé, Örményország folyóin és a Kaukázus hegyein túl, az európai száraz föld nagy pusztáin vad törzsek éltek, a Gimirrik, kiket a görögök kimmeriak (kimmerioi) néven ismertek. A VIII. század közepe felé a kimmeriakat elköltözésre kényszeritette számos, Európába érkező új nép. A skolotok, kiket a massagéták elűztek az Iaxartes rónáiról, átmentek a Volgán, aztán a Donon; egynehány kimmeri család Chersonesosba menekült és ott még sokáig megmaradt; mások átkelvén a Dunán és a Balkánon, útközben thrák törzsekkel egyesültek és Ázsiába költöztek. Gyorsan terjedtek el Mysiában, Troasban, Bithyniában,

Paphlagoniában; Antandros egy évszázadig kezök közt volt, Sinope, hol a milétosiak gyarmatot akartak alapitani, egyik fővárosuk lett és az egész félsziget hatalmukba került. Phrygiának ők vetették végét; az utolsó király, Midas, Gordias fia, bikavérrel mérgezte meg magát, hogy ne kerüljön kezükbe. Gyges, Lydia királya, elesett egy csatában, Sardes pedig a győzők prédájává lett. 633 felé fölégették Magnesiát, azután Ephesos megostromlására indultak. Az Artemis templomában felhalmozott kincs vonzotta őket; az istennő azonban meggátolta a rablást. Azok a törzsek, melyek kelet felé fordultak, kevésbbé voltak szerencsések; assyriai hadak állták útjokat és első összeütközésük is már kudarcz lett. Asarhaddon 678 felé Kappadocziában megverte Teuspát, egyik királyukat, és a kimmeriak okultak ezen a leczkén: egyelőre tartottak Assyriától. Második vállalkozásuk, 50 esztendő mulva, szintén nem sikerült: Lygdamis, ugyanaz, a kit Ephesos alól elüztek, nyomorultul veszett Kilikiában. A kimmeriak mindazonáltal folyton rettegtették szomszédjaikat, míg végre új népek betódulása végét vetette száguldozásaiknak és néhány év alatt megváltoztatta Ázsia képét.

Ha hihetünk Herodotosnak, a skythák, kik a kimmeriakat kiűzték, ellenségeiknek üldözése közben a Kaukázustól keletre kerültek és véletlenül bukkantak Médiára. A Tigris medenczéjébe érve, két hadsereget találtak ott. Kyaxares épen megverte volt az assyriaiakat és királyukat fővárosába szorította. A betörés hirére abbahagyta az ostromot és a jövevények ellen vonult. Serege fegyverzet és fegyelem dolgában különb volt a skythákénál, de katonáit mégis legyőzte az ellenség nagy sokasága. Maktyes, Protothyes fia, a barbárok fejedelme győzött és Kyaxaresre évi adót vetett. Így beszéli ezt Herodotos.[106] De sokkal okosabb azt hinnünk, hogy az Oxus melléki ős hazából kiköltözött szakák jutottak a Kaspi-tenger déli részére és győzték le a médeket. Ez különben nem volt a szakák első kalandja: már egy évszázaddal azelőtt több csapatjuk egész Örményországig hatolt, és ott megtelepedett a Felső-Araxesnél, abban a tartományban, melyet utánuk Szakasénének neveztek; 660 felé Assúrbanipal támadt rájuk és megölte két fejedelmüket, Saratit és Paritkhiát, Gog fiait. Madyes inváziója volt mégis a leghosszabb és legvéresebb. Média legyőzése után a barbárok az Euphrates, a Pontus Euxinus és a Földközi-tenger környékét rohanták meg. Assyria, melyet akaratlanul megmentettek, első áldozatukká lett. Az Élam, Khaldea és a médek ellen viselt hosszú háborúkban kimerülve, nem birt többé védekezni; a barbárok telje-

sen elpusztították, és ha Ninive kikerülte is ezt a sorsot, a többi királyi város: Kalakh, Assúr végkép elpusztultak. Valamint tíz század mulva a hunnok, a szakák sem kiméltek sem kort, sem nemet. Elpusztították a vetéseket, leölték vagy elhajtották a nyájakat, felperzselték a falvakat csupa kedvtelésből, vagy azért, hogy félelmet gerjeszszenek; azok a lakók, a kiknek nem sikerült a hegységbe, vagy a fellegvárakba menekülni, részint kardélre, részint rabszíjra jutottak. A szakák nem értettek annyira a hadi mesterséghez, hogy egy-egy várat annak rendje és módja szerint megostromolhassanak; az erősségeket tehát egy kis adó fejében többnyire békén hagyták. Ha egy-egy városban dús zsákmányt sejtettek, éhséggel kényszerítették a lakosságot megadásra. Sok kincses régi várost, termékeny és népes vidéket elpusztítottak. Urarti királysága eltünt e dulás közepett. Az assyriaiak fegyverével nyolcz évszázadon át daczoló muskhik és tabalok is csak kevesen menekülhettek meg a romlás elől.[107]

Menekülő maradványaik a Pontus Euxinus melléki hegyekbe menekültek, hol utódaikat később a görögök μόσχοι és ταβαρῆνοι néven ismerték. A kimmeriak, bár néha sikerekkel dicsekedhettek, mint pl. Zela mellett, szintén szomszédaik sorsára jutottak. Királyukat, Koobost, kit a régi hagyomány mint hódítót egy sorban említ Sesostrissal, legyőzte Madyes. A skytha hordákba bekebelezett kimmeriak ezután részt vettek e barbár népek száguldozásaiban, és Ázsia civilizált népei, kik már régóta rettegtek tőlök, uraikat nevezte az ő nevökön; például Babylonban a szakákat gimirrainak hívták.[108] A skythák és kimmeriak tartományból tartományba száguldottak, Mesopotámiából Észak-Syriába és Phœniciába, Észak-Syriából Palesztinába és Damaskusba. Ez időben Józsiás volt Jeruzsálem ura, és a próféták az addig ismeretlen ellenségek érkeztében az Úrnak új intését látták. «Imé», mondja Jeremiás 626 táján, «én hozok ti reátok messze földről való pogányt, óh Izráelnek háza, azt mondja az Úr, kegyetlen nemzetséget, régi nemzetséget, oly nemzetséget, melynek nyelvén nem értesz, meg sem érted mit szól! Az ő tegze mint a megnyilt koporsó, mindnyájan erősek lesznek. És megemészti a te veteményidet, és a te kenyeredet, melyet a te fijaid és leányid ettek volna meg: megeszi juhodat és ökrödet, megeszi szőlődet és figédet, szegénységre juttatja fegyver által a te erős városidat, melyekben bizol vala» (Jer., 5, 15 és köv.). Úgy látszik, a hegységek megóvták Judát a támadások elől, de a rémület oly nagy volt, hogy nyoma még negyven esztendő mulva sem tünt el egészen és Ezékiel prófétának e szavakat adja

szájába: «Imé én te reád megyek Góg, Mések, és Tubál Fejedelme és feje. És megrontlak téged, és vetek horgot te szádba, és kivonszlak téged és minden te seregedet, lovakat és lovagokat, kik mindnyájan felöltöztek mindenféle fegyverekben, nagy sokaságot, kik paizsosok és kopjások, és mindnyájan fegyverviselők lésznek. . . . Gómer, és minden ő seregei: a Togárma háza, mely észak felé lakik, és minden ő seregei, sok népek te veled. . . . És reá mégy, úgy mégy mintegy szélvész, és lészesz mint a felleg, hogy a földet beborítsad te és minden te seregid, és a sok nép, mely te veled lészen» (Ezék., 28, 1—9).

Az invázió áradata Egyiptom határán ért véget: I. Pszamitik dús ajándékokkal birta távozásra a skythákat. A barbárok visszafordultak és most a filiszteusok országát pusztították el. «Puszta lészen Gáza», mondta ez időben Sophoniás próféta, «Askalon is elpusztíttatik, Asdódat a napvilágnál rabságra viszik, és Akkaron elrontatik. Jaj a tenger mellett lakozóknak, a Kereteusok nemzetségeknek: az Úrnak beszéde vagyon ti ellenetek Kanaán, Filiszteusoknak földök, és elpusztítlak tégedet, annyira, hogy lakos ne legyen rajtad. És lészen a tenger mellett való tartomány pásztorok aklának hajléka, és barmoknak istállójok» (Sof., 2, 4—6). A barbár hordák útközben kifosztották Derkéta templomát Askalon mellett. Hatalmuk azonban ettőlfogva mindig alább szállott és a következő nemzedékek bukásukban a kifosztott istennő büntetését látta, holott gyöngülésük magyarázatául nem volt szükség természetfölötti okokat kitalálni. Minden évben új és új háborúba keveredve, nehezen tudták pótolni, a mit győzelmeik közepett katonák dolgában vesztettek; mindenféle kicsapongások is megtizedelték őket és hatalmuk ép oly gyorsan omlott össze, mint a hogy emelkedett. Nem is igen tudni, mi lett belőlük Syriában és Kis-Ázsiában. A hagyomány szerint a médek mérték reájuk a halálos csapást. Herodotos azt beszéli, hogy Kyaxares király lakomára hívta meg a skythák fejedelmét és vezéreit; miután leitatta őket, sorra öldöstette valamennyit és másnap reá támadt az ellenségre. A barbár hordák, noha az árulás megfosztotta őket hadnagyaiktól, derekasan védekeztek, és csak hosszú, véres harczok után sikerült őket kiűzni az országból. Knidosi Ktesias, szokása szerint, mindenféle csodálatos és regényes kalandokat elegyít az eseménybe. Szerinte a parthusokkal egyesült skythákat Zarinaea királyné vezérlette, ki a médeket többször megverte és végre tisztes békét kötött velük, minekutána visszavonult fővárosába, Roxanakéba és ott végezte életét. Az az egy bizonyos, hogy a skythákat Médiából Kyaxares király űzte ki: hogy aztán

mi lett belőlük, senki sem tudja. Herodotos azt állitja, hogy visszatértek Európába a Kaukázuson át és huszonnyolcz évig uralkodtak, első győzelmöktől a médek fölkeléséig. Ez a szám igen nagy; uralmuk alig hét-nyolcz évig tartott, 634—627-ig.[109]

Ez a rövid idő azonban megtudta változtatni az ázsiai világ képét. A régi államok, melyek addig főszerepet játszottak a történetben, feldulattak vagy ép megsemmisültek. Az Assúrbanipal idejében még oly hatalmas Assyria hiába akart ismét erőhöz jutni Assuredililani idejében. Ez a király ősei kalakhi pompás palotáinak helyén hirtelen egy durván összetákolt és még durvábban diszített házat épitett. Csupa kis szobából áll, melyeknek nyerstégla falait vagy egy méter magasra boritják alig kinagyolt mészkőlapok, faragványok és feliratok nélkül; följebb már csak gipsz vakolat a fal takarója. A tartományok forradalmai még attól a kevéstől is megfosztották Assyriát, a mit a barbár betörés meghagyott. Mikor az öreg Assúrbanipal 626-ban meghalt, utódja, Assuredililáni meghallotta, hogy egy roppant nagy hadsereg közeledik, nem tudni honnan, és Kháldea tengeri tartományait fenyegeti. A király legott Babylonba küldte fővezérét, Nabupaluszurt, hogy verje vissza az ellenségét. Nabupaluszur azonban a helyett, hogy teljesitette volna kötelességét, Babylon királyának kiáltatta ki magát (625) s támadó és védő szövetséggel kinálta meg Kyaxarest. A méd elfogadta az ajánlatot és a szerződést, mint mondják, azzal pecsételte meg, hogy leányát, Amytist összeházasitotta Nabukuduruszszal, új barátjának fiával. A keleti és déli határán megtámadott Assyria húsz évig vitézül állott ellent. Nem tudjuk, mikor és hogyan halt meg Assuredililani; a dráma megoldása II. Assurakhiddin (a classikus hagyománybeli Sarakos) idejében következett el. A legújabban fölfedezett emlékek szerint ez a fejedelem sokat hadakozott Kastarituval (Kyaxares), a karukassik városának királyával és a médekkel. Kastaritu összegyűjtötte hübéreseit és a sereggel megtámadta Assyriát. Assurakhiddin Samas isten oltalmát kérte népe számára és mielőtt a háborúba indult volna, száz napos, száz éjszakás nyilvános imádságokat rendelt el. «Kastaritu saját katonáival, a kimmériak katonáival, a médek katonái, a mannai katonák és még mások, mint folyton növekvő áradat leptek el mindent.» Meghódították Kissasutai, Khartam, Kissaszu városokat és a hozzájuk tartozó falvakat, «részint hadi szerszámokkal, részint éhséggel, részint árulással.» Assurakhiddin hiába hívta segitségül Assyria isteneit; süket fülekre talált, mert elérkezett az az idő, mikor ez

isteneknek is arra a sorsra kellett jutniok, melyre annyiszor kárhoztatták más nemzetek isteneit. «Imé én te ellened megyek, ezt mondja a Seregeknek Ura, hogy megégetvén füstbe bocsássam a te szekereidet, és a te oroszlánkölykeidet a szablya emészsze meg: és végét vetem e földön a te prédálásodnak, és nem hallattatik többé a te követidnek szavok. . . Te is menekülni fogsz ellenségeid elől. Minden te erősségeid olyak lésznek, mint a megért figék, melyeket ha megmozditnak, az embernek szájába esnek. Imé a te néped te benned olyan lészen, mint az asszonynépek; a te földednek kapui megnyittatnak a te ellenségidnek, a tüz emészti meg a te zárjaidat» (Náh., 2, 14 és 3, 12). II. Assurakhiddin, mikor minden szerencse elhagyta, Ninivébe vonult és ott addig védekezett, a meddig csak lehetett; aztán felgyujtotta maga fölött a palotát, hogy elevenen ne kerüljön az ellenség kezébe (608, 600?).

Ninive elpusztulása után az assyriai birodalomnak vége lett. Egynehány esztendő mulva már legendássá kezdett válni és alig telt el két század, már azt sem tudták bizonyosan, hol volt a fővárosa. Dicsőségük napjaiban a kelet többi nagy nemzete: Egyiptom és Kháldea sem kimélték a legyőzötteket. A thébai dynastiák fáraói sarujokkal tiporták Afrikát, Ázsiát és egész népeket hurczoltak szolgaságra. De a boszszu tombolása közepett művelő munkát is végeztek. Az ó-korban Egyiptomból és Kháldeából került elő a tudomány és a művészet. Egyiptomról és Kháldeáról maradt reánk a csillagászat, az orvoslás, a geometria, a physika, és a természetleirás első komoly ismerete. Ha Kháldea épület-emlékei végkép elpusztultak is, Egyiptom monumentumai még megvannak és bizonyságot tesznek előttünk, mily magasra emelte az épitőművészetet a legrégibb nemzet. És ha most azt kérdezzük, mije volt Assyriának hóditásain kivül, kiderül, hogy mindenét szomszédaitól kölcsönözte. Tudományát Kháldeából, művészetét ugyanonnan és egyrészt Egyiptomból is, betüvetését Kháldeából, tudományos és vallásos irodalmát Kháldeából; a mi csakugyan az övé, az hadvezéreinek vad kegyetlensége és vitézeinek bátorsága. Mióta feltünt a történetben, mindig csak a háborúért és a hóditásért élt; attól fogva, hogy népességének fogyása miatt nem birt többé a csatatéren boldogulni, létoka megszünt. Kyaxares Assyriát és tartományait tartotta meg magának, Nabupaluszur Babylon birtokához Mesopotamia, Syria és Palesztina suzerainitását csatolta, söt azzal kérkedett, hogy uralma a szuezi szoroson is túl terjed és Egyiptom királyait Kháldea hübéreseinek tekintette. Két nagy birodalom

emelkedett ki egyszerre a romokból: a kháldeai, azokon a vidékeken, a hol addig a művelt kelet egész története lejátszódott, és a méd, észak és kelet szinte ismeretlen tájain, oly népek között, a melyekről még alig tudott a világ. A két birodalom között teljes fél századig nem történt semmi surlódás.

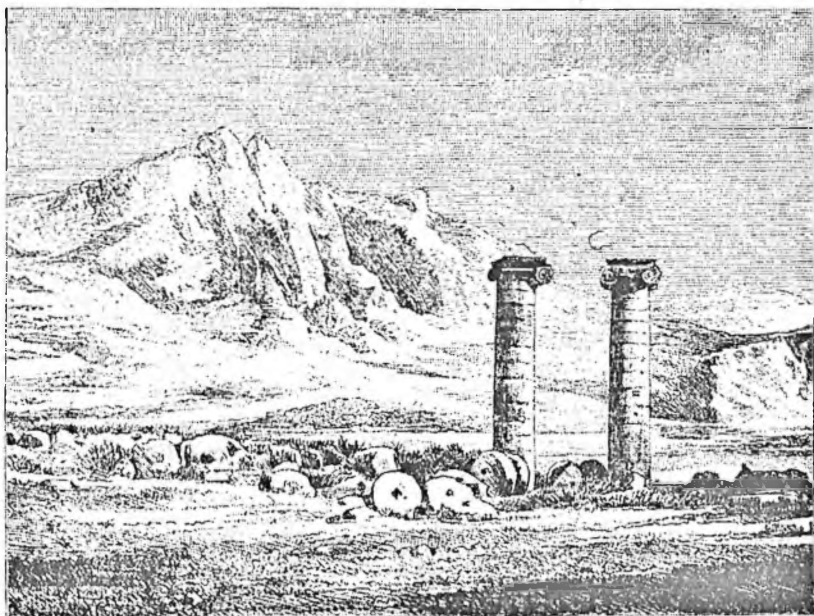
Kyaxares, Ninive legyőzője, nem érte be az első sikerrel. A skytháktól félig tönkretett alaródik ép úgy nem birtak neki ellentállani, mint a muskik és tabalok maradványai és a király nehézség nélkül hatolt Kis-Ázsia szivébe. Csak egy olyan népre akadt, mely szembeszállhatott vele: a lydiaiakra. Lydia a tursák és a «tengeri népek» kiköltözése óta kétszer változtatott dynastiát. A nemzeti hagyomány szerint az atyádák után a heraklidák családja következett, melynek alapitója, Agron mesés származásu. Herkulestől és egy jardanosi rabszolgálótól ered; ős atyái Alkaios, Belos és Ninos. Vajon nem a hittita uralom emléke rejlik ez assyriai nevekben? Agronnak huszonegy király utóda volt, mindenik atyját követte a trónon és valamenyinyiök uralma mintegy ötszáz éves korszakot tölt be. E királyok legtöbbjének neve elveszett; a mit egynehányukról tudni, puszta mese. Kamblest egy éjszaka, álmában oly éhség gyötörte, hogy fölfalta a királynét; Meles felesége oroszlánt szült. Az az elbeszélés, mely szerint egy lydiai hadvezér Alkimos királysága alatt Palesztinában járt és megalapitotta Askalont, alkalmasint a tyrrheni költözések elmosódott emléke és arra vall, hogy a lydiaiak még sokkal a tengeri népek után is portyáztak Egyiptom és Syria partjain. 700 felé a heraklidák dinasztiája is megbukott.[110]

Lydia, mint a tabalok és muskik országa is, valóságos feudális állam volt. A Sardesben székelő király alatt hűbéresek és fejedelmek sokasága élt, többnyire rokonságban az uralkodó családdal és különös kiváltsággal dicsekedve. Thyessos, Kelainai, Daskylion, Tirrha apró és mindig lázongó dynastiák székhelye volt. A heraklidák már ide s tova egy század óta csak látszólag birták a hatalmat; két királyi vérségű család, a tylonidák és a mermnádok vetélkedtek a király kiséröjének hivataláért, mely méltóság magában egyesitett minden hatalmat. Bizonyos Gygest, az első ismeretes mermnádot, e méltóságra az öreg Kadys emelte, és fia követte öt Ardys uralkodása alatt. Egy összeesküvés, melynek élén Alyattes, a trónörökös állott, egy időre előtérbe helyezte a tylonidák befolyását. Sadyattes, az utolsó heraklida, úgy akarta kielégiteni a két vetélkedő családot, hogy megosztotta közöttük a legfelsőbb méltóságokat; mialatt a király társa egy tylo-

nida volt és e czimen kétélű fejszét viselt a legfelső hatalom jeléül, Gyges, Tirrha fejedelme major domus lett. Nem érve be ennyivel, nyiltan föllázadt, megölte Sadyattest és a maga fejére tette a koronát.[111] Története később a görögöknél regénytárgy lett, melylyel a képzelem kénye-kedve szerint bánt el. E mesében Gyges már nem hűbéres, kit egy szerencsés fölkelés trónra emel, hanem alacsony származású ember. Az időben a káriaiak közül kerültek ki a keleti hadseregek legfegyelmezettebb elemei. A görög gyarmatosoktól nyomott káriaiak örömest vándoroltak ki és többnyire Egyiptomban, Phœniciában próbáltak szerencsét; Lydiában ők voltak a király testőrei és vezéreik mindig nagy befolyással dicsekedtek. Gyges, Daskyles fia, ilyen káriai kalandor vezér volt lydiai szolgálatban; fokonkint a királyi méltóság bitorlásaig emelkedett, aztán a királynéval egyetértve meggyilkolta Kandaulest, az utolsó heraklidát. Már Herodotos beszéli Archilochos költő nyomán, hogy Kandaules, feleségének szépségével dicsekedve, leplezetlenül mutatta meg Gygesnek a királyné bájait; ez viszont felháborodva a sértésen, arra kényszerítette Gygest, hogy ölje meg a királyt, aztán neki adta kezét és koronáját. Plato elbeszélése még csodálatosabb. A lydiai király egy pásztora szörnyü vihar után rést lát a földben. Lemegy és a mélységben egy kettétört nagy rézlovat lát; a ló belsejében holt óriás van és ujján arany gyürü. Gyges észreveszi, hogy e gyürünek az a tulajdonsága van, hogy láthatatlanná teszi az embert; az udvarhoz megy szerencsét próbálni, elcsábítja a királynét, megöli a királyt és helyére ül. Egy harmadik legenda szerint csak azért követi el a bünt és azért lép a trónra, hogy egy jóslat beteljék. Mikor Trydo, a mysiai király leánya, még csak a lydiai király jegyese volt, két óriás sas csapott le hálóházának tetejére; a jövendőmondók ebből azt jósolták, hogy egy éjtszaka két király felesége lesz; a nászéjen Gyges csakugyan megölte Sadyattest és legott nőül vette a királynét. A dynastiaváltozás nem történt küzdelmek nélkül. A heraklidák párthivei fegyvert ragadtak és a törvényes királyság védelmére készültek. A káriai zsoldosoktól támogatott Gyges a delphii Apollóra bizta a döntést, mely reá nézve kedvező lett. «Mikor már erősen ült a trónuson, dús ajándékokat küldött Delphibe, mint azt a szent helyen letett ezüst tárgyai bizonyitják. Ezen az ezüstön kivül még sok arany edényt is adott, melyek közül legnevezetesebb a hat darab és egyenkint harmincz talentum súlyú serleg, mely a korinthusi kincstárban van.» (Herodotos, 1, 13—14.)

A mermnádok hatalomra jutása Lydiában új korszak kezdete

lett. Ez a föld mindig vitéz, harczias ország volt, gazdag katonákban és lovakban; de a heraklidák nem aknázták ki a hóditásokra alkalmas erőket. Gyges könnyen ébreszthette föl a nép harczias ösztöneit. A megmászhatatlan bércz alatt épült Sardes szinte bevehetetlen volt; Gyges zárt táborhelylyé változtatta, hol a lovasság télnek idején megpihent, s a honnan ő csaknem minden tavaszszal új kalandra indúlt. Belső hadjáratairól nem tudunk semmit, legfeljebb azt, hogy birodalmához csatolta Phrygiának egynéhány kerületét. Ez azonban

Sardes fellegvárának romjai. Perrot és Chipiez után.

csekélység volt; ő mindenekelőtt a tenger felé akart útat törni. A görög, az aiolisi és ióniai gyarmatok mind uralkodtak Lydia folyóinak torkolatain; Smyrna és Phokaia elzárták a Hermos völgyét és gátat vontak Sardes körül; Kolophon a Kaystros folyó torkolatát tartotta kezében, Miletos pedig a Maiandrosét. Gyges azzal kezdte, hogy délen elfoglalja a káriai partot, északon Troast és Mysiát, az Adramyttion öblétől a Rhyndakoson túlig. A görögök eleinte támogatták vállalkozásában, söt a miletosiak szövetkeztek vele, hogy megalapitsák Aby-

dos gyarmatát a Hellespontoson. Érdekeik azonban sokkal jobban különböztek egymástól, semhogy a jó egyetértés tartós lehetett volna. A háború kitört a lydiaiak és az ióniaiak között és szünet nélkül másfél évszázadon át dúlt; a lydiai lovasság betört a görög városok határába, pusztított, fosztogatott, templomokat rombolt. Gyges siker nélkül ostromolta Miletost és Smyrnát, de Kolophont megvette. Itt ismét a legenda elegyedik a történetbe, hogy a király sikereinek a rendkivüliség fényét kölcsönözze. A mesék szerint Gygesnek volt egy Mágnes nevű, csodálatos szépségű fiatal kedveltje, a kinek arczát a Magnesiabeliek úgy elcsúfitották, hogy fölismerhetetlenné lett; Gyges megostromolta városukat és kegyetlenül megfenyitette őket. Semmi sem bizonyítja, hogy más görög város is lett volna valaha a kezében, mint Kolophon. Dynastiája az ő politikájával mindazáltal boldogult. Lydia addig tisztán csak keleti ország volt és igen csekély részt vett a történet általános eseményeiben. Gyges kiragadta a szűk körből és részesévé tette a hellén államok közösségének. Az ióniai kultura behatott a mermnádok udvarába és lassankint eltörülte a hittita és assyriai befolyás minden nyomát.

A régiek sokat vitatkoztak azon, ki találta föl a pénzt: argosi Pheidon-e vagy a lydiai királyok; a mai tudomány az utóbbiak javára döntötte el a kérdést. A legműveltebb népek az egyiptomiak, az assyriaiak, a hittiták, a phœniciaiak csak cserekereskedést folytattak. A vásárlás a mindennapi szükség vagy a fényűzés tárgyainak egyszerű kicserélése volt; a memphisi korszak egy emléke megőrizte számunkra azt a jelenetet, mikor a gazdasszonyok a bazárba mennek és sarut, főzeléket, italokat vásárolnak legyezőkért, üveg nyakékekért és más apróságokért. De azt már fölfedezték, hogy a nemes érczek, az ezüst, az arany és a nemtelen fémek közül a réz legbiztosabb és legkényelmesebb eszközei a csereberének. Eleinte a nyers érczet használták, por alakjában vagy formátlan darabokban; de csakhamar szabályos formát kezdtek neki adni és rudakba öntötték, az egyes népeknél szokásos súlymérték szerint. Készitettek olyan kis darabokat is, melyek a mindennapi élet legcsekélyebb értékű szükségleteinek feleltek meg. E rudakon nem volt semmi hivatalos bélyeg, mely bizonyítaná a mérték helyességét és az ércz tisztaságát. Ez a csere-eszköz maga is árúczikk volt, melynek minőségét megvizsgálni, súlyát mérni kellett, valahányszor használták. Lydia királyai és közöttük elsőben Gyges kezdtek a rudakra olyan bélyeget nyomni, mely értéköket bizonyította. Nem használtak sem aranyat, sem ezüstöt, hanem az arany-

nak és az ezüstnek azt a természetes elegyét, melyet a régiek elektronnak hivtak, és a melyet a Paktolos aranymosó helyein, vagy a Tmolos és Sypilos hegyeinek kvarczos rétegeiben találtak. A pénznek ez ős alakja igen különbözik a későbbitől. Tojásdad, oldalt egy kicsit belapitott érczdarabok ezek, egyik oldaluk rovátkos, másik oldalukon pedig három bemélyitett bélyeg van, melyek egyikén még felismerhető a róka, Apolló Bassareus jelképe. E pénz használata gyorsan terjedt el, és a görögök igen hamar utánozták a lydiaiak példáját. Argosi Pheidon kezdte, az elektront mellőzve, először használni az ezüstöt és Aigina szigetén teknősbéka formájára verette. Alig két század múlva a pénz használata már elterjedt az egész világon.

Gyges uralma szerencsétlenséggel végződött. A kimmériaktól szorongatva, álmában intést kapott, hogy hódoljon meg Assyria királya, Assurbanipal előtt, kinek diadalairól akkor hallott először a keleti világ. Foglyai közül kiválasztott két fejedelmet és lánczon küldte őket Ninivébe. De mikor a veszedelem elmult, megbánta e lépését és a föllázadt egyiptomiaknak ment segitségére. A kimmeriaiak csakhamar megint rátámadtak és ezúttal nekik kedvezett a szerencse. Gyges elesett, teste temetetlenül maradt; az egész Lydia elpusztult, Sardest, a fellegvár kivételével, elfoglalták (650). Ardys, Gyges fia, visszaszerezte az elvesztett terület legnagyobb részét és a görög városok rovására növelte országát. Elszigetelte Miletost az ióniai confoederatió többi részétől, elfoglalván Priene megerősitett akropolisát. Sadyattes (630—618) kétszer verte tönkre a miletosi gyalogságot a Maiandros sikságán. Alyattes (618—562) nem birván megvenni a várost ostrommal, éhség révén akarta kézrekeriteni.

«Nyaranta, mikor a gyümölcs és a vetés érni kezdett, muzsikaszóval elindult hadseregének élén. Mikor a miletosiak területére ért, elpusztitott minden vetést és gyümölcsöt, azzal visszavonult.» A betörő igen gyöngéden bánt el a görögökkel. Lakóházaikat és templomaikat megkimélte; mikor egyszer a felgyujtott vetés lángjai belekaptak Assesos mellett Athéné templomába, saját költségén fölépittette a leégett templomot. Makacssága azonban megtört a miletosiak kitartásán. Alkudozott velük, aztán más, kevésbbé erős városokra vetette magát, elfoglalta Smyrnát; fenhatósága már a Halys balpartjáig terjedt, mikor a médek egyszerre megjelentek a tulsó parton. Lydia sokkal gazdagabb és sokkal termékenyebb volt, semhogy föl ne keltette volna Kyaxares vágyát. A méd király ürügyet keresett és talált is

a betörésre. Egy szolgálatában levő nomád skytha csapat elhagyta őt és Alyatteshez menekült; Kyaxares követelte a szökevények kiadását és mikor nem nyerte meg, hadat üzent. A méd király csakhamar észrevette, hogy az ellenség, melylyel szembeszáll, erősen különbözik Felső-Ázsia többi népeitől. Alyattes serege számra csekélyebb volt a médnél, de vitézei és vezérei sokkal különbek. Kyaxaresnek nem volt a káriai lándzsásokhoz, az ióniai hoplitákhoz és a lydiai nehéz lovassághoz fogható katonasága. A küzdelem hat évig tartott egyenlő sikerrel és a két hadsereg, számos eldöntetlen csata után még egyszer megütközött, mikor az történt, hogy a nap hirtelen elsötétült. Az iráni népek csak napfénynél akartak hadakozni és a lydiaiak, bár Thales, mint mondják, eleve értesitette őket a bekövetkezendő napfogyatkozásról, nem igen voltak bátrabbak ellenfeleiknél; mind a két hadsereg legott visszavonult. A Herodotostól följegyzett hagyomány szerint kilikiai Syennesis, a lydiai király szövetségese és a babyloni Nabunahid (Labynetos), ki Kyaxarest támogatta, fegyverszünetet sürgettek és békülésre birták az ellenséges királyokat. A Halys lett a két királyság hivatalos határa; hogy a szövetség még bensőbb legyen, Alyattes összeházasitotta leányát Aryenist Astyagessel, Kyaxares fiával. A két fejedelem, miután hűséget esküdött egymásnak, azzal pecsételte meg a szövetséget, hogy karjokat megsebesitve, egynehány csepp vért serlegbe eresztettek és megitták (585).[112]

Kyaxares e szövetség után nem sokáig élt: 584-ben dicsősége tetőpontján, mint igen öreg ember, meghalt. Kevés fejedelemnek jutott oly szerencsés sors, mint neki, még a hirtelen boldogulás és fényes győzelmek e századában is. Összefüggetlen, szervezetlen országot örökölt, atyjának veresége után lépett trónra, barbár hordák rohanták meg és ő mégis legyőzött minden akadályt, diadalmaskodott minden veszélyen szivósságával és bátorságával. Szétszórta a skythákat, letiprotta az assyriaiakat, meghóditotta Kelet-Ázsiát, Örményországot és Kappadócziát. Trónraléptekor Média csak az Iráni fensik egy kis részét foglalta el; halálakor a méd birodalom a Hilmend folyótól, Afganisztánban a Halys keleti partjáig terjedt.

A XXVI. dynastia. I. Pszamitik; II. Niko; a gargamisi csata.

Khaldea végre egy fejedelem kezébe került és Ninive bukása meg Média barátsága megszerezték neki a Tigris közép vidékének és Mesopotamiának korlátlan birtokát; de mikor hatalmát ki akarta ter-

jeszteni a Földközi-tenger partvidékeire, Egyiptom elállotta útját és követelte a maga részét Assyria maradványaiból. Urdamani katasztrófája óta Egyiptom sorsa igen változatos volt. Az apró királyok, kik az országért vetélkedtek, csak azért menekültek ki Assúrbanipal uralma alól, hogy ismét Aethiópia járma alá kerüljenek. Urdamani utóda, Tonuatamon felbátorodva egy álomtól, mely a dél és észak királyságát igérte neki, már uralkodásának kezdetén megszállotta Thebaist. Thébában és környékén, hol Ammon főpapjainak æthiopiai leszármazottjai még mindig hatalmas urak voltak, semmi ellenségeskedéssel nem találkozott. Utjában «a nyugati és keleti partvidékiek nagy örvendezéssel gyültenek össze, mondván: Eredj békében; légy békével! Add vissza Egyiptom életét! Épitsd föl az omladozó templomokat, állitsd fel a szobrokat és az istenségek képeit; szerezd vissza az istenek és istennők számára tett alapitványokat, a lelkeknek adott áldozatokat! Helyezd vissza a papot, hogy végezze a vallásnak minden tisztét.» Tonuatamon Memphis falai alatt megverte az egyesült királyok csapatait, elfoglalta a várost és behatolt a deltába, üldözni a legyőzötteket. A menekülők nem merték őt nyilt sikon bevárni, erősségeikbe zárkóztak és arra kényszeritették a győzőt, hogy ostromok hosszadalmas háborúját kezdje. Tonuatamon visszavonult Memphisbe és nem tudta, hogyan kerüljön ki becsülettel ebből a bajból, mikor az egyiptomi fejedelmek váratlan meghódolásukkal egyszerre végét vetették aggályának. A leghatalmasabb fejedelem, Pakruru, ugyanaz, ki Nikonak hol szövetségese, hol ellenségese volt, vezette őket a hóditó elé. A fejedelmek ezt mondták: «Adj nekünk levegőt, mert nem élhet, a ki el nem ismer téged! Olyanok leszünk, mint az alattad való emberek, mint azt eleve hirdetted, már az nap, mikor király lettél! Ő felsége örömmel hallgatta e beszédet, kenyeret, sört és mindenféle jó ennivalót adatott a hódolóknak.» A fejedelmek egynehány napot töltvén Memphisben, végre azt mondták új suzerainjüknek: «Miért maradjunk még itt, óh Urunk?» Ő felsége az felelte: «Miért?» Ekkor azt mondták a fejedelmek: «Eressz bennünket vissza városainkba, hogy parancsolatot adhassunk embereinknek, neked pedig adót hozhassunk!» Egynehány hét múlva visszajöttek, Tonuatamon pedig prédával megterhelve tért haza királyságába. Az ország északi részén való uralma aligha tartott tovább Memphisben időzésénél; Thebaisban legalább három évig ő parancsolt, de hatalma aztán egyszerre megszünt, nem tudni hogyan.[113]

Pakruru legyőzése után is a delta legbefolyásosabb embere ma-

radt. Az æthiopiaiak visszavonulása után ismét a Saisbeliek kezdték tőle elvitatni az elsőséget. I. Pszamitik, Niko fia, örökölte atyjának vállalkozó kedvét. A meddig az assyriaiak hasznosak lehettek reá nézve, hű maradt hozzájuk; de mikor uralmuk ingadozni kezdett, minden lelki furdalás nélkül elfordult tőlük. Nagyravágyása mindenféle kalandokba sodorta őt, melyekből később a legenda alkotott sok tarkaságot. Ez időben, így szól a mese, Egyiptom tizenkét szövetséges fejedelemé volt; de egy jóslat azt jövendölte, hogy az egész ország azé lesz, a ki Ftáh istennek réz-serlegből fog áldozni. Egyszer a fejedelmek a memphisi templomban voltak. A főpap oda nyujtotta nekik az arany serlegeket, melyeket használni szoktak; de megtévedett a számban és Pszamitiknak nem jutott serleg. Sais királya, hogy ne késsék miatta az áldozat, levette fejéről rézsisakját és abból áldozott az istennek. Mikor ezt a többiek észrevették, eszükbe jutott a jóslat és a bűnöst a delta morotváiba száműzték. Buto istenasszony, kihez Pszamitik titkon fordult, megkérdezni tőle: mit várhat az istenektől, azt felelte, hogy a bosszú a tengerből fog jönni az nap, mikor érczemberek lépnek ki belőle. A fejedelem eleinte azt hitte, hogy a papok tréfát űznek vele; de csakhamar káriai és ioniai kalózok szálltak partra pánczélosan. Az egyiptomi, ki ezt a királynak hírül hozta, addig még nem látott teljes fegyverzetű vitézt; azt beszélte hát, hogy a tengerből jött érczemberek fosztogatják a vidéket. Pszamitiknak legott eszébe jutott, hogy a jóslat beteljesedett; az idegenek elé sietett, zsoldosaiul fogadta fel őket és elűzte a tizenegy királyt. (Herodotos.) Egy érczsisak és egy jóslat fosztotta őt meg trónjától, egy más jóslat és érczemberek szerezték vissza neki a trónt.

Vessük ki ez elbeszélésből a csudásat. Mikor Pszamitik családja nagyravágyó hagyományait kezdte követni, utjában voltak a delta fejedelmei, kiknek vezére alkalmasint még mindig az a Pakruru volt, ki Niko halála óta főszerepet játszott az Aethiopia ellen viselt háborukban. Mikor Pszamitik vereséget szenvedett és kénytelen volt a delta holt vizei közé menekülni, véletlenül Egyiptomba vetődött ióniai és káriai zsoldosokat toborzott össze és segítséget kért a lydiai Gygestől, ki ép az időben győzte le a kimmériaikat. Ez akkor történt, mikor Samassumukin mindenfelé szövetségeseket keresett, a kik őt Assyria ellen való lázadásában támogassák és követeket küldött Egyiptomba, megnyerni a maga számára az elégedetleneket. Az a bizonyosság, hogy a Tigris és az Euphrates között hatalmas összeütközés lesz, kalandra bátorította a saisi királyt.

Káriai és görög csapatainak vitézsége megszerezte számára a győzelmet. A Momemphis mellett vereséget szenvedett szövetségesek részint a trónjukat vesztették, részint hűbéreseivé váltak. Ha a megerősitett helyeken voltak is még assyriai helyőrségek, az egyiptomi kis királyok bukása magával ragadta őket, és Assúrbanipal, kit a babyloni forradalom foglalt el, semmit sem tett a reá nézve veszendőbe ment tartomány megmentésére. Miután a delta felszabadult, Thebais, mely már régóta nem folyt be az ország sorsára, ellentállás nélkül adta meg magát. Thebais kormányzását Sabaku egykor hugára, Ameneritisre bizta; ez férjhez ment bizonyos Pionkhihoz, kiről néhány emlék maradt reánk. E házasságból egy leány született, Sapenap, kiben a régi dynastiák örökösödési joga testesült meg. Pszamitik feleségül vette ezt a nőt, ki legalább is oly idős volt, mint ő, és e házasság megadta tekintélyének a törvényesség addig hiányzó jellegét. Eddigelé csak szerencsés bitorló volt, most ő lett az egyedül törvényes király. Nem tudni bizonyosan, mely évben történt ez az esemény. Pszamitik maga hivatalos trónraléptét Taharku halálától (666) számitotta. Az assyriaiak kiüzése, az utolsó æthiopiai hóditás és az apró fejedelmek ellen viselt háborúk legalább is tiz egynehány esztendőbe tellettek. Pszamitik legkorábban 656-ban, a görög hagyomány szerint 651-ben lett a Nilus első zuhataga és a Földközi-tenger között fekvő föld korlátlan ura. Végre elérte a czélt, melyért ősei egy évszázad óta oly szivósan küzdöttek.[114]

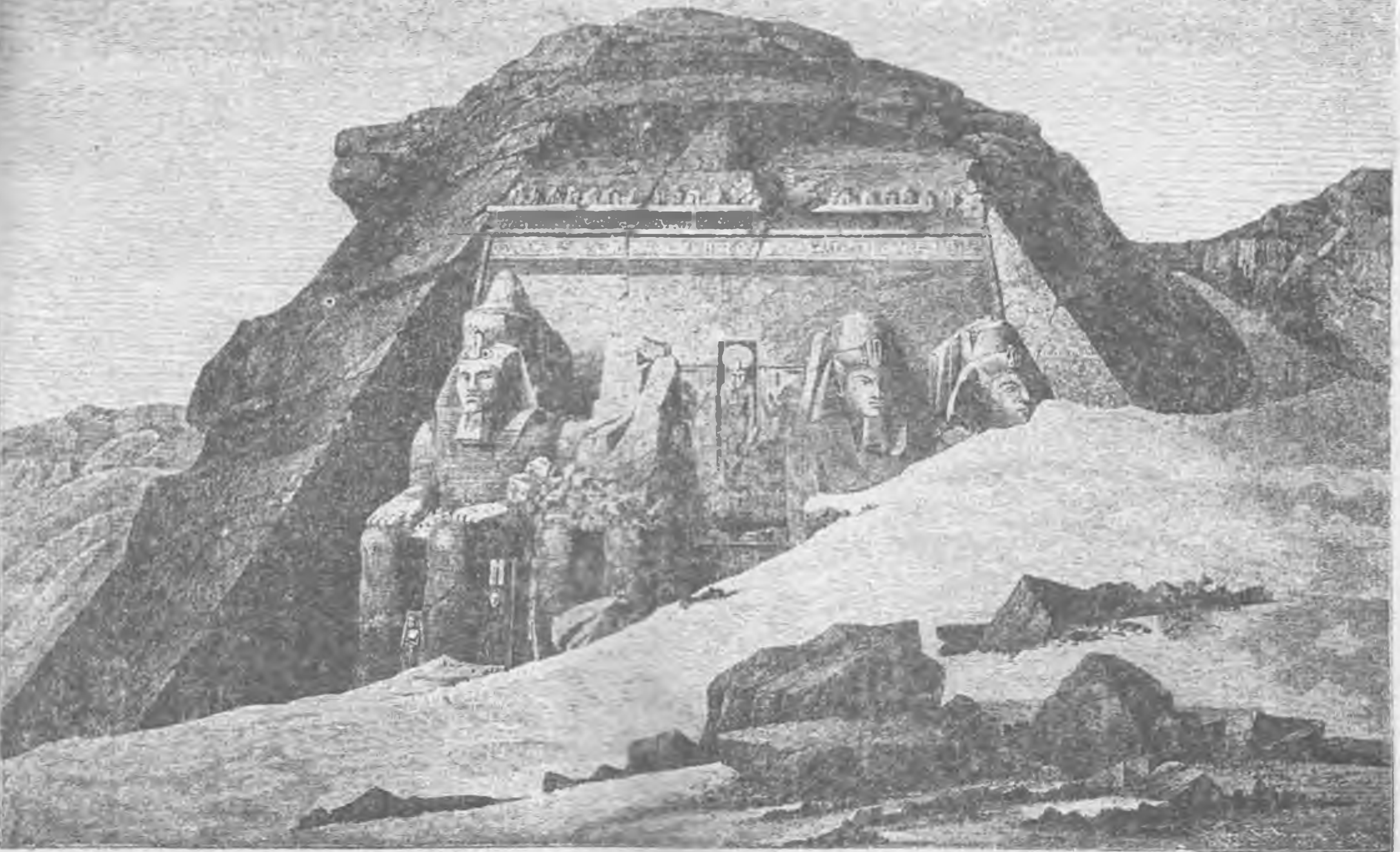
A saisi dynastia volt a nagy nemzeti dynastiák utolsója. Egyiptomot a nyomorultság és elhagyottság állapotában találta. Valamennyi nagy város többé-kevésbbé szenvedett: Memphist többször megostromolták és kirabolták, Thebæt kétszer felprédálták és felégették az assyriaiak; Syenetől Taniszig alig akadt egy mezőváros is, melyet a betörök megkiméltek volna. A Sabaku idejében kijavitott csatornák és útak mind rossz állapotban voltak; a földek elpusztultak, a népesség meggyérült. Pszamitik a romokból új életre keltette Egyiptomot. Helyreállitotta a csatornákat és az útakat, visszaadta a falvak nyugalmát, kedvezett a nép fejlődésének, szent épületeket befejezett és megujitott. Memphisben megépitette Ftáh templomának keleti és déli propyleumait, és a nagy udvart, melyben az apist tartották. Még az apis is hálával tartozhatott neki. Mióta Ramszesz megásatta a Serapium nagy földalatti üregét a bikák mumiái számára, Memphisnek valamennyi fejedelme becsületbeli dolognak tartotta gondozni e sirt és nagy pompával temetni oda az isteni állatokat. Taharku is

temetett oda egy apist uralkodásának abban az idejében, mikor az assyriaiak a legjobban szorongatták; a győzedelmes Pszamitik sem hanyagolta el ezt az egyik legfontosabb királyi kötelességét. Eleinte úgy tett, mint elődei, de mikor az üregnek az a része beomlott, a hol az utolsó apis nyugodott, megparancsolta, hogy új sírboltot ássanak egy keményebb mészkőrétegbe. Ebből indult ki azután a szent bikák temető helyeinek teljes restaurálása. A régi apisok sírjait egyenkint megvizsgálták, a mumiák burkát és koporsóját kijavították, a templomot ellátták a temetés szertartásaihoz szükséges fákkal, szövetekkel, illatokkal stb. Thebæban fölépíttette a karnaki templomnak az assyr betörés alatt lerontott részeit. A Nilus völgye olyan lett, mint egy nagy műhely; példátlan szorgalommal dolgoztak benne mindenütt, és föllendültek a művészetek is, melyeket a király a főméltóságokkal egyetemben buzgón pártolt. A képirás és a hieroglyphák vésése csodálatos finomságot ért el; a szép szobrok és domborművek száma igen nagy lett. A saisi iskolát egy kissé száraz elegantia jellemzi; a részletek kidolgozása fölöttébb gondos és a művészek bámulatos ügyesen tudják megmunkálni a legkeményebb anyagokat is. A test arányai megvékonyulnak és meghosszabbodnak; a tagok rajza hajlékonyabb és igazabb. Ez nem a memphisi korszak széles és egy kissé realista stilusa többé, sem a II. Ramszesz korabeli nagyszerű és gyakran nehézkes modor; ez csupa szelídség, tisztaság, finomság és szűziesség. Kivált a kisméretű tárgyak valóban művésziek: a mázos cserépből vagy lapis lazuliból való amulettek, bronz, ezüst és arany-szobrocskák, gyűrűk és ékszerek; sohasem tudtak több könnyedséget és erőt önteni ilyen kicsiny, alig egynehány centiméternyi alakokba.

A XXVI. dynastia nemcsak a művészetet lendítette föl; a külső politika is olyan magasságra emelkedett, mint a thébæi királyok idejében: nagyszerű és bölcs lett. Egyiptomot nem környezték többé apró államok, mint egykor; délen és északkeleten két hódító birodalommal, Aethiopiával és Assyriával, érintkezett; sőt még keleten is a görögöktől (648 és 625 között) alapított Kyréne némi állandóságot kölcsönzött Libya hullámzó népeinek. Mindenekelőtt meg kellett erősíteni az ország sebezhető helyeit: keleten a syriai út tájékát, nyugaton a Mareotis tó, délen az első zuhatag környékét. Pszamitik az assyriaiak ellen megerősitette Daphnét a régi Zaru mellett. Az Abu és Marea közelében tanyázó számos helyőrség Thebaist és a delta nyugati részeit védte a libyaiak és æthiopiaiak ellen. Majd a védelem-

ről a támadásra fordult a király gondja. Nubiai hadjáratairól semmit sem tudnánk, ha valamely görög zsoldos nem véste volna saját nevét és vezéreiét az ipszambuli templom homlokzatát diszitő kolosszus lábára.[115] Az egyiptomiak a Niluson fölmentek egész Kerkisig, a második zuhatag szomszédságába, és elfoglalták e földet, melynek neve később Dodekaschoinos lett, azért mert ez a tájék Philætől tizenkét schoinosnyira (kb. 18 mf-nyire) fekszik. Syriában nem igen erőltették a hóditást; Pszamitik bölcsen megelégedett a filiszteusok országának elfoglalásával. Az időben Asdod volt az Egyiptomba vivő útak kulcsa; e várost olyan megerősitett kikötő is védte, mint a gazai. Kétségbeesetten állott ellent. Herodotos szerint az ostrom huszonkilencz évig tartott, de ez megint csak a görög történetirók nagyitásainak egyike. Talán azt hallotta tolmácsaitól, hogy Asdod megvétele I. Pszamitik uralkodásának huszonkilenczedik évére esett, vagyis 637-re; az is meglehet, hogy valami népmeséből meritett. Ha az első föltevésnek hihetünk, a syriai háboru az időben volt, mikor a médektől fenyegetett assyrok már nem birták oltalmazni birodalmuk legnyugotibb végén lakó alattvalóikat. Egynehány év mulva a kimmériak fenyegették; Pszamitik ajándékokon vásárolt békét és egy kis pénzzel megszabaditotta népét, mely már nem tudott volna fegyveresen védekezni.

Mert váratlan szerencsétlenség érte az országot. Pszamitik a régi nagy fáraók példájára azon ügyekezett, hogy idegeneket vonzzon Egyiptomba. Samaria bukása és Szargon háborúi után számos zsidó és syriai menekült a deltába. Pszamitik a folyton gyarapodó sémi népek mellé más fajbeli törzseket akart letelepiteni; a pelusiumi ág mentén levő földeket azoknak a káriai és ioniai jövevényeknek adta, a kik neki hasznos szolgálatokat tettek. Gondoskodott róla, hogy az ioniaiakat a többiektől a Nilus válaszsza el; és ez az óvatosság nem volt fölösleges, mert e népek egyesülése ugyanazon zászló alatt nem vetette végét nemzeti gyűlölségeiknek és nem akadályozta meg a különféle eredetű zsoldosok ellenségeskedését. A miletosi gyarmatosok felbátorodva e példán, harmincz hajóval beeveztek a Nilus bolbitisi ágába és ott kereskedelmi központot alapitottak, melyet miletosi tábornak neveztek. Ez első telepitvényeket lassankint új beköltözők gyarapitották. A király hozzájuk adta a benszülött gyermekeket, görög nyelvet tanulni. A történet nem szól arról, hogy a görögök viszont cserébe adták volna gyermekeiket az egyiptomi nyelv megtanulása végett; de nem is igen valószinű, mert

AZ IPSZAMBULI SZIKLA-TEMPLOM, A 19-IK DINASZTIA KORÁBÓL.

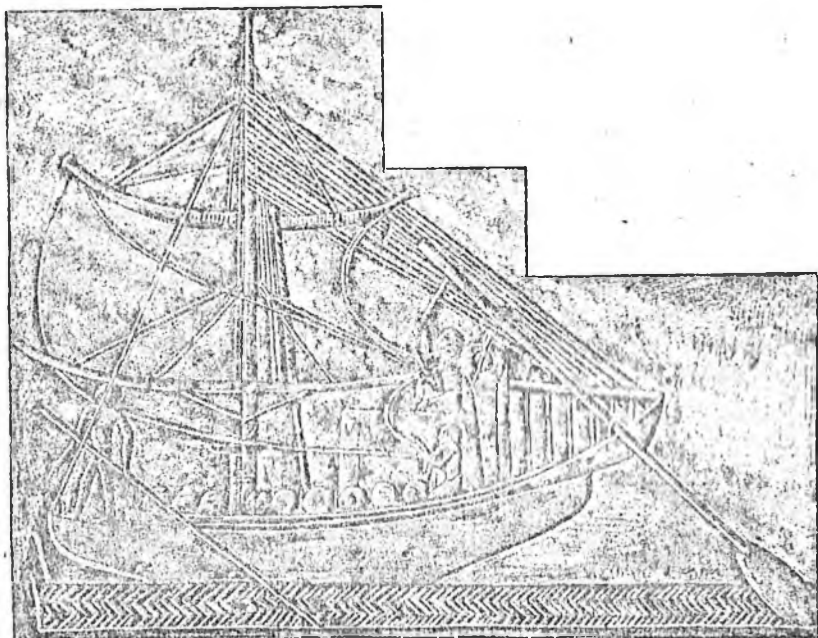
a görögök soha sem szerettek idegen nyelveket tanulni. A kereskedelmi összeköttetések gyarapodásával gyorsan nőtt a tolmácsok száma; igazi osztály lettek a delta városaiban, és egyetlen foglalkozásuk a két nép közötti közvetítő szolgálat volt. Pszamitik, mikor érintkezésbe hozta alattvalóit egy szorgalmas, vállalkozó, erős, ifju nemzettel, azt hitte, hogy bölcsen cselekszik. Csalódott; Egyiptom két század óta sokkal többet szenvedett a mindenféle idegenektől, sem hogy szivesen lássa őket földjén, még akkor is, ha mint szövetségesek jönnek. Egyiptom türte azokat a népeket, melyeket már régtől fogva ismert s a melyeknek erkölcsei nem igen különböztek az övéitől; ilyenek voltak a phœniciaiak, a zsidók, sőt az assyriaiak is; a görögöket azonban nem akarta befogadni. A görögök ellenben a még hanyatlásában is nagy müveltséget bámulva, valósággal beleszerettek Egyiptomba: isteneiket az egyiptomi istenektől származtatták, hőseiket atyafiságba hozták az egyiptomi királyi családokkal. Sok legenda támadt a deltában Danaos királyról, ki, miután föltámadt bátyja, Armais ellen, Görögországban bujdosott, meg Kekrops vándorlásairól; itt keletkezett az a hit, hogy Athéné azonos a saisi Nittel, itt mesélték, hogyan küzdött Herakles a zsarnok Busiris ellen, és hogy mulattak Heléna és Menelaos Proteus király udvarában. Egyiptom iskola lett, hol Görögország nagy emberei, Solon, Pythagoras, Eudoxos, Platon a bölcseség és tudományok elemeit tanulták. Egyiptom Görögország e csodálatát bizalmatlansággal és megvetéssel viszonozta. Az egyiptomi a hellént oly tisztátalan fajbeli teremtésnek tekintette, a kinek közelében megfertőzés nélkül élni sem lehet. Az alsóbb rendü nép enni sem akart együtt a görögökkel, és nem használta volna se késüket, se fazekukat. Az előkelők úgy bántak a görögséggel, mint egy gyermekkel, kinek nincs se multja, se tapasztalata, kinek ősei egynehány századdal azelőtt még barbárok voltak.

A benszülötteknek eleinte rejtett idegen gyülölete csakhamar nyilvánvalóvá lett. Pszamitik kitüntetésekkel halmozta el az ioniaiakat és a káriaiakat, kik őt királyságra segitették; belőlük alkotta testőrségét, őket állította a hadsereg jobb szárnyára. A görögöknek meg volt a mit nagyrabecsültek: a tisztesség és haszon, mert a testőrséggel igen nagy fizetés járt. Mikor a masuasák és a benszülött csapatok azt látták, hogy a jövevények elkaparitanak előlük mindent, zúgolódni kezdtek. Elégedetlenségöket növelte egy viszás körülmény. Daphne, Marea és Abu sziget helyőrségeit csak minden harmadik esztendőben szokták felváltani. A katonák elhatá-

rozták, hogy végét vetik ennek az állapotnak, és mivel a lázadás nem igen kecsegtetett eredménynyel, arra tökélték el magukat, hogy kivándorolnak. Kétszáznegyvenezeren indultak Aethiopia felé fegyverestől, málhástól. Pszamitik csak késön tudta meg, mi történik; maréknyi haddal a szökevények után indult, utolérte őket és könyörgött nekik, hogy ne hagyják el hazájuk isteneit és feleségeiket. A katonák egyike durván azt felelte, hogy majd alapitanak ők családot ottan, a hova mennek. A napatai király szivesen látta a jövevényeket, szolgálatába fogadta és megengedte nekik, hogy területet foglaljanak az ellenségtől megszállott földön. Az egyiptomiak azon a félszigeten telepedtek le, melyet a Bár-el-Azrek és a Bár-el-Abiad egyesülése alkot és úgy elszaporodtak, hogy számos nép lett belőlük. A szenvedett sérelem emlékére aszmakhoknak, a király balján levö embereknek nevezték magokat. A görög utazók automolok és sembritek nevén ismerik őket; a nép megmaradt egész a Krisztus születése után való első századokig.[116]

Ez a tömeges szökés, mely ép akkor történt, mikor Egyiptomnak nagyobb szüksége volt hadi erőre, mint valaha, megrontotta Pszamitik nagyravágyó terveit. A király látta Ninive hanyatlását és nem élhetett az alkalommal. Élete legnagyobb részét a béke föntartására áldozta, utolsó éveiben pedig a hadsereg és a hajóraj ujjáalkotásán fáradozott. 611-ben halt meg, ötvennégy éves uralkodás után és Saisban temették el. Utóda már idõses fia lett, kit mint nagyatyját, Nikonak hivtak. II. Niko erős akaratú király volt, a nagy fáraók fajtájából való és csak azért nem érhette el a Thutmoszok és Szétik dicsőségét, mert nem rendelkezett az övékéhez hasonló anyagi erővel. Az atyjától újra megalkotott hadsereg derék és jól fegyelmezett volt; Niko hadi tengerészetre akart szert tenni, melylyel Egyiptom a Vörös-tengeren és a Földközi-tengeren uralkodhassék. Görög mesterei tengeri hajógyárakat épitettek s a régi hajókat háromrendevezősök rajával pótolták. II. Niko ugyanekkor arra is gondolt, hogy helyreállíttatja a két tengert összekötő csatornát, mely a huszadik dynastiának utolsó évei óta elhagyott és behomokosodott volt. A király olyan szélesre akarta ásatni a csatornát, hogy két háromrendevezős hajó kikerülhesse benne egymást. A csatorna a Nilusból ágazott ki, egy kevéssel Bubastis fölött, nem messze Patumostól, az arab halmok lábánál vonult keletről nyugot felé, aztán bekanyarodva az Uadi-Tumilát szorosába, délnek fordult a Vörös-tenger felé. A hagyomány szerint a király már százhuszezer embert veszitett e

vállalkozásban, mikor egyszerre abbahagyta, mert az orakulum azt jósolta neki, hogy a barbárok számára dolgozik. Itt csalódva, tevékenysége másfelé fordult. A tyrusiak és a Karthagóbeliek az afrikai part mentén fölkutatták az aranynyal, elefántcsonttal, drága fákkal, fűszerekkel bővelkedő országokat; de e két nép irigy politikája megakadályozta a többi nemzeteket, hogy a Földközi-tengeren át e messzi tájakra jussanak. Az egyiptomiak emlékezetében még megvoltak a régi tengeri vállalkozások, mikor Hatsopszitu királynő hajó-

Egyiptomi vitorláshajó.

hada bejárta Arábia tengereit egész a tömjén lépcsőig. Niko phœniciai hajósait új földek fölkeresésére küldte; a tengerészek az Arab-öbölből indultak el és maguk sem tudták, hová mennek. A vállalkozás igen veszedelmes volt az akkori kis hajókkal, melyek mindig csak part mentén járhattak; Afrika partjain pedig nehéz a hajózás. A phœniciaiak több hónapig eveztek délfelé; őszszel kiszálltak, buzát vetettek, megvárták, míg megérik, aztán aratás után megint tovább vitorláztak. Megfigyeléseik és fölfedezéseik hire csakhamar feledésbe ment, de azt

fentartotta a hagyomány, hogy a hajósok egy helyen azt vették észre, hogy a nap elhagyta pályáját és nem kel föl többé balkézt. Tudniillik megkerülték Afrika déli csucsát és észak felé kezdtek haladni. A harmadik esztendőben befordultak Herkules oszlopainál és elérték a kikötőt. Tyros barátsága Egyiptom iránt megvédte őket a karthagóiak irigysége ellen utazásuk ez utolsó részében. Az akkori hajók gyöngesége miatt utazásuk kárba veszett, mert nem nyujtott a kereskedelemnek új útat s csak érdekes, de meddő kisérlet maradt. Az egyiptomi papok elbeszélték Herodotosnak, ki viszont számunkra jegyezte fel, de nem igen hisz Afrika körülhajózásának lehetőségében.[117]

Niko uralkodása nem csupa békés vállalkozással telt el. Nabupaluszur vénsége támadásra ingerelte a hóditó kedvet: Niko 608 tavaszán elhagyta Memphist és betört Ázsiába. Egyiptomi zászlóaljak vonultak ismét az Euphrates felé vivő régi úton. A sereg már elhagyta Asdodot és azt hitte, kardcsapás nélkül fog átjutni a Jordán és az Orontes völgyén, mikor a Karmel hegy szakadékaiban egyszerre ellenséges hadsereg előörseire bukkant. Ez a sereg a Józsiásé volt. Niko ugyan azt tanácsolta Józsiásnak, hogy maradjon nyugton Jeruzsálemben, de a zsidó király nem hallgatott a pogány tanácsára. Mióta kihirdette a törvényt, erősen hitte, hogy elérkezett a prófétáktól jósolt idő, mikor az Úr Dávid szép napjait hozza vissza hű népére.

Nabukadnezar pecsétje.

Ninive gyöngülésében az isteni kegyelem nyilvánvaló jelét látta és igyekezett is kiérdemelni ezt a kegyelmet: úr gyanánt tolta föl magát Samaria és Juda városaiban, az új törvényt hirdetve. Az egyiptomiak megjelenése nem rémitette meg; összegyűjtötte seregét, hogy a betörőknek útját állja Mageddo mellett, ott, a hol ezer esztendővel azelőtt III. Thutmos legyőzte az egyesült syriaiakat. Az összeütközésben a zsidók vereséget szenvedtek. Józsiás elesett és Niko nem sokat törődve Juda királyságával, folytatta útját észak felé. Átment a régi Kodsun, elérte Gargamist és csak az Euphratesnél állott meg. Miután egyiptomi katonasággal megszállotta a főbb helyeket, délnek fordult és egy darabig Riblahban, Hámáth mellett időzött, a syriai kis fejedelmek hódolatát fogadni. Itt tudta meg, hogy a zsidók, nem várva be parancsait, királynak Joákházt, Józsiás fiát kiáltották ki, mint a ki legalkalmasabb atyja politikájának folytatására. Niko Riblahba idézte Joák-

házt, három havi uralkodás után megfosztotta királyi méltóságától és helyette Eliákimot, Józsiás fiát ültette trónra, Joakim nevet adva neki; Judeának száz talentom ezüstöt és egy talentom aranyat kellett fizetnie. Egyiptomba visszatérve Niko meg akarta örökiteni a görög zsoldosok emlékét, kik a háborúban szolgálták és Apolló Branchides miletosi templomában feláldozta a vértjét, a melyet a hadjárat alatt viselt. Ötszázados gyöngeség és háborgás után Egyiptom ismét ura lett Syriának.

Uralma azonban csak három évig tartott, a meddig tudniillik az öreg Nabupaluszur nem mozdult. A vén király 605 felé végre az elvesztett tartomány visszahóditására gondolt és Niko ellen inditotta fiát Nabukuduruszurt (Nabukodonozor). A fárao szerencséjében bizakodva indult harczba. «Kicsoda ez, a ki, mint a folyóviz, úgy nevekedik; mint a folyóvizek, melyek vizei megindulnak? Egyiptom, mint a folyóviz, úgy nevekedik, és mint a megháborodott viz; az ő folyóvizei, mert ezt mondotta: Felmegyek, ellepem a földet, elvesztem a várost és a benne lakozókat. Jőjjetek fel lovak, és zörögjetek szekerek, jőjjenek ki az erősek, tudniillik a Szerecsenek, és a Libiabeliek, kik paizsosak és a Lidiabeliek, kik kézivet viselnek, és azzal lőnek» (Jer. 46, 7—9). A döntő ütközet az Euphrates mellett, nem messze Gargamistól történt meg. Az egyiptomiak teljes vereséget szenvedtek, és a syriai népek ettől fogva tudták, mit tartsanak az ő meghóditásukon veszekedő két nagy birodalom erejéről. Judea, mely a legtöbbet szenvedett, örömmel fogadta a katasztrófa hirét, Jeremiás próféta pedig e gúnyos szavakra fakadt: «Mit látok, hogy ők megrettentek? elfutottak? az ő vitézei megverettek és elfutottak, és vissza nem tekintettek? mindenfelől félelem, azt mondja az Úr: Ne fusson a könnyü, és az erős el ne szaladjon, észak felől az Euphrates vize partjánál győzettek meg, és elhullottak... Az a nap pedig az Úrnak, a Seregek Urának büntetésének napja, az ő ellenségin való boszuállásának napja. És a fegyver megemészt és megelégszik, és az ő vérekkel megrészegül: mert áldozatja vagyon az Úrnak, a Seregek Urának, északnak földében az Euphrates vize mellett. Menj fel Gileádba, és végy balzsamot, te Egyiptomnak szüz leánya; hijába sokasitod az orvosságokat; semmi gyógyulásod nem lészen néked! Hallották a Pogányok a te gyalázatodat, és a te kiáltásoddal betölt a föld: mert az erős megütközött az erősbe, és mind a kettő egyszersmind elesett» (Jer. 46). Nabukodonozor visszanyerte az egész területet és útközben Joakim meg a benszülött királyok

hódolatát fogadta. Már Pelusionban volt és Egyiptomba készült, mikor atyja halálának hire visszaszólította. Félt ugyanis, hogy távollétében trónkövetelő talál támadni; békét kötött hát Nikoval és sietve visszatért országába. Türelmetlensége eltérítette a Gargamison és Mesopotámián át vivő rendes úttól; csekély kisérettel nekivágott az arab pusztának, és ép akkor toppant Babylonba, mikor legkevésbbé várták.

A kháldeai birodalom és a keleti világ a gargamisi csatától a méd birodalom bukásáig.

Nabukodonozor mindent rendben talált. Az ország ügyeit a papok intézték és a trónt megőrizték a törvényes király számára, kinek csak meg kellett jelennie, hogy a nép meghódoljon neki. Nabukodonozor uralkodása hosszú és boldog volt. A mint Kyaxares a méd birodalom ősc, úgy II. Nabukodonozor a kháldeai birodalomé. Nélküle Babylon csak kereskedő és iparos város hirére vergődött volna a történetben; ez a király győzedelmessé és hatalmassá tette.

Tudjuk, hogy Nabukodonozor sokat és szerencsével hadakozott, de vállalkozásainak részleteit és irányát semmi fölirat nem őrizte meg számunkra. Északon és keleten a médekkel való szövetsége védte őt minden komoly támadás ellen; de nyugatról és délről gyakran zavarodott meg birodalmának békéje és sikerei kudarczokkal elegyedtek. Ez oldalról olyan volt a helyzete, mint az assyriai királyoké, alig egy századdal azelőtt. Az utóbbi évek tapasztalata bebizonyította, hogy az ázsiai hóditók czélja Memphis, Thebæ, sőt Aethiopia birása volt. Nabukodonozor tehát Syria ura levén, ép oly állandó veszedelemmel fenyegette Egyiptom létét, mint egykor Szargon, Szennakherib és Assúrbanipal. Az előbbi dynastiák fáraói megkisértették a syriai államok mögé bujást és Sabaku politikája abban állott, hogy föntartsa a gátat, mely közötte és Assyria között emelkedett. Damaskus és Samaria bukása után a fáraónak nem maradt egyébb hátra, mint hogy hóditó legyen, és elfoglalja ha birja, a phœniciai tengerpartot. Ezt a vállalkozást I. Pszamitik kezdte Asdod elfoglalásával, II. Niko pedig úgy látszott, befejezte a mageddoi csata után. A gargamisi vereség mindent felforgatott, de egyben bebizonyította az egyiptomi államférfiak látásának helyességét. Nikot nem csüggesztette el a kudarcz. Olyan szivós fajhoz tartozott, melyet egy század viszontagságai sem tántoritottak el a koronára való törekvéstől. Csöndesen ismét hajó-

hadat és sereget gyüjtött, a phœniciaiak és a zsidók békétlenségére számitva, hogy elérkezzék a megtorlás alkalma.

Az Assyria ellen folytatott szerencsétlen küzdelmek után Phœnicia gyülölte minden urát, a ki keletről jött. Ugyanez állott a legtöbb syriai államra nézve, mely még megtartotta a függetlenség színét; Ammón, Móáb, a nabateusok és a Judeabeliek szintén így éreztek. Niko ügyesen aknázta ki ezt a gyülölséget; veresége után négy évvel Joakhimot a kháldeaiak ellen való lázadásra birta. Józsiás halála tönkretette a próféták reményeit. «Nem volt ő hozzá hasonló Király ő előtte, ki megtért volna Jahvéhoz teljes szivéből, és teljes lelkéből és teljes erejéből, Mózesnek minden törvénye szerint; és utánna sem támadott hozzá hasonló» (2 Kir, 23, 25). A Jóakház letételét követő események, az egyiptomi hatalom hirtelen megdőlése, a khâldeai uralom bekövetkezése még jobban megingatták a Hilkija hirdette reform hathatósságában való hitet. A nép e szerencsétlenségekben csak azt látta, hogy Jahveh boszut áll az istenteleneken, kik lerontották szent helyeit és csak egy templomot hagytak neki. Izráel istenének tisztelete megint olyanná vált, a milyen volt, és az idegen istenek kultuszát csakhamar még buzgóbban üzték, mint valaha. A prófétáknak és hiveiknek reménységökben való csalódása annyival keservesebb volt, mert már-már azt hitték, hogy ezélt érnek, és megtestésitik isten népének ideálját. Egy ünnepnap Jeremiás, Hilkija fia, megjelent Jahveh házának pitvarában és így szólott a néphez: «Így szól Jahveh: Ha nem fogadjátok szómat, hogy az én törvényimben járnátok, melyet néktek előtökbe vetettem; hogy engednétek a Prófétáknak az én szolgáim beszédinek, kiket én ti hozzátok bocsátok, reggel felkelvén és elküldvén, és nem engedtetek; Bizonyára teszem e házat olyanná mint a Siló, és e várost megátkozzák e földnek minden nemzetségei.» Ez Joákhim uralkodásának kezdetén volt, a Józsiás ellen való legerősebb reakezió idejében. «És lőn mikor Jeremiás elvégezné a beszédeket, melyeket Jahveh parancsolt vala, hogy megmondaná mind az egész községnek; megragadák őtet a Papok és a Próféták, és az egész község, mondván: Meg kell halálnak halálával halnod!» Az egész község összegyült a templomban, Júdának fejedelmei felmentek a király házából az Urnak házába és leültek az uj kapu ajtajában. Minekutána elhangzott a vád, egynehány biró azt mondta, hogy Jeremiás nem méltó a halálra, mert az Urnak nevében szólott, mások pedig Mikeás próféta példájára hivatkoztak: «Megölte-é azért őtet Ezékiás és az egész Júda?» Jeremiás tehát megmenekült a nép ha-

ragja elől; de mások nem voltak ilyen szerencsések. A Kirjatjeárimból való Úriás, kinek az volt az egyetlen bűne, hogy ő is prófétált Jeruzsálem ellen a Jeremiás beszéde szerint, hiába menekült Egyiptomba; Joákim király vele küldte Elnáthánt, Akhbór fiát, és egyéb férfiakat, kik visszahozták őt Judeába, lefejezték és testét a közös sírgödörbe vetették. (Jer. 26.)

Mind jobban különvált a nép és az a férfiú, kiben a nagy prófétai hagyomány testesült meg. Elérkezett az a pillanat, mikor Izráel szinte csak Jeremiásból és tanitványából, Bárukhból állott. Jeremiás valóban azok közé tartozott, a kiket a mageddoi szerencsétlenség megfosztott minden reménytől. «Imhol Jahvehnak szélvésze nagy haraggal kijő, és a következendő szélvész a hitetleneknek fejekre esik. Nem szűnik meg Jahveh haragja mind addig is, mig meg nem cselekeszi, az még az ő szivének gondolatit bé nem teljesiti, az utolsó napokban értitek meg e dolognak érdemét. Nemde nem közelvaló Isten vagyok-é én? azt mondja Jahveh, és nem messze való Isten-é? Valyon elrejtezhetik-é valaki a rejtekhelyeken, hogy én ne lássam őtet, azt mondja Jahveh? én valyon nem töltöm-é bé a mennyet és a földet?» (Jer. 23, 19—20, 23—24). Jahveh haragja nem lesz ugyan örökös, de mielőtt csillapodnék, Jeruzsálem elpusztul és Izráelnek uj szövetséget kell kötnie az istennel. A nagy többség azonban nem tudott hozzászokni ahhoz a gondolathoz, hogy Jahveh szét fogja szórni Júdát is, mint a hogy szétszórta Izráelt. Az ő szemükben törvényesnek látszott minden, a mi a kháldeai ellen van, az ellenségeivel való szövetkezést hasznosnak itélték, Egyiptom tanácsait kedvezően fogadták. Nabukodonozor személyesen jelent meg és elnyomta a mozgalmat, mielőtt a fáraónak ideje lett volna közbelépni, és Jóákim szolgája lett. De három év mulva Niko ösztönzésére ismét föllázadt. Nabukodonozor ezuttal nem maga vezette a hadi müveleteket, csak egyik vezérét küldte el az Ammón és Móábbeli csapatokkal, melyek még Kháldeát is szivesen szolgálták, csakhogy a zsidókon tölthessék haragjukat. Jóákim Jeruzsálem ostroma alatt halt meg és helyét tizennyolcz éves fia foglalta el, kit Jekhonjáh-nak, másként Jójákhinnak neveztek. Nem sokáig uralkodott. Trónra léptekor Nabukodonozor megérkezett az ellenséges táborba. Jelenléte siettette a megoldást; Jojákhin három hónap mulva kegyelemre adta meg magát. A győző könyörületes volt. Csak a templomok még megmaradt kincseit vitte el és a királyt családostul Khâldeába számüzte. A zsidó hadsereget rabszolgává tette, a munkás népet pedig Baby-

loniába vitte, és a nagy épitkezéseknél dolgoztatta; a maradéknak királya Józsiás utolsó fia, az akkor huszonegy éves Mattanjáh lett (597). Mattanjáh, mint elődei is, megváltoztatta nevét: azontul Sédékiásnak (Czidkijáhu) hivták.

Két esztendő mulva Niko meghalt, a nélkül, hogy megtalálta volna a keresett alkalmat és fia, II. Pszamitik, ki mint gyermek lépett trónra, nem kezdett semmit Ázsia ellen; egész uralkodásából csak egy æthiópiai háboru ismeretes, fiatalon halt meg 589-ben. Ez idő alatt a látszólag nyugodt Syria nem szünt meg titkon háborogni; a haza üdvét az Egyiptommal szoros szövetségben látó pártok magokhoz tértek a Niko és Jojákim kudarczai okozta rémületből. Jeruzsálemben oly erős lett a lelkeket Egyiptom felé sodró áramlat, hogy magával ragadta Sédékiást, Nabukodonozor kreaturáját is. A régi iskolából való és az Urban bizton bizó próféták most is azt gondolták, hogy hazájuk megalázása nem tarthat sokáig, és mentől több szerencsétlenség éri egymást, annál közelebb van a megszabaditás órája. Azok, a kik Jojákimot a számkivetésbe kisérték, Akháb, Sédékiás, Maasziját fia és Semája maguk is közel visszatérést jósoltak. A kik Jeruzsálemben maradtak, folytonosan azt mondták a népnek: «Nem maradtok a kháldeai király rabságában; a templom szent edényei visszakerülnek Babyloniából». Jeremiás hiába akarta elnyomni a beszédek hatását. A fogoly zsidóknak azt irta, hogy fegyverkezzenek föl türelemmel: «Épitsetek házakat, és lakjatok bennek, kerteket plántáljatok és azoknak gyümölcseivel éljetek. Vegyetek magatoknak feleségeket, és szüljetek fiukat és leányokat; és a ti fiaitokat is házasitsátok meg és a ti leányitokat adjátok férjnek, és szüljenek fiakat és leányokat, és szaporodjanak meg ott, és meg ne kevesedjetek. Ne hitessenek el titeket a ti Prófétáitok, kik vagynak közöttetek, és a ti Jövendőmondóitok, és ne figyelmezzetek a ti álmaitokra, melyeket álmodoztok. Mert ők hamisan prófétálnak néktek az én nevemben: mert nem küldöttem őket, azt mondja Jahveh. Mert ezt mondja Jahveh: Mihelyt bételjesednek Babilóniában a hetven esztendők, meglátogatlak titeket, és ti rajtatok betöltöm az én jó szómat, hogy visszahozzalak titeket e helyre» (Jer. 29.). Egyike azoknak, a kiket igy vádolt, Semája, felháborodott e békés tanácsokon és levelet intézett Czefánjah paphoz, sürgetvén, hogy Anatótbeli Jeremiást vesse tömlöczre és kalodába, mert Jeruzsálemben prófétál és csak türelemre inti a foglyokat. Jeremiás sohasem maradt adós a sértésekkel; megátkozza Semáját és egész nemét, aztán még jobban izgat a támadó politika

hivei ellen. «Ne hallgassátok őket; szolgáljatok a babilóniai királynak és éltek; miért pusztittatik el e város? Ha ők Próféták, és ha nálok Jahvehnak igéje vagyon: imádkozzanak most a Seregek Urának, hogy az edények, melyek most Jahveh házában vagynak, és a Júda Királyának házában, és Jérusálemben, ne vitessenek el Babilóniába» (Jer. 27, 14, 16—18). Egy nap járommal nyakán jelent meg a község előtt, mialatt Hanániás próféta, gibeoni Azzúr fia, igyen szólott a papokhoz és a néphez: «Ezt mondja a seregeknek ura, az Izraelnek istene, mondván: «Eltörtem a babyloniai királynak jármát. Minekutána két esztendők elmulnak, én visszahozom e helyre Jekoniást, Jojákimnak, a Júda királyának fiát, és minden rabokat, kik Júdából elvitettek Babyloniába.» És elvevé a jármot Jeremiás nyakából és eltöré azt, mert «ezt mondja Jahveh: «Ilyen módon töröm el Nabukodonozornak, a babyloniai királynak jármát minden nemzetségek nyakáról.» Másnap Jeremiás ismét járommal, de most már vasjárommal jelent meg, annak jeléül, hogy Jahveh «vasjármot vetett mind e nemzetségeknek nyakokba, hogy szolgáljanak a babyloniai királynak». (Jer. 28).

A lázadás hivei uj biztatást nyertek, mikor Egyiptom trónjára Uahibri lépett. Tudták róla, hogy vállalkozó, nagyravágyó ember, ki régtől fogva háborura készül; Tyrus, Phœnicia, Jeruzsálem és a Jordánon tuli tartományok egyszerre fegyvert ragadtak. A három ellenség közé szorult Nabukodonozor habozott egy pillanatig. «Megállott a kettős utnak fején, hogy ott jövendőt láttasson; nyilainak vasokat megfényesitette, megkérdezte a bálványképeket, megnézte a májat.» (Ezék. 21, 26.) Határozatlansága nem sokáig tartott. Juda volt a szövetség csomópontja; területén egyesültek a pusztabeliek, az egyiptomiak és a syriaiak. Mialatt egy hadosztály Phœniciát pusztitotta és Tyrus körülzárásába fogott, a hadsereg zöme Judeába rontott. Sédékiás nem mert szembeszállani az ellenséggel: bezárkózott Jeruzsálembe. Nabukodonozornak ezuttal már elfogyott a türelme. Irgalmatlanul dulta az országot, a mezei lakosokat kiszolgáltatta a filiszteusoknak és edomitáknak, körülvette Lákhis és Azéka várait és csak akkor jelent meg a főváros előtt, miután már mindent lángba és vérbe boritott. Már igen szorongatta Jeruzsálemet, mikor meghallotta, hogy Uahibri Gáza felől érkezik; Sédékiás ugyanis nagy bajában «követeket bocsátott Egyiptomba, hogy adna néki lovakat és sok népet.» (Ezék. 17. 15). A kháldeai király legott abbahagyta az ostromot és az uj ellenség felé fordult. A népszerű párt már örvendett politikájának e sikerén; Jere-

miás azonban nem bizott a vállalat szerencsés végében: «Ne csaljátok meg a ti lelketeket, mondván: Általán fogva elmennek mi rólunk a Káldeusok; mert nem mennek el. Mert ha a Káldeusoknak egész seregét megveritek is, kik ostromlanak titeket, és maradnak ő közülök csak a megsebesültek: mégis minden felkél az ő sátorából, és megégetik tűzzel e várost» (Jer. 37, 9—10). Nem tudni bizonyosan, mi történt ez alkalommal; némelyek szerint az egyiptomi király harcz nélkül vonult vissza, mások szerint megütközött és vereséget szenvedett. Nabukodonozor visszatért fenyegetőbben, mint valaha. A város eleste már csak idő kérdése volt, és az ellentállás legfeljebb ingerelte a győzőt. A zsidók azonban hősi makacssággal védekeztek csakhogy mint rendesen, megint kiütött belőlük a visszavonás. Az alatt a rövid nyugalom alatt, melyet a fáraó közbelépése szerzett, Jeremiás távozni akart Jeruzsálemből, hogy Benjáminban folytassa prédikálását. A kapunál árulás ürügye alatt elfogták, megverték, tömlöczre vetették, és porkolábjai csak a király egyenes közbenjárására bántak vele egy kicsit szelidebben. A tömlöcz pitvarában tartották, a hol minden járókelőnek azt mondta: «A ki megmarad e városban, meghal fegyver miatt, éhség miatt, és döghalál miatt, a ki pedig kimegyen a Káldeusokhoz, él, és lészen néki az ő élete nyereség helyett, és él. Ezt mondja az Úr: Imé a babilóniai király seregének kezébe adatik e város, és megveszi azt.» Erre Sédékiás vezérei és az ellentállás hívei azt mondták a királynak: «Kérünk, haljon meg ez ember, mert megerőtleníti a vitézeknek kezeket és az egész községnek kezeit, hogy efféle szókat szól nékik.» A vádlók erre egy sárral teli verembe vetették Jeremiást, honnan egy udvari eunuch segítségével kimenekült és még buzgóbban hirdette a megadást. A király titkon megkérdezte véleményét; Jeremiás azt felelte neki: «Ha kimégy a babilóniai király fejedelmihez, él a te lelked, és e város meg nem égettetik tűzzel, hanem élsz te, és a te házad népe; ha pedig ki nem mégy a babilóniai királynak fejedelmihez: adatik e város a Káldeusok kezekbe, megégettetik azt tűzzel, te sem szaladsz el kezekből.» Sédékiás hajlandó volt követni a próféta tanácsát, de immár sokkal inkább belemerült a dolgok eddigi folyásába, semhogy csúfság nélkül meghátrálhatott volna. A háború nyomorúságaihoz nem sokára éhség és betegség is járult, de az ostromlottak szivósak maradtak; már nem volt kenyerök és még sem beszéltek megadásról. Végre másfél éves szenvedés után «Sédékiásnak tizenegyedik esztendejében, a negyedik hónapban, kilenczedik napján a

hónapnak, ledüle a város kőfala. És bemenének a babilóniai Királynak minden Fejedelmei, és leülének a közép kapuban.» Sédékiás a Jordánon tulra akart futni, de a jerikói sikságon elfogták és Ribláhba vitték, hol Nabukodonozor tartotta udvarát. Babylonia királya úgy bánt el a legyőzöttel, mint a fajtájabeliek a lázadó hübéresekkel bánni szoktak, megölette fiait és Júdának minden nemeseit szemeláttára, Sédékiás szemeit pedig kitolatta és vasba verette őt, hogy elvigye Babyloniába. A várost felgyujtották és lerontották Nabuzáradán, egy főtiszt, vezérlete alatt, a katonákat, papokat, iródeákokat és más előkelő embereket pedig elvitték Khaldeába s ott széllyel szórták őket a városokban. Ép csak a szegénység maradt meg az országban, kiknek a győző szőlőket és mezőket adott. E pusztitás után a kháldeaiak visszavonultak és az uj tartomány kormányzását Jeremiás egyik barátjára, Gedáljahra bizták (586).

Gedálják nem élt sokáig; zsidó és kháldeai csapataival együtt megölte őt Mizpáhban a Dávid neméből való Ismáel, Natánjáh fia. Ismáelt viszont Jókhanán, Káreakh fia támadta meg, és Ismáel ugyszólván egyedül menekült az ammonitákhoz. A zsidók, kik boszut állottak Gedáljáhért és megverték Ismáelt, most attól tartottak, hogy Nabukodonozor meg fogja őket fenyiteni; Egyiptomba futottak, magukkal vivén a nép maradékát Jeremiással egybe. Uahibri Daphne mellett adott nekik földeket, a honnan aztán elszéledtek Migdólig, Memphisig, sőt egész Thebaisig. Júda szerencsétlensége még e katasztrófával sem tellett be. 581-ben a nép töredékei a moabitákhoz csatlakoztak és fegyverrel próbáltak szerencsét; az uj vereség és az uj számüzés aztán végre tönkretette őket. Az immár bujdosók csak a távolban sirhattak fajuk megsemmisülésén. «Számkivetésre méne Júda a nagy nyomorúság miatt, és a nagy szolgálat miatt, és ő lakozván a pogányok között, nem talála nyugadalmat. Sionnak utai mind sirnak, hogy nincsenek, kik felmennének az Innepnapra! Minden ő kapui elpusztultak, az ő Papjai sirnak, az ő szüzei szomorúak és ő maga vagyon nagy keserűségben, az ő kisded gyermekei a rabságra menének az ellenség előtt. Te Jahveh örökké megmaradsz, és a te széked nemzetségről-nemzetségre. Miért felejtkezél el örökké rólunk? elhagysz-é minket sok ideig? Térits meg Jahveh minket te hozzád, és megtérünk, ujitsd meg a mi napjainkat, mint vala a régi időben. De mindenestől megvetettél minket, felette igen megharagudtál reánk» (Jer. sir., 1, 3—5; 5, 19—22). Igy végződött a prófétáktól álmodott nagy forradalom első felvonása. Júda sok bünével végét vetette istene

türelmének; végre fölkelt az Ur régtől hirdetett napja és Jeruzsálem pusztulására vetette világát. A khàldeai király kardja elől megmenekült és idegenben bujdosó zsidók még most sem akarták elismerni a büntetés igazságosságát és szerencsétlenségükért a régi vallás reformátorait okozták. Hiába intette őket Jeremiás isten nevében, ha megmaradnak a bálványozás mellett. Azt felelték: «A szót, melylyel szóltál nekünk Jahveh nevében, nem akarjuk tőled hallani. Hanem kétség nélkül azt cselekeszszük, valami kiszármazott a mi szánkból, hogy áldozatot tégyünk az égen való állatoknak, és nékik itali áldozatokkal áldozzunk, miképen cselekedtünk mi, és a mi atyáink, a mi királyink, és a mi fejedelmink, Júdának városiban és Jeruzsálemnek utczáin és bétöltünk kenyérrel, és gyönyörüségben voltunk, és semmi gonoszt nem láttunk. A mi időtől fogva pedig az égen való állatoknak nem kezdénk áldozatot tenni, és nékik itali áldozatokkal áldozni: minden nélkül szükölködünk, fegyver és éhség miatt megemésztetünk.» (Jer. 44, 16—18). Jeremiás szertelenül sokat követelt kortársaitól; ezeknek az embereknek nem volt se elég világos elméje, se elég tiszta lelke, hogy követhessék őt azokba a magasságokba, a hova ő ideálját helyezte. Semmi kétség, Jeremiás sem volt egészen ment a prófétáskodás közönséges szólásaitól. Örökös hivatkozása a döghalálra, az éhségre, a háborura, az assyriai meg a khàldeai király fenyegetései, a hitetlen királyokra és népre szórt átkok, az Izráel jövendőjébe vetett szertelen bizalom, szóval ez az immár nagyon ismeretes rhetorika, melyet már csak az irodalmi forma tökéletessége tett türhetővé, sokkal több véres meghazudtolásban részesült, sem hogy hathasson a nagy sokaságra. De mely magasztos fogalmunk támad ez emberről, ha félrehárítjuk a fátyolt, melybe kortársainak izlése szerint, gondolatait burkolni volt kénytelen. Hiába alázták meg, hiába verték, hiába vetették börtönre, hiába érte szüntelen vagy törvényes itélet, vagy erősebbek haragja, hiába üzte őt számkivetésbe ellenségeinek gyülölete: buzgósága és az ügyének jóságába vetett bizodalma nem csökkent soha. «Imé eljönek a napok, azt mondja Jahveh, és feltámasztom Dávidnak igaz magvát, és uralkodik a király, és szerencsésen cselekeszik, itéletet és igazságot cselekeszik e földön. Annak idejében megszabadúl a Júda, és az Izráel csendességben lakozik; és ez az ő neve, melylyel nevezik őket: Jahveh a mi igazságunk!» (Jer., 23, 5—6). De sem ő, sem hivei nem láthatták meg e boldog napok hajnalát.[118]

A Jordánon túli népek szétszórása csakhamar követte Judea

szerencsétlenségét. «Eltöretett a Moáb szarva, és az ő erőssége letört, azt mondja Jahveh! Valyon nem csúfod volt-é néked te Móáb, az Izráel, avagy a lopók között találtatott-é? mert valamikor szólottál felőle, mindenkor kevélyen szólottál! Hagyjátok el a városokat, és lakjatok a kősziklákban Moáb lakosai, és legyetek mint a galamb, mely az odúban rak fészket. És elvétetik az öröm és vigasság a te termett meződről, és a Móáb földéről, és a sajtóból megfogyatkoztatom a bort, nem nyomja nagy énekszóval a nyomó a bort, az éneklő nem énekel» (Jer., 48). Ugyanily katasztrófa érte az ammonitákat: «Ordits Hesbón: mert elpusztittatott Áj! Kiáltsatok Rabbáh-nak leányai, öltözzetek zsákba, sirjatok, és futkossatok a szorosakon: mert az ő Királyok elvitetett a fogságra, az ő Papjai és Fejedelmei vele egyetemben» (Jer., 49, 3). Majd Edómra került a sor: «Mert én magamra megesküdtem, azt mondja Jahveh, hogy elpusztúl, és gyalázatban, pusztaságban és átokban lészen Boczra, és minden ő városai örökkévaló pusztaságban lésznek! Az ő romlásoknak szava előtt megrendült a föld, az ő kiáltásoknak szava meghallatott a veres tengeren» (Jer., 49, 13, 21). Maga Arábia sem menekülhetett a betörés nyomorúságai elől; elsőben Kédar népeit és szomszédjaikat, «a borotvált halántékú embereket», érte a katasztrófa. Mint elődei, az assyriai királyok, Nabukodonozor is azért fordult erre, mert vonzotta Jemen messze vidékeinek mesés gazdag hire. A keleti világ kereskedelmének e főhelyén fölhalmozott kincsek izgatták kapzsiságát; sajnos, nem tudjuk messzebb haladt-é délfelé, mint Aszarhaddon és Assúrbanipal. Arab hagyományok szerint, miután Dzát-irk helység közelében szétszórta a dsorhom nemzetségü joktanidákat, kik elállták előtte a Kaába felé vivő utat, elérkezett a nyugati Jemen határáig, de seregének fáradt volta miatt nem hatolhatott tovább; visszatért hát, magával vivén sok foglyot és két egész törzset, melyet aztán Kháldeában telepitett le. Ha szerencse kisérte is Arábiában, vállalkozása mégis inkább nagy portyázás volt, sem mint igazi hadjárat, és nem is lett belőle egyébb haszna, mint a nagy préda és egy csakhamar veszendőbe menő névleges fenhatóság.[119]

Még csak Tyrus és Egyiptom nem hódoltak meg. Tyrus, szigetének falai mögé húzódva, uralkodott a tengeren és daczolt a kháldeaiak tehetetlen haragjával. Az ostromlók tizenhárom évi hasztalan erőlködés után végre megalkudtak III. Ithobaal királylyal (574); Nabukodonozor tehát Egyiptom felé fordulhatott. Niko veresége óta a zsidó próféták szüntelenül hirdették a fáraó és kháldeai király között bekö-

vetkezendő harczot. Jeremiás is sokszor jósolta. Mikor Tyrus felszabadulásának hire terjedt, a fogoly zsidók egyike, Ezékiel, ismét megjövendölte: «Ezt mondja az Úr Jahveh: Cselekeszem ezt is, hogy megszünjék Egyiptomnak sokasága, Nabukodonozornak a babyloniai királynak keze által. Ő és az ő népe ő vele együtt, a pogányoknak erősei elhozatnak a földnek elvesztésére, és az ő fegyvereket kivonszák Egyiptomra, és a földet betöltik megölettekkel. És a folyóvizeket megszárasztom és eladom a földet a gonoszoknak kezekbe, és elpusztítom a földet, és valami benne vagyon, idegenek kezek által: Én Jahveh szólottam! Így szól az Úr Jahveh: Elvesztem a képeket is és cselekeszem, hogy megszűnjenek a bálványok Memphisből; és Fejedelem Egyiptom földéből többé nem lészen; és bocsátok félelmet Egyiptom földére. Elpusztítom Thebaist, és bocsátok tüzet Tanisra és tészek itéleteket Théba városában. És kiöntöm az én haragomat Pelusiumra, Egyiptom erősségére: és kivágom a sokaságot Thébából. És bocsátok tüzet Egyiptomra, nagy bánatban lészen Pelusium és Théba, ide s tova szaggattatik, és Memphisnek naponként való háborúságai lésznek. Az Ón és Bubastis ifjai fegyver miatt hullanak el, és azok is fogságra mennek. És Daphnéban megsetétedik a nap, mikor elrontom ott az Egyiptom igáját, és megszünik ő benne ez ő erősségében való kevélysége: elfogja ötet a köd, és az ő leányai fogságba mennek» (Ezék. 30, 10—18).

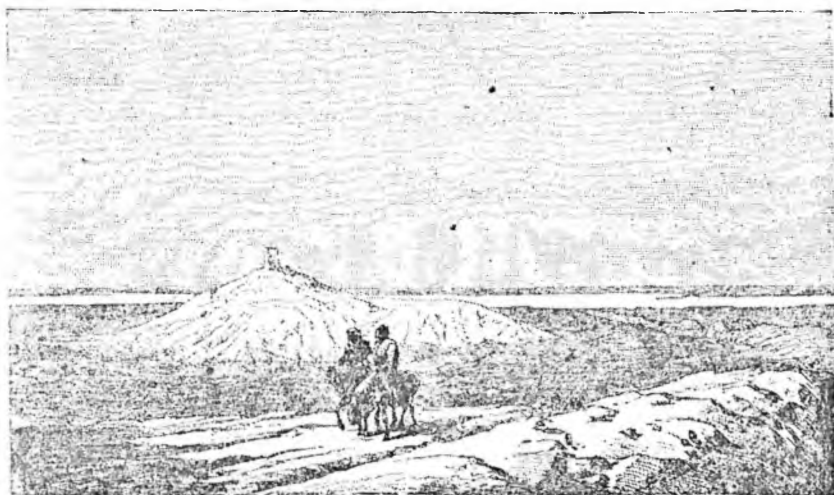
Ha hihetünk Josephus Flaviusnak, a próféta jóslata beteljesedett: Nabukodonozor megszállotta Egyiptomot, megverte és megölte Uahibrit, aztán kormányzót hagyva a meghódított országban, visszatért Kháldeába és magával vitte a deltában letelepedett zsidókat. Az egyiptomi följegyzések szerint ellenben Nabukodonozor nagy kudarczot vallott. Uahibri görög legénységű hajóhada megsemmisítette a khaldeaiak szolgálatában levő tengerészeket, elfoglalta Sidont és más városokat is harcz nélkül megadásra kényszerített. Az egész syriai part az egyiptomiak kezére került és Nabukodonozor nem vitatta el tőlük. A fáraó hadai elfoglalták Gebelt és ott kőtemplomot építettek, melynek omladékait a mi napjainkban fedezték fel. Uahibri puszta szerencse révén egynehány hét alatt elérte a czélt, melyre ősei egy félszázadig hiába törekedtek; «az eddig élt királyok legboldogabbikának» czimezhette magát és azt képzelte kevélységében, hogy «maguk az istenek sem árthatnak neki». (Herodotos.)

De nem soká örülhetett sikerének. A partvidék libyai törzsei, melyeket a Kyrenebeli görög gyarmatosok szüntelenül zaklattak,

hozzá fordultak, mint természetes pártfogójukhoz és tőle kértek segitséget szomszédaik támadásai ellen. A zsoldosokat nem lett volna bölcs dolog atyjokfiaival szembe állítani. Uahibri tehát Kyrene ellen egyiptomi hadsereget küldött, mely Iraza városka közelében akkora vereséget szenvedett, hogy hírmondóul csak igen kevés embere juthatott vissza a deltáig. Ez a kudarcz zavargások oka lett. Uahibri magára vonta a papság és a nép gyülöletét, a miért segítséget adott az idegeneknek. Az hitték, vagy csak úgy tettek, mintha azt hinnék, hogy a király azért küldte a benszülött katonákat Libyába, hogy a halál biztos martalékául vesse őket s igy megmenekülljön azoktól az emberektől, a kiknek hüségében kételkedett. Pártütés támadt. Volt akkoriban az udvarnál egy Ahmasz (Amasis) nevü, alacsony sorsban szülotett ember, kit örökös jókedve és ügyessége a közlegénységből vezérségig emelt. Uahibri ezt az Ahmaszt küldte a fölkelők táborába, hogy visszatérítse őket. Ahmasz beszédet intézett a csapatokhoz, mikor egy katona hirtelen sisakot nyomott a fejébe és királylyá kiáltotta ki őt. A követből lett lázadó vezér erre Sais felé indult és Momemphis közelében megsemmisítette, azt a harminczezer zsoldost, a ki még a törvényes királyt védte (569). A fogságba került Uahibrit eleinte megkimélték és tisztelettel bántak vele; uralkodótárs maradt, és neve az emlékeken ugyanolyan czímmel fordul elő, mint legyőzőjéé. Sais csőcseléke azonban nemsokára kikövetelte őt és meggyilkolta. Ahmasz (II. Ahmosz) azzal erősítette meg hatalmát, hogy királyi vérbeli nőt vett feleségül: Onkhnasz-Nofiribrit, Sapenap és I. Pszamitik unokáját. Alig lépett a trónra, már a khaldeaiak támadása adott neki gondot. Egy nem rég fölfedezett irás szerint, Nabukodonozor uralkodásának harminczhetedik évében Ahmasszu, Egyiptom királya ellen indult hadba. E háború végét, sajnos, nem ismerjük. A khaldeai hagyomány szerint Egyiptom meghódolt és Babyloniától függő egyszerü satrapaság lett. Az egyiptomi minderről hallgat, valószinü, hogy Amasis elvesztette elődjének phœniciai hóditmányait és uralma azon túl csak Egyiptomra szorítkozott; arra azonban semmi sem vall, hogy Egyiptom maga is bajba került és a khaldeaiak egy század múlva ugyanazt cselekedték vele, a mit Aszarhaddon és Assúrbanipal.

Ez volt Nabukodonozor utolsó háborúja, vagy legalább az utolsó, melynek nyomát a történet megőrizte. Az időben, mikor végződött, Khaldea királya már öreg ember volt és nem a hadakozásra gondolt, hanem egyébb dolgokra. Valószinü, hogy nagyravágyása most már csak

azokra a nagy építkezésekre szorítkozott, melyek emlékezetét megőrizték az ó korban. A Ninive pusztulását megelőző században Babylon sokat szenvedett az assyriaiaktól. Szennakherib és Assúrbanipal kétszer dúlta föl, nem is szólva az ostromokról és a fosztogatásokról, melyek az örökös lázadások folyamán érték. A kijavitás munkáját már Nabupalusszur kezdte, úgy látszik, egyik felesége kedvéért, a ki a classikus hagyományban különös véletlenből az egyptomi Nitokris nevet viseli. Nabukodonozor számos syriai, zsidó, egyiptomi és arab hadi foglyot dolgoztatott, s Babylon, mely előtte csak vidéki város volt, a kerek világ egyik legszebb metropolisa lett. Közepén emelke-

Birsz Nimrud, Bábel tornya.

dett Bél isten hétemeletes óriás tornya, tetején az istenség negyven láb magas arany szobra, melyhez csigavonalú lejtő vitt föl. Az ötven nap alatt épitett királyi palota híres volt függőkertjeiről, melyekben a hárem hölgyei fátyol nélkül sétáltak, profán szemeknek láthatatlanúl. Ugyanakkor helyreállították a Tigris vizét a városba vezető s a Tigrist az Euphratessel összekötő csatornákat; kijavították a nagy medenczéket, melyekbe a régi királyok évről-évre felgyűjtötték a megdagadt folyó vizét; újra épitették a város két felét összekötő hidat; Barszipban templomot emeltek Nebónak. A földmérőknek minden tudományát és ügyességét a főváros megerősitésére fordították. Babylont is

kettős fal vette körül, mint Barszipot; a fal oly széles volt, hogy tetején két szekér járhatott egymás mellett; száz bronz kapu sorakozott rajta, szépitették a környéket is, a tavakat, csatornákat kitisztitották.

A sok felhalmozott kincs természetesen izgatta a szomszédok kapzsiságát s a Médiával való viszony kevésbbé barátságos volt, mióta Khάldea belcavatkozott Lydia ügyébe. A közel háborút sejtő Nabukodonozor a nagy csatornák mentén megépitette a méd falat, mely Szipparnál teljesen elzárta a szorosfélét, melyet ezen a helyen a Tigris és az Euphrates alkot. Ez a vállalkozásaiban fáradhatatlan fejedelem az volt Khaldeának, a mi egykor II. Ramszesz Egyiptomnak: a nagy épitő. Szüntelenül dolgozott minden városban, minden templomban; nincs Babylon körül egyetlen egy hely, a hol ne olvasnók nevét s a hol nem látnók csodálatos tevékenységének nyomát.[120] Utódát, Amilmardukot (a bibliában: Evil Meródakh) két évi uralkodás után (560) meggyilkolta mostoha testvére Nirgalsarusszur (Neriglisszor), ki maga is meghalt 556-ban, örökösül egy Lábasimarduk nevü gyermeket hagyva. Kilencz hónap mulva ezt is megölték és a trónus 555-ben Nabunáhidra szállott. Nabukodonozor családja vele halt ki és a nép a nagyságnak e gyors hanyatlásában az isten kezét látta. A nemzeti hagyomány szerint Nabukodonozort életének utolsó napjaiban prófétai ihlet szállotta meg: fölment palotájának tetejére és megjósolta a khάldeaiaknak birodalmuk közel romlását. A Jeruzsálem és a templom elpusztitóját gyülölő zsidóság azt hirdette, hogy Nabukodonozor a dicsőségtől megrészegedve istennel egyenlőnek hitte magát és az Úr haragja oktalan állattá változtatta. Hét esztendeig élt a mezőkön, füvekkel táplálkozva, mint az oktalan állatok, mig végre visszanyerte emberi formáját és ujra elfoglalta trónusát.[121]

Ha Nabukodonozor hosszú uralkodása alatt nem keveredett harczba médiai szomszédjával, ez különösen annak tulajdonitható, hogy Ekbatana akkori ura békés természetü fejedelem volt. Kyaxares fia, Isturégu, kit a görögök Astyagesnek neveznek, nem nevelődött hadi életre, mint az atyja. Kivéve egy khάldeai háborút, melyben elvesztette Kharrán városát és környékét s kivéve egy a kadusziak ellen intézett támadást, mely e népnek rövid ideig tartó meghódolásával végződött, nem bocsátkozott hadakozásba. Udvarának keleti pompájában, testőrök és heréltek között, visszavonulva élt ez a kegyetlen és babonás király; legfeljebb vadas kertjeiben vagy a sivatag határán vadászgatott. Zsibbadtságából csak az rázta föl, mikor hübérese Kurus (Kyros) föllázadt ellene és megfosztotta koronájától. Ez cse-

mény után alig száz évvel a hagyomány már regés szinbe burkolta a bukás történetét. A reánk maradt mesék egynéhányán megérzik a népies elbeszélők szándéka: alacsony sorsból származtatni a birodalomalapitókat. Valamint Sargina Khaldeában és Gyges Lydiában, Kyros sem tartozik semmi királyi családhoz; anyja kecskéket őrzött, atyja pedig a mardusok vad törzséből való rabló. Kyros bátorságával tünik ki és mikor a kadusziak ellen küldik egy sereg élén, titokban az ellen-

Babylon romjainak tervrajza.

séghez szit és összeesküszik Oebarasz perzsával; mikor egy énekesnő elárulja és visszahivják Ekbatanába, mint nyilt lázadó lép föl, megveri Astyagest és elfogja. Astyages leányát, Amytist, egy Spitamas nevü méd úrhoz adta feleségül; Kyros megöli Spitamast, elveszi feleségét és ipja helyébe királynak kiáltatja ki magát. E legendák legnagyobb részét, úgy látszik, a nemzeti hiúság sugallta és nincsen egyéb czéljuk, mint a méd uralom megsemmisitőjét Kyaxares családjához

fűzni. Astyagesnek nem volt fiú gyermeke; koronájának leányára, Mandanéra és ennek fiaira kellett volna szállnia. Az öreg király egy éjjel azt álmodta, hogy Mandanéból tenger sok víz áradt ki, mely nemcsak Ekbatanát, hanem egész Ázsiát is eláraszotta; mire a jósok azt tanácsolták neki, hogy leányát ne házasítsa össze méd emberrel. Astyages tehát királyi vérből való perzsa úrnak, Kambysesnek adta leányát; mert a perzsák az időben a médek adófizetői voltak. A nyugalmat, melyet e házasság adott neki, csakhamar megzavarta egy másik álom: azt látta, hogy leányának öléből szőlőtőke nő ki és indáival befolyja egész Ázsiát; erre a jósok azt jövendölték neki, hogy unokája meg fogja őt koronájától fosztani. Mikor a fiú megszületik, Astyages Harpagosra bízza, ki sok habozás után végre arra szánja el magát, hogy a gyermeket egy pásztorral kitéteti az erdőbe. A gyermeket egy kutya szoptatta, de azért mégis el kellett volna vesznie, ha a pásztor felesége nem szül holt gyermeket. Az asszony rávette férjét, hogy fogadják fioknak a kis Kyrost, és föl is nevelték. A kutya a perzsáknak szent állata volt; a nőstény eb közbelépte tehát valójában isteni segítség; de a görögök, kik nem ismerték a mazdeizmusnak e vonását, megütköztek rajta és a perzsa hagyománynak természetesebb magyarázatát keresték. Azt gondolták ki, hogy a pásztor feleségének neve Spako volt; Spako méd nyelven csakugyan nőstény ebet jelent. Kyros felnőtt és miután Mandané fiának ismerte el, nagyatyjának udvarába került. Csakhamar észrevette, mennyire meggyöngítette Astyages békés kedve a médiai árják katonai alkotmányát s hogy ez a faj, bár erősnek és nagynak látszik, tehetetlen. Az a merész szándéka támadt hát, hogy ez uralom helyébe az ő fajtája: a nép uralmát teszi. A perzsákat a távolság megóvta a babyloniai romlott erkölcsök hatásától. Egyszerűbbek és erősebbek voltak a médeknél; Kyros, ki ezt tudta, atyját lázadásra bírta. Maga megszökött az udvartól, szétszórt egy üldözésére küldött csapatot és Perzsiába ment. Az első csatában megverték és atyja is elesett, a másodikban azonban ő győzött és Astyagest is fogságba ejtette. Média nem állott többé ellent: teljesen megadta magát a győzőnek.[122]

Az igazi történet, vagy legalább az a kevés, a mit belőle ismerünk, nem ilyen regényes. A perzsák az árja benyomulás kezdete óta az Elamtól keletnek eső országokat bírták; elűzték az ott lakó kevés számú törzseket és az iráni fensík déli lejtőin és a Perzsa-öböl partjain terjeszkedtek szét. A szorosan vett Perzsia az Oroatis (Tab) torkolatától nyugatnak egész az Ormuzd szorosának nyilásáig terjed. A part-

vidék csupa egyközüen húzódó agyag és fövenyhalom; terméketlen és száraz. Az ország többi részét a tengertől a fensikig folyton emelkedő hegyláncozok szegdelik át; a táják, kivált északon és keleten helyenkint kopár, de itt-ott erdős és gabonát termel. A tengerparttól elválasztó halomgátat csak egynehány folyó töri át: az Oroatis (Tab), az Araxes (Bendamir), a Kyros (Kuráb) is a tengerig jutnak; a többi víz, lefolyás híján a völgyek mélyén az évszakok szerint kisebb nagyobb tavakba gyül. A perzsa törzsek meghódított földjüket több kerületre osztották; ezek: Parætakéné és Mardiéné, a hegyes vidéken, Taókéné a part mentén és Karmánia (Kirmán), keleten. A tenger mellékén egynehány nagy falut épitettek: Ormuzdot, Sziszidonát, Agrosztanát, Taókét; az ország belsejében Karmanát s a két fővárost: Persepolist és Pasargadaet. A perzsák eleinte ismeretlenül és függetlenül éldegéltek, aztán Phraortes, inkább is Kyaxares ideje óta a médek hűbéresei lettek. Egy hagyomány szerint, melyet I. Dareios elfogadott, királyaikat országfoglalás korabeli vezérök: Akhámanis (Akhémenes) családjából választották; Akhámanis utóda Teispes és még hat más fejedelem lett. A hódító Kyros genealogiája nem ilyen hosszú: csak három elődöt sorol föl: Teispest, I. Kyrost és Kambysest, kiknek Ansán-királyok czimét adja.[123] Ansán sokáig Susianatól függő kerület volt, de mialatt Assúrbanipal tönkretette Élamot, a perzsák az egykor a susai fejedelmeknek hódoló föld egy részét bitorolták. Ansán Perzsia tartománya lett és a kháldeaiak, kik, mint minden nép, ragaszkodtak a régi szokásokhoz, az egész uj országot Ansánnak nevezték. Úgy látszik, a hódítás Teispes müve volt, kit az eddig ismert emlékek először neveznek Ansán királyának. A classikus hagyomány szerint a perzsa királyok a médek hűbéresei maradtak, és semmi sem bizonyitja, hogy ebben úgy téved, mint annyi más dologban. Két nemzedékkel később II. Kyros fegyvert ragadt hübér ura ellen. Némelyek szerint a háború három vagy négy évig (554—550) tartott és a perzsák győzedelmével végződött; mások szerint nem volt semmi ellentállás, Astyages hadserege föllázadt és kiszolgáltatta urát az ellenségnek, Ekbatanát elfoglalták és felprédált gazdasága a győző kincses házába került. A méd birodalom megbukott (549), de ez inkább dynastiaváltozás volt, sem mint idegen hódoltság; Astyages és elődei a médek és a perzsák királyai voltak, Kyros és utódai a perzsák és a médek királyai lettek.[124]

VII. FEJEZET:

PERZSA HÓDÍTÁS

A keleti világ Kyros trónraléptekor: Kroisos és Lydia; II. Ahmasz és Egyiptom; Nabunahid és Kháldea; Lydia meghóditása (546); a persák a messze keleten (545—539); a khaldeai birodalom bukása (536).

Az 585-iki szerződés óta a Kis-Ázsiát biró két nagy álladalom: Média és Lydia között, semmi sem zavarta meg a békét. Mindkettő bizva a másik semlegességében, olyan tájak felé forditotta erőit, a hol nem kellett attól tartania, hogy komoly ellenfelekre talál. Média kelet és Babylonia, Lydia a görög gyarmatok és a félsziget benszülött népei felé tekintettek. Alyattes, megszabadulva a médek gondjától, már csak arra gondolt, hogy megerősitse királyságát, vagy családi összeköttetések, vagy fegyverek révén. Férjhez adván egyik leányát az ephesosi Melashoz, Ephesos városában erős párt támogatására számithatott. Fia Kroisos, ki egy káriai nőtől született, birtokul a propontisi Mysiát kapta, másik fia Adramytos pedig a déli Mysiát, hol megalapitotta Adramytion városát. Már Bithynia elfoglalásához is hozzáfogott. Alyattes uralkodásának utolsó éveit arra forditotta, hogy egy óriás sirboltot emeljen, mely nagyságára nézve alig csekélyebb az egyiptomi és babyloniai emlékeknél. A költség alig futotta az egész királyság jövedelméből, abba kellett hagyni a háborúkat, hogy legyen reá pénz. Kroisos sem jutott a koronához akadályok nélkül: öcsese, Pantaleon, egy ioniai asszony fia, soká küzdött vele a hatalomért, az elégületlenek segitségével. Megszabadulva ettől az alkalmatlan öcstől, Kroisos eleinte a békés politika felé fordult és csak arra volt gondja, hogy a görög szent helyeket mind Európában, mind Ázsiában gazdagitsa; a delphoi-i Apollo és Athene, a didymei és thébai Apollo tömérdek sok ajándékot kaptak tőle. Ez a buzgóság a királynak görög polgárjogot szerzett, a lydiaiaknak pedig azt a kiváltságot, hogy az olympiai játékokat az első sorból nézhették; de az ioniai part lakosai mégsem gondolták

hogy mindezért kötelesek szabadságukat föláldozni. Ekkor Kroisos szakitott a szelidséggel és hadat üzent a városoknak, melyek alattvalói elől elzárták a Kaystros és Hermos völgyeinek torkolatát. Elsőben Ephesos bukott el. A felső várost lerontották, a nép levonult az Artemis temploma körül levő sikságra. Ugyanilyen sorsra jutott Smyrna is, s a csekélyebb jelentőségű városok egymásután. Kroisos egy darabig arra is gondolt, hogy hajóhadat szerel föl és megtámadja a Kykladokat. E szándékáról azonban kénytelen volt lemondani, mert a lydiaiak teljesen járatlanok voltak a hajózás mesterségében. A szárazföldi népek ellen fordult tehát, és egynehány év alatt uralma alá kerültek a maryandinianusok, az ázsiai thrákok, a bithyniaiak, a

Alyattes sirhalma. Perrot és Chipiez után.

paphlagoniabeliek, az elődeivel daczoló phrygai törzsek, Lykaonia, Pamphylia, szóval Lykia és Kilikia kivételével az összes országok, melyek a Pontus Euxinus, a Halys és a Földközi-tenger között voltak.[125] Kroisos ennyi termékeny és iparűző tartomány megszerzésének révén korának egyik leggazdagabb fejedelme lett, és a bőkezűség, melylyel kincseit szórta, mindenecknek csodálatát vivta ki. A görögök dicséretekkel és hálával fizették vissza ajándékait, és gazdagságának oly hirét költötték, mely még ma is tart.

Megtudva a méd birodalom bukását, Kroisos azt látta, hogy őt is baj fenyegeti, és idegenben keresett segitséget. Elsőben Egyiptomhoz fordult. Követeit Ahmasz annyival szivesebben fogadta, mert

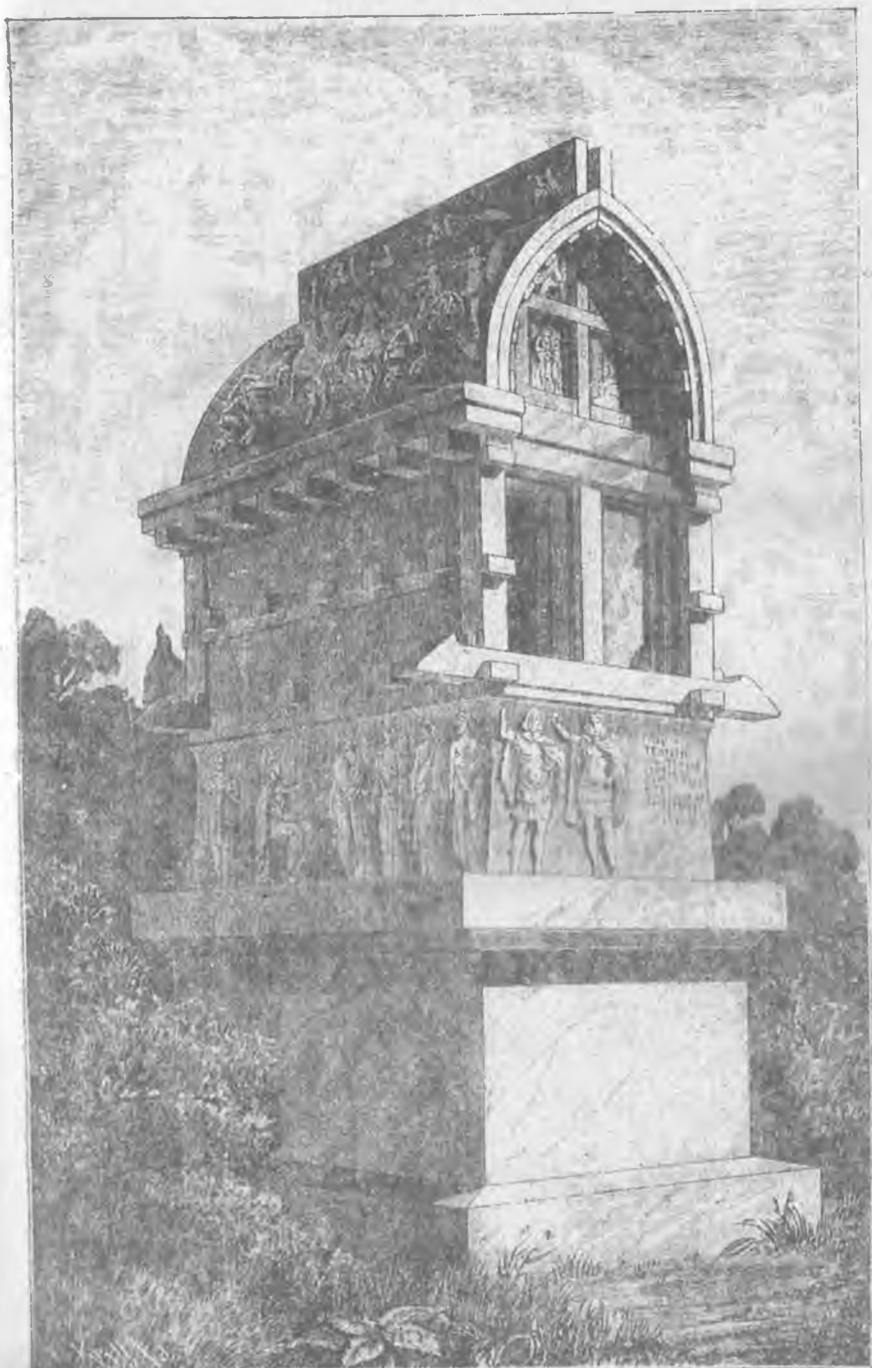
Kyros trónraléptében maga is közel veszélyt látott. Védő és támadó szövetséget kötöttek hát, melyhez csakhamar babyloniai Nabunábid és a lakedaimoniaiak is hozzájárultak; 546-ban Lydia királya oly szövetség élén állott, mely könnyen birhatott volna a perzsákkal, ha Kroisos elég türelmes és csak szövetségeseivel együtt lép ki a tettek terére. A lydiai és a görög hagyomány bukásában a végzet kifejezett akaratát látja. Apollo három évig visszatartotta őt, de elérkezett az idő, mikor Kroisost semmi isteni erő sem mérsékelhette többé. A király a jövőt megtudni Görögország több orakulumához fordult, és olyan kétértelmű válaszokat kapott, melyeket kedve szerint magyarázhatott. A jóslat azt felelte neki, hogy ha megtámadja a perzsákat, egy nagy birodalmat fog megdönteni, és nemzetének hatalma csak addig tart, míg egy öszvér nem ül Média trónusára. Kroisos azt hitte, hogy az istenek győzelmet igérnek neki és sietett az ellenséges földön megkezdeni a háborút. 546 tavaszán átkelt a Halyson, megtámadta Kappadokiát, elfoglalta a sinopei útat őrző Pteria erősséget és elpusztította a környéket, hogy maga között és az ellenség között sivatag legyen. A hirtelen megtámadott Kyros lázadást akart támasztani ellenfelének háta mögött és követeket küldött az ióniai görögökhöz, hogy hozzácsatlakozásra birja őket; az ióniaiak azonban nem hajtottak szavára, nem annyira a lydiai király iránt való barátságból, mint inkább a perzsa uralomtól féltükben. A csalódott Kyros a nyárnak egy részét azután arra fordította, hogy összegyüjtötte csapatait és a betörők ellen indult. Kroisos, bár serege számra kisebb volt, síkra szállott. A csata egy egész nap tartott, de nem dőlt el. Kroisos másnap azt látva, hogy az ellenség nem mozdul, azt hitte, hogy ő a győztes. Minthogy katonáinak kis száma és az őszi idő nem bátorította őt vélt győzelmének kihasználására, Sardeis felé fordult, zsoldosait elbocsátotta és görög, khaldeai és egyiptomi szövetségeseinek azt az üzenetet küldte, hogy majd csak a jövő tavaszszal egyesüljenek támadó hadjáratra. Arra számított, hogy a persák nem merik őt követni és Kappadokiában telelnek ki; Kyros azonban látta, hogy ha még egynehány hónapig vár, ügye ha nem is vész el, nagyon kétségessé válik. Minthogy szemben a lydiai, lakedaimoniai és egyiptomi hadak állnak vele; oldalt és hátul pedig a khaldeaiak fenyegetik, kénytelen lesz vagy meghátrálni, vagy erejét szétforgácsolni. Átkelt tehát a Halyson télviz idején és egyenest Sardeisnak tartott. A meglepett Kroisos összegyüjtötte benszülött csapatait és támadt. Még e kedvezőtlen körülmények között is győzött volna, ha lovassága, melynél különb nem volt a világon, neki

ronthat az ellenségnek. Kyros azonban serege elé egy sor baktriai tevét állított, melyeknek bűzétől a lydiai lovak megbokrosodtak és futásnak eredtek. A hősi ellentállás után legyőzött Kroisos visszavonult Sardeisbe és sürgette szövetségeseit, hogy siessenek. A jól védett város megvehetetlennek látszott; egy támadást már vissza is vert, és alkalmasint sokáig daczol még az ellenséggel, ha a véletlen nem sietteti romlását. Egy katona leejtette sisakját a fellegvárból; lement érte és felvitte ugyanazon az úton. Egy Hyroiades nevű mardus kalandor észrevette ezt a dolgot, fölmászott a sziklára, melyeket az építőmesterek, mivel hozzáférhetetleneknek tartottak, nem erősitettek meg, és egynehány társával behatolt a várba. Sardeis két heti ostrom után az ellenség kezébe került (546).[126]

Lydia vereségével a szövetség magától felbomlott. A lakedaimoniaiak otthon maradtak; Ahmasz, kit a távolság védett, bölcsen nem mozdult; Nabunáhid a védelemre szoritkozott. A kelet királyai, a nagyok és a kicsinyek egyaránt, tudták, hogy ezentúl a perzsák hatalmában vannak és kerülték minden surlódást. A lydiai birodalom váratlan kudarcza megdöbbentette a görögöket. Először láttak szinről-szinre olyan nagy tragœdiát, a minőkkel tele van a keleti világ története. Gyges dynastiája megrémitette őket hatalmával, elvakította gazdagságával, megnyerte bőkezüségével. Győzhetetlennek hitték és nem fért a fejökbe, hogy természetes utakon lehessen vége. Kroisos szemökben az emberi dolgok forgandóságának legmeglepőbb példája lett; képzelmök legendáknak és regéknek kimerithetetlen forrását találta életében. Már Herodotos előtt beszélték, hogy Kroisos nagyságának napjaiban megkérdezte Solontól, az athenæi bölcstől: kit tart a legboldogabb embernek. Solon egymásután emlitette athenæi Tellost, és az argosi testvéreket: Kleobist és Bitont; s mikor a király ellenkezett, azt mondta, hogy semmi embert nem lehet boldognak itélni, a míg él: «mert isten gyakran ád nekünk muló jólétet, de aztán nyomorúságba dönt.» Kroisos akkor nem értette e mondás bölcseségét; de Solon távozása után nem sokkal fiát, Atyst, vadászaton megölte egy ember, kit vendégszeretetben részesitett és még meg sem vigasztalódott e gyászában, mikor Sardeis megvétele koldussá és rabszolgává tette.[127] A sokaságban majd megölte őt egy persa katona, ki nem ismerte; születésétől fogva süket-néma fia azonban látva a veszedelmet, úgy megrémült, hogy egyszerre megjött a szava és felkiáltott: «Vitéz, ne öld meg Kroisost!» Kroisost a győző elé vitték, ki halálra itélte. A szerencsétlen király már a máglyán volt, mikor

eszébe jutottak Solon szavai és háromszor elkiáltotta a bölcs nevét. Kyros megkérdezte tőle: mit jelent ez a név, és mikor megtudta a történetet, kegyelmet adott neki. A máglya azonban nem akart elaludni; ekkor aztán Apollo hirtelen záport eresztett rá és a lángok rögtön elaludtak. Kyros ezentúl jól bánt a legyőzött királylyal, ki hű barátja, tanácsosa lett, mindenüvé elkisérte, és nem egyszer hasznára volt. A Halyson átkelve, egy nagy birodalmat döntött meg, de ez a birodalom a magáé volt. A perzsa Kambyses és a méd asszony fia, az öszvér, mint a jóslat nevezte, győzelme után visszatért Ekbatanába s a hódítás befejezését helytartóira bizta. Mazares elnyomta Sardeisnek egy fölkelését, és egymásután foglalta el a partvidéki görög városokat. Utóda, Harpagos, befejezte művét és elfoglalta Lykiát, mely sikeresen állott ellen a mermnádoknak. Egynehány görög gyarmat, a phokaiai, teosi népek kivándoroltak; Xanthosnak pedig egész népe inkább levágatta magát, sem hogy meghódoljon. A többiek belenyugodtak sorsukba és meghajoltak a perzsa hatalom előtt.

Mialatt Harpagos befejezte Kis-Ázsia meghódoltatását, Kyros a messze kelet felé fordult. Uralkodásának e részéről kevés és csekély becsű értesüléseink vannak. Ha Ktesiasnak hihetünk, a hódító elsőben Baktriát támadta meg. Ez ország lakói akkoriban a világ legjobb katonái közé tartoztak, és eleinte szerencsésen küzdöttek; Ktesias szerint csak akkor tették le a fegyvert, mikor megtudták, hogy Kyros feleségül vette Astyages egyik leányát. Nem igen érthető, miért hathatott volna a baktriaiakra ilyen döntően a hódító házassága egy méd királykisasszonynyal; Ktesias alkalmasint a susai udvarban hallott legendát irt le. Baktria megszállásával járt Margiana, Uvarazmija (Khorazmia) és Sogdiana meghódolása; Kyros mindezen országokban számos erősséget épitett, melyeknek leghiresebbike Kyropolis vagy Kyreskhata az Iaxartes folyó egyik fő gázlóján uralkodott.[128] Szibéria sivatagai megakasztották az észak felé haladást, de keleten, a sinai Tatárország síkságán lakó és mind bátorságokról, mind gazdagságokról hires száka nép izgatta Kyros hóditásra vágyását. Megtámadta e népet, elfogta királyát, Amorgest, és már azt hitte, hogy végzett a száka néppel mikor Sparethra, Amorges felesége, összegyüjtve a sereg maradványait, reátámadt a betörőkre és kényszeritette őket, hogy férjét perzsa foglyokért kiadják. A szakák mindazonáltal Kyros adófizetői lettek és attól fogva a birodalom előörsei voltak a keleti népekkel szemben. Kyros ezután délnek, az iráni-fensíkra ment, és végig száguldott Haraiván (Ária), a thatagusok földjén (Sattagydia), Harauvatin, Za-

Nagy Képes Világtörténet. I.

XANTHOSI MÁRVÁNYSÍR.

A Kr. e. VI. századból.

rankán, a Kabul folyó és az Indos folyam között levő országon. Volt-e ideje leszállani a Hamun tavon túlra és eljutott-e az indiai oczeánig? Egy későbbi hagyomány szerint serege elpusztult a Gedrosia pusztáján uralkodó vizhiány miatt. Ez elbeszélésekben nem bizhatunk, csak maga a hóditás bizonyos, a részletek feledésbe vesztek, miclőtt följegyzésükre gondolt volna valaki.

Ezek a hadjáratok öt vagy hat évig tartottak, 545—539-ig. Kyros, mihelyt visszatért, Khaldea megtámadására gondolt. Khaldea inkább csak látszólag volt félelmes ellenség, mert Assyriával való szüntelen hadakozása lassankint meggyöngitette, szabadságának kivivása, ellenségének megbuktatása, a Nabukodonozor alatt viselt háborúk s az utódai közt való örökös viszálkodás végkép kimeritették. Sülyedése ép oly gyors volt, mint a milyen emelkedése. Alig harmincz esztendővel a hóditó halála után, már nyilvánvaló volt a birodalom közel bukása. Nabunáhid nem született hősnek, de még katonának sem; egykedvü, békés uralkodó volt, és inkább bibelődött az istenek tiszteletével, semmint az erősségek és a hadsereg gondozásával. Uralkodása első éveiben elnyomott egynehány csekélyebb syriai lázadást; később, mikor a méd birodalom megbukott, ő is ki akarta venni a maga részét és visszafoglalta Kharrán városát környékével egyben. Ezzel aztán véget is ért vitézkedése: országának gyarapitására forditotta idejét. Valahány romba dőlt épületet talált, mindet kijavíttatta vagy újra épittette; és az alapkövei között azokat a hengereket kereste, melyekkel a régi épitő királyok örökitették meg emlékezetüket, és nagy volt az öröme, ha az ásások révén előtte sok száz vagy ép ezer évvel élt uralkodók nevei kerültek napvilágra. Eldicsekszik vele, hogy Szipparban, a napisten templomában, Szargon fiának hengereit találta meg, melyeket Nabukodonozor is hiába keresett. Larszamban, Uruban, Szipparban helyreállittatta a régi khaldeai fejedelmek emlékeit, s oly gondot forditott e városokra és isteneikre, hogy a babyloniai papok irigységre gyuladtak. Kyros ezalatt egyre hatalmasabbá lett és Khaldea szövetségesei egymásután tüntek el: először Média, azután Lydia. Uralkodása 17. évében a Földközi-tenger partjának lakossága lázadt föl, és Nabunábid semmit sem tett megfékezésére.

A zsidók még sokkal gyöngébbek voltak, semhogy követhették volna a régi szomszédjaik adta példát; de ha elszéledettségük miatt nem is léphettek a tettek terére, nem titkolták a Bábel megalázásán való örömüket. A számüzés, melylyel Nabukodonozor sujtotta őket,

nem volt oly általános, mint hiszik. A kisebb városok és falvak lakossága vagy nem hagyta el tüzhelyeit a háboru alatt, vagy oly hamar tért vissza, hogy Khåldea nem volt kénytelen idegen telepítéshez folyamodni, mint Assyria Samaria bukása után. Jeruzsálem lakossága sem került egészen Khåldeába; számosan Egyiptomba menekültek. A három izben fogságba hurczoltak száma alig lehetett húszezer, de nem a mennyiség döntött, hanem a minőség: valóban Izráel szine-java került fogságba. Így a két utolsó király, Jojákhin és Sédekiás családostól, Júda előkelősége, a templom egész papsága a főpappal egyben, és a prófétàk. Babylon és a szomszéd városok között osztották szét őket. Az egykorú irások csak egy telepedő helyöket említik világosan: a Khebar vize mellett levő Tel-Abibot; de az a számos zsidó gyarmat, mely e tájakon még a római korszak felé is virágzott, ez időből származtatta magát. A talmud egy legendája szerint a Safijáthiban (Nehardéa közelében) levő zsinagógát Jojákhin király építette a jeruzsálemi templom romjaiból hordott kövekkel. Ezék a községek csaknem teljes autonomiát gyakoroltak. Ha lefizették az adót és ledolgozták a robotot, bátran gyakorolhatták vallásukat és saját közigazgatásuk is a kezökben volt. A sejkhek, a család és a törzs vénei, kik az ős hazában oly fontos szerepet játszottak, itt is megmaradtak méltóságukban; Khåldea népök fejeinek tekintette őket és semmiben sem korlátozta hatalmukat. Hogy a többi mikép rendezte el életét, hogyan kereste meg napi kenyerét s hogyan tett szert jólétre, sőt gazdaságra, arról az egykorú irók nem szólanak. Élni kellett, akár mint mesteremberek-, akár mint földmivesek-, akár mint tisztviselők-, akár mint kalmároknak; éltek is, és Jeremiás tanácsát megszivlelve dolgoztak, hogy Izráelnek magja ne veszszen. A számüzötteket egynehány század mulva örömest ábrázolták bünbánatba és tehetetlenségbe merülve. «A Babylonnak folyóvize mellett ott ülünk vala, és sirunk vala, mikor megemlékeznénk a Sionról. A füzfákra felfüggesztjük vala hegedünket, Babylonnak közepette. Jóllehet ott ugyanazok, kik minket fogva elvittek vala és elrontottak vala; kivánnak vala mi tőlünk vigasságos éneket, ezt mondván: Énekeljetek nékünk a Sionnak énekei közül. Mimódon éneklettük volna az Úrnak énekét az idegen földön?» (137. zsoltár). Ez azonban csak a papokra és az irástudókra nézve volt igaz. Életökben akkor támadt nagy ür, mikor a hódító kizökkentette őket az imádságok és aprólékos szertartások gyakorlásából, mely az ő szemökben az embernek legirigylendőbb kiváltsága

volt. Az egykor templomi szolgálatnak szentelt időt most azzal töltötték, hogy siránkoztak a nemzet szerencsétlenségén, vádolták miatta magukat és másokat, tépelődve kérdezték: mely bűnük idézte föl a romlást és az Úr, ki annyiszor bocsátott meg apáiknak, miért nem terjesztette ki kegyelmét rájuk is?

Ezékiel ép az isten türelmességében mutatta meg bukásuk okát. E próféta kis gyermekkora óta a templomban élt és 597-ben Jojákhinnal került számkivetésbe. Elmélkedvén, a mult történetét úgy fogta föl, hogy az egész egy hosszú harcz az isteni igazság és a zsidók igazságtalansága között. Az Úr akkor választotta népének Izráelt, mikor még Egyiptomban volt, és pártfogásáért cserébe csak egy kis hűséget kivánt: «Kiki vesse el az ő szemeinek bálványait és az Egyiptom idegen isteneivel meg ne fertéztessétek magatokat; én vagyok Jahveh, a ti istentek!» Ezt az enyhe föltételt Izráel fiai sohasem tartották meg, és ez lett bajaik forrása. Még mielőtt megmenekültek volna a fáraótól, már elárulták urokat és ez reájok akarta ontani haragját már a pusztában, «de cselekedtem az én nevemért, hogy ne gyaláztatnék a pogányok szemeik előtt, a kik között valának: mert megesmértettem vala magamat ő velek azoknak szemeik előtt, hogy kihoznám őket az Egyiptom földéről. Kihozám azért őket az Egyiptom földéből, és hozám a pusztába. És adám nékik az én parancsolatimat, és az én itéletimet kijelentém nékik, melyeket ha ember cselekednék, élne azok által. És e felett adám nékik az én Szombatimat, hogy lennének jegyül én köztem és ő köztök: hogy tudnák, hogy én vagyok Jahveh, az ő megszentelőjök. De pártot üte ellenem az Izráel háza.» A Sinai hegy lábánál a zsidók ugyanazt cselekedték, a mit Egyiptomban. Az Úr még most sem birta magát rászánni, hogy elpusztítsa őket; csak kihirdette, hogy egyikök sem fogja látni az Igéret földét, csakis fiaik jutnak oda. De a fiúk sem voltak jobbak az apáknál; alig értek a nekik szánt «tejjel és mézzel folyó földre, mely kivánatosabb minden tartományoknál», «megtekintének minden magas halmot, és minden sűrű ágú fát, és ott áldozzák vala az ő áldozatjaikat, és ott teszik vala az ő haragra ingerlő áldozatjaikat, és ott teszik vala az ő jóillatú áldozatjaikat, és ott áldozzák vala az ő itali áldozatjokat.» És nem elég, hogy megfertőztették oltáraikat a pogány szertartásokkal és áldozatokkal, még meg is hajoltak a bálványok előtt: «Legyünk olyanok, mint más nemzetek, mint minden országoknak népei, és imádjuk a fát és a követ.» «Élek én, azt mondja Jahveh az Isten, ha erős kézzel és kinyujtott karral, és kiontott busult haraggal nem uralkodom

rajtatok» (Ezék., 20). Bármily megérdemlett is volt a büntetés, Ezékiel nem hitte, hogy örökké fog tartani. Isten sokkal igazságosabb, semhogy a jövő nemzedékeket felelőssé tegye a mult és jelen nemzedékek bűneiért. «Mi dolog, hogy ezt a közbeszédet szoktátok mondani az Izráel földéről, mondván: Az atyák ették meg az egrest, és a fiaknak fogok vásik meg belé? Élek én, azt mondja Jahveh az Isten, ha többé helye lészen köztetek ennek a közbeszédnek Izráelben. Imé minden lélek enyim, úgy az atyának lelke, mint a fiúnak lelke enyim: a mely lélek vétkezik, annak kell meghalni! . . . A ki az én parancsolatimban jár és az én itéletimet megőrzi, hogy igazságot cselekedjen: Ez az igaz élvén él, azt mondja Jahveh az Isten.» Izráel tehát maga intézi a sorsát; ha megmarad a tévelygésben, késlelteti a megváltás óráját, de ha magába száll és megtartja a törvényt, az isten haragja lecsillapodik. «Ennekokáért mindeniteket az ő útai szerint itélem meg, Izráel háza, azt mondja Jahveh az Isten: Térjetek meg, és forduljatok el minden ti álnokságitoktól, és néktek az álnokság nem lészen romlástokra. Vessétek el tőletek minden álnokságtokat, melylyel vétkeztetek, és szerezzetek magatoknak új szivet és új lelket: és miért halnátok meg, óh Izráel háza? Mert nem gyönyörködöm a halálra valónak halálában, azt mondja Jahveh az Isten: Térjetek meg azért, és éljetek» (Ezék., 18). Némelyek azt vetették ellen, hogy már késő reménységről és jövendőről beszélni: «Elszáradtak a mi csontjaink és elveszett a bizodalmunk és kivágattunk mi magunkban.»

A próféta azt válaszolta nekik, hogy az Úr szellő által kivitte őt egy mezőre, mely csontokkal rakva vala. «Prófétálék azért, a mint meg vala parancsolva nékem: és mikor prófétálnék, lőn zúgás, és imé indulás, és egybemenének a tetemek, mindenik tetem az ő teteméhez. És látám és imé inak valának ő rajtok, és hús nevekedett vala rajtok, és felül a bőr béborította vala őket; de lélek nem vala ő bennek. Monda továbbá nékem az Úr: Prófétálj a léleknek, prófétálj embernek fija, és mondjad a léleknek: Ezt mondja az Úr Jahveh: A négy szelek felől jöjj elő te lélek, és lehelj ezekbe a megölettekbe, hogy éljenek. Prófétálék azért a mint hagyta vala nékem; és lélek méne ő beléjek, és megéledének, és álla az ő lábára felette igen nagy sereg. És monda nékem: Embernek fija! Ezek a tetemek az Izráel egész háza. Imé én megnyitom a ti koporsóitokat, és kihozlak titeket a ti koporsóitokból én népem és viszlek titeket az Izráel földére. És adom az én lelkemet ti belétek, és éltek, és megnyugotlak titeket a ti földeteken; és megtudjátok, hogy én Jahveh szólottam, és megcseleko-

szem, ezt mondja Jahveh!» (Ezék., 37, 1—14.) A régi próféták Izráel helyreállitásáról és boldogságának megujulásáról csak olyas irásokat hagytak, melyekben nem volt semmi határozott, sem a törvény, mely szerint itéljenek, sem a követendő vallás, sem a boldogulásnak föltételei. Jeremiás esett kétségbe elsőben, hogy az Egyiptomban kötött szövetség révén valamit ki lehessen vivni a néptől; ezért azt hirdette, hogy új szövetségre van szükség, de pontjait nem jelölte meg. A praktikusabb Ezékiel már szavakba öntötte az új szövetséget és megszerkesztette az alkotmányt, mely a réginek helyére lép, mihelyt a számkivetés véget ért. Megkisérlették a királyság révén boldogulni, de sikertelenül, mert egy-egy Ezékiásra vagy Józsiásra tiz Akház és Manasse-féle fejedelem következett. A zsidók azonban még mindig oly őszintén ragaszkodtak a monarkhikus kormányformához, hogy a próféta nem tartotta alkalmasnak annak teljes megszüntetését. Belenyugodott hát, hogy legyen király, de buzgóbb vallásosságú és kevésbbé korlátlan király, mint a kiről egykor Mózes ötödik könyvének szerzője álmodott; a király legyen az Isten szolgáinak szolgája, fő kötelessége pedig az isteni tiszteletnek minden szükségessel való ellátása. Ezékiel csak az Urat ismerte el teljesen királynak. De az az Úr, a kit ő alkotott meg, nem volt többé az Ámosz Jahvéja, «a ki semmi dolgot nem cselekszik addig, mignem megjelenti az ő titkát az ő szolgáinak, a prófétáknak,» sem Hóseásé, a ki «irgalmasságot kíván, nem áldozatot, és az istennek esméretét inkább az égő áldozatnál». Ezékiel Jahvéja nem bizalmaskodik többé akaratának tolmácsaival; távol tartja magától «az ember fiát» és kezd vele csakis követei, az angyalok révén érintkezni. Gyermekeinek szeretete kétség nélkül kedves néki; de jobban kedveli tiszteletöket és félelmöket, és gyönyörködik a törvényesen végzett áldozat illatában. A prófétának tehát első dolga új templomot emelni neki a szent hegyen. Fölépiti Salamon templomát, melyben gyermekségének éveit töltötte, a régi terv szerint, de nagyobbra, szebbre. Elsőben a külső tornácz készül el, aztán a belső és a kamarák, majd a szent hely, melynek méreteit pontosan számitotta ki: a kapu szélessége tiz singnyi vala, a kapu oldalfalai mindkét felől öt singnyiek; maga a terem hossza negyven singnyi, szélessége husz singnyi. Mindezt bő technikai részletességgel, de számunkra nem mindig világosan irja le. (Ezék., 40—43.) És minthogy az ilyen jól elrendezett épülethez méltó papság is kell, csakis Czádok ivadékai lehetnek papok, mert csak az ő hűségük volt rendületlen; a többi Lévitáknak csak másodrangú

hivatalai lehetnek, mert ők nemcsak követték a nemzet tévelygéseit, hanem rosz példát szolgáltattak és bálványozást üztek. Ezékiel könyvében apróra meg vannak határozva kinek-kinek kötelességei és jogai, az oltár jövedelme, az ünnepek és a lakomák. Ezékiel pap volt és járatos hivatásának legapróbb gyakorlataiban a legalacsonyabbtól a legnemesebbig ép oly szükségeseknek itélte népének boldogulására a mészárszék és a papi konyha apró bevételeit, mint az erkölcsi törvényeket. Mikor az épitkezés és a szertartások megszabása véget ért, a prófétát ismét elragadta képzelete. A templom küszöbe alól kiforró és egy nagy erdőn át a Holt-tengerbe folyó forrást látott, mely megjavitotta a tenger vizét. «És lészen, hogy minden élő lélek, a mely mozog, valahová e folyások mennek, él, és halaknak nagy bőségek lészen. És a folyóviz mellett és annak partján mindkétfelől, minden enni való gyümölcsfák nevekednek fel, az ő leveleik el nem hullanak, és el nem fogynak az ő gyümölcseik, minden hóban új-új gyümölcsöt teremnek; mert az ő vizek a Szenthelyből foly ki, és az ő gyümölcseik eledelre, és leveleik orvosságra valók.» (Ezék. 47). Izráel tizenkét nemzetisége, még azok is, a melyek már eltüntek, ideálisan felosztják egymás között az országot, Dán északon lesz, Rúben és Júda délen és közös költséggel megalapitják Sion hegye körül az új Jeruzsálemet, melynek neve attól a naptól fogva lészen: «Jahveh lakozik ott» (Ezék., 47—48).

Ezékiel csak keveset hatott kortársaira; szinte magára maradt véleményével. A számüzöttek közül egynehányan mind makacsabbul imádták a pogány isteneket; később nyilván teljesen beleolvadtak a khaldeai népbe, és ép oly teljesen elvesztek Izráelre nézve, mint a számkivetett Efrajimiták. A többiek, és ők voltak a többség, hivek maradtak reményeikhez, és a szemök előtt folyó eseményekből igyekeztek a prófétától hirdetett szabadulás jeleit kihüvelyezni. «Megbővitetted e népet, ó Jahveh, megbővitetted e népet, megdicsőittetel e néppel mondom, melyet messze földre elvetettél vala. Ó Jahveh, az ő nyomorúságokban meglátogattak téged, alázatosan könyörgöttek néked, mikor a te ostorod rajtok volna. Mint a nehézkes asszony, mikor elközelget a szülésnek ideje, fájdalmat szenved, kiált az ö fájdalmiban: úgy voltunk te előtted ó Jahveh . . . . Eredj el azért én népem, menj bé a te ágyasházadba, és zárd bé a te ajtódat te utánad: rejtsd el magadat egy kevéssé, egy szempillantásig, mig az én haragom elmulik. Mert imé Jahveh kijő az ő helyéből, hogy megbüntesse e föld lakosinak álnokságokat, és meg-

jelenti a föld az ő véreit, és az ö megöletettit többé el nem fedezi». (Ézs., 26). Nabukodonozor halála (562) változást idézett elő sorsukban. Amilmarduk kibocsátotta Jojákhin királyt börtönéből, hol harmincz év óta senyvedt, és tisztelettel bánt vele; ez ugyan még nem volt az óhajtott restauratio, de legalább az üldözésnek vége. Ezután palotaforradalmak következtek, melyek alig nyolcz év alatt négy kézen adták végig Nabukodonozor királyi pálczáját, majd a békés és ájtatos Nabunáhid trónraléptc, aztán Kyros első győzelmei. A számüzöttek éber szeme mindent meglátott és prófétáik azt kezdték hirdetni, hogy Babylon bukása nincs messze. Egyikök, kinek munkáit Jeremiás irásai közé sorozták, már látta a pusztulásnak szánt város felé közeledő északi és keleti népeket. «Emeljetek zászlót a földön, fuvaljatok trombitát a pogányok között, készitsétek ö ellene a pogányokat, gyüjtsétek öszve ő ellene az Ararátnak, Minninek és Askenáznak országit, válaszszatok ő ellene hadnagyot; hozzátok ki a lovakat mint a rettenetes sáskákat. Készítsétek ő ellene a pogányokat, tudniillik Médiának Királyit, az ő Hadnagyait, és minden főfő Urait, és az ő birodalmának minden földét. És megrendül a föld, és fájdalomban lészen: mert Jahvehnak minden gondolatja állhatatos lészen Babilon ellen, hogy Babilonnak földét elpusztítsa, annyira hogy senki ne legyen benne lakozó.» (Jer. 51, 26—29.) Egy másik, kinek beszédei Ézsaiás könyvében vannak, már halva és a pokol fenekén látja az elnyomót. «A koporsók is a föld alatt megindultak te éretted, hogy te elődbe menjenek, feltámasztják néked a halottakat, a földnek minden Fejedelmit, a pogányoknak minden Királyit felköltik az ő székeikből. Kik mindnyájan téged megszólítván, azt mondják: Te is erőtlenné lettél-é, mint mi? mi hozzánk hasonlatos lettél-é? . . . Te pedig azt mondod vala szívedben: A mennybe megyek fel, az erős Isten csillagai felett helyheztetem az én székemet, és ülök a gyülekezet hegyének észak felől való oldalára. A magas felhőknek felibe hágok, hasonlatos lészek a magasságos Istenhez; de a koporsóba vettetél, a temetésre való veremnek szélire. A kik téged látnak, reád függesztik szemeket, reád figyelmeznek, és ezt mondják: Ez-é ama férjfiú a földnek háborgatója, ki az országokat megrontja vala? Ki a földnek kerekségét olyanná tette, minémű a puszta, és annak városit rontotta, és az ő foglyainak nem nyitotta meg a tömlöczöt? Minden pogány Királyok, valamennyin vagynak, tisztességesen feküsznek, kiki az ő koporsójában. Te pedig kivettetel a te koporsódból, mint valami utálatos csemete, mint a megöletett embereknek ruhá-

jok, kik fegyverrel verettek által, melyek a verembe vettettek, vagy mint a megtapodtatott holttest. Nem temettetel te el úgy, mint azok: mert a te földedet elvesztetted, a te népedet megölted.» (Ezs. 14., 8—20).

Ez átkok viszhangja nem hatott ugyan Nabunáhid füléig, de a király mégis tudta, mely veszély fenyegeti és ügyekezett is védekezni ellene. Nem puszta régiség kedvelésből épitette ő újra a romba dőlt templomokat és elevenitette föl a vallás elfeledt régi szertartásait; el akarta forditani személyéről és országáról az ellenséges istenek haragját és meg akarta nyerni a nemzeti istenek jóakaratát. Az idegen istenek e tisztelete elégedetlenséget támasztott a babyloniai papság között; mikor 538-ban a perzsák megjelentek a határon, nemcsak a fogoly zsidóság, de a benszülött nép egy része is örült a hóditó jöttének. Nabunáhid ekkor a végső eszközökhöz folyamodott: nagy áldozatokat rendelt Bélnek, a nép bünei kiengesztelése czéljából, a fővárosba vitte a legtiszteltebb isteneket «a kik a levegő ég fölött és alatt vannak». Kyrost nem félemlitette meg ez az isteni hadsereg: egynéhány hét alatt elbánt az ellenséggel. Tammuz hónap elején átkelt a Tigrisen és megverte a kháldeaiakat Rutum városa mellett. Akkádban csakhamar lázadás ütött ki, mely Nabunáhidot megfosztotta a végső segedelemtől is. A hónap tizennegyedik napján a perzsák kardcsapás nélkül vonultak be Szipparba; tizenhatodikán Gobryas vezér Babylont foglalta el, nem is találva ellentállásra. Az övéitől kiszolgáltatott Nabunáhid egynéhány nap mulva meghalt. Méltóságához illő pompával temették el; az egész város egy hétig gyászolta régi urát. Azután pedig Kambyses, Kyros fia, áldozatot mutatott be az ország isteneinek, és ünnepiesen átvette a kormányt atyja nevében (537).[129]

Az egész ország egyszerre és rázkodás nélkül jutott a perzsák kezébe. Az adófizető népek, a syriaiak, arabok, phœniciaiak annyira nem törődtek a változással, mintha nem is volna szó róluk és érdekeikről; ha nem lehettek szabadok, nem igen bánták, kicsoda uralkodik. Mintha Babylon is könnyen alkalmazkodott volna az új rendhez, sőt bizonyos tekintetben úgy látszott, örül nemzeti királya bukásának. Mikor Kyros három hónap mulva visszatért és a tartomány kormányzását Gobryasra bizta, első gondja volt minden városba visszaküldeni azokat az isteneket, a kiket Nabunáhid a háború kezdetén elhozatott, és az ájtatos lelkek ezért szivesen fogadták a hóditót. Csakhamar a papi befolyás is elhallgattatta a nemzeti hin-

ságot; azt hitték, hogy a Nabunahidtól elhagyott Marduk állott bosz-szut, Kyros kezébe szolgáltatva az országot. «Az istenek királyát mélyen bántotta a megalázás, és a Bábel templomaiban lakó istenek mind elhagyták szent helyeiket; a kalannai körmeneteken nem lehetett többé látni Mardukot és szövetséges isteneit, mert olyan váro-

Kyros domborművű képe Pasargadaeban, a mai Murgabnál.

sokba menekültek, a hol tisztelték őket. Sumir és Akkad fajtája azonban gyászban kérte Mardukot, hogy térjen vissza; az isten visszajött kérésökre és megörvendeztette az országot, olyan királyt választván számára, a ki a népet az ő akarata szerint fogja kormányozni. Az egész világ királyává kiáltotta ki Ansánból való Kurust

és e czimet az összes nemzeteknek hirül adta. Saját városa, Bábel ellen inditotta és a perzsa hadsereget mint barát és jóltevő vezette. A csapatok, melyeket ép úgy nem lehet megszámlálni, mint az Euphrates habjait, és a kardok csak puszta diszül szolgáltak, mert az isten csata és ellentállás nélkül vezette a perzsákat egész Kalannáig, aztán saját városába. Nabunáhid királyt, ki őt megvetette, Kurus kezébe szolgáltatta. Bábelnek egész népe, közöttük sokan a Sumir és Akkád nemzetekből a nemesek és a papok föltámadtak ellene és sokáig nem akarták megcsókolni lábát; most örültek az új úrnak, és megmásították hűségesküjöket, mert az Isten, ki megeleveniti a halottakat és segítő minden bajban, reájuk bocsátotta kegyelmét».[180] A perzsa hóditóban nemcsak a kháldeaiak látták isten küldöttjét, hanem a zsidók is. Babylon nem úgy bukott el, a hogy ők remélték s a hogy prófétáik jósolták; Nabukodonozor városa nem tünt el a föld szinéről, mint a Szargoné és a Szennakheribé, és Jeruzsálem megbosszulása nem volt olyan teljes, mint a Samariáé. De ha ebben csalódtak is, érezték, hogy a szabadulás közel van, és egyik legnagyobb költőjük, kinek műveit Ézsaiás irásai közé sorolták, már hirdette is fenséges szavakkal: «Örüljetek Egek: mert Jahveh mivelte ezeket: örvendezzetek földnek alsó részei, hegyek énekeljetek, erdők, és azoknak minden fái: mert megváltotta Jahveh Jákobot, és Izráelben megdicsőittetik! Ezt mondja Jahveh, a te Megváltód, és ki téged anyád méhétől fogva formált: Én vagyok Jahveh, ki mindeneket cselekeszem: az Egeket egyedül kiterjesztem, a földet elszélesitem az én erömmel! A jövendőmondóknak jeleit az Isten elforditja, megbolonditja a varázslókat: a bölcseket megszégyeniti, és azoknak bölcseségeket megbolonditja.

Az ő szolgájának beszédét megteljesiti és az ő követeinek tanácsokat véghezviszi, ki azt mondja Jérusálemnek: Te benned jövendőre laknak! és a Júda városiról: Megépittetek, és az ő pusztáit felépitem. Ki azt mondja e mélységnek: Száradj meg, és a te folyóvizeidet megszáraztom. Ki Koresusnak azt mondja: Én pásztorom! és minden akaratomat véghezviszi, és Jérusálemnek ezt mondja: Megépittetel! és a templomnak: Megfundáltatol!» (Ézs., 44. 23—28.) Kyros már babyloni uralkodásának első esztendejében kiadta a rendeletet, melyben megengedi a zsidóknak, hogy visszatérjenek apáik hazájába. Nem mind éltek ezzel a szabadsággal; ha hihetünk a hagyománynak, negyvenkétezerháromszázhatvanan távoztak a fogság földjéről, a Dávid vérségbeli Zerubábel vezetése alatt. Zerubábel unokája volt

Semája főpapnak, kit Nabukodonozor Jeruzsálem pusztulása után megöletett (536).[131]

Ama fejedelmek közül, a kik Perzsia ellen szövetkeztek, még csak az egy Ahmasz kerülte ki a büntetést. Az Egyiptom ellen viselendő háború tehát kikerülhetetlennek látszott; Kyros habozott egy darabig, aztán a kelet felé indult és rejtelmes módon eltünt (529). Xenophon szerint ágyában halt meg, gyermekeitől környezve, és mindenkinek épülésére szolgálva utolsó perczeiben tanusított ember-

Kyros sirja Pasargadae-ban. Dieulafoy után.

fölötti bölcseségével; ez a tudósitás nem hitelesebb Xenophon egyéb tudósitásainál. Ktesias azt beszéli, hogy Kyros megsebesült a derbikek, egy baktriai félvad nép ellen viselt harczban és három nap mulva meghalt. Egy sokkal későbbi legenda szerint Kyros száz esztendős korában látni akarta összes jó barátait. Kérésére azt válaszolták, hogy fia, Kambyses, valamennyit megölette; fia kegyetlenségén való bujában aztán csakhamar az öreg is meghalt. Herodotos azt irja, hogy Kyros megkérette Tomyrist, a massagéták királynőjét, de kosarat kapott. Bosszuságában átkelt az Araxes (Jaxartes?) folyón,

megverte a massagétákat és elfogta a királynő fiát, Spargapisest, ki aztán megölte magát kétségbeesésében. «Tomyris összegyüjtve erőit, a perzsákra támadt. Azt hiszem, a barbárok vivta összes csaták között ez volt a legvéresebb, legalább hallomás után itélve. Az ellenségek elsőben igen közelről nyilaztak egymásra, és mikor tegzeik kiürültek, lándzsával, karddal folytatták a csatát. Sokáig hadakoztak, de egyik fél sem akart megfutni; végre a massagéták kerekedtek felül. A perzsa hadsereg legnagyobb része a csatatéren maradt; maga Kyros is ott veszett, huszonkilencz éves uralkodás után. Tomyris megtöltött egy kecskebőrtömlőt embervérrel és megparancsolta, hogy a halottak között keressék meg Kyros testét; mikor megtalálták, a királynő a fejet belefojtotta a vérbe és szidalmakkal halmozta el: «Bár élek és győztem, te elvesztettél, mert csalárdság révén elragadtad a fiamat; most hát jól lakasztalak vérrel» (Herodotos, 1, 204—214). A perzsáknak sikerült visszaszerezniök királyuk holttestét, és elszállitották Pasargadæba, hol nagy pompával temették el a királyi palota kertjébe.

A népköltés, mely Kyros életét elferditette és tettei igaz történetének helyébe meséket csempészett be, alakjából a keleti fejedelem ideálját alkotta meg; Kyros a legendában a leghősebb, a legkedvesebb, sőt a legszebb ember is. Valójában úgy látszik, megvolt benne a hadvezér minden tulajdonsága: a tettre-készség, az erő, a merészség, a furfang és a kétszinűség, melyre Ázsiában a hóditónak szüksége van; az idegen vallások iránt bőkezűnek és türelmesnek mutatkozott, de kormányzó tehetség nem adatott neki és nem igyekezett az uralma alá került népeket egységes testté tömöriteni. Csak Lydiába és Khåldeába küldött perzsa helytartót; másutt mindenütt beérte az engedelmesség igéretével és a kormányzást benszülöttekre bizta. Egyiptom kivételével meghóditotta az ó világ összes országait és megalapitotta a perzsa birodalmat; a birodalom szervezésének gondját utódaira hagyta.

Kambyses; II. Ahmasz. III. Pszamitik; Egyiptom meghóditása (525); támadások Libya és Aethiópia ellen; az ál Smerdis.

Kyros koronáját legidősebb fiára, II. Kambuziára, hagyta, kit a görögök Kambysesnek neveztek, több tartomány uralmát pedig másodszülött fiára Bardijára (Smerdis). Eleve rendezvén az öröklést, azt hitte, hogy elejét veszi a visszavonásoknak, melyek a keleten majd-

nem minden uralkodóváltozással együtt járnak. Csalódott reménységében, mert Kambyses, alig lépett trónra, megölte öcsesét. A gonosz tettet oly óvatosan és titokban követte el, hogy nem is lett köztudomású; a nép is, az udvar is azt hitte, hogy Bardija valahol messze Médiában egy kastélyban van elzárva, és szüntelenül várták visszatértét.

Kambyses megszabadulva öcsesétől, csupa háborus terveket forgatott fejében. A pusztától és a delta holt vizeitől védett Egyiptom mind mostanig daczolt a perzsák hatalmával. II. Ahmasz szerencsétlen lydiai beavatkozása óta mindig úgy viselte magát, hogy szomszédainak semmi ürügyet ne szolgáltasson a háborúra. Nagyravágyása csak addig terjedt, hogy Kypros szigetén visszaállította Egyiptom régi főhatalmát. Az okos fáraó jó barátságban élt Kyrossal és a nyugalom esztendeit országa jólétének gyarapitására forditotta. Kijavíttatta és megnagyobbitotta a csatornahálózatot, kedvezett a földmivelésnek, a kereskedelemnek; Herodotos szerint «azt mondják, hogy Egyiptom soha sem volt virágzóbb, boldogabb, a folyó soha sem volt jótékonyabb a föld iránt, sem a föld termékenyebb az emberek számára, és akkor huszezer népes város volt az országban». Truu, Szabán és Rohanu kőbányáit ujra föltárták és annyira aknázták, mint Egyiptom legszebb napjaiban. Mintha megélénkült volna Théba is, hol, úgy látszik, Ahmasz egyik felesége, Onkhnasz, életének legnagyobb részét töltötte. A karnaki műemlékeket gondosan restaurálták és egynehány gazdag uri ember olyan sirboltokat épittetett, melyeknél a régi kripták se nagyság, se a domború művek tökéletességének dolgában nem voltak különbek. Felső-Egyiptom többi része már sokkal néptelenebb volt, semhogy ott nagymérvű épitkezésekre lett volna szükség; az ország ereje Memphisben és a delta városaiban összpontosult. Memphisben II. Ahmasz Isis-templomot épitett, melyet Herodotos igen nagynak és megszemlélésre igen érdemesnek mond; ez a templom, sajnos, megsemmisült, valamint a hetvenöt láb hosszú fekvő kolosszus is, melyet ugyanez a fejedelem Ftáhnak szentelt. Saisban Neith templomához propylæumokat épitett, «melyek az e nemű munkákat fölülhaladták mind magasság és nagyság, mind a használt anyag tömege és minősége által». E pylonokat rengeteg nagy oszlopok ékesitették és sphinxek hosszú kettős sora vonult előttük. Mind e szépségekhez járult még két nagy obeliszk, egy a memphisihez hasonló fekvő szobor és egy egydarab rózsaszinű gránitból kivágott kápolna, melyet a király az abui kőbányákból hozatott ide. Ezer hajós három esztendeig fáradozott e szállitáson. A kápolna kivül mintegy

tizenegy méter magas volt, hét méter harminczhét cm. mély és négy méter széles; még akkor is közel félmillió kilogrammot nyomott, mikor a belsejét kivájták. Sohasem jutott be a szent hely belsejébe. «Azt beszélik», irja Herodotos, «hogy az épitőmester abban a pillanatban, mikor a mű mai helyéig jutott, reá gondolva a hosszú időre, melybe a szállitás került és belefáradva a nehéz munkába, felsóhajtott. Ahmasz meghallotta a sóhajtást és intőjelnek itélve, nem akarta, hogy tovább vigyék a követ. Mások szerint azonban az történt, hogy egy munkást agyonzuzott a temérdek gránitdarab, azért hagyták ott, a hol ma van».[132]

A forradalmat, melynek révén Ahmasz trónra jutott, az idegenek ellen agyarkodó egyiptomi nemzeti párt támasztotta. A görög zsoldosok és kereskedők Uahibrivel tartottak, és attól félhettek, hogy a győztes Ahmasz majd kiüzi őket országából. Ez azonban nem történt meg: a király feledte, a mit trónkövetelő korában ellene vétettek. Elődei szívesen fogadták a görögöket, ő maga is igen szerette őket, sőt annyira göröggé lett, a mennyire csak egyiptomi lehet. Jó barátságban maradt a kyrenei dórokkal; egyszer döntő biró is volt házi ügyeikben. Battosra, ki oly könnyen bánt el Uahibri katonáival, Arkesilas következett. Udvari ármányok, és a libyai törzsek ellen viselt szerencsétlen háború felharagitották ellene a zsoldjában levő egyiptomiakat; öcscse, Laarchos meggyilkolta őt, és a zsoldosok beleegyezésével elfoglalta trónját, de nemsokára őt magát is megölték Eryxo és Polyarchos, áldozatának felesége és sógora. Laarchos hivei ekkor a fáraóhoz fordultak és Ahmasz támogatta volna is őket seregével, ha anyjának halála félbe nem szakitja a készülődéseket. Polyarchos az udvari gyász idején Egyiptomba sietett, és oly jól tudta védelmezni ügyét, hogy megnyerte: a hatalmas szomszéd a sánta Battost, Arkesilas és Eryxo fiát, ismerte el Kyrene királyának. Később még szorosabb kötelékek füzték össze a két országot. Az egyiptomi király félig politikából, félig szeszélyből egy kyrenei nőt vett feleségül, Ladikét, ki némelyek szerint Arkesilas vagy Battos leánya volt, mások szerint egy Kritobulos nevű uré. Az európai és ázsiai görögök épp oly okkal dicsérhették őt, mint afrikai testvérei. A fáraó barátságos viszonyban volt Hellas legfőbb szent helyeivel és nem egyszer nagyszerű ajándékokat küldött a templomoknak. Mikor 548-ban a Delphi temploma leégett, az alkmaionidák magukra vállalták, hogy fölépitik háromszáz talentum költséggel, melynek egy negyed részét a delphiiek fogják fizetni. A delphiiek azonban sokkal sze-

gényebbek voltak, semhogy ily sok pénzre szert tudtak volna tenni, tehát kéregettek a barátságos nemzetektől. Ahmasz ezer talentum egyiptomi timsót adott nekik. A timsót a festésnél használták és igen drága volt; a Delphibeliek még nyertek is a fáraó ajándékán. Ahmasz Kyrenének ajándékozta felesége Ladiké szobrát és Neith aranyozott képét; a lindosi Minervának két kőszobrot és egy csodálatos finomságú len vértet küldött. E vért darabjai még az idősb Plinius idejében is megvoltak, de a kiváncsiak szélylyel szaggatták, meggyőződni: igazat mondott-e Herodotos, hogy minden lenfonál háromszázhatvanöt, szabad szemmel látható szálból van sodorva. A samosi Junónak a fáraó két faképet küldött, melyek még Herodotos idejében is megvoltak. Egyiptomba annyi görög özönlött és oly számosan telepedtek le, hogy a benszülöttekkel való surlódások kikerülése végett csakhamar ujra rendezni kellett helyzetöket. A gyarmatok, melyeket I. Pszamitik ióniai és káriai telepitvényesei alapitottak a Nilus pelusiumi ágának mentén, fölvirágoztak, és lakosaik számát már 200,000 lélekre becsülték. Ahmasz ezt a népet Memphisbe és környékébe hivta, hogy egyiptomi alattvalói ellen őriztesse magát vele. Az ujabb gyarmatosokat a delta kanopusi ága felé terelték egy Naukratis nevű városba, melyet egészen nekik engedtek át. A görögök itt független tisztviselőktől igazgatott köztársaságot alapitottak; görög erkölcsök és szokások járták; volt itt prytaneum, megtartották Dionysos és Apollo Komaios ünnepeit. Később ez lett az idegenek előtt nyilt egyetlen kikötő. Mikor valamely kereskedelmi hajó kalózoktól üldözve vagy vihar avagy egyébb baj miatt a partnak más pontján kötött ki, a kapitány tartozott megjelenni a legközelebbi tisztviselő előtt és megesküdni, hogy a törvényt nem szántszándékkal, de kénytelenségből szegte meg. Ha mentsége elfogadhatónak látszott, megengedték neki, hogy a kanopusi torkolatba evezzen; ha pedig a szél vagy a hullámzás nem engedte, hogy tovább menjen, terhét átrakták nilusi hajókra és a delta csatornáin görög területre szállitották. A törvénynek ez intézkedése nagygyá tette Naukratist: benne összpontosult a Nilus egész kereskedelme, és egynehány év mulva az ó világ egyik legjelentékenyebb emporiuma lett. Mindenfelől anynyi görög költözött bele, hogy el sem fértek és terjeszkedni kezdtek a környéken, mindenfelé mezei lakokat és falvakat épitve. Azoknak a kereskedőknek, a kik nem akartak hellén oltalom alatt élni, szabadságában volt Egyiptom bármely városában megtelepedni. Ahmasz megengedte nekik még vallásuk szabad gyakorlását is; az Aiginabe-

lieknek megvolt a maguk Zeus-temploma, a Samosbelieknek Hera temploma, a miletosiaknak Apollo temploma; és Kis-Ázsiának kilencz városa közös költségen épitett egy Hellenion nevü templomot és szent helyet. Ez a békés megszállás kiterjedt Felső-Egyiptomra, sőt a pusztára is. A naukratisi kereskedők hamar megtudták, hogy jó, ha ágenseik vannak az Afrika belső részéből jövő karaván uton; a miletosiak Abydos régi városában nyitottak kereskedő házakat, a samosiak pedig egész a nagy oázig hatoltak. A görögök e messze tájakról oly csodás hireket hoztak, melyek izgatták a többi hellének kiváncsiságát, de még kapzsiságát is; philosophusok, kalmárok, katonák indultak a csodák ez országa felé, tudományos kincseket, vagyont vagy kalandokat keresni. Ahmasz, ki mindig félt a perzsák támadásától, tárt karokkal fogadta a bevándorlókat; a kik ott maradtak, hozzácsatlakoztak, a kik pedig visszatértek hazájokba, csupa kedves emléket vittek magokkal, és Görögországban előkészitették e szövetséget, melyre Egyiptomnak szüksége volt.

Mindezt bölcsen eszelte ki Ahmasz, de a régi törzsökös egyiptomiaknak sehogyan sem tetszett a fáraó politikája. Mint a zsidók Ezékiás óta, mint a babyloniaiak Nabunáhid alatt és mint általán a régi népek, a kiket romlás fenyegetett, gyöngeségöket nem saját hibáiknak tulajdonították, hanem az isteni végzetnek. Valóságos szentségtörésnek tekintették, hogy Ahmasz az idegeneket így dédelgeti. Vagy a görögök nem hozták magukkal isteneiket is? Minden városban és faluban találkoztak emberek, a kik a barbár isteneket a nemzeti istenekkel egyetemben tisztelték. A király megparancsolta, hogy a zsoldosokat a saisi, az oni, a bubastisi, a memphisi templomok vagyonából tartsák. A fáraó ellen forduló gyülölség nem nyilvánult tettekben, csak titkon rágalmazta Ahmaszt és eltorzította alakját. Ezer gonosz és tréfás történetkét faragtak a rovására, és ez anekdoták megmaradtak a következő századokban is. Azt mesélték, hogy Ahmasz trónralépte előtt szeretett inni és lakmározni, csakhogy gyakran szenvedett abban a bajban, melynek a neve pénzhiány; mégis mindig segitett magán és szerzett költséget mindenféle módokon, «melyeknek legtisztesebbje a suttyomban lopás volt.» Beszélték, hogy király korában is úgy leitta magát égett borral, hogy nem tudta a közügyeket intézni. E legendákat és a nem kevésbbé hazug többi mesét hivei olyan történetekkel czáfolták meg, a melyek becsületére válnak Ahmasznak. Egy arany medenczéből, melyben családostul a lábát szokta mosni, istenszobrot készittetett s e szobrot mindenki tisztelte, még azok is, a kik a fáraónak

szemére szokták hányni alacsony származását. Egyszer aztán összehívta a népet, és tudtára adta, hogy tiszteletök tárgya egy régi mosdótál. «Én is ilyen vagyok, mint ez,» szólt aztán, «valamikor kis ember voltam, most királyotok vagyok és ti engemet tiszteltek.» Végre mégis az ellene való gyülölet vált tulnyomóvá.[180]

Kyros halála után Ahmasz háborúra szánta el magát. A perzsáknak elég okuk volt neheztelni rá: szövetkezett Lydiával, ármányt szőtt Khaldeával. Kambyses különben még fiatal volt, s inkább izgatta, mintsem mérsékelte alattvalóinak harczias kedvét. A nép képzelődése nem érte be az igen természetes okokkal, melyek a legifjabb s a legrégibb keleti nép összeütközését előidézték; mindent a dráma hőseinek személyes okaiból akart megmagyarázni. A perzsák beszéde szerint Kambyses feleségül kérette az öreg király leányát, abban a reményben, hogy kosarat kap s majd ürügye lesz bosszút állani. Ahmasz azonban nem utasította el a kérőt, csakhogy leánya helyébe Nitétist, Uahibri leányát csempészte. «Nem sokkal ezután Kambyses a nővel lévén, vélt atyjának nevén szólította őt. Mire a nő így szólt: «Látom, ó király, hogy nem is gyanítod, mennyire megcsalt tégedet Amasis: megfogatott, díszbe öltöztetett és hozzád küldött saját leánya gyanánt. Holott én Apries leánya vagyok, azé az Apriesé, ki az ő ura és parancsolója volt mind az napig, mikor Amasis föllázadt és a többi egyiptomival egyetértve megölte őt.» Ez a beszéd felingerelte Kambyses, Kyros fiának haragját és fegyvereit Egyiptom felé fordította.» (Herodotos III. 2). Egyiptomban máskép beszélték a dolgot. Nitetist feleségül adták Kyroshoz és ő szülte Kambysest; a hódítás tehát nem volt egyéb, mint a törvényes család jogos visszafoglalása a bitorló Ahmaszszal szemben és Kambyses nem annyira mint győző, hanem mint az Uahibri unokája lépett trónusra. A hanyatló Egyiptom lakói ilyen gyermekes költeménynyel takargatták gyöngeségüket és szégyenüket. Régi dicsőségökre kevélyen, de nem tudva többé győzni, nem akarták elismerni vereségöket. Szerintök nem Perzsia adott királyt Egyiptomnak, hanem Egyiptom Perzsiának és az egész világnak.

A deltát az ázsiai fejedelmek támadásai ellen régóta a sivatag és a mocsarak védték. Syria utolsó jelentékeny vára, Jenysos (ma: Khán Júnisz) és a Serbon tava között, a hol az egyiptomi előőrsök táboroztak, mintegy kilenczven kilométer távolság van, melyet egy hadsereg legkevesebb három nap alatt járhatott be. A régi századokban a sivatag terjedelme kisebb volt, de az assyriaiak és

khàldeaiak dulásai néptelenné tették a tájékot és kiszolgáltatták a nomád arabok kényének. Egy váratlan esemény kirántotta Kambysest a bajból. Ahmasz egyik vezére, halikarnassosi Phanes megszökött és Perzsiába menekült. Ez a katona erős itélettel és Egyiptom alapos ismeretével dicsekedett. Azt tanácsolta a királynak, hogy egyezzék meg a tengerparton uralkodó sejkkel és kérjen tőle szabad átvonulást; az arab törzsfő aztán az egész úton tevékkel hordott vizzel látta el a sereget.

Mikor a perzsák Pelusium elé érkeztek, meghallották, hogy Ahmasz meghalt és utódja III. Pszamitik lett. Az egyiptomiakat, jóllehet biztak az istenekben és magukban, sötét sejtelmek fogták el. Nem csupán a Tigris és az Euphrates népei rontottak most rájuk, hanem egész Ázsia, az Indostól a Hellespontosig. A szövetségesek, kikre Ahmasz számitott, pl. Samosi Polykrates és a régi alattvalók, így a Kyprosbeliek, elpártoltak az ügytől, melyet elveszettnek láttak, és a perzsa hadat gyarapitották csapataikkal. Az idegentől rettegő nép mindenben rossz jeleket látott és komor jóslatnak magyarázta a természet legrendesebb tüneményeit is. Thebaisban ritkán esik eső, zivatart pedig évszázadonkint egyszer-kétszer látni.[134]

Pszamitik trónralépése után egynehány nappal «permeteg eső esett Thébában, a mi azelőtt soha sem történt», irja Herodotos. A Pelusium előtt kezdődött harczot mind a két fél kétségbeesett bátorsággal vívta. Phanes Egyiptomban hagyta gyermekeit. Régi katonái, a fáraó szolgálatában levő káriaiak és ióniaiak, szemeláttára ölték le fiait, vérüket borral félig teli edénybe eresztették, ittak ez elegyből és mint az őrültek rohantak a csatába. Estefelé az egyiptomi had végre gyöngülni kezdett, majd futásnak eredt. Pszamitik fejét vesztve nem egyesitette csapatainak maradványait és nem állta el a csatornákat, hanem Memphisbe menekült. Kambyses oda üzent, hogy adja meg magát, de a dühös sokaság széttépte a követeket. Egynehány napi ostrom után a város feltárta kapuit. Felső-Egyiptom ellentállás nélkül adta meg magát; a libyaiak és kyrenebeliek be se várták, hogy reájuk támadjanak, önként ajánlották fel az adót (525).[135] A kelet minden erejével századok óta daczoló hatalmasságnak hirtelen bukása és a trónját alig hogy elfoglalt királynak sorsa meglepetéssel és szánalommal töltötte el a világot. Mondják, hogy tiz nappal Memphis megvétele után a győző próbára akarta tenni foglyának állhatatosságát. Pszamitik végig nézte, hogyan viszik halálra rabszolgálónak öltöztetett leányát, fiait és az egyiptomi főnemesség gyermekeit. Mindezt

renditbetetlen nyugalommal szemlélte. De mikor azt látta, hogy mulatságainak egy részes társa jő, rongyokba burkolva, mint valami koldus, zokogásra fakadt és homlokát verte kétségbeesésében. Kambysest meglepte a hideg ember e fájdalma és megkérdezte az okát. «Kyros fia!» felelt Pszamitik, «a magam szerencsétlensége sokkal nagyobb, semhogy sirhatnék rajta, de barátomat még meg tudom könnyezni. Mikor egy ember a fényből és a bőségből nyomoruságba esik az öregség küszöbén, sirni lehet rajta». Mikor a követ elmondta Kambysesnek e szavakat, a hódító elismerte, hogy igaza van; Kroisos könnyekre fakadt (ő is Egyiptomban volt Kambysessel) és a perzsák mind sirtak. A meghatott Kambyses legott királyi tiszteletet adott foglyának és talán vissza is ülteti trónusára, mint hűbérest, ha meg nem hallja, hogy Pszamitik összeesküvést forral ellene; akkor aztán kivégeztette a fáraót és Egyiptom kormányát a perzsa Aryandesra bízta.[186]

Emberemlékezet óta először történt, hogy az ó világ egy úrnak engedelmeskedett; de vajon lehetséges volt-e, hogy a Kaukasus és Egyiptom népe, a kis-ázsiai görögök és a médiai iránіaiak, a baktriai skythák és az Euphrates mentén élő sémiták egyesülve maradjanak, s a birodalom ne omoljék össze ép oly hirtelen, mint a hogy emelkedett? Kambyses eleinte úgy akarta megnyerni uj alattvalóit, hogy kedvezett erkölcseiknek és előitéleteiknek. Használta a fáraók kettős király-gyürüjét, hivatalos irásmódját és királyi öltözetét; aztán mind a maga boszújának kielégitése végett, mind a régi királypárt kedvéért, Saisban feltörte Ahmasz sirját és a muniát elégette.[187] E sirontúli igazságszolgáltatás után tisztelettel bánt Ladikével, a bitorló özvegyével és hazaküldte szüleihez. Megparancsolta, hogy a perzsa csapatok takarodjanak ki Nith templomából, hol addig a hivek nagy megbotránkozására tanyáztak; sőt még azt is megtette, hogy tanulni kezdte a vallást és Uzaharriszinti pappal beavattatta magát az istenasszony titkaiba. Úgy járt el Egyiptommal szemben, mint atyja Babyloniával szemben; és a hóditónak meg volt a maga oka, a miért ilyen szivesnek mutatkozott az imént legyőzöttek iránt: Memphist és a deltát akarta észak-afrikai hadi müveleteinek alapjává tenni. Úgy látszik, kevés fontosságot tulajdonitott Kyrene önkéntes meghódolásának; legalább a dór hagyomány szerint megvetette III. Arkesilas ajándékait és marokkal szórta katonái közé az ötszáz mina ezüstöt, melyet ez a fejedelem hűbérességének jeléül fizetett neki. A libyai görögök gazdagságát csekélylette; kapzsiságára csak Karthágó hire hatott, mely

hírt a bizonytalanság s a messzeség csak növelte. Karthágó ez időben nagyságának delelőjén volt; uralkodott Sicilia, Afrika és Spanyolország régi phœniciai birtokain, kezében volt a hajózás a Földközi-tenger egész nyugati medenczéjén, kalmárai elhatoltak Észak-Európa és Mauretánia mesés tartományaiba is. Kambysesnek elsőben az volt a szándéka, hogy a tenger felől támadja meg Karthágót, de phœniciai hajósai nem akartak régi gyarmatuk ellen harczolni. Kénytelen levén a szárazon közeledni, Thébából ötvenezer főnyi csapatot küldött elfoglalni Ámon oázisát és utat törni a sereg számára. Ez előcsapat sorsa meglehetős homályos. Az ötvenezer ember átment a nagy oázon, aztán északkeletnek, az Ámon temploma felé fordult. A benszülöttek később azt beszélték, hogy a csapatot pihenés közben hirtelen szélvész érte és betemette a puszta fövenyével. Ez alkalmasint igaz, mert ez előhadról csak annyit lehetett megtudni, hogy nem sikerült neki az oázist elérni és Egyiptomba visszatérni. A déli hadjárat kényelmesebbnek mutatkozott; úgy látszott, hogy a Niluson fölfelé hajózva könnyen el lehet érni Afrika szivéig.

Aethiopia választotta királyait. A választás a napatai nagy templomban történt, Ámon főpapjainak felügyelete alatt és számos tisztviselő, irástudó, katona és udvari tiszt jelenlétében. Az uralkodó család tagjait, «a királyi testvéreket», bevezették a szentek szentjébe és egymásután állították az isten szobra elé, mely aztán valamely jellel adta tudtul, kit választott. A király természetesen egész életében a papok uralma alatt maradt. Bármibe is akart fogni, elébb ki kellett kérnie az isten beleegyezését. Ha nem fogadott szót vagy elárulta, hogy szeretne függetlenül eljárni, a papság reá parancsolt, hogy ölje meg magát és ennek a parancsnak engedelmeskedni kellett. A törvény a néppel szemben is igen kemény volt. A legkisebb véleményeltérést is azonnal eretnekségnek bélyegezték s e szerint büntették.[138]

A VII. század vége felé a napatai papság egy része vallásos reformra törekedett; egyebek között a régi egyiptomi ritus helyett új szertartásokat akart behozni. E szertartások közé tartozott az is, hogy az áldozatok nyers húsát megegyék. Ez a kétségtelenül néger eredetű szokás szörnyűség volt az orthodoxok szemében. A király elment Ámon templomába, kikergette az eretnek papokat és elevenen égettette meg követőiket. A nyers hús evésének szertartása azonban nem tünt el, sőt egyre terjedt az egyiptomi befolyás csökkenésével és úgy meggyökeresedett, hogy később a keresztyénség is elfogadta. Az abys-

siniaiak még századunk elején is éltek nyers hússal, melyet brindének neveztek.

Az ethiopiaiak elszigeteltsége inkább kedvezett, mint ártott hiröknek. A Földközi-tenger népei, melyek a nagy távolságból alig ismerték őket, csodás, szinte isteni erőket tulajdonitottak nekik. Azt mesélték róluk, hogy ők a legnagyobb és legszebb emberek, százhúsz évig, sőt tovább is elélnek, és van egy csodatevő forrásuk, mely tagjaiknak örök ifjúságot ad. Fővárosuk mellett van egy rét, a mely mindig tele van jó ételekkel, italokkal: ki-ki kedvére ehetik, ihatik.[139] Az arany oly közönséges, hogy még a rabokat is aranyláncczra verik; ellenben a réz igen ritka és kelendő. Kambyses az országot kikutattatta kémeivel, aztán seregének élén elindult Memphisből. A hadjárat csak félig sikerült. A támadók, úgy látszik, a Niluson mentek Napatáig, aztán szárazon folytatták útjokat és a sivatagon át Berua (Meroë) felé indúltak; eleségök azonban már az út első negyedében elfogyott és az éhség visszafelé kényszeritette őket. A hadjáratnak meg volt az az eredménye, hogy Nubiának Syenével szomszédos részei perzsa uralom alá kerültek; az egyiptomi nép azonban, mely mindig szeretett a hóditókról rossz hireket hallani, csak a beruai kudarczot látta. Kambyses gyermekségétől fogva nyavalyatörős volt, ha roham érte, dühöngött és nem tudott tetteivel számolni. Afrikai kudarczai súlyosbitották baját, egyre gyakoribb és hosszabb rohamok érték. Elvesztette még azt a kevés politikai érzékét is, a mije volt és erőszakossága végkép elragadta őt. Távollétében az ápis megdöglött és az egyiptomiak a gyász napjai után ép az új ápist ünnepelték, mikor a perzsa hadsereg maradéka visszaérkezett Memphisbe. Kambyses az ünneplő várost látva, azt hitte, hogy az egyiptomiak az ő balsorsán örvendeznek. Maga elé vezettette a tisztviselőket, a papokat és ügyet sem vetve magyarázataikra, vérpadra küldte őket. Majd azt parancsolta, hogy vezessék eléje az ápist és tört döfött a bika oldalába. Az állat egynehány nap mulva megdöglött. Ez a szentségtörés sokkal jobban fölháboritotta a nép szivét, mint a haza romlása. Gyűlölségök nöttön nőtt, mikor azt látták, hogy a perzsa király, ki eleinte kedvezett vallásos szokásaiknak, most mindent kigondol a szent dolgok meggyalázására. Kambyses bement Ftáh memphisi templomába és csúfot űzött a furcsa figurából, mely az istent ábrázolta. Feldúlta a régi sirokat, hogy a múmiákat megvizsgálja. Még az árják és az udvarbeliek sem menekülhettek dühe elől. Megölte saját édes húgát, kit feleségül vett, jóllehet a törvény tiltotta

egy apa és egy anya gyermekeinek házasságát. Lelőtte nyilával Prexaspes fiát, tizenkét perzsa főurat elevenen temettetett el, megparancsolta, hogy Kroisost végezzék ki, majd megbánta hirtelenkedését, de mégis megölette a tiszteket, a kik nem engedelmeskedtek parancsának, melyet visszavont. Az egyiptomiak azt mondták, hogy az istenek őrültséggel büntették a szentségtörőt.[140]

Kambysest semmi sem tartóztatta tovább a Nilus mellett; vissza indúlt Ázsia felé. Már Syriának északi részén járt, mikor egy kihirdető jelent meg előtte és az egész hadsereg füle hallatára kikiáltotta, hogy Kambyses, Kyros fia, megszünt uralkodni és ezentúl mindenek Bardiját, Kyros fiát ismerjék királyoknak. Kambyses eleinte azt hitte, hogy öcscse életének kedvezett az az ember, a kire meggyilkolását bízta; de csakhamar megtudta, hogy parancsolatát pontosan végrehajtották és sírt, a hiábavaló gonosztettre emlékezve. A bitorló bizonyos Gaumatá volt, ki annyira hasonlított Bardijához, hogy még a beavatottak is könnyen csalódhattak. Gaumatának volt egy testvére, Patizeithes, kire Kambyses háza felügyeletét bízta. Mind a kettő ismerte Bardija sorsát és mind a kettő tudta, hogy a perzsa nép többsége még életben levőnek hiszi a herczeget. Gaumatá Pasargadæ városában lázadt föl 522 márcziusának elején: rövid habozás után Perzsia és Média, a birodalom központja, hozzá pártolt és már juliusban ünnepiesen trónusra ültette. A megrémült Kambyses hű csapatai élén fővárosába akart indulni, mikor egyszerre rejtelmes módon meghalt. A behisztuni feliratból olyasmi derül ki, hogy kétségbeesésében maga ölte meg magát. Herodotos szerint, lóra szállva tőrének hegyét ép azon a helyen szúrta oldalába, a hol az ápist megdöfte; «halálát érezve, megkérdezte, hogy hivják azt a helyet, a hol vannak; azt felelték neki: «Agbatana». A bútói orakulum pedig azt jósolta neki, hogy Agbatanában fog meghalni. Ő a médiai Agbatanát értette, a hol kincsei voltak és azt gondolta, hogy öregségben fogja végezni életét; az orakulum azonban a syriai Agbatanát értette. Meghallván a hely nevét, eszébe jutott a jóslat, és azt mondta: «Hát itt kell meghalnia Kambysesnek, Kyros fiának.» Húsz nappal azután meghalt; fia nem maradt, és utódát sem jelölte ki.

Gaumatá és I. Dareios; a perzsa birodalom ujra alkotása és felosztása; hadjáratok észak és kelet felé, Skythiába és Görögországba.

Gaumatá lázadását gyakran nemzeti mozgalomnak tekintették, mely a médeknek vissza adta egykori hatalmukat és a perzsáktól egy pillanatra elragadta Ázsia uralmát. Gaumatá nem volt méd; Perzsiában született.[141] Eleinte csak a középső és keleti tartományok pártoltak hozzá, Kambyses halála után azonban legott elismerte az egész birodalom. Mindenki Bardijának tartotta őt, s ez a tévedés biztosította számára a perzsák tiszteletét és hüségét. A világcsaló különben hamarosan eltett láb alól mindenkit, a kiről azt gyanította, hogy sejthetnek valamit; a félelem aztán megbénította a többiek nyelvét. Egy egykorú felirat szerint «nem volt senki se a perzsák között, se a médek között, de még az akhemenida fajtabeli emberek között sem, a ki el akarta volna töle vitatni a hatalmat». Gaumatá, hogy megnyerje a maga részére a legyőzött népeket, három évre fölmentette őket az adó s a katonai szolgálat alól. Fél esztendeig senki sem gyanította világcsalását és a trónus törvényes örökösét, a nagy Kyros fiát és Kambyses öcscsét látták benne. Végre azonban mégis megrendült a nép hite. A nyilatkozatok, melyeket az utolsó király halálos ágyán tett, eleinte kevés hitelre találtak. Azt vélték, csak az irigység és gyülölet szól belőlük. Egynémely dolog azonban arra mutatott, hogy Kambyses igazat beszélt. A szokás szerint Gaumatára a koronával együtt elődének háreme is rászállott; a nők el voltak különitve és nem közlekedhettek se egymással, se a világgal, csak életöket koczkáztatva, titkos követek révén. Egyszerre az a hir terjedt el, hogy a vélt Bardijának le van vágva a füle, tehát nem lehet a Kyros fia. Darijavus, Vistászpa hyrkaniai satrapa fia (Dareios Hystaspis), ki a királyi családhoz tartozott és Kambyses jogos örököse volt, összeesküdött a perzsa főurak hat legbátrabbjával. Gaumatát megrohanták

Dareios dombormüvü arczképe.

egyik médiai palotájában és megölték Bagajádisz (márczius—április) hó 10-én (521).[142] Később azt beszélték, hogy ők heten abban egyeztek meg, hogy az legyen közülök a király, a kinek lova napfelköltekor elsőben fog nyeríteni és egy furfangos lovász Dareiosnak szerezte meg a koronát. A vérség joga fölöslegessé tette az ilyesmit, úgy is tudták, kit illet a királyság. Dareios legott trónusra lépett, megtisztította a templomokat, melyeket elődje beszennyezett és a Gaumata megöletésének emlékére elrendelte a mágusölés ünnepét.

Alig egy év alatt két hirtelen egymásra következő forradalom ingatta meg a perzsák hatalmát. Birodalmuk félig független kormányzóktól igazgatott tartományokból, hűbéres királyságokból, alig meghódolt városokból és nemzetségekből állott. Ezek a békétlen elemek kapva kaptak minden alkalmon és az első hírek hallatára két helyen is kiütött a forradalom: Susiánában, hol Aszina, az utolsó nemzeti királyok egyikének a fia, viselte a koronát és Babyloniában, hol Nadintavbel, ki mint Nabunáhid második fia mutatkozott be, lépett trónusra, Nabukuduruszur (Nabukadonozor) név alatt. Dareios hadnagyaira bizta a könnyű feladatot, hogy legyőzze Asszinát; maga a Khāldea ellen induló hadak élére állott. III. Nabukudurusszur hirtelen nagy előkészületeket tett védelmére és mikor a perzsák megjelentek az assyriai síkságon, ő már erős táborokban várakozott a Tigris jobb partján és hadihajókkal is rendelkezett.

Dareios nem merte őt szemközt megtámadni; seregét apró, részint lovon, részint tevén járó csapatokra osztotta, és kijátszva ellenfelének éberségét a sokféle mozdulattal, átkelt a folyamon. A khāldeaiak nem tudták őket visszaszorítani; jó rendben egyesültek és hat nap mulva megütköztek Zazanunál, az Euphrates partján (521 deczemberében). Nabukodonozor teljes vereséget szenvedett, alig egynehány katonájával menekült Babylonig, hol elfogták és a győző parancsára kivégezték (520 februáriusában). A legenda alig egy félszázad mulva már azt beszélte, hogy Dareios Babylont védelemre készen találta. A lakosság betömte a csatornákat, éléstárait megrakta eleséggel és legyilkolt mindenkit, a ki csak hiába fogyasztotta volna az élelmet; így megölték valamennyi asszonyt, kivéve azokat, a kik a kenyérsütéshez szükségesek voltak. A perzsák még husz hónap mulva is csak ott voltak, a hol az első napon, és már-már elcsüggedtek, midőn Zopyros, a hetek egyike, föláldozta magát a győzelemért. Levágta orrát, fülét, vérig korbácsolta testét és szökevény képében ment be Babylonba; innen egynehány szerencsés kirohanást intézett

és mikor teljesen megnyerte az ostromlottak bizalmát, az őrizetére bizott két kaput megnyitotta a perzsák előtt. 3000 babyloniai került karóra, a falakat földig lerontották és a lakosait vesztett várost idegen gyarmatosokkal népesitették be. Herodotos előadása révén az egész ó-kor bámulta Zopyros árulását, mely azonban puszta mese: a történetnek nincsen köze hozzá.[148]

Dareios dicsőségének közepette értesült arról, hogy a háboru még nem ért véget. A perzsa Martija még egyszer föl akarta lázitani Susianát; e kisérletet magok a susabeliek nyomták el, de Média pártjára állott bizonyos Szattaritának, ki azt állitotta, hogy ő Kyaxares ivadéka és királynak kiáltatta ki magát Pirruvartisz (II. Phraortes) név alatt. Astyages iráni uralma óta még nem mult el olyan nagy

Dareios hengerpecsétjének lenyomata. London, British Museum.

idő, hogy a nemesség ne akarta volna visszaszerezni azt a hatalmat, melytől Kyros győzelme megfosztotta; az alkalom annál kedvezőbb volt, mert Dareiosnak Gaumatá meggyilkolása után azonnal távozni kellett a tartományból, sőt magával vitte onnan a katonaságot is, hogy Babylonia ellen induló seregét gyarapitsa. Egynehány nomád törzs hü maradt, de mindazok a médek, «a kik házakban laktak», a trónkövetelő zászlai alá szegődtek és a lázadás csakhamar elterjedt a szomszéd Örményországban és Assyriában is. Phraortes példája bitorlókat támasztott még ott is, a hol nem ismerték őt el; Csitrantakhma azt hirdette, hogy ő is Kyaxares utóda, és fellázitotta a sagartiusokat; Fradá Margiánában keltett forradalmat. Dareiosnak okvetetlenül buknia kell, ha a mozgalom átterjed a nyugoti satrapaságokra is; ezek azonban szerencsére nem mozdultak. Oroites, Lydia kormányzója függetlenségre kezdett törekedni, s félő volt, hogy vesze-

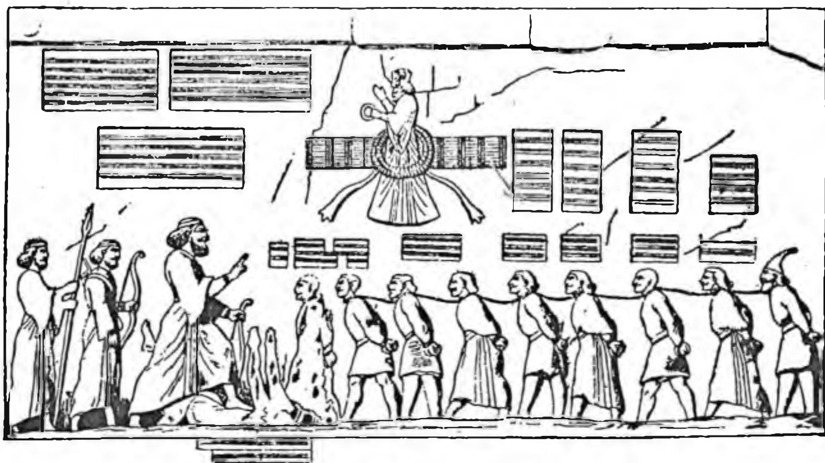
delmessé válik. A Sardeisba küldött Bagaios közölte a perzsa katonákkal a király rendeletét, hogy Oroitest ne tekintsék többé parancsolójuknak, «és a vitézek legott letették dárdáikat. Bagaios mikor látta, hogy engedelmeskednek, felbátorodott, és az iródeák kezébe még egy levelet adott, a melyben ez volt: «Dareios azt parancsolja a Sardeisban levő perzsáknak, hogy öljék meg Oroitest. Mire a perzsák kivonták kardjaikat és megölték őt» (Herodotos, II. 126). Dareios, mikor itt már semmitől sem kellett tartania, hadi erejét Irán ellen forditotta; három sereget inditott el, az egyiket Örményországba Dádarsisz vezérlete alatt, a másikat Assyriába Vaumiszá vezérlete alatt, a harmadikat Phraortes ellen Vidarnának, (Hydarnes), a hetek egyikének, vezérlete alatt. A három hadnagy ugyan több izben megverte a trónkövetelő csapatait, de Phraortes mégis megtartotta hadi állásait mind Örményországban, mind Assyriában, mind Médiában, és szivós ellentállása Hyrkániát és Parthiát is az ő pártjára vonzotta. Maga Perzsia is kételkedni kezdett a sikerben és a maga kedvére való királyt választott. Még igen sok ember nem akarta hinni, hogy Kyros vérsége Kambysessel kihalt. Se Gaumatá bitorlása és bukása, se Dareios trónfoglalása nem ingatta meg bennük azt a hitet, hogy Bardija még él; Gaumatá világcsaló voltából ugyanis nem következett szükségképen, hogy Bardija meghalt legyen. Ezért mikor bizonyos Vahijaszdáta azt hiresztelte, hogy ő a Kyros legifjabb fia, lelkesen állottak pártjára. A fenyegető veszedelem arra birta Dareiost, hogy maga lépjen közbe; Artavardiját az ál Smerdis ellen küldötte, maga pedig távozva Babylonból, a Kerend szoroson át Médiába tört, egyesülve Vidarnával, 520 juniusában az ellenséget tönkreverte Kundurus falva mellett. Phraortes észak felé futott alkalmasint azért, hogy a hegyek közé vegye magát s ott folytassa a harczot; azonban Ragá mellett elfogták és Ekbatanába vitték. Kegyetlen büntetés várt rá: levágták orrát, fülét, nyelvét, kitolták a szemét, odalánczolták a palota kapujához, és mikor a nép már eleget gyönyörködött e látványban, karóba húzták; főbb emberei szintén karón vagy hóhér bárdja alatt végezték életöket. Perzsiában szintén ilyen gyors és teljes volt a siker. A bitorló Vahijaszdáta azt a hibát követte el, hogy hadi erejét megosztva, egy részét Arachosiába küldte; Artavardija aztán kétszer megverte őt, végre beszoritotta az Uvádésája kastélyba s ott elfogta; Arachosia satrapája pedig 519 elején győzedelmesen verte vissza a betörést. De úgy látszott, egyik háboru szüli a másikat: a második ál Smerdis mulékony sikerére egy második ál Nabukodonozor tünt fel. Alig távozott Dareios

Babylonból, mikor az örmény Arakha a nép előtt Nabunáhid fiának hirdette magát; Vindafrana (Intaphernes) legyőzte és kivégeztette. Média, Perzsia és Babylonia visszafoglalása után a többi tartomány meghódoltatása már csak játék volt. Csitrantakhma keresztrefeszítéssel bünhődött lázadásaért, Vistászpa, Dareios atyja, gyorsan elbánt Hyrcániával, Dádarsisz Baktria satrapája pedig könnyen győzte le Fradá ellentállását. A háboru véget ért. Lefolyásáról és a birodalom új berendezéséről Dareios nagy feliratos emlékműve, melyet a biszutuni sziklába vésetett, ad felvilágositást. A Média és Assyria közti párkányhegységnek egy meredek hegyét 300 lábnyi magasságban lesimitották, hogy ékiratos felirata fennen dicsőitse a világ urát.

Az első évek tanulsága nem veszett el a győzőre nézve. Kyros birodalmában a perzsa tisztektől kormányzott országokon kivül voltak hűbéres királyságok, városok és adófizető népek, melyek egyenesen az uralkodótól függtek és nem tartoztak engedelmeskedni a satrapáknak, kiknek tartományába ékelve voltak. Ez a rendszer még II. Tugultipalesszártól és assyr utódaitól származott. Dareios épen nem akarta elnyomni ezeket a kis helyi dynastiákat, sőt arra bátoritotta a népeket, hogy maradjanak meg nyelvök, erkölcseik, vallásuk, törvényeik és saját alkotmányuk mellett. A zsidók engedelmet kaptak, hogy befejezzék templomuk épitését; az ázsiai görögök kormányzata is változatlan maradt, Phœniciában ezentúl is megvoltak a királyok, a szuffetek, Egyiptomban pedig az örökös nomarchák. Mindezek fölött azonban egy egységes főhatalom uralkodott. A birodalmat felosztották nagy kormányzóságokra, melyeknek száma időnkint változott. Kezdetben 23 volt: 1. a sajátképen való Parszá vagy Perzsia; 2. Uvajá, Élam, a hol Susa, Dareios egyik legkedvesebb székhelye volt; 3. Babirusz, Kháldea; 4. Athurá, Assyria a Kháburtól a Zagros hegyéig; 5. Arabajá, Mesopotámia a Khábur és az Euphrates között, Syria, Phœnicia és Palesztina; 6. Egyiptom (Mudrája); 7. a tengeri népek, kikhez a kilikiabeliek és a kyprosiak is tartoztak; 8. Jauná, melyhez Lykián, Karián és Pamphylián kivül a partvidéki görög gyarmatosok, iónok, aiolok és dórok is tartoztak; 9. Lydia és Mysia (Szpardá); 10. Média; 11. Örményország; 12. Katpatuka, vagyis Kis-Ázsiának egész közép része, a Taurostól a Pontus-Euxinusig; 13. Parthia és Hyrcánia; 14. Zaránka (Zarangia); 15. Ária (Haraiva); 16. Khorazmia (Uvárazmija); 17. Baktriána (Bakhtris); 18. Szogdiana (Szughdá); 19. Gandaria (Gandara); 20. a Szákok Tatárország pusztáin, csaknem Sina határán; 21. a thataguk vagy sattagidák, a Helmend felső me-

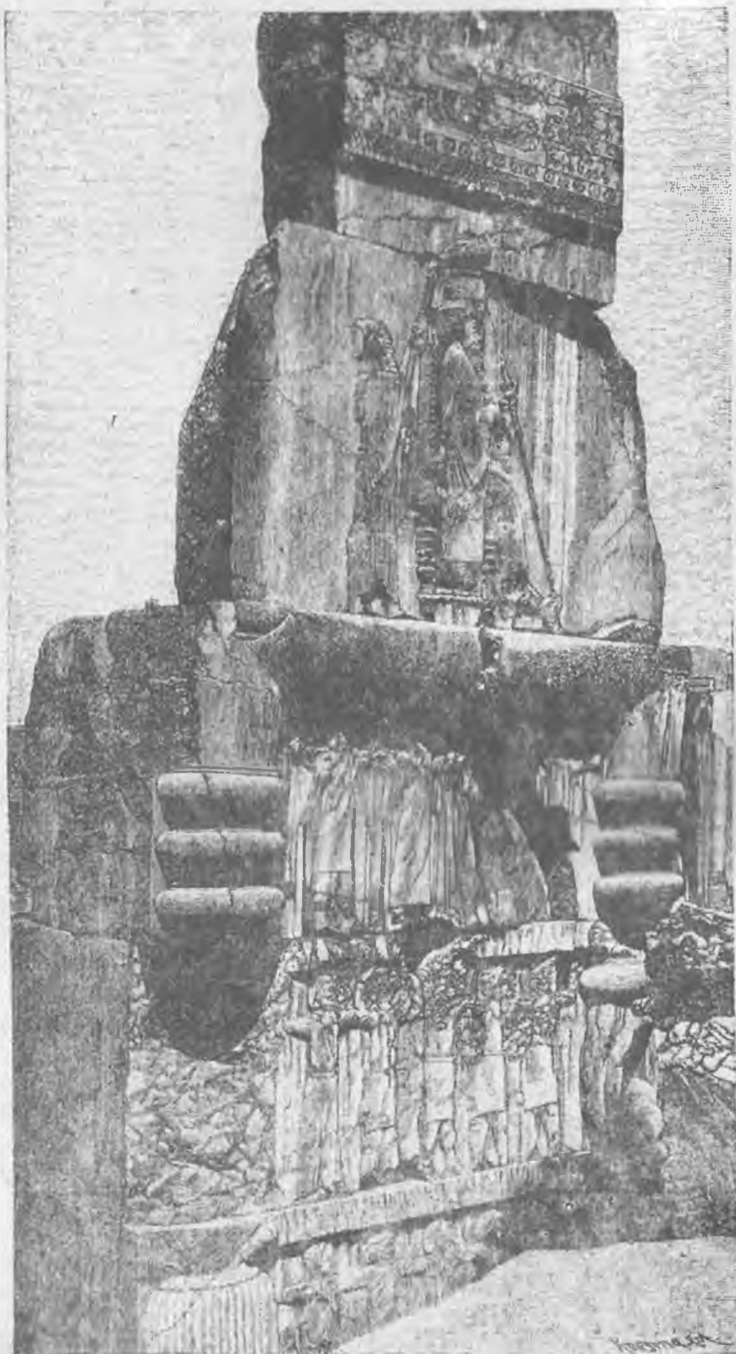
denczéjében; 22. Arachosia (Harauvatisz); 23. a makák, kik a Kaspi-tengertől nyugotnak, a Kaukázus és az Urumijó tó között laktak. Ez a szám aztán még nőtt a hóditások révén; Dareios uralkodásának végén harminczegy satrapaság (perzsául: khsatrapá, khsatrapan, khsatrapáva) volt a birodalomban.[144]

Ha e kormányzóságok mindenikét egy, uralkodói hatalommal felruházott férfiu igazgatja vala, a ki csak czím és örökösödés dolgában különbözik a királytól, a birodalmat az a veszedelem fenyegette volna, hogy csakhamar Perzsiával mindig hadakozó fejedelemségek zűrzavaros sokaságára oszlik szét. Dareios őrizkedett attól, hogy a

Dareios biszutuni feliratos dombormüve.

polgári hatalmat és a katonai vezérletet ugyanazon kezekbe tegye le. Minden kormányzóságba három egymástól független és egyenesen az udvartól függő tisztet rendelt; ezek voltak a satrapa (perzsául khsatrapá), a király jegyzője és a hadvezér. A satrapákat a király választotta, és pedig tekintet nélkül a származásra, a nemzet minden osztályából; e méltóságra nemcsak gazdagok, hanem szegények is, sőt idegen vérségüek is emelkedhettek; de szokás lett, hogy a nagy satrapaságokat csak a királyi családdal rokonságban vagy sógorságban levő férfiakra bizzák. Ez a szokás később úgy megerősödött, hogy mikor Pausanias, Spárta királya Xerxes alatt Görögország satrapája szeretett volna lenni, megkéretett egy perzsa királykisasszonyt (Thu-

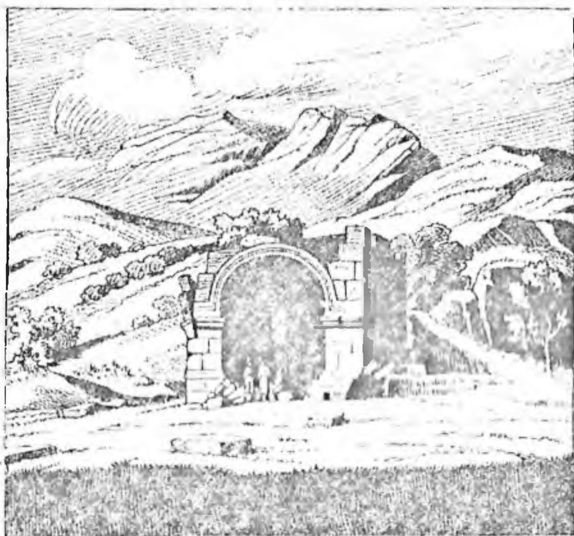

Nagy Képes Világtörténet I.

A KIRÁLY TRÓNJÁN.

Dareios száz oszlopos csarnokában, Persepolisban.

kydides, 1, 128). A satrapák kineveztése nem terjedt meghatározott időre; e tisztek addig hivataloskodtak, a meddig az uralkodónak tetszett. Ők gyakorolták a polgári hatalmat egész teljességében, voltak palotáik, kertjeik, udvartartásuk, testőreik, népes háremeik, kényök-kedvök szerint vetették ki az adót, igazságot szolgáltattak és élet-halál urai voltak. Mellettük szolgált a király jegyzője, ki látszólag a kanczelláriát vezette, de valójában kém volt és mindenről jelentést tett annak, a kit illet. A perzsa katonák, a benszülött csapatok és a zsoldosok élén egy főhadnagy állott, ki igen gyakran ellensége volt

Tek Girra Bisutun közelében.

mind a satrapának, mind a jegyzőnek. Ez a három ember aztán, vetélkedve szüntelenül sakkban tartotta egymást és ezen a réven a lázadást, ha nem is lehetetlenné, de legalább nehézzé tette. E tisztek állandó érintkezésben voltak az udvarral, a lovas posták egynehány hét alatt a birodalom egyik végéről a másikra szállították a hivatalos leveleket. A király nagyobb óvatosság okáért a tartományokba minden esztendőben tiszteket küldözött szét, a kiket a király szemeinek és füleinek hivtak, mert az volt a föladatuk, hogy mindent lássanak és halljanak, a mi a birodalom legtávolabb részeiben is történik. Ezek a *szemek* és *fülek* mindenüvé akkor toppantak be,

mikor legkevésbbé várták őket; megvizsgálták a dolgok állapotját, a közigazgatásban szükséges reformokat végrehajtottak és ha kellett, megdorgálták, sőt felfüggesztették a satrapát; mindig csapatok kiséretében jelentek meg, hogy intézkedéseiknek kellő súlya legyen. Minden kedvezőtlen jelentés, a legkisebb engedetlenség, söt az engedetlenségnek csak gyanúja is vesztére lehetett a satrapának; néha egyszerűen megfosztották méltóságától, máskor pedig minden processus nélkül halálra itélték és környezetére bizták kivégzését. Nem egyszer megtörtént, hogy hirtelen stafčta érkezett, s átadta a satrapa testőreinek a rendeletet, mely urok megölését parancsolja; és a testőrök a királyi fermán láttára legott engedelmeskedtek.

A közigazgatás e reformja nem tetszett a perzsáknak; csúfolódva emlegették, mekkora engedelmességet követel tőlük Dareios. Azt mondták, hogy Kyros atya volt, Kambyses despota, Dareios pedig nyereségre éhező korcsmáros. A birodalom felosztásának nemcsak politikai, hanem főkép pénzügyi czélja volt; a satrapák legelső kötelességének az adó kivetését, behajtását, és a kincstárba való szolgáltatását tekintették. Perzsia maga nem fizetett rendes adót; lakosaitól csak azt kivánták, hogy ajándékot adjanak a királynak, valahányszor átutazik az országon. Az ajándék arányban állott minden egyes ember vagyonával; lehetett egy ökör vagy birka, sőt egy kis tej, sajt, egynehány datolya, egy marék liszt, vagy főzelék is. A többi tartományra, terjedelmök és gazdagságuk szerint, részint ezüstben, részint természetben fizetendő adót vetettek. Az ezüst bevétel 1460 euboiai talentomra rugott, a mi súly szerint 79.487,871 korona, ha pedig számot vetünk az ezüstnek korszakonkint különböző értékével, mintegy 636.000,000 korona. Dareios a fizetés megkönnyítése végett egy arany és egy ezüst pénzt bocsátott forgalomba. E pénzeket róla nevezték el *dareikos*oknak és rajtuk van a királynak ijjal vagy hosszú dárdával fölfegyverzett alakja. E pénzek vastagok, formájok szabálytalan, veretök durva, de az ércz igen tiszta: csak három századrész nemtelen fém van benne. Használatuk nem terjedt el általánosan, főkép a szárazföldi és tengeri csapatok zsoldjául szolgáltak és csakis a Földközi-tenger partvidékein forogtak közkézen. Ázsia belsejében tovább is csak font szerint mérték a kereskedelem s a mindennapi életre szükséges érczeket s magok a királyok is jobban szerették nyers állapotban tartani; agyagedényekbe rakták a befizetett aranyat, ezüstöt és csak szükség esetén verettek belőlük pénzt. A természetbeli adó nem volt csekélyebb a másiknál. Egyiptom gabonával tartozott

ellátni azt a 120,000 katonát, kik mint megszálló sereg éltek földén. A médek minden esztendőben 100,000 ürüt, 4000 öszvért, 3000 lovat szolgáltattak be; az örmények 30,000 csikót, a babyloniak 500 fiatal eunuchust, Kilikia 365 fehér lovat, az év minden napjára egyet. A királyt illető adók nem voltak szertelen nagyok, de nem szolgálhatnak a tartományok terheinek mértékéül. A satrapák az államtól nem kaptak semmi fizetést, mindenik az ország nyakán élt egész udvarával és bőségesen fizettette magát a néppel. Babylon mindennap egy artaba ezüstöt adott kormányzójának, a mi évenkint 2.225,000 korona; Egyiptom, India, Média, Syria aligha fizettek sokkal kevesebbet, és alkalmasint ép a legszegényebb tartományok voltak legjobban megterhelve. A satrapák eltartása legalább is annyiba került, mint a királyé.

Ez a rendszer azonban minden hibája mellett is jobb volt a

Perzsa pénzek.

keleten addig használatosnál. Az uralkodónak rendes budgetet biztosított, a tartományokat teljesen tőle függővé tette és megnehezítette a nemzeti forradalmakat. A király halálára nem következtek többé, mint egykor, fölkelések, melyeknek elnyomása azután a következő uralkodónak sok dolgot adott. Dareiosnak nemcsak az a dicsősége van, hogy szervezte a perzsa birodalmat, de olyan kormányformát is talált fel, mely attól fogva typusul szolgált a nagy keleti államoknak. Kormányzói hírneve talán ártott is katonai dicsőségének; gyakran elfeledték, hogy birtokait igazgatás közben folyton gyarapította. Győzelmeik révén a perzsák oda jutottak, hogy már csak két ellentétes irányba: keletnek India felé, nyugotnak Görögország felé terjeszkedhettek. Máshol mindenütt útjokat állták a tengerek, vagy az akkori nehéz fegyverekkel szinte áthághatatlan akadályok; északon volt a Fekete-tenger, a Kaukazus, a Kaspi-tenger, a tatár puszta; délen a

Vörös-tenger, Arábia homokos fensíkja és az afrikai sivatag. Egyszer, 512-ben, azt lehetett hinni, hogy a perzsák kelet felé fordulnak. Az iráni magaslatról uralkodtak a messzi Heptahendu (Pendsáb) rónáin. Dareios megszállotta e síkságot, nagy területeket foglalt el, megalapította ott az új indiai satrapaságot, aztán nem menve tovább a Ganges felé, felkutattatta a déli vidékeket. Egy Peukélában épült és a görög Skylax tengernagy vezérlete alatt levő hajóhad levitorlázott az Induson egész a torkolatig, és útközben meghódította a folyam két partján lakó törzseket. A tengerre érve, nyugot felé fordult és nem egész harmincz hónap alatt elérte Gedrosia és Arábia partjait.[146]

A perzsák Indiában azt látták, hogy fényes és nyereséges pálya áll előttük. Nem tudni, micsoda gátolta meg, hogy tovább haladjanak, és micsoda irányozta figyelmöket Nyugat felé. Dareios elhatározta, hogy meghódítja az európai görögöket. De mielőtt e hadjáratra indult volna, az okosság azt parancsolta neki, hogy leigázza, vagy legalább megrémítse azokat a népeket, melyek útjában lehetnének: rátámadt a skythákra. Az első hadsereg, Ariaramnes kappadókiai satrapa vezérlete alatt, átkelt a Pontus Euxinuson, a tulsó parton egynehány ezer embert rakott ki és foglyokat szerzett, a kik a perzsa hadvezéreknek felvilágositásokkal szolgálhatnak. Dareios kellőképen értesülve 800,000 emberrel átkelt a Bosporuson, elfoglalta Thrakia keleti partját és egy ióniai görögöktől vert hajóhidon átment a Dunán (508). A skythák nem akartak vele szembeszállani; elpusztították a legelőket, betemették a kutakat, elhajtották a barmot és visszavonultak az ország belsejébe, a támadót az éhségnek és a járhatatlan útak viszontagságainak hagyva. A perzsa hadi élelmezés intézősége azonban eleve óvatos volt és összegyüjtötte a szükségeset. Dareios két hónapig száguldozott a pusztákon, az Istertől a Tanaisig. Behatolt a mai Oroszország szivébe, felperzselte a falvakat, elpusztitott mindent, a mi útjába akadt, aztán visszatért délre és alig volt egyéb vesztesége egynehány betegnél. Távolléte alatt a barbárok rá akarták venni a görögöket, hogy rontsák el a hajóhidat és térjenek vissza városaikba. Athenæi Miltiades, Chersonesos ura a mellett volt, hogy kövessék a barbárok tanácsát; miletosi Histiaios azonban ellentmondott és az ő véleménye győzött. Dareios baj nélkül érkezett vissza Ázsiába, miután Megabyzosra 80,000 főnyi sereget bizott, mely aztán egymásután verte le Thrakia benszülött törzseit és görög városait s adófizetésre kényszerítette Makedonia királyát. A skythiai hadjáratot többnyire puszta nagyúri kedvtelésnek tekintik, holott valójában jól

Dareios sírja

NAKS-I-RUSZTAMI KIRÁLYSÍROK.

végrehajtott vállalkozás volt. Perzsiának új tartományt szerzett, Thrakiát, és egyben nyugalmat; a megrémült skythák nem merték többé a birodalmat háborgatni. Dareios ezen az oldalon immár bátorságban, szabadon foghatott a Nyugot meghódításához.[146]

Thrakia és Makedonia meghódítása után a perzsák egyenes érintkezésbe kerültek magával Görögországgal. Betörésüknek indítója az ázsiai görögök forradalma volt. Nem ide tartozik az ióniai fölkelés részletes története. Kyros uralkodása óta először történt, hogy a perzsa birodalom nagy kudarczot vallott. Sardeist fölégették; Kária, a Hellespontos népei és Kypros lerázták a nagy király igáját; ha visszavonás nem dúl közöttök, az ázsiai görögök talán szabadok is maradnak. Leverésök után Dareios legott bosszút akart állani az athenaei és eretriai polgárokon, kik részt vettek a harczban. A Mardonios vezette első hadjárat nem járt sikerrel (492). Két év mulva az Attikában partra szállott Datist és Artaphernest megverték Marathonnál. E kudarczok azonban nem csüggesztették el az öreg királyt. Álló három évig gyüjtött eleséget, fegyvereket, katonákat, hajókat; és 487-ben már ép indulóban volt, mikor egy váratlan esemény visszatartotta.

VIII. FEJEZET:

PERZSA BIRODALOM HANYATLÁSA ÉS BUKÁSA

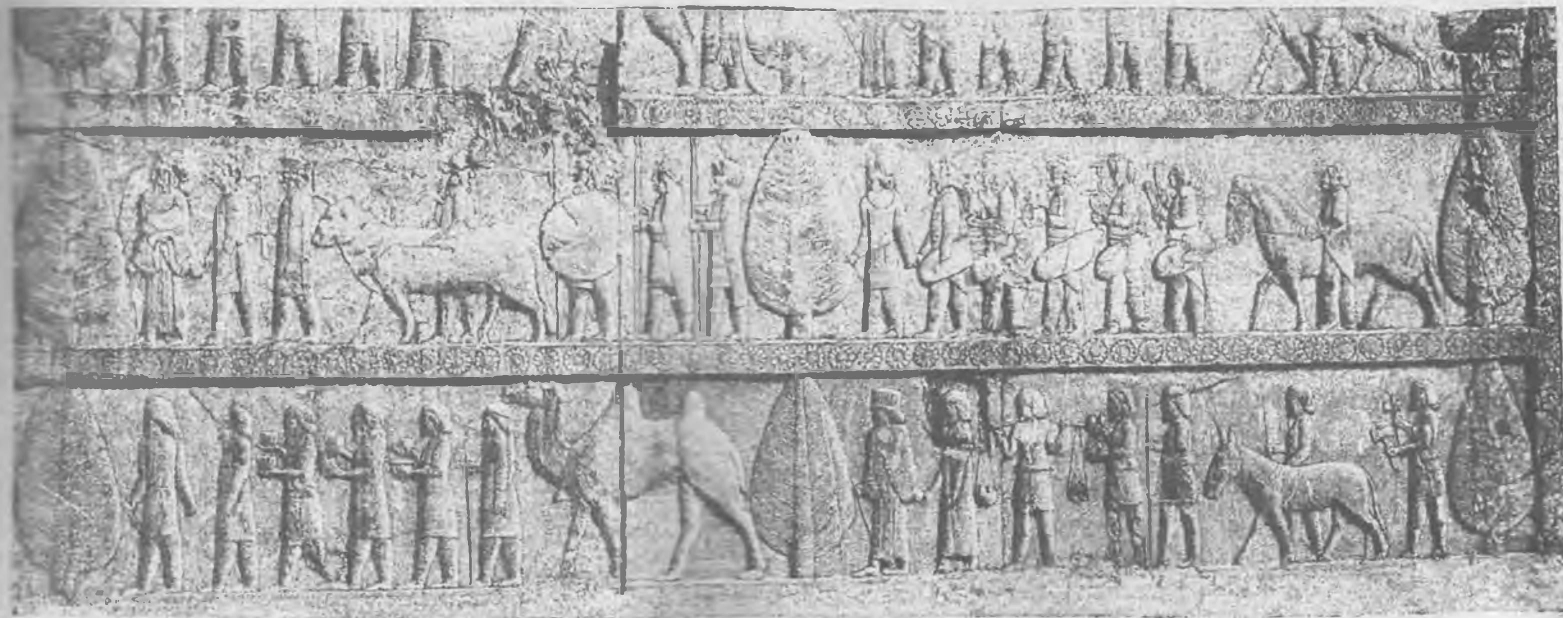
I. Xerxes; a méd háborúk; I. Artaxerxes; II. Dareios.

Kambyses Egyiptom kormányzását a perzsa Aryandésre bizta volt. Dareiosnak eleinte csak öröme telhetett elődének ebben a választásában: Aryandés nemcsak hű maradt az új uralkodóhoz, hanem Libya meghóditását is folytatni igyekezett ott, a hol Kambyses abbahagyta. A kyrénéi dórok nem helyeselték azt a készséget, a melylyel királyuk, III. Arkesilas, a szolgaságnak elibesietett; elűzték, majd visszahivták, újra elűzték, és megölték Barkában, a hol menedéket keresett. Anyja, Pheretime, Egyiptomba jött és jelentette a satrapának, hogy Arkesilas áldozatául esett a perzsák iránt való barátságának. Aryandés megragadta az így kinálkozó alkalmat, hogy tartományát a görögök rovására megnagyobbítsa, és annyi embert és hajót küldött ellenök, a mennyi rendelkezésére állott. Barka kilencz hónapig állott ellent és csak árulás következtében esett el; az előhadnak néhány csapata egészen Euhesperidesig nyomúlt előre; visszajövet a vezérek azon tanakodtak, hogy elfoglalják-e Kyrénét, és már-már el is szánták rá magukat, a midőn egy határozott parancs visszaszólította őket Egyiptomba. A sivatagon való átkelés majdnem végzetessé vált rájok nézve; Marmarika nomád népsége, a zsákmány reményétől csábitva, szünetlenül zaklatta őket útjokban és jelentékeny veszteséget okozott nekik. Mégis sikerült foglyúl hazavinniök Barka népességének egy részét; Aryandés ezeket a szerencsétleneket diadalmi jel gyanánt elküldötte Dareiosnak és Dareios Baktriánába száműzte őket, a hol új Barkát alapitottak. Oly helytartónak, a ki, engedelem nélkül, hóditásokra vállalkozott, bizalmatlanságot kellett keltenie az olyan fejedelemben, a ki annyira féltékeny volt a maga felsőbbségére, mint a nagy király; Aryandést kivégezték s legenda keletkezett neve körül. Némelyek azt beszélték, hogy azért lőn vége, mert finomabb pénzt bocsátott ki, mint a milyen a

királyi pénz volt; mások azt rebesgették, hogy zsarolásaival fölszitotta az egyiptomiak gyülöletét és hogy Egyiptom már forradalomra állt készen, mikor őt megölték.[147] Dareios, mikor ez a versenytársa félre volt téve az útból, mindent megtett a végre, hogy kiérdemelje egyiptomi alattvalóinak szeretetét, vagy hogy legalább tűrhetővé tegye rájok nézve uralmát. Erre ilyen vallásos és a maga fensőbbségével eltelt néppel szemben a legjobb mód volt, tüntető tiszteletet tanúsítani az ő nemzeti istenei és királyai iránt. Dareios e részben ép az ellenkezőjét cselekedte annak, a mit Kambyses tett és kegyeibe fogadta az üldözött papokat. Kambyses Élamba száműzte volt Sais papságának a fejét, Uzaharrîszintit; Dareios megengedte neki, hogy visszatérjen hazájába és megbízta, hogy hozza helyre a pusztításokat, melyeket elődjének eszelőssége okozott. Uzaharrîszinti, állomásról-állomásra térve vissza szülővárosába, helyreállította ott a hierogrammaták iskoláit és visszaadta Nit istennő templomának a birtokokat és jövedelmeket, melyeket tőle elvettek volt. A görög hagyomány még túltesz a nemzeti hagyományon. Azt erősíti, hogy Dareios beavattatta magát az egyiptomi hittudomány mystériumaiba és tanulmányozta a szent könyveket. Azt is erősíti, hogy Dareios egy szent bikának a kimúlta után érkezvén Memphisbe, részt vett a közgyászban és száz arany talentomot igért annak, a ki fölfedezi az új ápist. Mielőtt az országból eltávozott volna, elment a Ftáh templomába s meghagyta, hogy állitsák fel ott az ő szobrát a Sesostrisé mellé. A papok vonakodtak, «mert» — mondák — «Dareios nem érte el tetteivel Sesostrisét; nem győzte le a skythákat, a kiket emez legyőzött». Darius azt felelte, hogy «ő is remél annyit tehetni, mint Sesostris, ha ő is annyi ideig él, mint Sesostris élt», és meghajolt alattvalóinak honfiúi büszkesége előtt. A háladatos egyiptomiak azután azon hat törvényhozó közé sorolták őt, a kiknek az emlékezetét tisztelték.

Annyi bizonyos, hogy Egyiptom gyarapodott a Dareios keze alatt. Kyrénével és Barkával együtt a birodalomnak hatodik satrapiája volt, a melyhez hozzácsatolták a déli határvonalhoz legközelebb eső nubiai törzseket. A kormányzót, ki a Fehér-Falban lakott a fáraók régi palotájában, százhúszezer főnyi hadsereg támogatta, a mely a saisi királyok három elsánczolt táborát foglalta el: Daphnét és Memphist a Delta-határán, és Elephantinét délen. E három ponton kivül, a hol a nagy király közvetlenül gyakorolta fenhatóságát, Egyiptom régi feudális szervezete a maga teljességében fennállott: a templomok

javai és jobbágyai mentesek voltak a közterhektől, a főurak ép oly függetlenek voltak a maguk fejedelemségeiben és zendülésre ép oly készek, mint annakelőtte. Az évi hűbéradó, mely a khaldeai és assyriai mellett a legsúlyosabb volt, csupán hétszáz ezüsttalentomra rúgott. Vegyük ehhez az összeghez a Moiris-tava halászatának bérletét, a mely — Herodotos szerint az áradás hat hónapja alatt, Diodoros szerint pedig egész éven át — naponkint egy talentomot ért; a megszálló hadsereg élelmezésére szükséges százhúszezer mérő gabonát; meg a salétromnak és Nilus vizének a palotába való köteles szállítását: ez adónemek összessége korántsem volt olyan teher, a mely arányban ne lett volna az ország segédforrásaival. A kereskedelem egyébiránt legalább is annyi pénzt hozott be, mint amennyit az adó kivitt. Azzal, hogy részévé lett egy birodalomnak, mely mind a három világrészre kiterjedt, Egyiptomra nézve hozzáférhetők lettek oly vidékek is, a hova előbb iparának termékei még sohasem hatoltak el közvetetlenül. Szúdán termelvényeinek az ő területén kellett keresztülmenniök, mielőtt Babylon vagy Susa nagy piaczaira eljuthattak; és az isthmus vagy Koszeir felé vezetett a legrövidebb út, a melyet az indiai vagy az arábiai árúk tehettek, hogy a Közép-tenger vidékeire érjenek. Dareios befejezte hát a Nilus csatornáját a suezi öbölig és újra megnyitotta Koptos és a Vörös-tenger között az útat, a melynek Skylax sikeres utazása nagyobb jelentőséget adott, mint valaha.[148] Erősen megszállotta az oázisokat és a kis Hib (ma El-Khargeh) városban nagy Ámon-templomot építtetett, melynek romjai még ma is állanak. De az egyiptomiakban még ennyi szolgálatért sem volt a hála elég erős ahhoz, hogy elfojtsa bennök a szabadságvágyat. A perzsák marathoni veresége arra buzdította őket, hogy lerázzák az igát: 486-ban elkergették az idegen helyőrségeket és királylyá kiáltották ki Khabbisát, a ki talán a Pszamitik családjából származott. Dareios ily csekélység miatt nem akarta félbeszakítani Görögország ellen való nagy hadjáratát: második hadsereget gyűjtött egybe és egyszerre készült vezetni a két háborút, midőn uralkodásának harminczhatodik évében meghalt (485). Trónralépte előtt három gyermeke volt első feleségétől, Gobryas leányától; Artabazanes, kit mint legidősebbet sokáig trónörökösnek tekintettek, valószínűleg regens is volt a skythiai hadjárat alatt; de a Khabbisa-lázadás kitörésekor, mikor Dareiosnak ki kellett jelölnie az utódját, Atossa királyné bebizonyította neki, hogy czélszerűbb lesz az ő fiai közül választani a legidősebbet, Khsajársát (Xerxes), a ki biborban született és a

Nagy Képes Világtörténet. I.

XERXES LÉPCSŐJÉNEK EGY DOMBORMŰVE.

Sír 147 m.-nyire a csarnoktól.

Cisterna 100 m.-nyire Xerxes épületétől.

PERSEPOLIS VÁRÁNAK TERVRAJZA.

(TACHT I DZSEMSID.)

Stolze Fr. után.

Magyarázat.

P. (Portal).
Ablak.
Fülke.
Pillér.
Falak alapzata.
Omladéktól eltemetett falak.
Kiegészítés.
Álló oszlop.
Oszlop, melynek csak talapzata áll.
Omladéktól fedett oszlop.
Fel nem állított oszlop.

Dareios százoszlopos csarnoka

Xerxes délkeleti épülete

Dareios kapujának csarnoka

Xerxes csarnoka

Xerxes palotája

Vízvezeték

Xerxes kapujának csarnoka

Dareios palotája

III. Artaxerxes palotája

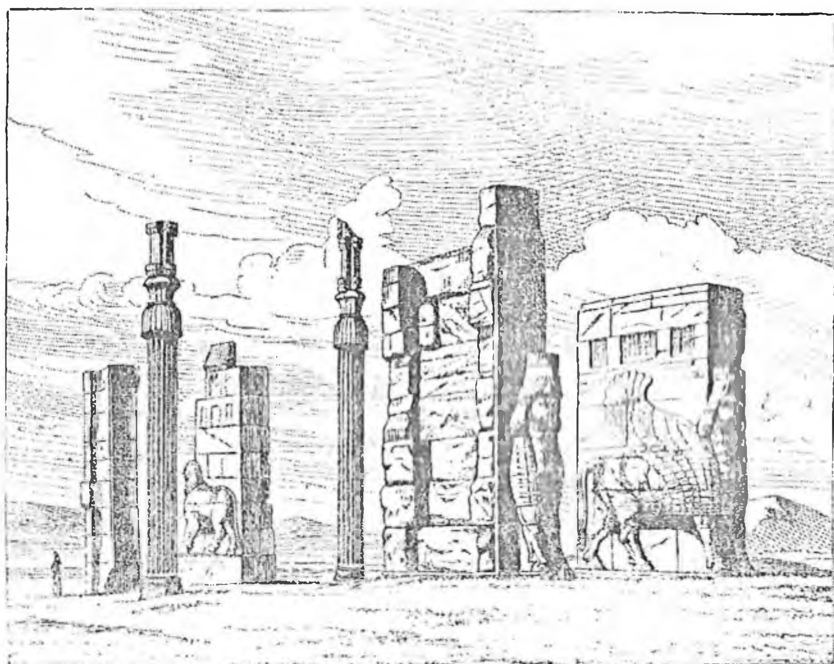
III. Artaxerxes lépcsője

Nagy kettős lépcső, a síkról a fokra

Mérték 1 : 2400.

Nagy Képes Világtörténet. I.

kinek ereiben Kyros vére folyt. Az asszonynak határtalan befolyása volt az öreg királyra, a ki engedett is és kevéssel utóbb Xerxes akadálytalanul lépett trónra. Harmincznégy éves volt ekkor és kora legszebb férfiának tartották, egyébként egykedvű s gyönge elméjű és jellemű. Eleinte arra gondolt, hogy abbanhagyja a fegyverkezést, de midőn az atyja tanácsadói bebizonyították neki, hogy a marathoni kudarczot nem hagyhatja megbosszúlatlanul: volt legalább annyi

Xerxes persepolisi palotájának kapuja.

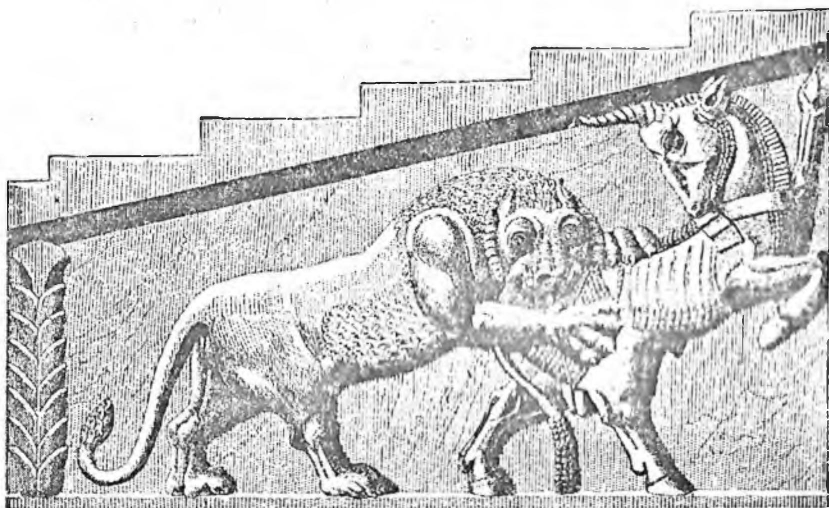
megfontoltsága, hogy semmit sem akart kezdeni Európában addig, a míg Egyiptommal el nem bánik. Khabbisa minden tőle telhetőt megtett, hogy kellően fogadhassa: két éven át védelmi állapotba helyezte a Delta partvonalait és megerősítette a folyam torkolatait, hogy viszszaverhesse a tengeri támadást, a melyet előrelátott. Készületeinek azonban a döntő pillanatban semmi hasznát sem vette: Xerxes elnyomta a túlerővel. A deltai kerületek, a melyeknek legtöbb részök volt a lázadásban, súlyosan bünhödtek, a papokat bírság sújtotta,

Buto temploma elvesztette javait. Khabbisa a vész közepett eltünt s nem igen tudni, mi lett belőle; Akhéménesz, a király öcscse lett a kormányzó és intézkedéseket tett egy második zendülés megakadályozására. Ezúttal sem gondolt senki az ország politikai rendszerének megváltoztatására és a tartományok megmaradtak örökös fejedelmeik kezében; Xerxes, úgy látszik, nem is sejtette, hogy midőn a helyi dynastiákat tiszteletben tartotta, ezzel csak mindig tettre kész vezéreket tartott fenn a jövőbeli egyiptomi forradalmak számára (482).

Khabbisa trónfosztásával Xerxes még nem nyerte vissza cselekvési szabadságát. A classikus hagyomány azt állítja, hogy Babylonban tett első királyi látogatása alkalmával a legnagyobb mértékben megsértette Kháldea nemzeti érzületét egy helyén nem való kiváncsiságával: bement a Bél sírboltjába és minden erőfeszitésével sem sikerült megtöltenie az olajos korsót, a melyet ott őriztek. Bármi legyen is ebben a furcsa legendában, a lázadás ténye kétségtelennek látszik. Megabyzos, Zopyros fia, ki öröklés jogán satrapája volt a tartománynak, szokatlan szigorúsággal bánt a várossal; Bél templomát kifosztatta, az istenség szobrát fogolyként elhurczoltatta és papját megölette, a királyi sírokat megszentségteleníttette és kifosztatta, a népesség egy részét rabszolgaságba hajtatta (481). Xerxes végre elindúlt Európába, a legnagyobb hadsereg élén, a melyet a világ valaha látott; ismeretes, hogy mi lett e hadjáratból. Xerxes, miután a Kolias hegyfok magaslatáról szemtanúja volt hajóhada elpusztulásának, hanyatthomlok futamodott vissza Ázsiába, be sem várva szárazföldi csapatainak vereségét. A salamisi és plataiai ütközetek, úgy mondják, megóvták Európát a barbárságtól; ez az itélet igazságtalan mind a két ellenfélre nézve és meg nem állhat. A perzsák nem voltak barbárok a szónak abban az értelmében, a melyben mi veszszük; volt kulturájok, a mely más jellegü és sok tekintetben alacsonyabb rendű volt ugyan, mint a görögöké, de némely részben fölötte állott. Másrészről pedig Görögország életrevalóságának és géniuszának túlságos kicsinylését foglalja magába az a föltevés, hogy egy múlékony vereség és hódoltság elegendő lett volna az ő fejlődésének a megakasztására. Ahhoz, hogy a hellén civilisatio elveszszen, az kellett volna, hogy az ázsiai támadás megsemmisitse a hellén fajt. A perzsáknak nem telt kedvök abban, hogy egész nemzeteket kiirtsanak; ők csak hűbéradót és engedelmességet követeltek, egyébként azonban engedték, hogy minden nép a saját kedve szerint éljen. Ha Xerxes győz

vala, Hellasból satrapia lett volna, mint Syriából, Kháldeából, de ép úgy nem vesztette volna el a maga jellegét, a mint nem vesztették el amazok, és ép úgy nem késett volna, mint például Egyiptom, visszaszerezni a maga szabadságát. A perzsa hódítás megváltoztatta volna a görög történelem politikai folyamatát, de megállítani, vagy bár csak felfüggeszteni is a civilisatio általános haladását képtelen lett volna.

Xerxes vereségének közvetlen eredménye a perzsa határ visszavonása volt. Néhány helyőrség megmaradt ugyan a Bosporuson túl, Byzánczban 478-ig, Eionban 477-ig, Doriskosban 450-ig, sőt tovább

Az oroszlán megöli a bikát. Dombormű Xerxes lépősöjén Persepolisban.

is; de ezeknek a fentartása inkább csak a nagy király büszkeségének tett engedmény volt, semmint politikai vagy katonai szükségességnek a következménye; Xerxesnek tetszett az a gondolat, hogy lába meg van vetve Európában és hogy előbb-utóbb újra kezdheti a háborút, de Thessalia, Makedonia, Paionia, Thrakia nem ismerte el többé fenhatóságát. Sőt mi több, Ázsia is fenyegetve lőn, és az athéni hajóhadak kényök szerint járták be azokat a tájakat, a hol addig phoeniciai hajóhadak versenytárs nélkül uralkodtak. Ha Görögország elfojthatta volna belső viszályait és kiaknázhatta volna azt az előnyt, a melyet most nyert, fölszabadultak volna Kis-Ázsia összes gyarmatai.

Ámde Spárta nem szerette a távoli kalandokat, Athénnek elég dolga volt falai fölépitésével és hajóhada szervezésével. Perzsia meg volt óva az invásiótól.

És mit tőn Xerxes, mialatt birodalma ily bizonytalanságban ingadozott? Xerxes hárem-cselszövényekben és kicsapongásokban tékozolta el azt a kevés lelkierőt és értelmességet, mely sajátja vala. Tizenkét esztendeig húzódott a háború, a nélkül, hogy ő arra gondolt volna, hogy újabb erőfeszitést tegyen vagy csak meg is előzze a támadást. Úgy 466 táján egy athéni hajóhad, mely a káriai és lykiai partokon kalandozott, összetalálkozott a nagy király hajóhadával, a mely az Eurymedon torkolatánál állott. Második Mykalé lett ez: az athéniek, megsemmisitvén a hajókat, partra szálltak és szétverték a hadsereget, mely a flottát kisérte. A győztesek azután Kyprosnak fordultak, szétszórtak egy nyolczvan vitorlás második flottát és zsákmánynyal megrakodva tértek vissza Piræusba. Xerxes sem sokáig élte túl ezt a megalázást: egy Aspamithrés nevű eunuchus meg Artabanos, a testőrség feje, meggyilkolták (465). A gyilkosok még azon éjjel elmentek legkisebbik fiához, Artakhsáthrához (Artaxerxes), a király meggyilkolásával egy másik, Dareios nevű fiát vádolva, s azt is megölték, mint apagyilkost. Azután magát Artaxerxest is el akarták veszteni, de egyik czinkostársuk elárulta őket s kivégeztettek. Artabanos fiai boszút akartak állani apjokért és össze is gyűjtöttek néhány csapatot, de fegyverrel a kezökben vesztek el. Végre, mintha még ez a sok büntett nem lett volna elegendő, az új király testvérbátyja, Hystaspes, a ki Xerxes halálakor Baktriánában volt s a trón örökösének kellett volna lennie, egy hatalmas hadsereg élén hazajött: követelni jogait. Két véres ütközetben lőn veszte neki is, hiveinek is (462).

Xerxes vázája Párisban.

Valamennyi mozgalomnak, mely a birodalom létét vagy csupán

épségét is fenyegette, meg volt a maga ellenhatása Egyiptomban. Az a nemzedék, a mely Khabbisáért harczolt, le sem tünt még, midőn újabb, a perzsa igát tűrni nem akaró nemzedék zendült föl Artaxerxes ellen. Libya a saiták bukása óta a legfontosabb volt a deltai hűbéres tartományok közt. Fejedelmei, a kik urai voltak Mareának és azoknak a termékeny vidékeknek, a melyek a Nilus kanoposi ága, a hegység és a Mareotis tava közt terültek el, valószinüleg fenhatóságot gyakoroltak az adyrmakhidák, giligamnák, asbysták, a sivatagban lakó nomád törzsek legtöbbje fölött. Az akkor uralkodó fejedelem, Inaros, Pszamitik fia, hadat üzent a perzsáknak; a Delta népessége, a melylyel Akheménés kegyetlenül bánt, tárt karokkal fogadta; elkergette az adószedőket és fegyvert ragadott. Az athénieknek, eurymedoni győzelmök óta, mindig volt hajóhaduk a kyprosi vizeken; a most ott volt kétszáz hajó parancsot kapott, hogy vitorlázzék Egyiptomnak és maradjon ott a fölkelő vezérek rendelkezésére. Artaxerxes ezalatt hajóhadat és hadsereget gyüjtött, és személyesen akart az élére állani, de tanácsosai javallására maga helyett nagybátyját, Akheménést küldötte ki, a ki Inarosnak első sikerei után az ő udvarába menekült volt. Akheménés könnyű szerrel verte vissza a libyaiakat, de a görög segitő had megérkezte megváltoztatta a dolgok állását. Akheménés vereséget szenvedett Papremis mellett és hadserege csaknem teljesen elpusztult. Őt magát tulajdon kezével ölte meg a tusában Inaros, és holttestét — talán daczos kérkedésből, talán az áldozat vére iránt való tiszteletből — elküldte Artaxerxesnek. Pár nappal utóbb az athéni hajóhad, Kharitimides parancsnoksága alatt, összetalálkozott a perzsák segitségére elősiető phœniciai flottával s három hajóját elsülyesztette, húszat pedig elfogott. A szövetségesek fölfelé nyomultak a folyamon és megjelentek Memphis előtt, a hova a perzsák maradványa a hozzájok hünek maradt belföldiekkel együtt menekült. A város csakhamar elesett, de a Fehérfal erődje bezárta

Palotaőr. Dombormű Xerxes lépcsőjén.

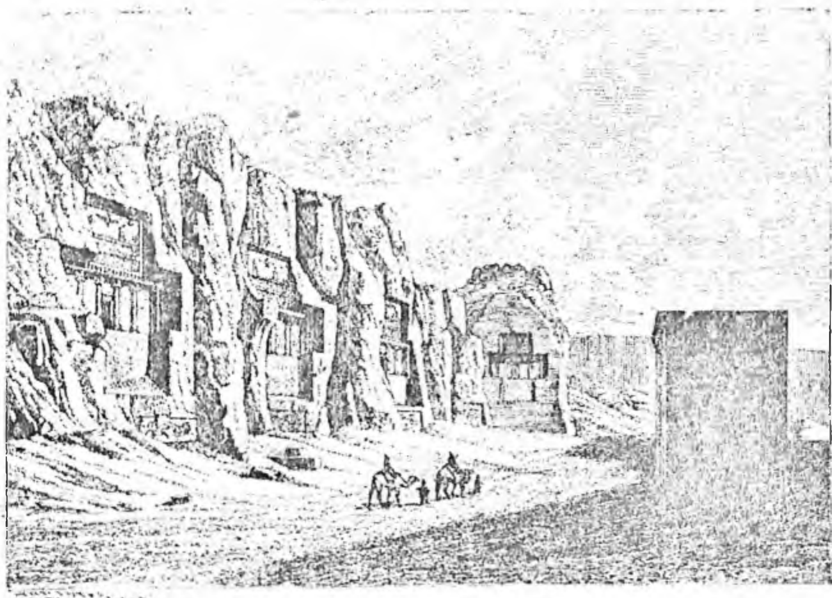
kapuit és ellentállása időt engedett a nagy királynak arra, hogy újra összeszedje katonáit. A lázadók ereje nem annyira az egyiptomi és libyai tömegekben rejlett, mint inkább az athéni hopliták és hajósok kicsiny hadában. Artaxerxes, mielőtt hadvezéreit bizonytalanba a Deltára küldte volna, Görögországban kisérlett meg egy hadműveletet: küldöttei meg akarták vásárolni a lakedémoniakat, hogy támadják meg Attikát. A spártai erényt ezúttal véletlenül nem ejtették meg a perzsa aranyak. A nagy király csapatai Phœniciában és Kilikiában gyültek össze — háromszázezer gyalogos, a kiket háromszáz hajó támogatott — Megabyzos vezérlete alatt. Az ellenség közeledtére a szövetségesek abbanhagyták a Fehérfal ostromzárját; az első összeütközésben vereséget szenvedve, miután Kharitimides elesett és Inaros a czombján megsebesült, bezárkóztak Prosopitis szigetére, a hol valóságos másfél esztendei ostromot álltak ki. Ekkorára Megabyzosnak sikerült eltérítenie a folyam egyik ágát, szárazra juttatta az athéni hajóhadat s azután megtámadta. A görög segítőhad legnagyobb része elveszett a harczban; néhánynak sikerült eljutnia Kyrénébe és hazájába térnie, mások elmenekültek Inaroszszal s kevéssel azután kénytelenek voltak magukat megadni. Hogy a szerencsétlenség még nagyobb legyen, egy ötven hajóból álló segitség ép akkor érkezett a Nilus mendesi torkolatához; a phœniciai hajóhad körülfogta és több mint felerészben elpusztította (455). Inaros, midőn letette a fegyvert, kikötötte, hogy ő és társai életben maradjanak. Artaxerxes eleinte hajlandónak látszott a békefőltétel megtartására; de öt évvel utóbb átadta a foglyokat anyjának, Amestrisnek, a ki Inarost keresztre feszittette, hogy megboszulja rajta az Akhemenés halálát. A prosopitisi győzelem véget vetett a fölkelésnek, Thannyras, Inaros fia, atyja helyében Libya királya lőn. Azonban néhány menekült-csapat a partvidék mocsaraiban húzódott meg, a melyek régente többször szolgáltak menedékhelyéül a saitáknak, Amyrtaiost kiáltotta ki királynak és sikerrel védekezett a perzsák támadásai ellen.

A birodalom épsége helyre volt állitva, de a görögökkel egyre folyt a háború. Az athéniek hat évvel vereségök után fölszereltek egy kétszáz vitorlás hajóhadat, a melyet Kimon parancsnoksága alá helyezték; az volt a czéljok, hogy elfoglalják Kyprost, vagy legalább erősen megszállják néhány városát. Kimon, hogy az ellenség erejét megoszsza, úgy tőn, mintha újra akarná kezdeni az egyiptomi hadjáratot és hatvan hajóból álló rajt küldött Amyrtaios király segitségére, maga pedig többi hajójával és emberével ostromzár alá fogta Kitiont.

Egy sebébe azonban kevéssel utóbb meghalt és utódai, eleség hiján, kénytelenek voltak az ostromot abbanhagyni; de Salamis előtt elhaladva, szétvertek egy phœniciai és kilikiai hajóhadat, azután partra szálltak s megvertek egy perzsa sereget, mely a város mellett állott. Artaxerxest megtörte ez az utolsó kudarcz; attól tartott, hogy az athéniek, ha Kyprost hatalmukba kerítik, föllázíthatják a soha eléggé meg nem hódolt Egyiptomot, és elhatározta, hogy minden áron alkudozásba bocsátkozik. Azzal a föltétellel nyerte meg a békét, hogy az ázsiai görögök szabadok maradjanak; hogy semmi perzsa sereg ne közeledhessék három napi járásnyira az ióniai parthoz; semmi perzsa hajó ne járhasson a görög vizeken a Khelidon-szigetektől egészen a kyanéi szirtekig, vagyis Lykia keleti fokától a Pontus Euxinus bejárásáig. Ez a szerződés volt a befejezése az első görög-perzsa háborúnak (449); az ellenségeskedés félszázadig tartott, Sardes felgyujtásától I. Artaxerxes uralkodásának tizenhetedik évéig (501—449).

A keleti birodalmak csak úgy állhatnak meg, ha mindig háborúskodnak és mindig győznek. Sem bizonyos korlátok közé nem szoríthatják magukat, sem pusztán védelmi állásban nem maradhatnak; a mint terjeszkedésökben megállanak, elkezdődik rájok nézve a hanyatlás; vagy hóditanak, vagy megsemmisülnek. Perzsia nem vonhatta ki magát e közös törvény alól. I. Dareios igen nagy király volt, talán magánál Kyrosnál is nagyobb. Erős, hadseregek szervezésében, haditervek kigondolásában, helytartóinak megválasztásában ügyes; az a gyorsaság, a melylyel a trónraléptekor rátámadó fölkeléseken diadalmaskodott, azt bizonyitja nekünk, hogy legalább is egyenlő rangú volt korának legjobb hadvezéreivel; mint kormányzóhoz senki sem volt hozzá fogható az akhémenidák egész nemzetségében. Ázsia meghóditása után a perzsa fajnak csaknem valamennyi határán szinte áthághatatlan akadályok közé lévén szorulva — a tenger, az afrikai és arábiai sivatag, az indiai hegyek meg a Kaukázus, a középázsiai pusztaság — csupán Nyugat felé nyílt szabad útja. Dareios és Xerxes rávezették Európára; de a görög hadjáratok balszerencséje szárnyát szegte, s a mint hátrálni volt kénytelen, azonnal megkezdődött rá nézve az elhanyatlás. Bukása nem volt oly gyors, mint az előbbi monarchiáké, az Assyriáé, Kháldeáé, Médiáé; a Dareios kormánygépezete sokkal ügyesebben volt összeállitva, semhogy egyetlen csapásra szétbomlott volna; de az uralkodók léhasága, értelmetlensége be engedte rozsdásodni a kerekeit. Ugyanegy satrapa több satrapiát egyesitett a maga főhatósága alatt, egymaga vezényelte a hadserege-

ket, valóságos királyi hatalmat gyakorolt. Egyik fölkelés a másikat követte a tartományokban, nem csupán Egyiptomban, a hol a nemzeti érzés lehetetlenné tette a hosszas nyugodtságot, hanem Khaldeában, Baktriánában, Kis-Ázsiában is; azután a palota-tragédiák, melyekben gyilok és méreg tizedelte a királyi családot; meg a polgárháborúk satrapa és satrapa között. Alig hogy meg volt kötve Görögországgal a béke, midőn Megabyzos, Syria kormányzója, elégedetlen levén azzal a bánásmóddal, a melyben őt a király Inaros fölött való győzelme után részesítette, föllázította a vezetése alatt álló hadsere-

Naks-i-Rusztam, a régi perzsa királyok temetkező helye

get. Egymás után két hadvezér vallott vele szemben kudarczot, s csak akkor tette le a fegyvert, mikor ő szabta meg a békeföltételeket. Néhány évvel utóbb fia, Zopyros, lázadást szitott Kariában és Lydiában. E vállalkozások sikere kárhozatos például szolgált a többi satrapának: hűségök ettől fogva csupán szeszélyöktől vagy a körülményektől függött.

Artaxerxes 425-ben meghalt és utána újra kezdődtek azok a cselszövények, a melyek uralkodása kezdetét véressé tették volt. Törvényes fiát, II. Xerxest, negyvenöt nap mulva meggyilkolta egyik

törvénytelen testvére Sogdianos vagy Sekudianos. Emezt viszont hetedfél hónap mulva az öreg királynak egy másik törvénytelen fia fosztotta meg trónjától és ölte meg: Okhos, ki trónra lépvén, a Dareios nevet vette föl. Élete nem volt más, mint hosszú lánczolata a nyomorúságnak és bűntetteknek. Mindjárt az első napokban fegyvert fogott ellene Kis-Ázsiában a testvére, Arsites, és Megabyzosnak a fia, Artyphios, a kik görög zsoldosokat toborzottak össze és két jelentékeny győzelmet vívtak ki. A perzsa arany végbevitte azt, a mit a perzsa vitézség már meg nem tehetett: a lázadók katonáiktól elhagyatva, megadták magukat, azzal a föltétellel, hogy életben maradnak. II. Dareios nőül vette a nagynénjét, Parysatist, a legkegyetlenebb és legfajtalanabb asszonyok egyikét, a kik valaha kelet háremjeiben megfordultak; az ő tanácsára Dareios megszegte adott szavát és Arsitest hamuba fojtatta. Ez a példa korántsem csüggesztette el Lydia satrapáját. Pissuthnes a királyi családhoz tartozott; legalább húsz év óta volt már állásában és hosszasan készülhetett a háborúra. Az árulás őt is megejtette, mint Arsitest: Tissaphernes megvásárolta a zsoldosokat, a kiket ő fölbérelt volt, és kényszerítette, hogy kegyelemre adja meg magát. Dareios megölette és legyőzőjét ültette helyébe. Ez a kivégzés nem vetett véget a kis-ázsiai zavaroknak; Amorges, Pissuthnes törvénytelen fia, föllázította Kariát, királynak tette meg magát és 412-ig állott ellent.

Ebben az időben a peloponnesosi háború dúlta egész Görögországot. Athén Siciliában elvesztette hajóhadának javát és katonáinak elejét. Mikor a vész hire keletre érkezett, Dareios kedvezőnek látta az alkalmat arra, hogy megszegje a 449-iki szerződést. Meghagyta a mysiai és lydiai szatrapáknak, hogy követeljék be a tengerparti görög városoktól a hűbéradót és egyezkedjenek a lakedaimoniakkal. Sparta elfogadta az így kinálkozó szövetséget; ettől fogva a különböző hellén államok immár csak játékszerek voltak a nagy király és megbizottjai kezében. Tissaphernes és Pharnabazos eleinte azon iparkodtak, hogy ellensulyban tartsák a dórokat és az athénieket, a versenygő népek egyikének sem engedve meg, hogy halálos csapást mérjen a másikra. A helyes középútnak ez a politikája azonban nem tartott sokáig. Dareiosnak két fia volt, kik közül a kisebbik, a ki, mint a birodalom alapitója, a Kyros nevet viselte, a Parysatis befolyása révén megkapta a kis-ázsiai tartományok főparancsnokságát. Kyros uralkodásra vágyott; azt remélte, hogy anyja cselszövények útján meg fogja neki szerezni az örökösödést, a mely jog szerint

bátyját, Arsakest, illette; ha pedig ez nem sikerülne, fegyveres erővel szándékozott a trónra jutni. Athén, mint tengeri hatalom, nem igen volt alkalmas arra, hogy őt a felső-ázsiai tartományok ellen inditandó hadjáratban segitse; Spárta felé hajlott tehát és olyan hathatós támogatásban részesitette, hogy két év mulva a háború a peloponnesosiak javára véget ért az aigos-potamosi döntő ütközet által (405).

II. Artaxerxes (405—359). — Egyiptom utolsó honi dynastiái.

Ez a hirtelen befejezés és a titkos üzelmek, a mikkel a kisázsiai satrapák az ifju Kyrost vádolták, méltán gyanusaknak tetszettek; Dárius Susába hivta fiát, hogy számadásra vonja magaviseletéért. Kyros ép idejében érkezett oda ahhoz, hogy tanúja legyen atyja halálának s az új király felavatásának: Arsakes fölvette az Artakhsáthra (Artaxerxes) királyi nevet és Parysatis minden erőfeszitése ellenére is elfoglalta a trónt. Kyros a koronázás szertartása alatt elrejtőzött a templomban s ott az oltár előtt meg akarta ölni a bátyját. Tissaphernes és a papok egyike elárulta; megfogták és menten ki is végezték volna, ha anyja karjaiba nem öleli s úgy nem gátolja meg a bakót dolga elvégzésében. Nagynehezen bocsánatot nyerve, azzal az erős elhatározással tért vissza Kis-Ázsiába, hogy a legelső alkalommal bosszút áll. Bármennyire ügyelt is rá Tissaphernes, különféle ürügyek alatt összegyüjtött tizenháromezer görög zsoldost és százezer belföldi katonát, s váratlanul elindult Sardesből (401), keresztülvonult Kis-Ázsián, Syrián és Mesopotámián, a nélkül, hogy útját állták volna, összetalálkozott Kunaxa mellett, — néhány mérföldnyire északnak Babylontól, — a birodalmi hadsereggel és halálát lelte az ütközetben.[149] Bukása és halála igazi szerencsétlenség volt Perzsiára nézve. Vitéz, tevékeny, becsvágyó ember volt s megvoltak benne mindazok a tulajdonok, a melyek a jó keleti uralkodót teszik. A görögökkel való érintkezésben megismerte saját nemzete gyönge oldalait s úgy látszék, szivén viselte, hogy kigyógyitsa belőlök; ha győz vala, talán sikerült volna megerősitenie egy pillanatra a birodalmat s megállitania azon a lejtőn, a mely romlásába sodorta. A mint ő elesett, nyomban szétzüllött a belföldi sereg, a melyet maga köré gyüjtött. A zsoldosok nem vesztették el bátorságukat s Assyrián és Arménián keresztül eljutottak a Fekete tengerig. A görögök ez ideig úgy tekintették Perzsiát, mint egységes és félelmes államot, a melyet a tengeren legyőzni és Európától távol tartani

ők elég erősek lehettek ugyan, de a melyet a saját területén megtámadni esztelenség lett volna. A Tizezrek példája bebizonyitotta, hogy egy maroknyi ember, Khaldea közepében elveszve, vezéreitől árulás által megfosztva, vezető és szövetséges nélkül, büntetlenül szembeszállhatott vele s jelentékeny veszteség nélkül visszatérhetett Görögországba. E tapasztalat eredményei nem várattak sokáig magukra. A győzedelmes Sparta örökölte Athén protektori szerepét az ióniai görögökkel szemben; az ifjú Kyros halála megszakitotta azt a köteléket, a mely őt Perzsiához fűzte, és visszaadta cselekvése szabadságát. Egyfolytában négy évig folytatta a háborút Ázsiában: királya, Agesilaos behatol Phrygiának egészen a szivébe és még tovább is haladt volna a Tizezrek nyomán, ha a perzsa arany Európában hatalmas fordulatot nem idézett volna elő. Athén ismét fegyvert ragadott: hajóhada, egyesülve a perzsa hajóhaddal, bejárta az Aegæi-tengert, Konon elfoglalta Kythera szigetét és a hosszú falakat újra felépitették a nagy király költségén.

Ugyanaz időtájban, mikor Hellas önmagában meghasonolva, a kis-ázsiai satrapák kegyéért versengett, Egyiptomnak, a melyet a maga egészében a gyülöletnek közös érzése egyesített, sikerült végre elűznie az idegent. Az Inaros veresége óta elmult negyven év alatt a békét Egyiptomban semmi sem zavarta meg komolyan. A perzsa kormányzók nehézség nélkül váltották föl egymást a memphisi palotában; Inaros kegyetlen halála és valószinüleg Libya kimerültsége is meggátolta Thannyrast a cselekvésben; az agg Amyrtaios elhunyt és fia Pausiris szófogadó vazallusa volt a perzsáknak. De apróbb események több izben mutatták meg, hogy a forradalom régi szelleme csupán alkalomra vár, hogy ismét felülkerekedjék; egy Pszamitik, ki 445 táján a Delta egyik zugában uralkodott, gabonát és ajándékot mert küldeni az athénieknek, a kik akkor háborúban voltak az ő urával; Okhos uralmának második évét zendülés tette nevezetessé, a melyet könnyű volt ugyan elfojtani, de a Megabyzos syriai lázadása bebizonyitotta, hogy mostantól fogva milyen könnyű a nagy királylyal daczolni; a Zopyros és a Pissuthnes lázadása, a melyek nyomon követték egymást, több éven át foglalkoztatták a birodalom haderejét, 405 táján Amyrtaiosnak egy unokája, a ki ugyanazt a nevet viselte, mint nagyapja, kikiáltotta Egyiptom függetlenségét. Nem űzte el egészen a perzsákat, hisz Artaxerxes hadseregében még voltak egyiptomi csapatok 401-ben, a Kyros ellen való hadjáratban. Abba is bele kellett törődnie, hogy türje a többi fejedelmek ver-

senygését és az irásokból azt látjuk, hogy volt mellette egy Pszamitik, a ki a régi sáita családból származott és az egyiptomiak királya czimét követelte magának. Ez a versengés elég zavart támasztott és elég erős volt ahhoz, hogy az uralom ne maradjon sokáig ugyanabban a családban. A huszonnyolczadik dynastia hat évig tartott, a meddig Amyrtaios uralkodott s utána egy mendeszi dynastia következett: Neforit befejezte a fölszabadítás művét: vele Egyiptom visszanyerte önállóságát és újra föllelte régi tevékenységét.[150]

A követendő irányt maguk a körülmények jelölték ki. Az erők aránytalansága egy elszigetelt tartomány és egy egész Elő-Ázsiára kiterjedő birodalom közt sokkal szembeszökőbb volt, semhogy a fáraók arra gondoltak volna, hogy megkisértsék a küzdelmet a nélkül, hogy külső támogatást keresnének. Ösztönszerüen is visszatértek a Pszamitik és utódjai politikájához és történetök meglepő mássa lőn a sáiták történetének. Egyiptom olyan volt, mint egy ostromolt fellegvár; azon iparkodtak hát, hogy őrvonalakat toljanak előre, a melyeken megtörjön az ellenség első rohama. E végből Syriában és Kypros szigetén fondorkodnak, részben, hogy ott szövetségeseket szerezzenek, részben, hogy helyreállitsák a thébai fejedelmek régi felsőségét. Ha azután ezen az előretolt vonalon vereséget szenvedtek is, elegendő idejök volt még ahhoz, hogy új hadsereget, sőt új hajóhadat szervezzenek, mielőtt a győztes ellenség csak határukhoz érne is. A népek minden fölkelése, a satrapák mindes viszálykodása kedvező volt nekik, mert mindez arra kényszeritette a nagy királyt, hogy csapatait megoszsza; gondosan bujtogatták hát, sőt alkalmilag ki is hivták őket és olyan jól folytatták ezt a játékukat, hogy hosszú ideig csak a perzsa seregek leggyöngébb része állott velök szemközt. Mint a sáiták, igazi értékök szerint itélték ők meg azokat a fegyelmezetlen és nem igen harczias népességeket, a melyek vezetésök alatt állottak; európai katonákra támaszkodtak tehát, a kiket nagy költséggel hozattak Görögországból és folyvást megújittattak, nehogy az afrikai erkölcsök és éghajlati viszonyok ellankaszszák őket. Ez volt az az idő, mikor Görögországban a zsoldosok fölváltották a polgári fölkeléseket: a háború nyereséges foglalkozás lett azokra nézve, a kik értettek hozzá. A fáraók sohasem haboztak rákölteni kincseiket e félelmes bandák támogatásának megvásárlására. Iphikrates, Khabrias, Timotheos, valamennyi hires vezér — hazájoknak hol beleegyezésével, hol akarata ellenére — egymás után állott élén a Nilus partjain csatázó egyiptomi vagy perzsa tömegeknek.

A mikor Neforit trónralépett, Spárta ép tetőpontján állott nagyságának és az imént üzent hadat Perzsiának; Agesilaos készülődött a phrygiai hadjáratra. Neforit védő- és támadószövetséget kötött a lakedaimoniakkal és fegyverekkel, gabonával, hadiszerekkel megrakott hajórajt küldött nekik, melyet azonban útjában elfogott az athéni Konon, a ki a perzsa hajóhad vezére volt. Agesilaos hazahivása és Kis-Ázsiának a spártaiak által való odahagyása lehütötte az egyiptomi király jóakaratát; azt a haderőt, a melyet, úgy látszik, messzire volt hajlandó elküldeni, valószinüleg Syria határára vonta össze hogy visszaverje a küszöbön állónak vélt megrohanást.

A támadás nem jött olyan hamar, a mint ő várta. A lakedaimoniak visszavonulása nem fejezte be a kis-ázsiai ügyeket; Kyros kisérlete óta az odavaló népek legtöbbje, Mysia, Pisidia, Pontus és Paphlagonia népei lerázták az igát. Artaxerxes ellenök irányította azt a sereget, a melyet Egyiptomba kellett volna küldenie. Kypros egymaga sokáig feltartóztatta. Két faj osztozott területén: a phœniciai meg a görög; de attól az időtől fogva, hogy a Mineftáh által megvert tengeri népekkel szövetkezett akháiok odatelepedtek, a görög befolyás szüntelenül növekedett. A területfoglalásra vágyó összes kalandorok idegyülekeztek, a keleti világnak erre a határára: kythnosi gyarmatosok, attikai iónok, kiknek a hagyomány Aipeia alapitását tulajdonitja, kurioni argivok, agapenori arkádiak, a kik Trója ostromából elmenekülve Paphost épitették. Már a mi időszámitásunk előtt való hetedik századtól fogva a hellén elem túlsúlya annyira érezhető volt, hogy az assyriabeliek az egész szigetet Jávánának, az ióniak országának, a pediaiosi sikot pedig, Salamis körül, Jának, ión földnek nevezték; a tizenkét király közül, a kik a sziget uralmáért versenygettek, legalább hétnek görög neve volt. Utóbb a sémi elem még jobban gyöngült; a phœniciaiak lassan, de biztosan hátraszoritva, Kition és Amathus körül tömörültek össze. Bármennyire megfogyatkoztak is, elegendő számban maradtak ahhoz, hogy meggátolják a solesi vagy salamisi fejedelmeket abban, hogy egyetlen állammá egyesitsék a szigetet, s ha befolyásukat nem terjeszthették is ki a tengeren túlra, legalább hathatósan oltalmazhatták a közös szabadságot a szomszédos szárazföld urai ellen. Azok, a kiket a sziget földének gazdagsága idevonzott, könnyű szerrel foglalták el: az assyriai Szárgon, a khál-deai Nabukudurusszur (Nabukodonozor), az egyiptomi Amasis, a perzsa Kyros és Kambyses. Ezek az egymás után következett hódoltságok mély nyomokat hagytak a nép életében és főképpen

a művészetben: a kyprosi emlékművek a korszakok szerint hol az assyriai, hol az egyiptomi stil bélyegét viselték magukon, több-kevesebb változtatással. De ha a civilisatio külseje gyakran módosult is a keleti minták szerint, alapja mind jobban hellénné lett. A kyprosiak a fajukbeli népek közt a legrégiebbek közül valók voltak, a kik irni tudtak. Saját külön ábécét alkottak maguknak, nyilván kevéssel odatelepedésök után, s ezt még akkor is megtartották, mikor a többi görögök a kadmoszi ábécével kezdtek élni.[161] Lehet, hogy ezzel a tökéletlen rendszerrel irták a fejedelmeik udvarában nevelkedett aoidosok azokat a költeményeket, melyeknek a hire annyira fennmaradt, hogy később tévedésből odaszámitották a Kyprosi Énekek név alatt ismert epopœa-ciklust is; sőt egy meglehetősen régi hagyomány Salamist tette meg Homéros szülőhelyének. Lehet-e ezek után csodálni, ha a kyprosiak mindjárt a méd háborúk elején az ióniak mellé sorakoztak? Onasilaos, Salamis királya, egyesült Miletosszal, és példáját az amathusinak kivételével a többi fejedelmek is követték: egy évig állott ellent a nagy király hadainak. A lázadás elfojtása után Dareiosnak a keze még sulyosabban nehezedett a görög lakosságra: a kereskedéstől eltiltották, kikötőit elzárták a Hellasból jövő hajók elől, és több városban, például Salamisban, az ősi fajból való tyrannusokat phœniciai urakkal váltották fel. A nagy király a sémi elemre szándékozott támaszkodni, hogy uralmát tiszteletben tartassa. Kition, melyet Salamis szomszédsága majdnem tönkre juttatott, ismét az lett, a mi annakelőtte volt, a sziget főpiacza és feje. Jóllehet helylyel-közzel megjelent egy-egy athéni hajóhad, több mint egy évszázad múlt el a nélkül, hogy a kyprosiak alkalmat találtak volna arra, hogy kivonják magukat ez uralom alól, a mely lenyügözte őket.

Euagoras lőn a felszabaditójok, a salamisi régi királyok ivadéka. Ez, miután elüzte a tyrosi Abdémont, ki az ő városán uralkodott, hatalmába kerítette Kition és Amathus kivételével az egész szigetet. Nem itt van a helye elmondani, hogy minő része volt neki az athéni Kononnal a perzsáknak a spártaiak ellen való hadjárataiban. Becsvágya és tevékenysége csakhamar bizalmatlanságot keltett Artaxerxesben, és nem ok nélkül; Euagoras 391-ben nyilt háborúban állott hübéres urával. Ha csupán önmagára lett volna hagyva, a küzdelem nem tartott volna sokáig: ámde ott volt Görögország és Egyiptom, készen arra, hogy pénzökkel és fegyvereikkel segitsék. Neforitot 393-ban Hakori váltotta fel a trónon, a ki miután nyugati határát a barkaiakkal való alku által biztositotta, egyezségre lépett Euagoras

szal és az athéniekkel. Gabonát, hadiszereket, hajókat, pénzt adott, Athén pedig néhány ezer embert küldött, élükön Khabriásszal, egyik legjobb hadvezérével. Nemcsak, hogy az első perzsa expeditió, melyet Autophradates vezetett, csúfos kudarczot vallott, hanem Euagoras elfoglalta Kitiont és Amathust is, sőt át mert kelni a tengeren, rohammal megvette Tyrost s feldúlta Phœniciát és Kilikiát. Kis-Ázsia fejedelmei már mozgolódtak, és egyikök, a káriai Hekatomnos, a szövetségesekhez csatlakozott. Spárta, melyet a háború kimeritett, hirtelen alkudozásra lépett a perzsákkal, Antalkidas elment Susába, megkötni a Görögország történetében oly nevezetes békét. Rendelet érkezett Ázsia belsejéből, a mely meghagyta Hellas összes népeinek, hogy hagyjanak fel az ellenségeskedésekkel és tartsák ezentúl tiszteletben egymás szabadságát (387). Senki sem volt elég erős ahhoz, hogy az egyesült spártaiaknak és perzsáknak ellentálljon : engedelmeskedtek tehát. Félszázadnál valamivel több idővel ezelőtt Athén, Artaxerxesszel alkudozva, kicsikarta tőle az ázsiai görögök szabadságát: Spárta most egy másik Artaxerxesszel megegyezve, kiszolgáltatta őket neki. A nagy királynak most már módjában volt, hogy egész erejét rávesse a lázongó országokra. Euagoras lőn az első áldozat. Kypros valójában természetes védőgát gyanánt szolgált Egyiptomnak : a ki elfoglalta, uralkodott a tengeren és utját vághatta bármely hadseregnek, a mely Palesztina felől jövet megtámadta volna a Deltát. Artaxerxes összegyüjtött háromszáz három-rendevezős gályát és háromszázezer főnyi gyalogsereget Tiribazos parancsnoksága alatt, és rávetette a szigetre ; a kyprosi kalózok elfogták az eleségszállító hajókat és oly szükségbe juttatták a támadókat, hogy táborukban zendülés ütött ki. Végül azonban Euagoras mégis vereséget szenvedett a tengeren, Kition táján, és hajóhada elpusztúlt. De ő nem csüggedt el, otthagyta fiát, Pnytagorast, hogy segitsen magán, a hogyan jónak látja, és elment Egyiptomba, segedelméért könyörögni a fáraóhoz (385). Hakorinak elég gondot adott a saját biztonsága, nemhogy távoli kalandra bocsáthatta volna haderejének legjavát; Euagoras tehát Egyiptomból csupán elégtelen pénzsegélylyel tért vissza. Látva, hogy csakis háromezer főnyi sereg van körűlte, bezárkózott Salamisba s ott védekezett még hosszú éveken át. A perzsa vezérek egyikének, Gaosnak, Tiribazos vejének árulása pillanatnyira új reménynyel biztatta. Gaos ugyanis szövetkezett Hakorival s támogatást kért a spártaiaktól, de elveszett, mielőtt bármit is tehetett volna, s Euagoras ismét magára maradt az ellenséggel szemben. Mialatt a király vezérei

őt ostromzár alatt tartották, Artaxerxes maga majdnem életét vesztette a kaduzok ellen való szerencsétlen hadjáratában. Vitéz katona, de gyarló hadvezér volt, s hadserege, melyet folytonosan zaklatott a hegyek közt a megtámadhatatlan ellenség, az éhségtől elpusztult volna a Tiribazos ügyessége nélkül, a ki rávette a barbárokat, hogy békét kérjenek, a mikor már övék lett volna a diadal. Hakori, mindjárt Euagorasnak a veresége után, fölfogva, hogy Kypros meghódolása immár csak idő kérdése, Kis-Ázsiában iparkodott zavart támasztani: szövetkezett a Pisidiabeliekkel, a kik akkor nyilt lázadásban voltak: de ezzel nem sokat ért el. Erősebb támaszt talált Görögországban. Az Antalkidasféle béke Görögországban nagyszámú zsoldost hagyott foglalkozás nélkül, s ő csakhamar összegyüjtött belőlök húszezret. A perzsák, kik még Kyprosban voltak elfoglalva, nem gátolhatták meg e segédcsapatok megérkezését, és ez szerencse volt Egyiptomra nézve, mert Hakori 383-ban meghalt, örökösei Pszemut és II. Neforit gyorsan váltották föl egymást a trónon és két éven át (383—382) az egész országot fölzavarta a trónöröklés rendezése. A nagy hűbéruraknak ugyanaz a féktelenkedése, a mely miatt a saiták nem tarthatták meg uralmukat, okozta romlását a mendesszieknek is: a katonák Nekhtharhibi (I. Nektanebo) sebennytosi fejedelmet ültették trónra. A ptolemæusi kor hagyománya őt I. Neforit fiának mondja, a kit az Istenek féltékenysége tartott volt távol a tróntól: de bármilyen volt is a származása, Egyiptomnak nem kellett megbánnia, hogy őt uralkodójául elfogadta. Tovább is megadni Euagorasnak a segedelmet, a melyet Hakori nyujtott volt neki, kárba veszett pénz lett volna: megszüntette hát és ezzel kikerülhetetlenné tette a salamisi tirannus bukását. Euagoras, mindenkitől elhagyva és belefáradva az immár hat éve tartó ellentállásba, megadta magát, de csak miután a legelőnyösebb feltételeket kötötte ki. Artaxerxesnek nemcsak meg kellett neki bocsátania a lázadásáért, hanem évi hűbéradó fejében a czimét és hatalma szabad gyakorlatát is meg kellett hagynia (380). Nekhtharhibi egyedül maradván most szemközt a nagy királylyal, kettőztetett erélylyel látott a cselekvéshez. Az utóbbi évek eseményei szembeötlővé tették az athéni Khabrias tehetségét. Nekhtharhibi meghivta, hogy szervezze az ő hadseregét. Khabrias elfogadta a meghivást, jóllehet kormányától nem volt rá megbizása, és valóságos elsánczolt táborrá változtatta át a Deltát. Őrségekkel rakta meg a partvonal sebezhető pontjait, a folyamnak mindegyik torkolatán két tornyot emelt, melyek a bejárást védték, fölfegyverezte a libyai határt, valamint az

ázsiait, és olyan jól választotta meg várainak a helyét, hogy néhányuk még Augustus korában is az ő nevét viselte: az egyik, a mely Pelusium előtt állott, Khabrias erőssége, a másik, a Maréotis tava közelében a Khabrias falva nevet viselte. A perzsák azon iparkodtak, hogy támadó erejöket az ellenség védelmi erejéhez mérjék. Akkó, Syria déli partján, volt az egyetlen nagy kikötő, mely a perzsa hajóhadat befogadhatta és elég biztos oltalmat is nyujtott a viharok és meglepetések ellen. Odahelyezte Pharnabazos a főhadiszállását és ezt tette hadműveleteinek alapjává. Három évig özönlött oda az eleség, hadiszer, szárazföldi és tengerészeti katonaság, phœniciai és görög hajók; a perzsa főembereknek, Tithraustesnek, Datamesnek, Abrokomasnak egymással való versenygése és az udvari cselszövények több izben majdnem megakasztották a vállalat előrehaladását, de Pharnabazosnak mindannyiszor sikerült félretolni vetélytársait és 373 elején az expedició készen volt az indulásra. Kétszázezer katonából és húszezer zsoldosból, háromszáz három-rendevezős és kétszáz harmincz-evezős gályából és számos teherhajóból állott. Az utolsó pillanatban Egyiptom elvesztette legjobb vezérét. Artaxerxes kérdést intézett Athénhez, hogy mi jogon hatalmazza fel Khabriast arra, hogy ő ellene harczoljon az egyiptomiak soraiban; egyúttal kérte az athénieket, mint barátait, hogy engedjék át neki egy időre Iphikratest. Az athéniek megparancsolták Khabriasnak, hogy térjen haza, Iphikratest pedig elküldték Syriába, a hol is megkapta a görög segédhadak parancsnokságát. Az ekként megerősitett hadsereg 373 májusa táján elindúlt. Pelusium elé érve, Pharnabazos látta, hogy kevés kilátása van a bevételére: nemcsak hogy megerősitették a város védműveit, hanem a lakosok elvágták a csatornákat és elárasztották a környéket. Iphikrates azt tanácsolta a perzsáknak, hogy tegyenek kisérletet a város meglepésével: háromezer ember alattomban kikötött a mendeszi torkolatnál és megtámadta a sánczműveket, a melyek védték. A helyőrség meggondolatlan kirohanást tett, amazok megverték és olyan tűzzel üldözték, hogy győzők és legyőzöttek együtt nyomultak be az erősségbe. A rés tehát nyitva volt, s gyors mozdulattal a perzsák hatalmukba is keríthették volna a helyet: de a vezérek egyenetlenkedése elszalasztatta az alkalmat. Iphikrates kikérdezte a foglyokat és megtudta, hogy Memphis katonaság nélkül maradt. Azt tanácsolta hát Pharnabazosnak, hogy sietve menjen föl a Niluson és foglalja el a fővárost, mielőtt Nekhtharhibi erősitést küld oda; de Pharnabazos túlságosan merésznek találta ezt a tervet s be akarta várni az egész hadsereg

megérkezését. Iphikrates erre ajánlkozott, hogy maga koczkáztatja meg a kisérletet az ő csapataival: de attól tartottak, hogy netán valamely titkos terve van Egyiptomra vonatkozólag, és kereken megtiltották neki, hogy odamenjen. Ez a halogatás időt engedett az ellenségnek arra, hogy magához térjen az első ijedelemből; Nekhtharhibi támadóan lépett föl; megrohanta a perzsák táborát és több csetepatéban győzött is. Ezalatt beköszöntött a nyár, a Nilus rohamosan dagadt és az áradás csakhamar elboritotta a talajt: Iphikrates és Pharnabazos hátravonultak és visszatértek Syriába. Iphikrates, elkedvetlenedve ázsiai vezértársainak vádaskodásaitól, titkon hazatért Görögországba. Távozta után a hadsereg és a hajóhad megmaradt része csakhamar szétoszlott. Egyiptom egy negyedszázadra szabad lőn.[152]

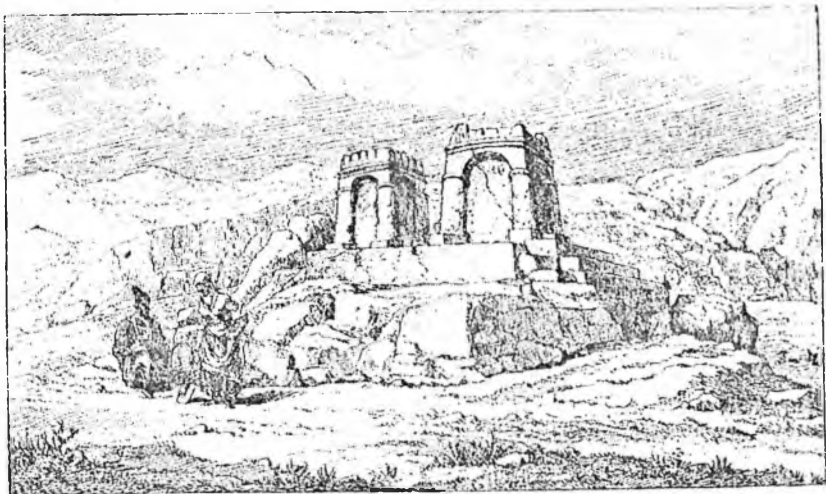
Ez a kudarcz épen nem renditette meg azt a befolyást, a melyet a nagy király a 387-iki béke óta Görögországra gyakorolt; Spárta, Athén és Thébé buzgóbban versengtek a szövetségéért, mint valaha. Antalkidas 372-ben újra megjelent Susában, hogy újabb közbelépést kérjen; 367-ben Pelopidas és Ismenias rendeletet eszközöltek ki, a mely meghagyta a görögöknek, hogy maradjanak békében; majd Athén küldött követeket, a kik Perzsiától állandó pénzsegélyt eszközöltek ki számára. Úgy látszék, mintha a nagy király a hellén államoknak mintegy legfelső itélő birájává lett volna, a kinek szine elé járult mindenik a maga ügyével. De ez az itélőbiró, a ki akaratát kifelé érvényesitette, otthon nem volt úr. Szelid természeténél fogva, a mely készebb volt megbocsátani, mintsem kegyetlenkedni, Artaxerxesben nem volt meg a szükséges erély ahhoz, hogy megzabolázza a tartományi kormányzók nagyravágyását. A phrygiai Ariobarzanes adta meg a jelt a pártütésre, Datames, a kappadokiai Aspis egymás után lázadtak föl és éveken át daczoltak uruknak az erőfeszitéseivel. Mikor végre árulás segélyével eltették őket láb alól, a nyugoti tartományok összes satrapái, az egyiptomi határtól egészen a Hellespontosig védő- és támadó szövetséget kötöttek; s a birodalom összedöl, ha a dareikosok ismét meg nem tették volna szolgálatukat. Egyiptomnak, a mely mindig lesben állott, ez a lázadás jó alkalom volt arra, hogy kimutassa gyűlöletét Perzsia ellenében és öregbitse a saját biztonságát. Nekhtharhibi 364-ben meghalt és Taho lett az utóda. Taho nem habozott alkudozásra lépni a lázadókkal és ezek elküldték hozzá Rheomitrest, hogy beszélje meg a szövetség föltételeit. Nekhtharhibi nagyszámú hajóhadat és telt kincstárt hagyott maga után. Taho tehát rábizott a követre ötszáz ezüst talentomot és ötven hajót, a melyekkel emez

elvitorlázott Leuke felé, a kis-ázsiai partra. Társai már ott várták, örülve küldetése sikerén; de ő neki nem volt bizodalma a harcz kimeneteléhez és csak alkalmat keresett arra, hogy visszatérjen a nagy király kegyeibe; alig hogy megérkezett, elfogta és Orontessel egyetértve, vasraverve Susába küldte őket. Taho így jámborul hozzájárult ahhoz, hogy a nagy király pénzes ládája megteljék és hajóhada kiegészittessék; helyzete azonban egy elhibázott lépés ellenére is fényes, a perzsáké pedig olyan nyomorúságos volt, hogy támadásra és Syria megrohanására határozta el magát. E szándékában megerősítette Khabrias is, kit a kalandos élet véletlene ismét Egyiptomba hozott, de Tahonak nem volt elegendő pénze ahhoz, hogy egy idegen országbeli hosszas hadjárat költségeit győzze; Khabrias megtanitotta rá: hogyan szerezzen költséget. Az egyiptomi papság gazdag volt; a görög kifejtette a királynak, hogy az áldozatokra és a templomok fentartására évenkint forditott összegek jobb hasznot tennének az állam szolgálatában, és azt tanácsolta neki, hogy oszlassa fel a papi testületek legtöbbjét. A papok személyes javaik feláldozásával váltották meg magukat; a király kegyesen fogadta a mit felajánlottak, azután pedig kijelentette nekik, hogy ezentúl és a perzsák ellen való hadjárat egész ideje alatt az egyházi jövedelmek kilencztized részét követeli tőlök. Ez az adó elegendő lett volna, ha teljes összegezésben be lehetett volna szedni; de a papság nyilván módot talált rá, hogy kibújjék megfizetése alól, legalább részben; most más eszközökhöz kellett folyamodni. Khabrias azt tanácsolta Tahonak, hogy emelje föl a fej- és a házadót, vessen ki egy obolusnyi adót minden ardeb gabonára, a mely eladásra kerül, és terhelje tizeddel a hajózást, ipart és kézmüveket. Az adópénzek csakhamar be is folytak; de másik nehézség merült föl, a melyet Taho nem csekélyebb erélyességgel oldott meg. Egyiptomnak kevés készpénze volt; a lakosok az élet közönséges viszonyaiban a csere-rendszerrel éltek. Másrészt a görög zsoldosok nem akartak természetbeli vagy pénzre nem vert érczekben való fizetést elfogadni. Vérökért pengő pénzt követeltek. Parancs adatott hát ki a belföldieknek, hogy hordják a kincstárba a nyers vagy feldolgozott aranyat és ezüstöt, a mijök csak van, s a fejedelmek majd fokozatosan fogják ezt leróni a jövőbeli adók jövedelméből.[153] Ezek az intézkedések, ha népszerűtlenné tették is Tahót, módot adtak neki arra, hogy nyolczvanezer főnyi honi sereget és tizezer görögöt gyüjtsön össze, kétszáz vitorlából álló hajóhadat szereljen föl és szolgálatába fogadja a kor legjobb vezéreit. E részben azonban ártalmára

volt a buzgólkodása: meg akarta nyerni Agesilaost és Spárta szövetségét. Agesilaos, nyolczvan éves kora és gyöngesége mellett is, nem lett érzéketlenné a nyereség és a hiuság iránt; csábitotta a fővezérség odaigérése, és elindult ezer hoplitával. Megérkezésekor már csalódás várt reá: Taho rábizta a zsoldosok vezérletét, de a háboru főintézőségét magának tartotta fenn, a hajóhadat meg Khabrias kezébe adta. Az öreg hős, miután elégedetlenségét fokozott spártai nyerseséggel nyilvánította, ajándékokkal lecsillapíttatta ugyan magát és végre is elfogadta az állást, a melylyel kinálták; csakhamar azonban komolyabb meghasonlás tört ki közte és szövetséges társai között; ő azt akarta volna, hogy Taho Egyiptomban maradjon s bízza a hadműveletek vezetését vezéreire. Ámde az a könnyüség, a melylyel a csapatfők a pillanat sugallata szerint egyik táborból a másikba mentek át, nem igen keltett bizalmat az egyiptomiban; nem egyezett bele, átadta a kormányhatalmat sógorának, a ki szintén Taho nevet viselt, maga pedig a táborba vonult. A perzsák nem voltak elegendő számban ahhoz, hogy megkoczkáztassák a nyilt sikon való harczot; Taho meghagyta unokaöcscsének, Nekhtonibufnak (II. Nektanebo), a régens fiának, hogy ostromolja meg őket erősségeikben. A háboru hosszúra huzódott, az elégedetlenség beférkőzött az egyiptomi csapatokba, és belejátszott a dologba az árulás is. A Khabrias tanácsolta pénzügyi intézkedések elkeserítették a papokat és a köznépet; a panaszok, melyeket előbb a zsoldosoktól való félelem elfojtott, nyomban kitörtek, a mint a hadsereg túl volt a határon. A régens, a helyett, hogy csillapitani igyekezett volna, kéz alatt szitotta a tüzet, megirta fiának a történteket és fölbiztatta, hogy tegye fejére a koronát. Nektanebo csakhamar megnyerte ügyének az egyiptomiakat, a kik a parancsnoksága alatt állottak, de ennek semmi hasznát sem vehette addig, a míg a görögök nem álltak melléje; Khabrias azonban vonakodott megszegni a királylyal való szerződését. Agesilaos nem volt ilyen lelkiismeretes. Hiusága nagyon meg volt bántva, a mióta Egyiptomba jött; nemcsak attól a rangtól esett el, a melyhez jogot vélt formálhatni, hanem termetének kicsisége és gyöngesége, lakedaimon bárdolatlansága gúny tárgyául szolgált az udvarbelieknek. Taho nem találta őt a híréhez méltónak és — úgy mondják — alkalmazta rá a közmondást a vajudó hegyről, a mely egeret szül; a mire ő azt felelte: «Jöjjön el az alkalom és meg fogom neki mutatni, hogy oroszlán vagyok.» Mikor Taho fölkérte, hogy menjen a lázadók ellen, gúnyosan azzal állott elő, hogy őt azért küldték ide, hogy segitsen az

egyiptomiaknak, nem pedig hogy ellenök harczoljon; mielőtt tehát egyik vagy másik irányban határozna, megkérdezi az ephorokat. Azok szabadságot adtak neki, hogy a haza legjobb érdeke szerint cselekedjék, és ő, Khabrias minden kérése ellenére is, Nektanebohoz pártolt. Taho, így még segítőitől is elhagyatva, Sidonba menekült, azután pedig Artaxerxeshez, a ki nyájasan fogadta és élére állította egy Egyiptom ellen indított újabb hadnak (361).

Bukásának a híre, a mint a Nilus völgyében elterjedt, általános zendülést keltett; az idegen támogatás fölgerjesztette a belföldiek bizalmatlanságát és kikiáltották a mendeszi fejedelmet. Nektanebo

Naks-i-rusztami királysír. Perrot és Chipiez után.

félbenhagyta elődének a hódításait és visszavitte a seregét Egyiptomba; Pelusiumba érkezve, olyan sereget talált, a mely nem volt ugyan még fegyelmezve, de nagyszámú és elszánt volt. Agesilaos azt tanácsolta, hogy azonnal intézzen támadást és ne engedjen időt a fölkelőknek arra, hogy megszerezzék a harczra való képességet. Szerencsétlenségre Agesilaos nem állott kegyben; a mendeszi fejedelem megkisérelte, hogy megvesztegesse, és jóllehet ő ezúttal váratlan hűséget tanúsitott, nem biztak benne. Nektanebo Tániszba tette főhadiszállását és ellensége azzal kecsegtette magát, hogy körül fogja ott zárni. Ismeretes, hogy az egyiptomi milyen ügyesen bánik az ásóval

és mily gyorsasággal emeli a legbonyolultabb sánczműveket is; a várost körülfogó sáncz már csaknem teljesen készen volt és az eleség meggyérült, a midőn Agesilaos felhatalmazást kapott arra, hogy kirohanást kisértsen meg. Az éjszaka leple alatt áttörte az ostromzárt és pár nappal utóbb döntő győzelmet aratott (360). Nektanebo örömest megtartotta volna őt maga mellett, mert félt a perzsák esetleges mozdulataitól; de a spártai, a ki már ráunt Egyiptomra és cselszövényeire, otthagyta, a midőn még alig biztositotta a sikert, és végelgyengülésben meghalt Kyrenaika partján. A támadás, mint a fárao előre gondolta, kevéssel utóbb be is következett, de lanyhán és tétovázva; Taho, a kinek a támadást vezetnie kellett volna, meghalt, mielőtt belekezdhetett volna, a királyi családban való egyenetlenségek pedig meggátolták a többi vezért a kellő hadvezetésben. Artaxerxesnek három fia volt az ő Statira nevű feleségétől: Dareios, Ariaspes és Okhos. Dareiost, a legidősbet, ünnepiesen elismerték trónörökösnek, de ő attól tartva, hogy Okhost fogják a helyébe tenni, összeesküdött az apja élete ellen, a mit azonban fölfedeztek s őt börtönbe vetették és ott kivégezték. Ariaspes lett így a trónutód; ezzel meg Okhos azt hitette el, hogy az atyja gyalázatosan akarja elveszíteni és arra késztette, hogy ölje meg magát s így meneküljön a bakó elől. Maradt még egy Arzamesz nevű fiú, a ki hárembeli nőtől születve, szintén jogot formálhatott a trónra: ezt Okhos meggyilkolta. Artaxerxest megtörte ez az utolsó csapás; meghalt fájdalmában negyvenhárom évi uralkodás után (362).

III. Artaxerxes Okhos (359—338). Egyiptom meghóditása. — Az utolsó Akhemenidák. — III. Dareios és makedoniai Sándor. A perzsa birodalom bukása.

III. Artaxerxes Okhos mészárlással kezdte uralmát: leöldöste a királyi család összes herczegeit, — sőt Justinus szerint még a herczegnők sem kerülték ki ezt a sorsot — azután, megszabadulva az esetleges trónkövetelőktől, folytatta az atyja halála és saját trónralépése által félbeszakitott hadikészülődéseket. A perzsa uralomnak a Nilus partjain való helyreállitása sohasem mutatkozott sürgősebbnek szükségesnek. Egyiptom ama hatvan év óta, hogy függetlenségét visszanyerte, sohasem szünt meg a legnagyobb zavarokat okozni a királynak. Eleinte a kortársak, hellének vagy barbárok nagyobb része azt vélte, hogy Amyrtaios nemzeti mozgalma csak múló lázadás, a melyet

mihamarabb el fognak fojtani. De a mikor látták, hogy a honi dynastiák sikeresen küzdöttek, bár hadi erejök szembeszökően csekélyebb volt, s nem csupán a legvitézebb ázsiai csapatok, de a legkitünőbb görög hadvezérek is csúfos kudarczot vallottak a Delta vonalán intézett támadásaikkal: Syria népei meggondolták magukat és azon kezdtek tanakodni, hogy a mi Afrikában lehetséges volt, nem volna-e lehetséges Ázsiában is, és a legnagyobb érdeklődéssel figyelték meg az események folyását. A mint egy-egy satrapa vagy vazallus király lázadásra gondolt, egyenesen Egyiptom felé fordult, mint természetes szövetséges felé, és bármilyen szükségben volt is akkor a fárao, mindig akadt pénze, hadiszere, hajója, embere akárki számára, a ki megtette neki azt a szolgálatot, hogy foglalkoztatta a birodalom haderejét. Okhos első támadása veszteséggel veretett vissza; két kalandor, a ki Nektanebo csapatait vezette, az athéni Diophantos, meg a spartai Lamios megverte és vad futásra kényszeritette a támadókat. A kudarcznak annál végzetesebb következménye lőn, minél jelentékenyebb volt a támadó fél erőfeszitése; ezúttal maga a nagy király szenvedett vereséget, nem pedig a vezérei. A Közép-tenger parti tartományai, a melyekben Taho hadjárata és Euagoras fölkelése óta folytonos volt a mozgalom, megragadták az oly kedvezőnek kinálkozó alkalmat; Artabazos föllázitotta Kis-Ázsiát; kilencz kyprosi kiskirály függetlennek kiáltotta ki magát. Phœnicia még tétovázott: a satrapa dölyfössége, a vezérek kapzsisága, az Egyiptomból megtért katonák fegyelmezetlensége határozatra birták. Egy Tripolisban tartott gyülésen a phœniciai városok képviselői Tennes sidoni fejedelemre ruházták a veszedelmes tisztséget, hogy a hadműveleteket vezesse, és neki első dolga volt elpusztitani a perzsák libanoni királyi parkját és elégetni a kikötőkben az egyiptomi hadjárat számára felhalmozott élelmiszereket. Okhos azt hitte eleinte, hogy helytartói mihamarabb le fogják verni ezeket a mozgalmakat, és Idrieus, Karia tyrannusa, az athéni Phokion vezetése alatt álló nyolczezer zsoldos támogatásával csakugyan minden nagyobb nehézség nélkül elbánt a kyprosiakkal; de Kis-Ázsiában az Athéntől és Thébától segitett Artabazos helyt állott az ellene küldött csapatokkal szemben, és Tennes jelentékeny győzelmet aratott Syriában. Ő természetesen kikérte a Nektanebo segitségét és Nektanebo természetesen négyezer görögöt adott neki kölcsön, legjobb hadvezérével, a rhodosi Mentorral együtt; Belesys, Syriának, és Mazaios, Kilikiának a satrapája, vereséget szenvedett. Okhos, felingerülve e csapások miatt, végső erőfeszitésre gyüjtötte össze min-

den harczosát, háromszázezer ázsiait és tizezer hellént; a sidoniak viszont hármas árokkal vették körül városukat, magasabbra emelték falaikat és fölégették hajóikat. Ámde vezérök hiján volt az erélyességnek. Tennes a fölkelése idejéig csakis a gyönyöröknek élt; zenésznői és tánczosnői közepett, a kiket nagy költséggel hozatott Ióniából és Görögországból, egyetlen vágya az volt, hogy fényben és pompában túltegyen a kyprosi fejdelmeken, különösen a salamisi Nikoklesen, Euagoras fián. Okhos közeledése elvette azt a kevés bátorságát is, melylyel birt: alattvalóinak az elárulásával kisérelte meg jóvátenni az uralkodója ellen elkövetett árulást. Bizalmas embere és ministere egy Thessalion nevü ember volt, azt elküldte a perzsa táborba, azzal az ajánlattal, hogy kiszolgáltatja Sidont és kalauzul fog szolgálni Egyiptomban, ha meghagyják életét és rangját. Okhos már bele is egyezett lázadó vazallusának a föltételeibe, midőn egy pillanatnyi büszkeség majdnem mindent elrontott. Thessalion azt kivánta, hogy a király kézadással kötelezze magát a föltételek hüséges teljesitésére. Okhos, a kit ez a követelés fölingerelt, le akarta üttetni a fejét. Thessalion, mi alatt már elhurczolták, oda kiáltott, hogy a király saját tetszése szerint cselekedhetik ugyan, de ha elmulasztja, hogy biztositsa magának a Tennes támogatását, kudarczot fog vallani Phœnicia ellenében és Egyiptom ellenében. Okhos megadta a tőle követelt kezességet, és Tennes intézkedéseket tett, hogy beváltsa igéretét. Mikor a perzsák már csak néhány napi járásnyira voltak, általános phœniciai népgyülés ürügye alatt elvitte a száz legkiválóbb polgárt az ellenséges táborba, a hol gerelylyel leöldösték őket. A sidoniak, királyuktól elhagyva, tovább is ellent akartak állni, de Mentor kijelentette nekik, hogy zsoldosai az első szóra be fogják vezetni az ellenséget a városba. Elhatározták hát, hogy kegyelemért esedeznek a győzteshez, és ötszázan közülök el is indultak, olajággal a kezökben. Okhos a legkegyetlenebb király volt, a ki valaha Perzsián uralkodott, talán az egyetlen, a ki természeténél fogva vérengző volt: úgy bánt el ezekkel, mint a hogy a többivel bánt volt. A lakosság többi része fölfogván, hogy immár csak a halál van hátra, bezárkózott a házaiba és felgyujtotta őket: negyvenezer ember égett oda, és oly nagy volt a magánházak fényüzése, hogy drága áron adták el az ahhoz való jogot, hogy ki lehessen szedni romjaik alól az arany- vagy ezüstolvadékot. A város megfenyitése után Tennesre került a sor, átadták a bakónak; a többi phœniciai városok pedig, az ő sorsán okulva, harcz nélkül nyitották ki kapuikat.

Syria ügyeinek elrendezése után Okhos minden további késedelem nélkül Egyiptom ellen nyomult. Győzedelmei máris visszaterelték kötelességökhöz a tétovázó tartományokat. «Mely város, mely nemzet, a mely Ázsiában van, nem küldött hozzá követséget? mit nem adtak volna neki a föld termékeiből, avagy művészet-alkotta ritka és drága tárgyakból? Nem kapott-e számtalan himzést és szőnyeget, biborral föstöttet, tarkát, fehéret? számtalan aranyozott sátrat, minden beleváló holmival, töménytelen fehérneműt és drága ágyakat? arany- és ezüst-tárgyakat, kelyheket, kupákat, a melyek drágakövekkel voltak ékesítve, főkép pedig remekül dolgozva? Azután ezer meg ezer barbár és görög fegyvert, és még nagyobb mennyiségü igavonó barmot és áldozatra szánt állatot, vékaszámra a befőzött gyümölcsöt, pergamentekkel, könyvekkel és mindennemü hasznos holmival tömött zsákokat és ládákat? A mindenfelől küldött besózott hús oly mennyiségü vala, hogy a tömegeit messziről megannyi egymás mellé sorakozó dombnak vagy halomnak lehetett hinni» — irja Theopompos történetének egy fenmaradt töredékében. A sereget három hadtestre osztották, melyeknek mindegyikét egy barbár meg egy görög vezette. A Szirbonisz mocsárvidékén áthaladva, néhány zászlóalj belesüppedt a futóhomokba. Mikor a hadsereg Pelusium elé ért, az ellenséget készen találta. Noktanebonak kevesebb embere volt, mint ellenfelének, hatvanezer egyiptomi, húszezer libyai és ugyanannyi görög katonája; de a győzelmek emléke, melyeket ő maga és elődei az ellenség hadánál kisebb számerővel arattak, bizalmat gerjesztettek benne a harcz kimenetele iránt. Hajóhada nem szállhatott volna szembe a tengeren Kypros és Phœnicia egyesült hajórajával, de elég laposfenekü hajója volt ahhoz, hogy megvédelmezze a Nilustorkolatokat. Határvonala gyönge pontjait erőditések vagy sáncztáborok védelmezték; egy szóval minden intézkedés meg volt téve a védelmi harczra. Görög segédtársainak meggondolatlan heve felforgatta a tervét. Pelusiumot ötezer görög tartotta megszállva Philophron vezetése alatt. Többen a thébaiak közül, a kik Lakrates alatt a perzsa seregben szolgáltak, igazolni akarva a vitézi hirnevet, a melyet Epaminondas hadjárataiban vivtak volt ki, átkeltek egy mély csatornán, a mely őket a várostól elválasztotta, és sik mezőn való ütközésre hivták ki a helyőrséget; Philophron elfogadta a kihivást és beesteledésig kétes maradt köztük a győzelem. Másnap Lakrates, lecsapolván a csatornát és gátat húzván rajta keresztül, egész hadtestét odavitte segitségül és faltörő kosokkal kezdte döngetni az erős-

séget. Néhány nap alatt meg is volt törve a rés, de az egyiptomiak a szerszámmal ép úgy tudtak bánni, mint a fegyverrel, és mialatt a külső fal düledezett, mögötte új fal emelkedett, a tetején fatornyokkal. Nektanebo, a ki harminczezer belföldivel, ötezer göröggel és a libyai segédcsapat felével elősietett, messziről szemlélte az ostromot és puszta jelenlétével meggátolta a perzsa hadsereg többi részét abban, hogy előrenyomuljon. A hetek egymásután teltek, és már úgy tetszett, hogy ennek a halogató taktikának ezúttal is meglesz a szokott sikere, midőn egy előre nem látott körülmény megnehezitette a helyzetet. Az Okhos alatt harczoló idegen csapatok fejei közt volt egy Nikostratos nevü argosi ember, a kit bámulatos testi erejénél fogva Herculeshez hasonlitgatták és a ki e hős hagyományos viseletét is hordta, az oroszlánbőrt meg a buzogányt. Nyilván arra a tervre gondolva vissza, a melyet annakelőtte Iphikrates ajánlott Pharnabazosnak, Nikostratos néhány parasztot, kiknek asszonyai és gyermekei a hatalmába estek, arra kényszeritett, hogy legyenek vezetői, benyomult a Nilus egyik torkolatába, a melyet az egyiptomiak elmulasztottak megerősiteni, partra szállitotta csapatát és elsánczolta magát a Nektanebo hátában. A vállalat, a melyet igen kevés emberrel végzett, szerfölött merész volt; ha a zsoldosok beérték volna azzal, hogy Nikostratost csak zaklassák, a nélkül, hogy csatát fogadtak volna el, mihamarabb kényszeritették volna, hogy visszatérjen vagy megadja magát. De türelmetlenségök miatt elveszett minden: az a részök, a mely ötezer főnyi erőben a szomszéd város helyőrségét alkotta, a Kosbeli Klinias vezetése alatt elibement az argosinak és vereséget szenvedett. A rés végre nyitva volt: ha a perzsák, Nikostratos sikerétől felbátoritva, elszántan belevetik magukat a résbe, Nektanebo ki volt téve annak, hogy elvágják a keleti határon levő csapataitól és menthetetlenül összetörik; visszahúzódott hát a Delta csúcsára. De mialatt azon fáradozott, hogy Memphisben újabb hadtestet állitson össze, az ott hagyott sereg azt hitte, hogy cserbenhagyta, és elvesztette bátorságát: Pelusium megadta magát Lakratesnek, Mentor elfoglalta Bubastist, és a legerősebb városok is, rettegve Sidon sorsától, ellentállás nélkül nyitották ki kapuikat. Nektanebo, kétségbeesve ez egymást követő elpártolások miatt, elmenekült kincseivel Aethiopiába. A Nikostratos szerencsés hadicsinyje visszahelyezte a nagy király birodalmát a maga teljes épségébe (345).

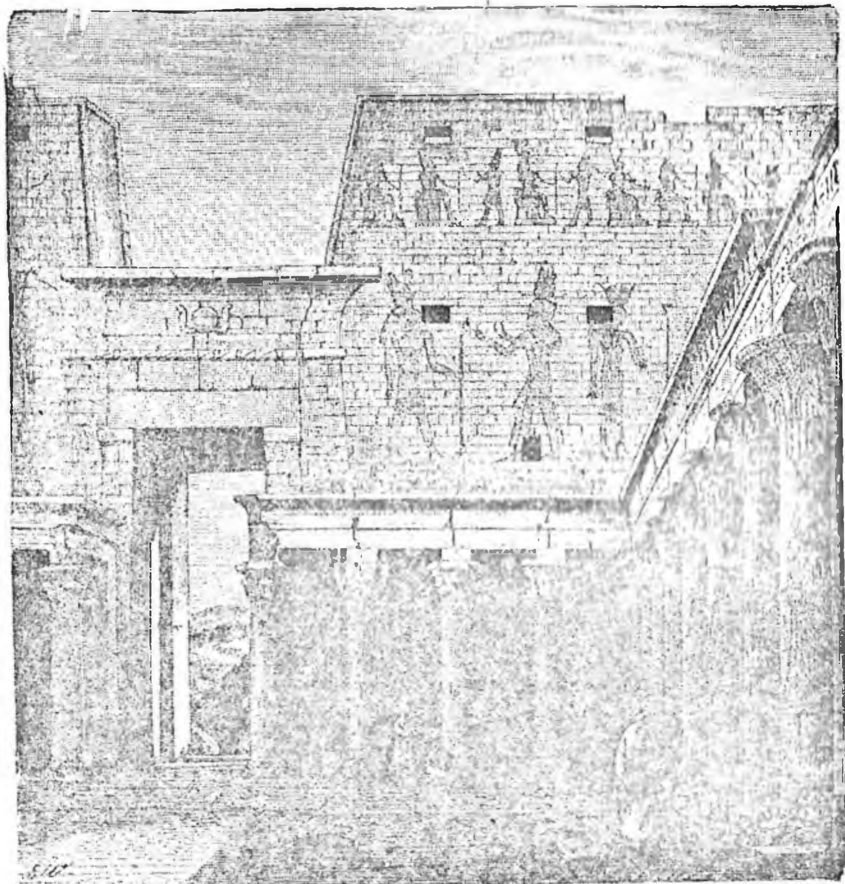
Egyiptom az ő utolsó honi királyai alatt jelentékenyen gyarapodott. Amyrtaiostól Nektaneboig mindannyian lelkiismeretesen azon

Nagy Képes Világtörténet. I

PHILAE SZIGETE AZ ASSZUANI KATARAKTÁK SZÉLÉN.

fáradoztak, hogy olyanná tegyék az országot, a milyen a hódoltság előtt volt; még azok is, a kik csak alig melegedtek meg a trónon, mint Pszimut és Taho, templomokat épitettek vagy diszitettek. Thébaisra, melyet az első akhemenidák elhanyagoltak, ők különös gondot forditottak. Philæ szigete, mely az æthiopiaiak pusztitásainak örö-

Horus edfui templomának nyilt udvara. Belülről nézve.

kös czélpontja volt, rombahnazban hevert. II. Nektanebo megvetette az alapját néhány olyan épitménynek, a melyeket még ma is ott látunk. A Nekháb szentélyét El-Kábban és a Hórét Edfuban I. Nektanebo épittette újra, a Minét Koptosban pedig II. Nektanebo. Nem feledkeztek meg a két fővárosról, Thébáról és Memphisről sem, és a

deltai városoknak, Sebennytosnak, Bubastisnak, Pahibinek, Pitumnak szintén kijutott a maguk része a szépítésekből. És e munkálatok legtöbbjén, bár kevés időt fordítottak rájok, semmi nyoma sem látszik az elsietésnek vagy elnagyolásnak: a művészek, a kik e munkával meg voltak bízva, teljes birtokában voltak az igazi antik művészet hagyományainak és ha kellett, olyan remekműveket tudtak alkotni, a melyek méltán állíthatók a sáita kor emlékei mellé. A Nekhtharhibi zöld márvány sarkophágja oly tökéletességgel van kifaragva, a melyet soha, semmi országban sem multak felül. A II. Nektanebo zöld bazalt torzója a stilus tisztasága és a kivitel tökéletessége dolgában semmiben sem áll mögötte a tizennyolczadik dinasztia, sőt a régi birodalom legszebb maradványainak sem. Okhos győzelme végzetesebb csapás volt talán Egyiptomra nézve, mint Kambyses inváziója. Okhosnak személyes okai voltak a gyülölségre új alattvalói ellenében; Typhonhoz hasonlították őt kegyetlensége miatt és *szamár*-nak nevezték, mert ez az állat volt szent a Rossz istenének. Memphisbe érkezve — úgy beszélik — megparancsolta, készítsék el neki az Apisz bikát lakomára barátjai tiszteletére, s a Ftáh templomában szamarat intronizált, a melyet isteni tisztességben részesitett. A mendeszi bak ugyanolyan sorsra jutott, mint az Apisz; a templomokat kifosztották, a szent könyveket elhurczolták Perzsiába, a városok falait földig rombolták, a hazai királyság főbb híveit rendre öldösték. A görög zsoldosok, a kivégzések után zsákmánynyal megrakodva tértek hazájokba és a nagy király visszaindult Susába, Pherendatest hagyván ott a visszahóditott satrapia őrzésére.

Különösen két ember működött közre a sikerben: Bagoas eunuchus, meg a rhodosi Mentor; Okhos rájok bizta a birodalom kormányzatát. Bagoas a belkormányzatot intézte, Mentor pedig, Ázsia tengerparti tartományainak élére állítva, mihamarabb befejezte meghóditásukat. Artabazos lemondott a küzdelemről és makedoniai Fülöpnél keresett menedéket; az Aegæi tenger és a Hellespontos partjain uralkodó tyrannusok vagy jószántukból adták meg magukat, vagy pedig ha ellenszegültek, mint az atarneai Hermias, Aristoteles barátja, elfogták és kivégezték őket. Néhány év alatt Perzsia úgy látszott visszaszerzi azt a főuralmat, a melyet II. Artaxerxesnek trónralépte óta elvesztett, és Okhos a kortársai előtt ugyanolyan alakká lett, mind fajának nagy hóditói: Kyros, Kambyses, Dareios. De az összehasonlitás emezekre nézve sem volt igazságos; Okhos a syriai és egyiptomi győzelmek mellett is csak közönséges fajtájú

keleti despota volt. Birodalmán még megvolt ugyan az erő látszata; de a népek, a melyek lakták, egymásra nézve idegenek voltak s csak nagynehezen tartva igában satrapáik által, egyre jobban igyekeztek azon, hogy elszakadjanak tőle. A kormányzóságok közül, a melyekre a birodalom száz évvel azelőtt fel volt osztva, némelyik máris csak névben élt még: északon, az Euphrates, Tigris és Halys táján, már csak zürzavaros keveréke volt található a királyságoknak és törzseknek, a melyek közül némelyek, mint az örmények, elismerték ugyan még a perzsák fenhatóságát, de a többiek, gordiukok, taokok, khalibok, kolkhisiek, mozynékek, tibarénusok önállók voltak. Bithynia, Paphlagonia és a Pontus királyai helylyel-közzel megfizették ugyan még a hűbéradót, de Mysia, Pisidia, Lykaonia már nem fizetett. Nem csekélyebb volt a rendetlenség a Tigrisen túl levő vidékeken. A kaduzok, amardok, tapurok, a Kaspi-tó melléki hegyekre támaszkodva, daczoltak az erőfeszitésekkel, a melyekkel őket onnan ki akarták zavarni. India és a szákok alattvalókból jóakaratú szövetségesekké lettek s Gedrosia és Paropamisus vad hordái semmi uralmat sem türtek. És mialatt a birodalom így szétmálladozott, a kormányzatnak Dareiostól oly ügyesen megalkotott keretei is széttörtek utódainak hanyagsága és gyöngesége következtében. Nemcsak hogy egyszerű formasággá lett az a szokás, hogy évenkint királyi biztost küldtek ki a tartományokba, a mit legtöbbször el is mulasztottak, hanem megszűnt a különbség a polgári és a katonai hatalom között is; az a főtiszt, ki a csapatok parancsnoka volt, egyuttal csaknem mindenütt a kormányzói tisztet is végezte és rendszerint több satrapiát egyesitett a kezében. A hadsereg és az államjövedelem még egyre a legnagyobb hadsereg és a legnagyobb államjövedelem volt akkor a világon, de ha az aranypénzes zsákok megtartották is az értéküket, a zászlóaljak sokat vesztettek a magukéból. A perzsák, médek, baktriaiak és Irán egyéb népfajainak vitézsége, igaz, nem csökkent; de senki sem törődött azzal, hogy egy szinvonalon tartsa őket azon haladással, a melyet a hadimüvészet egy évszázad alatt tett. Csapataik csak nehézkes és fegyelmezetlen tömegek voltak, a melyeket könnyű volt áttörni, bármily vitézek voltak is bennök az egyesek; betanítani őket hosszadalmas dolog lett volna: inkább drága pénzen bérelt zsoldosokat csatoltak hozzájok. II. Artaxerxes óta a görögök alkották a perzsa haderő magvát. A nagy király seregeinek élén hellén vezérek állottak, a kik Agesilaosnak, Iphikratesnek, Epaminondasnak és a kor legkitünőbb taktikusainak iskolájában nevelkedtek. A hajóhadak

görög tengernagyok parancsnoksága alatt állottak. Kizáróan az európai elem túlsulyának köszönhette Okhos győzelmeit, és ez a körülmény eléggé ismeretes volt az Aegæi tengeren túl ahhoz, hogy a rhétorok nyiltan beszéljenek róla, a nélkül, hogy bárkit is megleptek volna vele.[154]

Ha a hanyatlás olyan gyorsan következett be, az nem a nép hibája volt. A perzsák olyanok maradtak, a milyenek elejétől fogva voltak, józanok, becsületesek, bátrak; hanem igenis a dynastia meg az azt körülvevő előkelő családok annyira elkorcsosultak, hogy szinte lehetetlenné tették a boldogulást. Az első Akhemenidák maguk intézték az álladalom összes ügyeit; azután a görögországi hadjárat elvette I. Xerxesnek a kedvét a harczias királykodástól; bezárkózott háremébe s a háboruzás veszedelmes tisztességét hadvezéreire, a kormányzat gondját pedig Aspamithres eunuchusra bizta. Az egyszer így megállapitott szokáshoz ragaszkodtak utódai is és csak ritkán avatkoztak bele a hadmüveletek vezetésébe. Sem I. Artaxerxes, sem Dareios Nothos nem jelent meg a csatatéren; II. Artaxerxes csak kettőben vett részt ama háborúk közül, a melyek hosszú uralkodását véressé tették; Okhos, mintha fel akarta volna ujitani a birodalom megalapítóinak hagyományát, részt vett a syriai és egyiptomi hadjáratokban, de azután ő is visszavonult Susába. A királyi herczegek élete a háremek cselszövényei és büntettei közt folyt le. Az asszonyoktól és eunuchusoktól nevelve, s gyermekségöktől fogva a legraffináltabb fényüzéstől környezve, korán belefáradtak abba, hogy gondolkozzanak és cselekedjenek és öntudatlanul valamelyik meghittjöknek gyámságába estek; a vérengző Parysatis uralkodott férjének Dareios Nothosnak és fiának, II. Artaxerxesnek, nevében; Bagoas pedig kénye szerint vezette Okhost körülbelől hat évig. De az ő befolyása legalább javára szolgált az országnak. Makedonia, a mely sokáig távol maradt az általános mozgalmaktól, most kezdett belépni a hellén államrendszerbe. Bagoas fölfogta azt a veszedelmet, a mely abból származnék, ha megengednék neki, hogy döntő befolyásra tegyen szert és egyetlen egészszé tömörítse Görögországnak addig szétszórt hadi erejét. Hathatós támogatásban részesitette hát Fülöpnek minden ellenségét, a thrákiai Chersobleptes, Perinthos városa olyan segítséget kapott, a mely lehetövé tette nekik, hogy győzelmesen verjék vissza a makedóniai támadásait (340). De mialatt ő azon fáradozott, hogy elejét vegye a birodalmat fenyegető veszedelmeknek, susai vetélytársai azon iparkodtak, hogy királyi ura előtt hitelet

veszíttessék. Fondorlataik csakhamar nem engedtek neki más választást, mint azt, hogy vagy öljön vagy elveszszen: megmérgezte Okhost (338), a trónt odaadta a legkisebbik fiúnak, Arsesnek, a többi gyermeket pedig leöldöste. Egyiptom örömmel fogadta ezt a hírt és legyőzőjének tragikus sorsában megtorlást látott az általa megsértett istenségek részéről. Csakhamar azt beszélték, hogy Bagoas, mint egyiptomi származású ember, csakis azért ölte meg Okhost, hogy bosszút álljon rajta az Ápisz meggyilkolásáért; a nagy király tetemét odadobta a macskáknak, maga is evett belőle s a csontjaiból sípokat és késnyeleket csináltatott.[155]

Dareios Kodomannos. A pompeji-i mozaik után.

Arses eleinte engedelmes eszköz volt ministere kezében; de mikor az évekkel megjött a függetlenség iránt való hajlama is és nehezen kezdte tűrni a nyügöt, Bagoas őt is feláldozta a saját biztonságának (337), mint a hogy feláldozta volt Okhost. Ennyi egymásután való gyilkolás oly tökéletesen kimerítette az Akhemenidák nemzetségét, hogy Bagoas pillanatnyira zavarban volt: hol keressen királyt. Végre egy barátjának, Kodomannosnak a javára határozta el magát, a ki némelyek szerint déd-unokája volt II. Dareiosnak, mások szerint pedig nem is tartozott a királyi családhoz és fiatal korában futárként szolgált. Kodomannos trónraléptekor a Dareios nevet vette föl, derék, nagylelkű, kegyelmes, jóra törekvő ember volt, a ki többet ért, mint az előtte élt uralkodók és megérdemelte volna, hogy olyan korban élt légyen, a mikor a birodalom nem volt annyira elgyöngülve. Bagoas csakhamar észrevette, hogy pártfogoltja ő nélküle akar uralkodni; el akarta tehát tenni láb alól, de egyik embere elárulta s neki kellett meginnia a Dareiosnak szánt mérget. Dareios nem élvezte sokáig békében a hatalmat, a melynek oly váratlanul

jutott birtokába. Ugyanazon a napon lépvén trónra, mint Sándor, pár nappal a Chaironeai csata előtt, látta a veszedelmet, a melylyel őt a makedon nagyravágyás fenyegeti és tehetetlen volt ahhoz, hogy elejét vegye. Vereséget szenvedve a Granikosnál, Issosnál, Arbelánál, futásközben egyik satrapája megölte (330). Birodalmát a makedóniai örökölte, és ettőlfogva a görög faj játszotta a keleti világban azt a túlnyomó szerepet, a mely kétszáz éven át a Perzsiáé volt.

IX. FEJEZET:

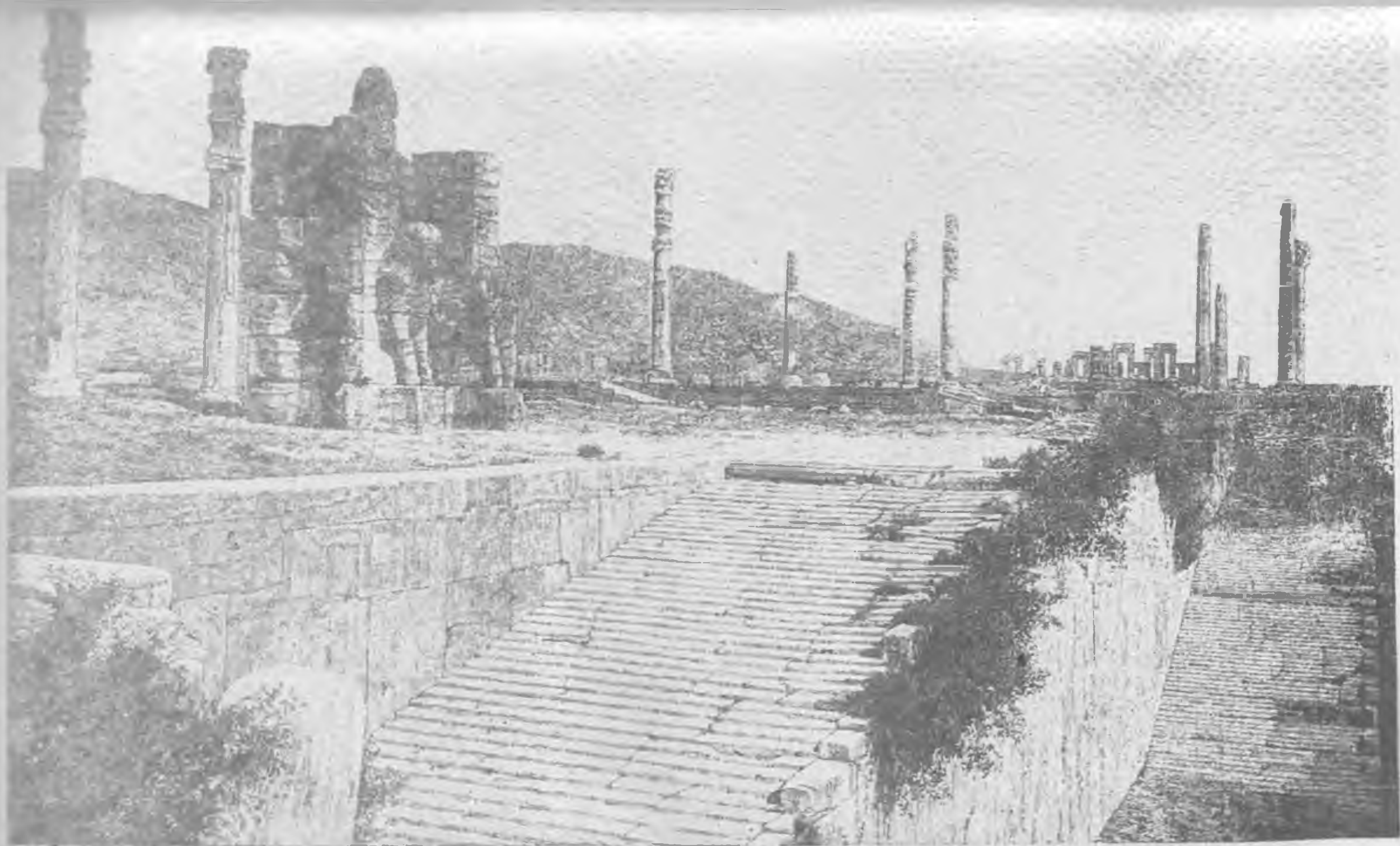
A RÉGI KELETI VILÁG A MAKEDON HÓDÍTÁS PILLANATÁBAN

Susiana és az északi népek: Assyria és Babylonia. Az aramaeus elem túlsúlya.

És most, mielőtt átadnók neki azokat a tájakat, a melyeken az őskor története lejátszódott, fussuk át őket tekintetünkkel még egyszer és lássuk, hogy mi lett belőlök. Délen a sémi fajok régi határán Élam két régióra oszlott, a melyeknek más-más sorsuk volt. A hegységben az uxok, az elymeusok, a cosseusok megtartották a függetlenségöket és vadúl fosztogatták a környékező vidékeket a nélkül, hogy bárkinek is sikerült volna őket fészkeikből kiverni. A síkság népe ellenben örömmel fogadta a perzsa uralmat és késznek mutatkozott arra, hogy ellenállás nélkül fogadjon el uránuk bárkit is, a ki annak jelentkezik. Susa szerencsés fekvése korán magára vonta az Achemenidák figyelmét; az élami uralkodók régi palotája, a mely egy mesterséges dombon épült — nyáron a hegyi szelektől hűsítve, télen pedig a Perzsa-öböl langyos szellőitől melegítve — kedvelt tartózkodási helyökké lett. Dareios, Hystaspes fia, szűknek találva a maga számára a palotát, újra építtette; I. Artaxerxes alatt leégett és egy egész századdal utóbb II. Artaxerxes ujra fölépíttette. És oda, egy szép alkotású oszlopos terembe sereglettek két évszázadon át a satrapák, vazallus fejedelmek, idegen nemzeteknek, sőt Görögországnak követei is, leborulván Dareios elkorcsosúlt ivadékai előtt. A kisebb arányú épületek, melyeknek romjai e teremnek a romjaival összeérnek, jelzik a palota helyét, látták lefolyni évről-évre a hárem különféle drámáit, az eunuchok és asszonyok cselszövényeit, az Amytisek és Amestrisek kicsapongásait, a Parysatis és Statira rettenetes bosszúállásait; I. Xerxes ott vérzett el Artabanosnak és Aspamithresnek a tőrétől, és ott mérgezett meg legutóbb egymás után két királyt Bagoas. A görögök, azokkal a belső válságokkal foglalkozva, a melyek-

ben a világ felének a sorsa dőlt el, nem igen kutatták, hogy mi volt Susa annak előtte és a honosak, belenyugodva jelen sorsukba, nem törődtek többé a múltak dicsőségével. A nemzeti uralkodók, az ő Kháldeába és Syriába való betöréseik, a ninivei hóditók ellen vivott, gyakran győzedelmes hadjárataik, viszálykodásaik, Assurbanipáltól szenvedett vereségök — mind ez feledve volt; a görögök képzelete húsz dynastiát egyetlen hérosszal helyettesitett, Memnonnal, Tithon és Aurora fiával, azzal, a ki egy æthiopiai sereggel segitségére jött Priamosnak és kinek halála előkészitette Troja romlását.

Azok a nemzetek, a melyek Kis-Ázsia végeit és a Tigris és Euphrates mellékének hegyeit lakták, meg Urartit és Vant, Muskáját, Tabalt, Assyria északi szomszédjai, a kiket a skytha invázió megtizedelt, meghódoltak az ifjabb és kevesebbet szenvedett fajok előtt. A muskajaiak és tabaliak két csonkra szakadtak; néhány törzsük, nyilván elvegyülve a kimmériek maradványaival, erősen tartotta magát a Tauros mély völgyeiben, Meliténében és Kataoniában; a többiek, észak felé szoritva, Herodotos idejében a Pontus-Euxinust szegélyző hegyeket lakták a makrónokkal, mozynékekkel és maresiekkel együtt. Mikor a méd hódító az általok elfoglalt tájra érkezett, a melyre ráerőszakolta az uj Katpatáka (Kappadokia) nevet, már nem talált ott mást, mint a fehér syriaiakat, a hittiták maradékait, meg egy uj népet, az örményt. Az örmények, a kik a hetedik század vége felé Phrygiából jöttenek, előbb a saját országukkal szomszédos kerületekben telepedtek meg, aztán tovább-tovább haladva, a Halys forrásaihoz jutottak el; Herodotos idejében az Euphratestől keletre eső kerületeket birták, a római geographusok Kis-Arméniáját, és az Arsanias nyugati partvonalát.[156] Egymaguk külön satrapiát alkottak, a tizenharmadikat, mig az urartiak, alarodok a tizennyolczadikba tartoztak a matiénekkel és szaszpirokkal. A görögországi hadjáratok után következett zavarok alatt a kép ujra változott. A moskok elszakadtak a tibarenusoktól és a kolkhisiakhoz csatlakoztak a Phasis medenczéjében. Az alarodok, észak felé szoritva, beleolvadtak a Kaukazusra támaszkodó félvad népességekbe. Az örmények, mindinkább kelet felé igyekezve, lassankint elfoglalták a Kis-Ázsia és a Kaspi-tó közt emelkedő hegyvidékeket, a honnan leszálltak az Araxes sikságára. Mikor Sándor Ázsiában megjelent, vándorlásuk be volt fejezve: magukba olvasztották vagy megsemmisitették az őslakosságnak ki nem vándorolt részét és fejedelmeik a satrapa szerény czime alatt valóságos királyi hatalmat gyakoroltak. Kappadokia két tartományra oszlott, a tulajdonkép-

PERSEPOLIS ROMJAI, KELETRŐL NÉZVE,

Nagy Képes Világtörténet. I.

ISZTACHRI (A RÉGI PERSEPOLIS) ROMJAI.

eni Kappadokiára és Pontusra, melynek örökös kormányzói, az akhemenida család rokonai, csak alkalmát várták, hogy királyoknak nyilvánitsák magukat. Régi dynastiák, régi nevek, régi fajok — az a harczias és barbár világ, a melyet az assyr hóditók Mesopotámia síksága és a Fekete-tenger közt ismertek, nem voltak többé: három uj királyság keletkezett a romjain és még az emlékét is eltörölte.

A sémi fajok tulajdonképpeni birodalmában, a Középtenger partjai és az iráni fensík utolsó nyúlványai közt, a hanyatlás nem volt ily általános és főkép nem ennyire érezhető. Az egykori népeknek csupán a fele tünt el. Innen az Euphratesen kihaltak a rutonok és kihaltak a khitiek, kihalt Gargamis, ki Árpad, ki Kodsu; azok a városok, a melyek a romlást kikerülték, Batnai, Khalybon, Hámáth, Damaskus, homályban tengődtek és egész tartományok estek vissza a sivatag állapotba, mert nem volt kéz, a mely földjeiket művelte volna. Phœnicia, Sidon és Tyros pusztulása által elszegényedve, alig birta kiheverni csapásait; egyetlen gyarmata sem maradt meg és a kyprosi apró királyságok, melyek még a befolyása alatt állottak, Kition és Amathus, eléggé el voltak foglalva azzal, hogy függetlenségöket a görögök ellen megvédelmezzék. Maga Assyria is csak a múltnak távolába vesző emlék volt már. Területének a Tigris és Euphrates közé eső része csaknem pusztaság lett. A hegyek szomszédságában volt helységek némelyike, Sangara, Nisibis, Resaina, Edessa megtartott ugyan még némi életerőt és eltengődött valahogyan, de mindinkább dél felé haladva, csupán romok jelezték a számos város helyét, melyeket a ninivei hóditók valamikor Syria felé haladtukban előtaláltak. Köröskörül, a mennyire a szem elláthatott, kietlen, fátlan síkság terült el, a melyet szagos füvek boritottak, a melyben oroszlánok, vadszamarak, struczmadarak, antilópok, túzokok tanyáztak, és a melyben sátorlakó arabok kóboroltak. Az Euphratesnek és mellékfolyóinak partján néhány elhagyott erősség állott, mint Kerzote s néhány falú, a mely vásárúl szolgált a beduinoknak. A Tigris partjain a lakosság sem sűrű, sem boldog nem volt. A számkivetett assyriaiak, a kiket Babylon eleste után Kyros felszabaditott, ujra épitették Assurt és meggazdagodtak a földmivelés és kereskedés által, de a két Zábot egymástól elválasztó tartomány már csak puszta volt és a tulajdonképeni Assyria még nem épült föl a csapásból, a mely sújtotta. Kalakhban nem lakott senki. «A falai huszonöt láb szélesek, száz láb magasak és két paraszangnyi kerületűek voltak. Égetett téglából épültek, de húsz láb magas kőalapzaton nyugodtak,»

irja Xenophon Anabasisában. A nagy templom gúla alakú tornya még állott «kőből való volt, szélessége egy plethron, magassága két plethron vala». Ninive ugyanolyan képet nyújtott, mint szomszéd városa. «A fal alapzata simitott kőből vala, kagylókkal berakva, vastagsága ötven láb és magassága ugyanannyi. Rajta ötven láb széles és száz láb magas téglafal állott, melynek kerülete száz paraszang vala. «Alig kétszáz év múlt el Sarakos halála óta akkor, mikor Xenophon ezen a tájékon keresztül vonúlt és a szomszédos falvak lakosai már nem tudták, hogy mik voltak azok a romba dőlt városok, a melyek mellett ők laktak. Az elsőt Larissának, a másodikat Mespilának hívták és maguk a történetirók sem igen voltak jobban értesülve.[157] A hódítóknak azt a rettenetes sorozatát, a mely Tukultininipnél kezdődik és Assurbanipálnál végződik, nálok már csak két, egyiránt mesés alak képviselte: Semiramis és Sardanapal. Semiramisnak tulajdonitották a győzelmeket és a hódításokat, Sardanapal pedig a faj túlfinomúltságát és érzékiségét képviselte. A mi assyriai dolgot az utazók csak találtak, azt mind az egyiknek vagy a másiknak tulajdonították. Semiramis épitette Babylon legkiválóbb emlékműveit, Semiramis városokat alapitott Örményországban és Médiában, Semiramis hagyott emlékfeliratokat a Bagistán hegyen s ő kérdezte meg Jupiter Ámon orákulumát. Ninivo egyik nagy templomának pyramisa a Sardanapal sirja volt. Némelyek szerint Kyros lerombolta, hogy megerősítse vele táborát a város ostroma alatt és talált benne egy siriratot, a melyet az iassosi Khoirilos költő versbe szedett: «Uralkodtam és valameddig csak a napot láttam, ettem, ittam, szerettem, jól tudván, milyen rövid az idő, a meddig az ember él és mennyi viszontagságnak és nyomorúságnak van alávetve!» Mások úgy vélekedtek, hogy Assyria királyát Tarsos szomszédságában temették el. Sirján szobor állt, mely ujjaival csettentő férfit ábrázolt s alatta egy khaldeai betűkből álló felirás igy szólt: «Én, Sardanapal, Anakyndaraxes fia, egy nap alatt alapitottam Anchialost és Tarsost, de most im halott vagyok.» (A felirásnak ilyen variánsa is van: «Egyél, igyál, szeress, mert a többi nem ér semmit»). Egy egész nagy nemzetnek a története nem volt többé egyéb, mint gyermekmesék és erkölcsi deklamácziók tárgya.[158]

Csupán egy helyen maradt fenn az Euphrates-melléki civilisatió a maga egész fényességében. Khaldea, a midőn elvesztette függetlenségét, nem vesztette el sem gazdagságát, sem hirnevét. Gyakori lázadásai nem ártottak neki túlságosan és városainak

nagyobb része még fennállott, jóllehet megcsökkenve. Ur kicsiny falu volt már, de Uruk a székhelye volt egy theologiai és tudományos iskolának, mely ugyanolyan czímen volt híres az egész keleten, mint a borszippai. A görögök kevéssé ismerték Alsó-Khâldea lakosait; Herodotos csupán annyit mond rólok, hogy három törzsük kizáróan hallal élt. «Miután a halat kifogták, megszárítják a napon, azután mozsárba vetik, megtörik és vásznon átszitálják, úgy készítenek belőle azután pogácsát vagy pedig tésztát, a mit megsütnek, mint a kenyeret.» Az utasok nagyobb részére nézve az egy Babylon képviselte egész Khâldeát. Babylon valóban második fővárosa is volt a perzsa birodalomnak; az udvar az esztendő egy részében ott lakott és ott kereste az ipar és a kereskedelem ama czikkeit, a melyek Susában hiányoztak. A hódoltság első századában Babylon több ízben megkisérlette visszaállitani a maga nemzeti dynastiáját; de a mióta Xerxes kifosztotta, úgy látszott, mintha beletörődött volna a szolgaságba. A falak, a melyekkel Nabukudonozor megoltalmazhatni vélte a betörés ellen, még állottak és méreteikkel bámulatra ragadták az idegeneket. «A város tökéletes négyzet, melynek mindenik oldala százhúsz stádium; egész kerülete ennél fogva négyszáznyolczvan stádium. Övezi először is egy mély, igen széles, vízzel telt árok, azután egy fal, melynek a vastagsága ötven királyi kubitus s magassága kétszáz; a királyi kubitus három ujjnyival hosszabb a közönségesnél. A fal tetején és szélein két sor egyemeletes tornyocska emelkedik, a melyek össze vannak kötve és szembenéznek egymással s annyi hely van köztök, hogy négylovas szekér járhat rajta végig. A fal kerületén száz kapu mind érczből, ugyanabból való alzattal és ártázattal.»[169] Ez az óriás körfal már is nagyon nagy lett annak a lakosságnak, a melyet körülfogott; egész városrészek csak romhalmazok voltak és a kertek egyre tovább terjedtek a valamikor beépitett területekre. A középületek ép annyit szenvedtek a háborútól, mint a magánházak. A templomokat Xerxes kifosztotta és azóta úgy maradtak; még a Bélé is félig romok alá volt temetve. A város közepén állott, fölibe emelkedve minden más épületnek; az arany-szobrokat, melyek oromzatát diszitették, a perzsa királyok leszedték és a nagy torony, megfosztva ettől a ragyogó koronájától, már csak asztronómiai megfigyelésekre szolgált a papoknak. A régi királyok palotái gondviselés hiján omladoztak; de a fellegvárban még mutogatták a híres függő kerteket. A kalauzok természetesen Semiramisnak tulajdonitották ezeket is, de a jól értesültek előtt kétségtelen

volt, hogy a heroina után következett fejedelmek valamelyike készíttette őket egyik ágyasa számára. «Azt beszélték, hogy ez asszony, a ki perzsa eredetű volt és sajnálta honi zöld hegyeit, könyörgött a kedvesének, hogy emlékeztesse őt mesterséges ültetésekkel szülőföldje hegyeinek látományára. Ez a négyszög-alakú kert minden oldalán négy plethron hosszúságú volt és lépcső vezetett föl bele egymás fölé helyezett terrászokra, melyek együttvéve amphitheatrum képét nyujtották. Ezeket oszlopok tartották, a melyek fokozatosan nagyobbodva az egész ültetvény alapját hordozták. A legmagasabb oszlop, a mely ötven lábnyi volt, a kert legtetejét hordozta és egymagasságú volt a kerités oszlopos korlátjával. A terrászokat olyan földtömeg boritotta, a mely befogadhatta a legnagyobb fák gyökereit is és tele volt mindennemű plántával, a melyek elbűvölhették a szemet nagyságukkal és szépségökkel. Az oszlopok közül egy, tetejétől aljáig üres volt; abban voltak a vizemelő gépek, a melyek a folyóból elegendő mennyiségű vizet vittek föl, a nélkül hogy kívülről bármit is látni lehetett volna».[160]

A város még emlékműveitől megfosztva is sok meglepőt nyujthatott volna az utazónak. A görög városok szokásával ellenkezően, szabályos terv szerint épült; utczái derékszögben metszették egymást, egy részök az Euphratessel párhuzamosan haladt, másik pedig reá merőlegesen; ez utóbbiak egy érczkapunál végződtek, mely a part kőfalazatában volt s melyen át a folyóhoz lehetett jutni. Az utczákon nyüzsgő sokaságban képviselve volt az ázsiai fajok minden neme, melyeket a kereskedelmi forgalom egyre megujitott. A beifoldiek előkelő öltözetökről voltak felismerhetők. Bokáig érő gyolcs tunikát viseltek, a mely fölibe másik, gyapju-tunikát s rövid fehér lebernyeget húztak. «Megnövesztik a hajukat, mitrát viselnek fejükön és szagositják egész testöket. Mindegyiknek gyűrűje van, a mely pecsétül szolgál és gondosan kidolgozott pálczája, melynek a gombja valamiféle gyümölcsöt, rózsát, liliomot, sast vagy bármi egyéb tárgyat ábrázol, mert nem szokásuk diszités nélkül való pálczával járni.» A jövevény figyelmét bizonyos furcsa szokások vonták magukra. Ha valaki beteg lett, a hozzátartozói kitették a nyilt utczára. «Az arra menők oda mennek a beteghez, tudakolják a baját s ha akár ők maguk, akár ismerőseik ugyan olyan betegségben sinylődtek, megmondják neki az orvosságot, a mely őket meggyógyította». A felebaráti szeretetnek eme kötelessége alól senki sem vonhatta ki magát és a jó Herodotos váltig csodálta ennek a szokásnak a bölcseségét. Kevésbbé helyeselte

azonban azt, hogy minden férjes asszony köteles volt életében egyszer beülni a Mylitta templomába és ott átengedni magát annak, a ki, bármily kevéssel is, megfizette; ellenben sajnálta, hogy az eladóleányok vásárja kiment a divatból. «Kivezették őket egy e czélra rendelt helyre, a hol a férfiak köréjök sorakoztak. Egy kikiáltó egymás után árverezte őket, a legszebbiken kezdve az árverést. Ha az jó drágán elkelt, következett a hozzá szépségre legközelebb álló, és így tovább. Ezek az eladások valóságos házasságok voltak. Valahány gazdag házasulandó Babylonban csak volt, mind árverezett egymás ellen, s megvették a legszebbeket; de a nép emberei, a kik kevesebbet törődtek a szépséggel, mint a pénzzel, a rútak sorát várták. A kikiáltó azután ezeket is árúba bocsátotta. Azon kezdte, hogy a legrútabbat odaadta annak, a ki a legkevesebb pénzért volt hajlandó elvenni. Ez a pénz a szépek eladásából került ki, úgy hogy azoknak az árából adták férjhez a rútakat és idomtalanokat. Senkinek sem volt szabad a leányát a saját tetszése szerint férjhez adni; ép úgy senki sem vihette haza azt, a kit megvett, a míg biztosítékot nem tett le, a melylyel házasságra kötelezte magát; akkor azután elvihette. Oly esetben, midőn a házastársak nem tetszettek egymásnak, a törvény a pénz visszaadását rendelte».[161]

Olyan furcsaságok voltak ezek, a miket az utazók elbeszéléseök füszerezése végett szeretnek följegyezgetni; ámde Khaldeában egyebet is lehetett találni, mint különös, vagy mulatságos szokásokat, és a görögök jól tudták ezt, a mikor nem haboztak ott keresni exact tudományaik egy részének az eredetét. Némi túlzás van abban a gyakori kijelentésökben, hogy legelső tudósaik, a skyrosi Pherekydes, Pythagoras, az abderai Demokritos, a *magusok* iskolájában tanúlták a philosophia, mathematika, theologia alapelveit. De a Sándor kortársai tudtak azoknak az agyag-bibliothékáknak a létezéséről, a melyeknek minden levele egy-egy beirott és kemenczében égetett tégla volt; Kallisthenes elmondatott magának bizonyos astronómiai megfigyeléseket, a melyek fel voltak rájok jegyezve és megküldte őket mesterének, Aristotelesnek. De ez majdnem egyedül álló tény; a kicsinylés, melylyel a görögök a barbár nyelvek tanulása iránt viseltettek, meggátolta őket abban, hogy a templomok levéltáraiban felhalmozott irásokat oly módon forditsák hasznukra, a mint kellett volna. Figyelmöket egyébiránt olyan tárgy kötötte le, a mely érdekesebb volt rájok nézve, mint a papok tudományos módszerei. A khaldeusok régóta híresek voltak a mágiában és az asztrológiában való fölfede-

zéseikről. A babonás Görögország náluk teljes codexét találta a törvényeknek és utasításoknak, a melyeknek alapján kimutatták, hogy mily szoros kötelékek fűzik egybe a csillagos menyboltozat mozgásait a föld eseményeivel, magyarázták a csillagoknak a természeti tüneményekre vagy az emberek sorsára való befolyását és jövendöltek az égi testeknek egymáshoz való helyzetéből és megjelenéséből. Görögország meghajolt az ő asztrológiai dolgokban való felsőbbségök előtt és szabadalmat adott nekik a kétes bölcseség ama kincseinek kiaknázására, a miket a századok során gyüjtöttek. A jövendőmondók, varázslók, próféták vagy az Euphrates partjáról valók voltak, vagy pedig azzal kellett dicsekedniök — hogy magukhoz édesgessék a közönséget — hogy Barszip vagy Uruk régi szentségeiben tanulták mesterségöket; a khaldeus egyetértelmű lett a boszorkánymesterrel. Még egy évszázad és Berosos Kosban nyilvános asztrológiai tanfolyamot nyit; a khaldeus mágia meghóditotta a világot abban a pillanatban, a mikor Khaldea végsőt lehelt.[162]

Az eme kétes tudományokban való tagadhatatlan fensőbbség nem az egyetlen örökség, a melyet Khaldea a sémi világra hagyott: túlélte a nyelve és sokáig uralkodott még azokban az országokban, a melyek fegyvereit uralták volt. Az a kipallérozott nyelv, a melylyel a ninivei és babyloni iródiákok éltek, midőn a hivatalos felirásokat szerkesztették, már régóta nem volt egyéb, mint egy neme az uri nyelvnek, melyet csak a kiválóbbak értettek, a köznép pedig nem ismert. A városok és falvak népe az aramæus tájnyelven beszélt, a mely nehézkesebb, világosabb és terjengősebb volt; ezt terjesztették szinte öntudatlanul a hóditók mindenütt, a hova elmentek. Időtlen idők óta szokásuk volt messzire elszállitani a foglyokat, a kiket kalandozásaikban összeszedtek és olyan városokba telepíteni őket, a melyeket nem rég csatoltak a birtokukhoz. A sargonidák alatt a tulajdonképeni babyloniak és a Tigris torkolata mellől való aramæusok szolgáltatták ez önkéntelen gyarmatosok legnagyobb csoportjait. Az Euphrates- és az Orontes-melléki kerületek sok ilyen gyarmatost kaptak, a kik Bit-Adiniben telepedtek le meg Hámáth és Damaskus környékén és a hittitáknál. S a mint a számkivetetteknek folyvást újabb csapatai érkeztek hozzájok és szaporodtak az önként hozzájok csatlakozó sivatagbeli törzsek által is, a melyek aramæusok voltak, mint ők: hatásuk olyan erős, a benszülöttek ellentállása olyan gyönge volt, hogy először határozott fölényre tettek szert, azután pedig egészen beolvasztották a régi népesség maradványát. Ninive eleste,

Nabukudurusszur gargamisi győzedelme, Khàldeában maradt testvéreik közvetlen fenhatósága alá helyezvén őket, csak még inkább növelte beolvasztó képességöket; északi Syria az aramæus fajnak egyik főszékhelye, sőt csaknem az igazi Aram lett. Mikor a khàldeait a perzsa uralom váltotta fel, az aramæus nyelv semmit sem veszített jelentősségéből. Hivatalos nyelvévé lett a birodalomnak az összes nyugati tartományokban: megtalálhatni a kisázsiai pénzeken, az egyiptomi papyrusokon és obeliszkeken, a satrapák, sőt a nagy király rendeleteiben és levelezéseiben is. Niszibtől Raphiáig, a perzsa-öböl partjától a Vörös-tengerig kiszorított csaknem minden addig használatos más nyelvet, lett légyen az akár sémi, akár más. A phœniciai nyelv eleinte sikeresen küzdött meg vele és sokáig tartotta még magát a tengermelléken és Kypros szigetén: de a héber nyelv, melyet már a fogság idejében megtámadott, elenyészett a hatása alatt és lassankint veszendőbe ment a Jeruzsálemmel szomszédos népességek tájnyelvével való érintkezés során. Csak mint a Júda régi disciplinájához hű maradt aristokratia *nemesi nyelve* maradt még fenn, mondja Renan a «Sémi nyelvek történeté»-ben; azután pedig, mikor az aramæus szó ebből az utolsó menedékből is kiszorította, csupán irodalmi és liturgiai nyelvnek maradt meg.

A zsidók. Ezdrás, Nehemiás és a Mózes törvénye.

Zerubábel és Józsua társai, Kyros rendelete által fölszabadítva, üdvkiáltásoktól és közörömtől kisérve indultak el Babylonból; hazájokba érkeztök azonban híján volt annak a triumphusnak, a melyet a próféták reméltek volt. Néhány család úgy helyezkedett el, a hogy tudott, Jeruzsálem romjai között; a többiek szétoszlottak, a város környékén. Északon és nyugaton a megtelepedés nehézség nélkül ment végbe: Bethlehem, Anáthóth, Geba, Kirjath-Jeárim, Mikhmas, Béthél, Ono, Jérikhó, melyek a rabság óta félig elhagyottak voltak, örömmel fogadták a népszaporulatot, a melyet igy kaptak. Délen az előrehaladást megakasztották az edomiták, a kiknek Nabukodonozor szolgálataik jutalmául odaadta volt Hebrónt, Júdát, Akrabatténét, vagyis a Jordán mentén Jerikhó és a samáriai határ közt elnyuló területet. A birtokbavétel után hozzáláttak a templom ujraépitéséhez. A hazatérés esztendeje még el sem mult s már állott az áldozati oltár, a régi helyén, várva az égőáldozatokat; a következő évben letették az épület alapkövét az egybegyült nép jelenlétében.[163] Az uj templom

korántsem volt olyan nagy mint a régi, és «nagysokan a papok és léviták közül és családapák, a vének, kik látták vala az első házat, mikor fundálják vala ezt az ő szemek előtt, nagy felszóval sirnak vala.» De a számkivetésbeli nemzedékek, melyeknek mostani örömét a mult dicső emlékei nem rontották meg, ellenkezőleg «örömükben nagy szóval kiáltnak vala, úgy hogy a nép az örömben való kiáltást meg nem tudná választani a nép siralmának szavától; mert egyenlőképen kiáltnak vala nagy szóval, úgy hogy az a szó messze földre meghallatik vala.» (Ezdr. 3, 10—13). Az első lelkesedés lecsillapulta után a vállalkozás nehézségei szinte legyőzhetetleneknek tetszettek. A gyarmatnak csekély anyagi ereje volt, a gazdagok csaknem mindannyian Kháldeában maradtak és kevésbé szerencsés testvéreiknek engedték át azt a tisztséget, hogy romjaiból fölemeljék a szent várost. A kivándorlottak csakhamar a saját kárukon tanulták meg, hogy Sion nem az az eszményi város, «a melynek kapui mindig nyitva lesznek és sem éjjel, sem nappal nem lesznek bezárva, hogy bebocsássák a világnak kincsoit» ; nem hogy «a népek tejét szopni és királyok emlőjén tápláltatni» nem volt módjokban, de mezőik alig adtak nekik annyit, hogy az élet legsürgősebb szükségleteit kielégitsék. «Sokat vetettetek, de keveset hoztok bé abban; esztek, de nem elégesztek meg; isztok, de nem részegesztek meg, ruhába öltöztök, de nem melegesztek meg; és a ki munkájának jutalmát veszi bé, mintha megszakadott zsákba töltené azt», mondá nekik a seregeknek ura (Agg. 1, 5). A samariabeliek ellenségessége még öregbitette zavarukat. Izráel bukása óta Efrájim hegyeit Syria- és Khäldeabeliek lakták, babyloniak és kutaiak, Ava, Hámáthés Széfarvaimbeliek, kiket Ninive királyai többrendben szállitottak oda. «Lőn pedig először, mikor ott kezdének lakni, nem félik vala a Jahvehet; azért bocsát Jahveh ő reájok oroszlánokat, kik megölik vala őket. Mondának azért az Assiriabeli Királynak: A pogányok, kiket ide hoztál, és Samariának városaiba ültettél, nem tudják annak a földnek Istene tiszteletének módját; és reájok oroszlánokat bocsátott, kik megölik őket, mivelhogy nem tudják annak a földnek Istene tiszteletének módját.» (2. Királyok. 17, 25—26). Elküldték hát nekik egyet a fogoly papok közül, a ki megtanítá őket Jahveh törvényére és szerze nekik «a nép sokaságától választott papokat, kik őérettök áldozának vala az oltárokon» (2. Kir. 17, 32). Mikor megtudták, hogy a jeruzsálemi templom fölépitéséhez készülnek, örömmel teltek el és engedelmet kértek Zerubábeltől, hogy résztvehessenek a munkában. «Együtt

akarunk veletek építeni, mert ugyanahhoz az istenhez fordulunk, mint ti, és neki áldozunk, a mióta Aszarhaddon bennünket idetelepitett.» Félszázaddal korábban örömmel fogadták volna a követségöket, de a számkivetésbeli zsidók nem éreztek többé a pogány istenségek iránt olyan szeretetet, mint a korábbi zsidók; meg voltak halva a bálványimádásra nézve.[164] Zerubábel visszautasította e kutaiak ajánlatát, kik a Jehova nevével az ő régi isteneiknek, Adrammelekhnek, Nirgálnak, Tartaknak, Annamelekhnek a neveit párositották; ezek sértve a visszautasítás által, mindenképp azon voltak, hogy meggátolják annak a munkának a befejezését, a melytől őket eltiltották és úgy árulták azt be a perzsáknál, mint a mely alkalmas a birodalom békéjének megzavarására. Kyros, jelentéseiktől félrevezetve, visszavonta a zsidóktól a nekik adott meghatalmazást és az építkezés, alig hogy a terve elkészült, felsőbb rendeletre tizenöt éven át elodázódott. Végre Dáriusnak, Hystaspes fiának második esztendejében, két próféta, Aggeus és Zakariás, fölemelte szavát. Zakariás, a ki papi nemzettségből való volt, főkép Józsuához fordult és ő benne látta Júdának legerősebb reményét. Aggeusnak (Chaggay), ki még a régi királyi hagyománynyal volt eltelve, Zerubábelhez volt bizodalma: «Én megindítom az egeket és a földet. És elfordítom az országoknak királyiszékeket, és a Pogányországoknak erejeket elvesztem, és elforditom a szekeret és abban ülőket, és lehullanak a lovak és azokon ülők, kiki az ő attyafiának fegyvere miatt. Az napon, ezt mondja a Seregeknek Ura, felvészlek téged Zerubábel Seáltielnek fia, én szolgám, ezt mondja Jahveh: és olylyá tészlek mint egy pecsétes gyürü az én ujjomban, mivelhogy választottalak téged, ezt mondja a Seregeknek Ura.» (Agg. 2. 21—23). E két férfiú szemrehányásai fölrázták zsibbadtságából a népet és rábirták, hogy lásson hozzá ujra a munkához. Ezuttal a samáriabeliek gyülölsége tehetetlen volt ahhoz, hogy megkésleltesse a mű befejezését. Dareios, Syria kormányzójától értesülve a történtekről, megparancsolta Kyros rendeletének végrehajtását, és négy évvel utóbb a templom készen volt.

Feladatának elvégzése után Zerubábel letünt a szinről. Békességben halt-e meg a szenthely árnyékában, a melyet fölépitett? Vagy vissza kellett-e térnie Babylonba? Olyan jövendölés, a milyen az Aggeusé volt, elegendő lehetett ahhoz, hogy a perzsák előtt az árulás gyanújába keverje őt és hogy visszahivják. Távoztával Józsuára magára maradt a kormányzás. A főpap szerepe a számkivetés alatt jelentékenyen kitágult. Nem volt már csupán az áldozópapok feje,

első az egyenlők között, hanem a legfőbb pap; Dávid ivadékai után övé lett a nemzet tanácsában a legmagasabb hely: «A papi méltóság így, mint a helyzetnek csaknem szükségszerű következménye, tényleg megvolt; és ha utóbb ez a tény elméletté erősödött és kiegészitő és lényeges része lett a törvényhozásnak, ez annál kevésbbé fog bennünket meglepni, mert hiszen a keresztény pápaság története teljesen hasonló példát mutat. Olyan helyzetű városnak a püspökére nézve, mint Jeruzsálem és Róma, kinek az oldalánál nincs többé meg a világi uralkodó, mindig megvan a lehetőség, hogy maga legyen uralkodóvá.»[165] A zsidó gyarmat összetétele könnyebbé tette az átmenetet. Azoknak a száma, a kik valamely kötelék révén a templomhoz tartoztak, igen nagy volt, és a papi testület helyzete megváltozott. Ezékiel volt az első, a ki kijelentette, hogy csakis azoknak, kiknek igazhitüsége mindig rendületlen vala, a «Czádok fiainak» lészen kiváltságuk az oltár előtt szolgálni: kizárta tehát a papságból a Lévi fiait, a kik a magasságos helyeken áldoztak vala, és alárendelt teendőkre korlátozta őket. Ez az elméleti intézkedés foganatot kezdett nyerni a fogságból való visszatéréskor és a héber vallás történetében ezuttal először váltak külön a papok a lévitáktól. Felfogható, hogy ez a lealacsonyítás nem volt kedvére azoknak, a kiket sujtott; csak néhány lévita, számszerint hetvennégy, négyezer pap ellen volt kész Babylont odahagyni. Utánok az énekesek, a kapun állók, a templomi szolgák ivadékai egészitették ki a hierarchiát. Mind együtt véve ötezer emberből álló testületet alkottak, az egész népességnek körülbelül nyolczadrészét; és Józsuának nem volt nehéz a község fejévé kiáltatni ki magát. Utána fia, Jójákim, következett, azután pedig unokája Elijásib. Hatalmuk, melyet a politika mezején a syriai satrapák fölügyelete korlátozott, annál kiterjedtebb volt a polgári és vallási ügyekben. Puszta leereszkedés volt részükről, ha fontos esetekben kikérték a főrendű papoknak, a főembereknek vagy a nemzetgyülésnek a tanácsát. Jeruzsálem inkább csak tengődött, sem mint élt az ő uralmuk alatt. Az a mit Jahvehtől vártak, olyan rendkivüli volt, és a próféták annyit igértek az ő részéről, hogy bizonyos csüggetegség szállta meg a lelkeket, a mikor látták, hogy a valóság mily kevéssé felel meg a reményeknek. A Deuteronomium még folyvást törvényerejü volt, de jóllehet, több mint egy évszázad óta volt érvényben, még nem sikerült — a mennyire mi megitélhetjük — magához vonzania a nép szivét. Intelmei hiába hangzottak egész komolyságukban és nyomatékosságukban: «Szeressed Izráel Jahveht, Istenedet teljes szi-

vedből, teljes lelkedből és teljes erődből!» (5. Móz. 6, 5). Ha ez az ige némi visszhangra talált is még csekély számúaknak a lelkiismeretében, külön Jahvehnek szentelt nép nem alakult, mondja Kuenen. Sőt inkább, az idegen, moábita, filiszteus, kutai asszonyokkal való házasságok napról-napra zavarták a faj tisztaságát. Lassankint tünedezett már az ősi nyelv is, s előre látható volt az a pillanat, a midőn a kicsiny zsidó család elveszíti egyéniségét, ha vallását nem is.

A segedelem Babylonból jött. A számüzöttek, a kik ott éltek, távol az egyetlen szenthelytől, a melyet törvényesnek ismertek el, azt a szokást vették fel, hogy minden szombaton egybegyültek és közös imádsággal, olvasással, prédikáczióval épültek; a zsinagóga, a mely így mindenütt megvolt, a hol elegendő számban voltak együtt, meggátolta azt, hogy az őket körülvevő pogányok magukba olvaszszák őket, mint azelőtt az efrájimitákat. A vallás elve így meg lévén óva, eleinte keveset törődtek azzal, hogy a külső formáit is megtartsák. Ezékiel, az igaz, fölvette fölujító rendszerébe a rituálét, de az ő ebbeli eszméi a kortársaknak nem igen voltak inyökre, s csak a következő nemzedékben jutottak érvényre s lettek mintegy szabálylyá, a melyből Júda doktorai merítettek. A királyok korában a jeruzsálemi templomnak megvoltak a saját törvényei, a melyek legapróbb részletekig megszabták a tisztulás, az adomány, az áldozás szertartásait, a papság tagjainak egymás közt és a hivekkel való viszonyát, egyszóval mindazt, a mi a hivők szemében «az ország Istenének törvényét» alkotta; de ezek a törvények, élőszóval szállva át századról-századra nagyobbrészt megiratlanok maradtak és ki voltak téve annak, hogy templom hiján, a hol alkalmaztassanak, feledésbe mennek. A papok azzal foglalkoztak, hogy összeszedték, rendbe sorozták őket, magyarázgatva értelmöket és eredetöket. Tüzetes, hosszadalmas munka volt ez. Nagyjából azonban már készen volt az ötödik század első felében, és külön művet alkotott, a melyet az *Eredetek Könyvének* neveztek el. Az Eredetek Könyve törvénykönyv is, történelem is, de a történelem legtöbbnyire csak arra szolgál benne, hogy a megokolásnak egy nemével bevezesse a törvényeket. Ha a szerző egészen a dolgok eredetére tér vissza, ez azért van, mert a teremtés elbeszélése mintegy tettre változtatása a papi törvényhozás egyik rendelkezésének: az Isten midőn hat napig munkálkodott és a hetediken megpihent, ezzel példát adott a szombat megtartására. Ha részletesen beszéli el az Isten és Ábrahám közt kötött szövetséget, ezzel igazolni akarja a körülmetélés-szokását és a vele járó szabályok szigorúságát. A hol a

tények nem vágnak össze az ő czéljával, ott megrövidíti, kihagyja, megváltoztatja őket, tisztán eszményi karakt[e]rt ad nekik, vagy annyira elferdíti őket, hogy nem felelnek meg többé a valóság követelményeinek. Igy tulajdonítja Mózesnek az egyetlen szenthely eszméjét s ád az izraelitáknak a pusztában hordozható szenthajlékot. Számokban adja meg a méreteit, felsorolja a részleteit, elszámlálja a kelmék, bőrök, ércz mennyiségét, a miket a készítéséhez és berendezéséhez használtak. A jeruzsálemi templom szolgál neki alapul a leíráshoz, de az ott talált tárgyakat elfelejti a nomád élet szükségleteihez alkalmazni és Izráel fiait olyan terűvel terheli, a mely kóborló hordáknak túlságosan nehéz. De megvallva az igazat, ez a hiba csekély, mert ő főkép a jelent tartja szem előtt mikor a multról beszél; az a mód, a hogyan a faj rendeltetését felfogja, tetszett a babyloni papoknak és mintegy hivatalos verziójaként maradt meg az őstörténetnek.[166]

A törvény főbb szövegeit, a melyekhez az elbeszélések keretül szolgálnak, Mózesnek tulajdonítják, de már nem úgy, mint a Deuteronomiumban a haldokló Mózesnek, hanem Mózesnek, a nép és a hadsereg fejének a Sinai-pusztában. Nincs itt helye a részletes vizsgálatnak. Némelyikök, a kisebb szám, megegyezik a deuteronomikus thóra szabványaival és tiltja a bálványimádást, gyermek-áldozatot, paráználkodást, vérfertőzést, a hamis fonttal és hamis mértékkel való eladást, de a legtöbb a kultusz szervezetére vonatkozik. Annakelőtte az áldozat tisztán önkéntes volt és a próféták legtöbbje kész volt így szólni Hóseással: «Irgalmasságot kivánok én tőled s nem áldozatot és az Istennek esméretit inkább az égő áldozatnál» (6, 6). Ellenkezőleg, a mi az új törvényben feltünő, az Kuenen szerint «a kultusznak a Jehovah népére és külön minden egyes izráelitára rárótt kötelességek sorába való fölvétele». Látva a papok követelte áldozatok számát, azt lehetne hinni, hogy az ember csak azért született, hogy ellássa az oltár szükségleteit az év nagy ünnepein, a szombatokon és mindennap. Meg van szabva különben minden, az állat bemutatásának, leölésének, feldarabolásának, felosztásának módja. «Ha egészen égőáldozattal áldozik öreg barmokból, hímmel és éppel áldozzék. A gyülekezet sátorának ajtaja eleibe vigye azt, szabad akaratjából Jahveh előtt. És az ő kezét tegye az égő áldozatra való baromnak fejére, hogy kedves legyen Istennek ő érette, az ő megtisztulására. Azután ölje meg azt a tulkot Jahveh előtt, és az Áron fiai a Papok annak vérét vévén, hintsék mind körül az oltárra, mely a gyülekezet sátorának ajtaja előtt lészen. Annakutánna vonja le

bőrét egészen az égő áldozatra való baromnak, és vagdalja azt részekre. És az Áron Pap fiai gerjeszszenek tüzet az oltáron, és rakjanak fát a tüzre. Azután az Áron fiai a Papok rendeljék el a tagokat, a fejét és kövérit a fákra, melyek rakattak az oltáron való tűzre. Annak bélit is és szárait mossa meg vizzel, és a képen áldozza meg mind azokat a Pap az oltáron egészen égő áldozatul. E tűzzel egészen megégettetett áldozat kedves illatú lészen Jahveh előtt» (3 Móz. 5, 3—9). Ugyanigy a juhokkal vagy kecskékkel, és ugyanigy a madarakkal. Mind ez a sok kiontott vér, elégetett hús, kiöntött bor, tej, olaj a leggondosabb tisztaságra kényszeritette a templom és az oltár őrzőit. Az egyszerű magánembernek és a papnak szünetlenül arra hivatva, hogy az áldozat ritusát végezze, mindig a törvény-követelte tisztaság állapotában kellett lennie, mert különben az áldozat nem volt többé kedves Jahveh előtt. «Szentek legyetek, mert én szent vagyok. Én vagyok Jahveh, a ti Istentek» (3 Móz. 19, 2). «Szenteljétek meg azért magatokat, és legyetek szentek: mert én Jahveh, a ti Istentek vagyok» (3 Móz. 20, 8). A számkivetés előtt való prófétákra nézve a szentség erkölcsi erény volt. «Mivel menjek eleibe Jahvehnak? mi módon alázzam meg magamat a felséges Isten előtt? Avagy egészen égő áldozatokkal menjek-é eleibe? avagy esztendős borjúkkal-é? Vajjon kedvét találnám-é Jahvehnak ezer kosokkal? tizezer olajforrásból költ olajjal? . . . Oh ember, megmondotta néked, mi legyen a jó; és mit kiván Jahveh te tőled egyebet, hanem hogy igazságot cselekedjél, szeressed az irgalmasságot, és hogy megalázzad magadat, és hogy a te Isteneddel alázatosan járj» (Mikeás 5, 6—8). A papok a szentséget főkép a törvényben foglalt rendelések pontos megtartásában látták. Elveszthette azt az ember, akarata ellenére is, a mikor rá sem gondolt, ruhájának valami tisztátalan dologgal vagy személylyel való érintkezése által (3 Móz. 1, 2 és 10, 20—25), s visszaszerezte azzal, ha alávetette magát az engesztelés különféle ritusainak. Minden, bármily csekély áthágás is külön áldozatra kötelezte a vétkezőt; egyszer egy évben bünbocsánat napján a pap végezte el Izráel fiainak «minden bünökből való megtisztulását».

A Kháldeában élő papok nem gondolhattak arra, hogy maguk foganatositsák ezeket a törvényeket. Néhány éven át beérték azzal, hogy megvizsgálták a munkájokat, kibővitették, magyarázgatták irásban és szóval; mintbogy áldozók nem lehettek, lettek tanitók és irástudók. Mikor nem érték be az elmélettel és át akartak menni a gyakor-

latba, Jeruzsálemben nehézségekkel találkoztak. A nép nem igen mutatkozott hajlandónak a tized megfizetésére, a ritusok rendszeres megtartására, a vallásos kötelmek megtartására, melyek közül a legfőbbnek az látszott, hogy nagyszámú papságot tartson el a maga költségén. A papok, kikre az általános ellanyhulás szintén átragadt, immár csak hibás áldozatokat mutattak be és úgy bántak az Istennel, a mint az emberek bántak ő velök. Egy próféta, az utolsó azok közül, a kiknek a jövendölései ránk maradtak (és a kit hibásan neveznek Malakiásnak; egy régi hagyomány szerint ez az iró, kinek a neve ma már elveszett, Ezdrás volt), számadásra vonta őket magukviseletéért Jahveh nevében, de az ő szava, — nagyon is elgyöngült visszhangja az elöbbi század nagy poétáinak — nem hallgattatók meg Izráelben. Végre 458-ban, I. Artaxerxes uralkodása alatt, Ezdrással az élén második telepes csapat jött gyarapitani Jeruzsálem lakosságának azt a részét, mely az új eszmékkel volt eltelve. Ezdrás ügyes tudós volt, a ki «az ő szivét arra birta vala, hogy keresné Jahveh törvényét, és azt megteljesitené, és tanitaná Izráelt a parancsolatokra és itéletekre» (Ezdr. 7, 10), mint tudósnak és mint hü alattvalónak olyan jó volt a hire a honfitársai és a perzsák között, hogy a király minden nehézség nélkül hatalmazta föl arra, hogy elmenjen és «megvizsgálja Júdát és Jeruzsálemet az ő Istenének törvénye felől, mely vagyon az ő kezében», továbbá, hogy «rendeljen Birákat és itélő Mestereket, kik törvényt tegyenek az egész nép között, mely vagyon túl az Euphratesen, mindazok között, kik tudják az ő Istenének törvényét; legyenek bár zsidók vagy prozeliták» (Ezdr. 7, 11—29). Az akkoráig Babylonban maradt nemzetségek közül mindössze ezernégyszázkilenczvenhat közrendbeli ember, harmincznyolcz lévita és kétszázhúsz templomi szolga csatlakozott hozzá. Az út, a mely ünnepi böjttel kezdődött, négy hónapig tartott. (Ezdr. 8, 1—35). Utjoknak végére érve és a hálaadó áldozásokat elvégezve, a kivándorlottak fájdalommal hallák, hogy «Izráel népe a papok és a léviták nem választották el magokat a föld népeitől, hanem a Kananeusoknak, Hitteusoknak, Perizeusoknak, Jebuzeusoknak, Ammonitáknak, Moabitáknak, Egyiptombelieknek, és az Emoreusoknak utálatos vétkekben egyenlőképen részesültek: Mert azoknak leányai közül vettek feleségeket magoknak és az ő fiaiknak, és megelegyedett a szent mag a földnek népeivel: és ebben a vétekben elsők voltak a Fejedelmek és Főemberek». E szomorú hir hallatára Ezdrás szaggatni kezdé alsó- és felsőruháját, szaggatni kezdé haját és szakállát, azután leülc keseregve, mi alatt a hívek hozzája gyülének. Csak esteli áldozatkor szó-

lalt meg s térdre esvén és kezeit kiterjesztvén Jahvehhoz, az ő Istenéhez, meggyónú a nép bűneit, mondván: «Én Istenem, szégyenlem és átallom felemelni, én Istenem, az én orczámat te elődbe: mert a mi álnokságink felül haladtak fejünk felett, és a mi vétkeink mind az égig nevekedtek! . . . Minekutánna pedig mind ezek estek mi rajtunk a mi gonosz cselekedetinkért, és a mi nagy vétkünkért: (holott te mi Istenünk lévén kedveztél nékünk, hogy a mi bűneink el ne nyomnának minket; sőt inkább adtál nékünk szabadulást), nemde hátratérünk-é a te parancsolatidnak rontására és az utálatos népekkel való sógorságra? Avagy nem haragudnál-é reánk mindaddig, míg megemésztetnénk, úgy hogy senki közülünk meg ne maradna, és el ne szaladna? Jahveh, Izráelnek Istene, igaz vagy te: mindazáltal megmaradtunk, mint e mai nap bizonyítja. Imé jelen vagyunk mi előtted a mi bűneinkben: és nem lehet tőlünk, hogy megállhassunk ezért előtted!» (Ezdr. 8 és 9). Fölindulása magával ragadta a hallgatókat és egyikök, Sekhánjah, Ikhielnek fia, megvallván a közös bűnt, kérdezte tőle, hogy nincs-e még Izráel számára egy remény. «Most annakokáért vessünk frigyet a mi Istenünkkel, hogy elhányjuk tőlünk mindazokat az asszonyokat, és mindazokat, kik ő tőlök születtek, Jahveh akarata szerint, és azoknak a férfiaknak akaratjok szerint, kik félik a mi Istenünknek parancsolatját: és az ő törvénye szerint legyen. Kelj fel; mert te reád néz ez a dolog, és mi veled lészünk: erősítsd meg magadat, és láss hozzá e dologhoz.» Ezdrás sietett elfogadni ezt a javaslatot, a mely jelentékenyen megkönnyítette feladatát; megeskette a papokat és a jelen volt főembereket, azután visszavonult a templomnak egyik szobájába és ott töltötte az éjszakát étel és ital nélkül gyászolván «a rabságból hazajött népnek vétkeiért» (Ezdr. 10, 1—6). Kevéssel utóbb a huszadik hónap tizenhetedik napján összehívta harmadnapra Júdának minden férfiát, azzal, hogy a ki meg nem jelennék, minden jószága elveszne és ő maga kivettetnék a rabságból hazajötteknek gyülekezetéből. Deczember volt, s az egybehivás oka titok volt a legtöbbek előtt; a nép a templom előtt egybegyülve reszketett az esőben, nem tudva, hogy mi fog következni. Esdrás fölállott és hevesen kelt ki a vétek ellen. «Most pedig tegyetek vallást Jahveh, a ti atyáitoknak Istene előtt, és cselekedjetek az ő akaratja szerint, és szakadjatok el a földnek népeitől, és az idegen nemzetségekből vett feleségektől.» Csak ketten mertek felszólalni e terv ellen és csupán egy főember meg egy lévita támogatta őket; a többiek beleegyeztek és pár napi haladékot kértek, a mely megadatott.

Két hónappal utóbb a válás megtörtént. Nem tudni, hogy a köznépből hányat sujtott az az itélet, de a papok közül száztizenháromnak volt idegen felesége és többen hazaküldték őket a gyermekeikkel együtt, a miként a törvény kivánta (Ezdr. 10, 6—44).

Ez első siker kivívása után Ezdrás kénytelen volt működését félbeszakítani. A gonosz házasságok, a melyeket ő borzadással utasított vissza, lecsillapitották volt a szomszéd nemzetek gyűlölségét; az idegen asszonyok hazaküldése pedig most csak annál inkább fölgerjesztette és a zsidók újra ki voltak téve azoknak a veszedelmeknek, a melyek a fogságból való hazatérés után fenyegették őket. Az ellenséges érzületnek ez a felújulása annál aggodalmasabb volt, mert Inaros és Amyrtaios lázadása a birodalom syriai végvidékére terelte a nagy király gyanakvó figyelmét. Jeruzsálem falait lerombolták és kapuit fölégették, nem tudni mely alkalommal, talán az Egyiptomba menő hadseregek egyikének átvonulásakor. Arra gondoltak hát, hogy fölépitsék, de a Samáriabeliek közbeléptek. «Megértse a király most, hogy ha az a város megépittetik, és a kőfalak megerősittetnek: adóját, rovását és esztendei jövedelmét be nem adja, és igy a királyoknak jövedelmeket megkisebbited . . . és a vizen túl való tartomány nem lészen többé tiéd» (Ezdr. 4, 13—16). Parancsolat érkezett, hogy hagyják abba a munkát és a szent város védtelenűl maradt kitéve az ellenségei támadásainak. Ezdrás bajt és egyenetlenséget hozott a népbe, megalázást és veszedelmet kifelé; az a befolyás tehát, a melylyel eleinte birt, megcsökkent és újra tűrni kezdték a vegyes házasságokat. A félrevonulás és tehetetlenség évei azonban nem vesztek el reá nézve. Bármennyire jártas volt is a vallás dolgaiban, sok ideig kellett Jeruzsálemben laknia, hogy valójában megismerje a nemzet aspiráczióit és szellemét. A törvénykönyv, a melyet Babylonban a kezében forgatott, épenséggel nem felelt meg a judeai helyzet követelményeinek; de azt a törvényt ő nem is hozhatta be a templom papjainak közreműködése nélkül, ezt pedig csakis az idő biztosithatta neki. Az érintkezés ez alatt továbbra is gyakori maradt a számkivetésből hazatért zsidók és még idegenben maradottak között. Ez utóbbiak egyike, Nehemiás, a ki hatalmas családhoz tartozott és pohárnoka volt Artaxerxesnek, Jeruzsálem balsorsán megindulva, elhatározta, hogy irgalomért esedezik hitsorsosai érdekében a királyhoz. «Lőn pedig a Niszán nevű hóban, Artaxerxes Királynak huszadik esztendejében, mikor a Király eleibe bort kellene vinnem, felvivén a bort, adám a Királynak: Nem voltam pedig ő előtte az előtt olyan

szomorú. Monda azért nékem a Király: Miért szomorú a te orczád, holott beteg nem vagy? Nem egyéb ez, hanem a te szivedben való gonosz: és felette igen megfélemlém. Akkor mondék a Királynak: Éljen örökké a Király! miért nem volna szomorú az én orczám, ha az a város, melyben az én atyáimnak koporsóik vagynak, elpusztittatott, és annak kapui tűz miatt megemésztettek?» (Neh. 2, 1—3). A király, ki aznap irgalmas kedvében volt, meghatalmazást adott neki arra, hogy elhagyja Susát, lovághassa a királyi erdőkben az építéshez szükséges fát és újra építse a várat, a falakat és a kormányzók házát (Neh. 1). Ez nem volt inyére Juda ellenségeinek és főembereik, a Béth-Hóróni Szanballát és az Ammón nemzetségéből való Tóbiás mindent megmozgattak, hogy gátat vessenek a terv végrehajtása elé. Nehemiás kijátszotta cselszövényeiket és miután titokban fölvette a helyszini tervet, a község főembereivel közölte a parancsolatokat, a melyeket hozott; a családok közt felosztott munka ötvenkét nap alatt elkészült.

Nehémiásban szövetséges érkezett Ezdrás számára, még pedig annál hatalmasabb szövetséges, mert a királynál való bizalmas tiszte és kormányzói czíme jelentékeny tekintélyt kölcsönzött neki. Miután tehát a külső ellenség ellenében meg volt a kellő biztonság, elérkezettnek látta az időt arra, hogy kihirdesse azt a vallási alkotmányt, a mely hivatva volt Júdát kiváltságosképpen Jahveh szolgájává tenni. A hetedik hónapnak első napján, valamivel az őszi ünnep előtt a nép egybegyült Jeruzsálemben, azon a téren, a mely a Vizeknek kapuja előtt vala. Ezdrás fából csinált prédikáló székben állt, a melyet e dologért csináltak vala és mellette álltak a főbb papok, a kik segitettek volt neki. «Felnyitá Ezdrás a könyvet az egész sokaság szemei előtt: mert felette vala az egész népnek, és mikor fel kezdette volna nyitni: feláll a mind az egész sokaság. És áldá Ezdrás Jahveht a nagy Istent; és felele a nép és monda: Ámen! Ámen! az ő kezeket felemelvén. Annakutánna meghajtván magokat, imádák Jahveht, arczczal a földre leborúlván». Kezdődött az olvasás; minden egyes czím felolvasása után az egymástól bizonyos távolságra felállitott léviták magyarázgatták és fejtegették a formulákat köznyelven, hogy az értelmöket mindeneknek felfoghatóvá tegyék. A bűnöknek és bűnhödéseknek hosszú sorozata, a fenyegetések, a melyek bizonyos fejezetekben foglaltattak, az ideges rémületnek ugyanolyan hatásával voltak a sokaságra, mint a Deuteronomium tanításai és átkai a Józsiás kortársaira; a nép sirva fakadt és a kétségbeesés oly módon nyilvánúlt,

hogy ép azok, a kik előidézték, Nehemiás, Ezdrás, az oktató léviták, csillapítani voltak kénytelenek a népet. «Jahvehnak, a ti Istenteknek szent napja ez, ne keseregjetek és ne sírjatok . . . Menjetek el és egyetek kövér állatokat, és igyátok édes italokat, és küldjetek azoknak ételt és italt, a kiknek semmi nem készíttetett; mert e mai nap a mi Urunknak szenteltetett; ne bánkódjatok, hanem Jahveh öröme legyen nektek erősségtek! A léviták pedig hallgatásra intik vala az egész népet, ezt mondván: Hallgassatok, mert szent nap ez, és ne bánkódjatok! Elméne azért mind az egész sokaság, hogy ennének, innának, és küldenének azoknak is, kiknek nem vala mit enniek; és hogy nagy örömmel örvendeznének, mert megértették vala a beszédeket, melyre tanították vala őket.» (Nehem. 8, 1—12.) Ezdrásnak gondja volt rá, hogy az első lelkesedés le ne hűljön; mindjárt másnap egybehívta a főembereket, a papokat, a levitákat, hogy állapítsák meg a közelebbi ünnep rendjét. «Megtalálák pedig írva a törvényben, melyet parancsolt volt Jahveh Mózes által, hogy az Izráel fiai laknának leveles színekben (Szukkóth) az ünnepen, a hetedik hónap ban». Jeruzsálem hét napon át leveles ágakba öltözködött: az olajfaágakból, mirtusnak és pálmafának ágaiból készült sátrak mindenütt ott álltak a házak tetőin, az udvarokban, a templom pitvaraiban, a város kapuiban. (Nehem. 8, 13—18.) Azután a hónap huszonhetedikén a nép gyászba öltözött, s «vallást tőnek az ő bűnökről és attyaiknak hamisságáról». (Nehem. 9). Azután, mindezeknek a betetőzéseül Ezdrás és Nehemiás szent fogadást tétettek a néppel, hogy ezentúl tisztelni fogja Mózes törvényét és ahhoz alkalmazza életét. «És hogy nem adnánk a mi leányainkat feleségül a föld népeinek, és az ő leányaikat nem vennénk a mi fiainknak. És hogy a föld népeitől, kik valami marhát vagy életre való állatot hoznak eladni szombatnapon, nem vennénk meg tőlök szombatnapon és egyéb szent napon; és hogy a hetedik esztendőnek termését elhagynánk, és minden adósságot megengednénk. És ezt rendelénk magunk között, hogy a mi Istenünk házának épületire, minden esztendőben vetnének reánk harmadrész siklust. A szent kenyerekre, a szüntelen való minhára és szüntelen való egészen megégetendő áldozatra, szombatnapokon, újholdnak napján és egyéb ünnepnapokon való áldozatokra, szent dolgokra, bűnért való áldozatokra, az Izráelnek bűnéből való megtisztulásáért; és a mi Istenünk házának mindenféle épületire. Sorsot vetének az áldozatra való fa felől is a Papok között, Leviták között és a község között, hogy hoznának fát a mi Istenünknek házába, a mi

atyáinknak házaik szerint, bizonyos időben esztendőnként, hogy Jahveh, a mi Istenünknek oltárán szüntelen égne a tűz, a mint meg vagyon írva a törvényben. És hogy felvinnénk a mi földünknek első zsengéjét, és minden fa gyümölcsének első zsengéjét minden esztendőben, Jahveh házába. Annak felette, hogy a mi fiainknak elsőszülötteit és a mi barmainknak, juhainknak, ökreinknek első fajzásit, a mint meg vagyon írva a törvényben, felvinnénk a mi Istenünknek házába a Papoknak, kik szolgálnak a mi Istenünknek házában. És hogy a mi tésztáinknak első zsengéjét, a mi ajándékinkat, és mindenféle fának, bornak és olajnak gyümölcsét a Papoknak vinnénk a mi Istenünk házának tárházaiba, és a mi földünk gyümölcsének tizedét adnánk a Lévitáknak, kik minden városinkban való majorságainkat megdézmálnák. És hogy a papnak az Áron fiának a Lévitákkal egybe része lészen a Lévitáknak rendeltetett tizedben, és hogy a Léviták magok felviszik a tizednek tizedrészét a mi Istenünk házába, a tárháznak kamaráiba . . . hogy el ne hagyjuk a mi Istenünknek házát». (Nehem. 10.)

A törvény erős ellenszegülésre talált. Sokan, még a papok és próféták közül valók is, úgy vélték, hogy a reformátorok nagyon is erőszakos eszközökkel éltek, hogy czéljukhoz jussanak, hogy az idegen asszonyok elűzése legalább is oktalanság volt, hogy a tizedek emelése és az áldozatok szaporítása túlságosan nehéz terheket ró a községre. Nehemiásnak a jelenléte sokáig visszafojtotta türelmetlenségöket, de mikor ő 436-ban Susába utazott, végre megjött a bátorságuk. Az Ammón nemzetségből való Tóbiásnak sok rokona és barátja volt Jeruzsálemben: Eljásib főpap rendelkezésére bocsátotta a templomnak egyik kamaráját. Az idegen kereskedők és maguk a zsidók is nyiltan szentségtelenítették meg a szombatot; csak úgy sajtolták a bort azon a napon, mint máskor, gabonát, bort, szőllőt, fügét, halat és mindennemű eladni valót hoztak be Jeruzsálembe. A tizedet elhanyagolták és a tilos házasságok ismét gyakoriak lettek: az Eljásib unokája Szanballátnak a leányát vette el. Nehemiás, visszatérvén, nem habozott a fenyegetéshez és erőszakhoz folyamodni, hogy helyreállítsa a törvényt. A belföldi és tyrusi kereskedőket szombatnapon kizárták a kapuk elé. Tóbiás holmiját kivetették a kamarából és megtisztították a templomnak azzal szomszédos részeit. Az idegen asszonyok uraival Nehemiás durván bánt el. «Feddődém velek, gonoszt mondván nékik, és megverék egynéhányat ő közülök, azoknak hajokat kiszaggatván; és esküvéssel kötelezém őket az Istenre.» Azokat, a

kikre ez a bánásmód sem volt hatással, kivándorlásra kényszeritették: az Eljásib unokája visszavonult az apósához. (Nehem. 13.) A harcz sokáig tartott még; alig pár évvel a Sándor hóditása előtt a főpapi családnak egy másik tagja, Manassé, a ki egy másik Szanballátnak a leányát vette el, kénytelen volt Jeruzsálemet odahagyni. Samaria lakói maguk közé fogadták és épitettek neki a Garizim hegyén egy Jehovah-templomot, mintegy versenytársát a jeruzsálemi templomnak. Az ellenzés azonban lassankint gyöngült, az új nemzedékek,

Garizim hegye.

gyermekkoruktól fogva beleszoktatva abba, hogy meghajoljanak a törvényben nyilatkozó isteni akarat előtt, ösztönszerüen és mintegy születésüktől fogva megszerették azokat a teendőket és parancsolatokat, a melyeket az elődeik túlságosan szigorúaknak itéltek — a régi Izráel átalakult. Legelőször a királyság eszméje mosódott el, azután eltünt a prófétaság adománya. A próféta, kit mindig elragadott a képzelődés és a lelkesedés, nem állhatott meg többé olyan világban, a melyben minden egyes mozdulat és csaknem minden egyes gondolat előre meg volt határozva és a melyben a törvénynek legcseké-

lyebb megszegését is szigorúan büntették. Helyét a törvénytudó, az irástudó váltotta föl, a ki értett a szent igék magyarázásához és meg birta találni mélyebb értelmöket.[167]

A faj pedig egyre szaporodott; a szétszóródás nemcsak hogy ártalmára nem volt, hanem még elősegitette kifejlődését, és Izráel fiainak nagyobb része idegenné válván a testvéreire nézve, nem vehetett többé ténylegesen részt azokban a ritusokban, a melyek a nemzeti egységet megpecsételték. A törvény és a hagyomány volt az egyetlen közös kincs, a mi a Khaldeabeli vagy a Perzsiabeli, vagy az Egyiptombeli zsidóknak megmaradt; de a törvény és hagyomány több rendbeli munkába volt szétszóródva, a melyeknek némelyike, mint a héber nép eredetének története, a szövetségről szóló könyv, a Józsiás törvénykönyve egészen a függetlenség korába nyult vissza és nem volt mindig könnyen hozzáférhető, még az irástudókra nézve sem. Ez irások összegyüjtésének és egybefoglalásának az eszméje természetesen és szükségképp támadt hát a Nehemiás után következett doktorok elméjében; hosszasan és türelmesen dolgoztak a megvalósitásán annak a századnak a folyamán, a mely a Sándor hóditását megelőzte. A világ legrégibb kora történetének az összeállitásához meg volt az a két könyvük, a mely Izráel és Júda királyságában a nyolczadik század táján bocsáttatott ki. Darabokra osztották, a melyeket aztán igen rövid átmenetekkel fűztek egybe, nem ügyelve arra, hogy kiküszöböljék belőlük az ellenmondásokat vagy az ismétléseket. Annak a korszaknak a tekintetében, a mely közvetlenül megelőzi a törzseknek Kanaán földén való megtelepedését és a melynek Mózes lett a hőse, azt a rendet követték, a melyet a két főkönyvhöz csatolt jegyzetek megjelöltek. Az Ezdrásé, a mely időrendben az utolsó volt, kapta meg az elsőséget, mert a szerző azt mondta, hogy a Sinai tövében és a pusztában szereztetett. A Józsiáséról azt tartották, hogy a moábi sikon és a Jordán partjain hirdettetett ki; az Ezdrás könyve után sorozták tehát. Ez elbeszélések és isteni rendelések összesége, a melyet utóbb még kiegészitettek és öt könyvre osztottak, alkotja ma a mi Pentateuchunkat.[168]

A szerkesztése még nem volt befejezve akkor, midőn a perzsa birodalom megdőlt; lefoglalta a zsidó népnek összes erejét és elterelte attól, hogy beleártsa magát a körülte folyó eseményekbe. Átélte a korszak politikai forradalmait, Táho egyiptomi invázióját, Sándor hóditását, a nélkül, hogy részt vett volna bennök. Mit is tehetett volna különben az a maroknyi ember, a melylyel a maga védel-

mére olyan hadseregek ellenében rendelkezhetett, a melyek a világ uralmáért tusakodtak?

Egyiptom.

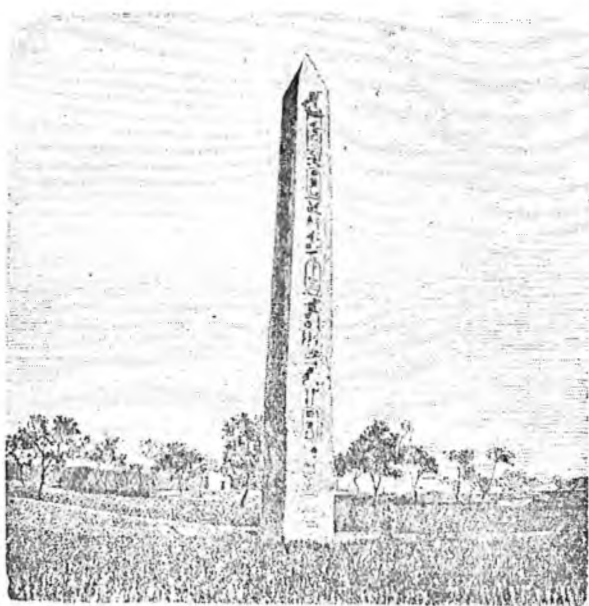
Assyria nem volt többé; Babylon és Phoenicia haldoklott; a zsidók még inkább a multhoz, sem mint a jelenhez tartoztak; egyedül az elpusztithatatlan Egyiptom kerülte ki a hajótörést, mintha csak épp annyi idővel kellene túlélni versenytársait, mint a mennyivel megelőzte őket a történelemben. Ő volt a keleti nemzetek közül az, a melyet a görögök legjobban ismertek; a kereskedők, a zsoldosok, az utazók szabadon jártak rajta keresztül és a miletosi Hekataios, a halikarnassosi Herodotos, a lesbosi Hellanikos elbeszélései ki is emelték a sajátosságait. Rendszerint nyugot felől látogatták meg, mint az európai turisták vagy kereskedők ma is. Sándor előtt Rakoti csak falu volt és Pharos szigetének nem volt más dicsősége, mint az, hogy Homéros megénekelte. De a kanoposi Niluság mentén ott sorakoztak Naukratis és a vele kapcsolatos helységek, Anthylla, Arkhandrupolis. Mintegy Görögországnak a folytatása volt ez; az igazi Egyiptom Saisnál kezdődött, néhány mérföldnyivel keletibb irányban. Sais tele volt a huszonhatodik dynastiával; mutatták benne azt a palotát, a melyben II. Pszametik azt az elisi küldöttséget fogadta, a mely az olympiai játékok dolgában jött hozzá tanácsot kérni; meg azt, a melybe Uahibrit bezárták s azután a veresége után kivégezték. Nit templomának az oszlopcsarnoka óriásinak tetszett az olyan embereknek, a kik a görög templomok nagyobb részének kicsiny méreteihez voltak szokva. Az istennő vendégszerető volt az idegenekkel szemben; görögöket, perzsákat egyiránt szivesen látott ünnepélyein és beavatta őket a rejtelmeibe, a nélkül, hogy egyebet kivánt volna tőlök, mint egy kis diskreciót. Thót 17-ikének az estéjén Herodotos látta, a mint a lakosok — gazdagok és szegények — körülrakták a házaikat a nagy lapos lámpákkal, a melyek olajjal és sóval voltak tele s egész éjjel égtek Osirisnek és a holtaknak tiszteletére. Be is ment a kimondhatatlan nevü isten templomába és a sokaságban elvegyülve nézte az életnek, a passiónak és a feltámadásnak jeleneteit, melyeket a papok a szent tavon bemutattak. A hittudósok nem leplezték le a barbárok előtt tanuknak az igazi alapját, de az a kevés, a mit belőle látni engedtek, tisztelettel és bámulattal töltötte el a görög utazókat.

Mint ma, akkor is kevesen jártak a Delta belsejében és keleti

részén levő városokban. Néhányat azonban példakép mégis igyekeztek meglátogatni s minél több értesülést szerezni bennök a többiek felől. A mit rólok a bennszülöttektől megtudtak, az alkalmas volt arra, hogy fölgerjeszsze a kiváncsiságot. Mendes élő baknak a képében imádta az istenét és minden más bakot is részesített némileg abban a tiszteletben, a melyben az isteni bakot tartotta. Atarbiki lakosai — Prosopitis szigetén — bikaimádók voltak. Ha ott vagy másutt egy-egy ökör elhullott, azt elásták, a földből csupán egyik szarvát, vagy mind a kettőt is ki engedvén nyulni, hogy megjelölje a helyet. Egyszer egy évben bárkák indultak el Atarbikiből és körüljárták az országot, hogy fölszedjék a rothadó tetemeket vagy kiszáradt csontokat, a melyeket azután közös nekropolisban temettek el. A busirisi egyiptomiaknak harczias volt a vallásosságuk. Isis ünnepe alatt dulakodni szoktak és fanatikus dühük ráragadt még az idegenekre is, a kik jelen voltak. Sőt a Karinbeliek még túl is tettek a bennszülötteken: mint ma a siita muzulmánok Huszein halálának az évfordulóján, késekkel metélték meg homlokukat. Paprimiszben a verekedés szintén hozzátartozott az istentisztelethez, de másképp volt szabályozva. Onhuri (Herodotosnál: Ares) ünnepének estéjén napszállatkor néhány pap mintegy sietve mutatott be áldozatot, mig a papság többi része a templom ajtaja előtt foglalt állást, vaskos botokkal. A szertartás végeztével az istent föltették egy négykerekű szekérre, mintha más templomba akarnák vinni; de a többi papok ellene szegültek az elvitelnek és utjokat állták. A hivek csak ekkor avatkoztak aztán bele; berontottak az ajtón s bottal neki estek a tisztelendő uraknak, a kik kellően felkészülve fogadták őket. A botok jó nehezek, a karok izmosak voltak s a dulakodás sokáig tartott — a nélkül, hogy valaha valakit agyonütöttek volna a verekedésben; a papok legalább ezt erősitették s nem értem, hogy Herodotos, a ki nem volt benfentes, Paprimi kultusza dolgában miért veti el az ő tanuskodásukat.[169]

Herodotos csaknem mindig valamely templom vagy ünnep ötletéből szól a deltai városokról, és tény, hogy Egyiptom másodrendű városaiban, mint az apró olasz városokban, a kultusznak szentelt épületeken kivül nem igen volt mit látni. Herodotos meglátogatta Bútót vagy Taniszt, a mint meglátogatja az ember ma Orvietót vagy Loretót, hogy megcsodáljon egy-egy templomot vagy ájtatosságot végezzen valamely hires szenthelyen. A leggyakrabban maga a város semmisem volt: megerősitett hely, néhány közepes külsejü épület, a mikben a gazdagok és a kormány emberei laktak, azután a századról

századra felhalmozódott ódon romok dombjain ideiglenes sárfal- vagy vályogépítmények, a miket szük és görbe utczák rendetlen csoportokra osztottak. A templom és lakói, emberek és istenek kötötték le csupán a figyelmet. Az utas betért a templomba, a hogy tudott, megnézte azt, a mit hajlandók voltak neki megmutatni, s azután odább ment, hogy ugyanezt cselekedje és még jó szerencse, ha néha — mint Herodotos Bubasztiszba — ép az évi ünnephez érkezett. A zarándokok seregesen jöttek elő Egyiptomnak minden részéből, emberek,

A heliopolisi obeliszk.

asszonyok vegyest szorongva a nagy hajókon. Az egész uton folytonos hűhó járta. Valahányszor kikötöttek, az asszonyok hangos csöngettyű és sip-szótól kisérve partra szálltak s tánczolva, minél magasabbra emelve ruhájokat, gyalázgatták az odavaló asszonyokat. A Bászit istennő ünnepében az idegen semmi dolgot nem talált, a mi azt más egyiptomi ünnepektől megkülönböztette volna; énekkel és áldozással kisért körmenet volt az egész. De az előtte és utánavaló pár hét alatt Bubasztisz városa nem volt egyéb, mint rengeteg nagy mulatóhely. «A mennyei istenek ujjongtak, az ősök örvendeztek, az

emberek, virágkoszorúval a fejükön, bortól voltak mámorosak. A népesség vigan sürgött ide-oda, illatszerektől csurgó hajjal, a gyermekek hanczuroztak az istennő tiszteletére, napkeltétől napszállatig.»

A tengerpart mocsárvidéke sajátságos egy népet védelmezett a perzsák betörései és a turisták látogatásai ellen. Szerfölött bátor emberek voltak, folyvást harczban az idegenek ellen, de szegények és rosszul tápláltak. Lámpa-olajukat nem az olajfa bogyójából, hanem a ricinus magvából sajtolták, és csak sört ittak; búza híján a lótusz gyökerét vagy magvait ették, sőt némelyek a papirusz szárát főve vagy sülve. Főtáplálékuk a hal volt, a mit a Menzáleh meg a szomszédos tavak jelentékeny mennyiségben szolgáltattak. Helységeikről és építményeikről nem beszél senki és talán nem is voltak érdemesek a meglátogatásra. Néhány kereskedő vagy kalandor katona kivételével, a kiket a nyerészkedés csábított e mocsárvidékre, a keleti úton odaérkező legtöbb idegen a katonai úton haladt Pelusiumtól Daphnéig és Daphnétől Bubasztiszig. Kerkaszóron tájékán, a Delta csucsán, a piramisok mutatkozni kezdtek a távolban; eleinte kicsinyek s csakhamar olyan magasak, hogy áradat idején, mikor Arábia hegyeitől a lybiai hegyekig az egész völgy egyetlen óriás folyam, hogy úgy tetszett, mintha a bárka mindig az ő tövükben, csaknem az árnyékukban úsznék. Az utasok balra hagyták Heliopolist s benne a Nap templomát, azután a trójai kőbányát s végre Memphisben kötöttek ki.

Memphis az akkori görögökre nézve az volt, a mi Kairo sokáig volt a maiakra nézve, az igazi keleti város, Ó-Egyiptom képviselője s mintegy tipusa. A sok csapás után is, mely az utóbbi századokban érte, még igen szép város volt, Babylonnal együtt a legnagyobb az egész keleten. A vallásos ünnepek, különösen az Ápiszé, az évnek bizonyos szakaiban a zarándokok százezreit vonzották oda. A kereskedelem folyvást előhozta az Afrika és Ázsia minden zugából való idegenek csapatait, kikötője és utczái, mint a mai Kairó utczái, nyilván százféle fajnak és százféle viseletnek a tarkaságát mutatták: Phoeniciabeliek, zsidók, aramæusok, görögök, libyaiak, a borotvált fejü, fehér-szoknyás egyiptomi paptól kezdve, a Fehér Fal várából való perzsa katonáig és a szúdáni szerecsenig, fagygyúval kent hajával, fején strucztollakkal, orrában, fülében, karjain, lábaszárán karikákkal és rikitó szinekkel csikozott kurta gatyában. A legtöbb népnek, a mely e városba járt, volt ott külön telepe, mely az ő nevét viselte: a phoeniciai, a tyrosi tábor, a

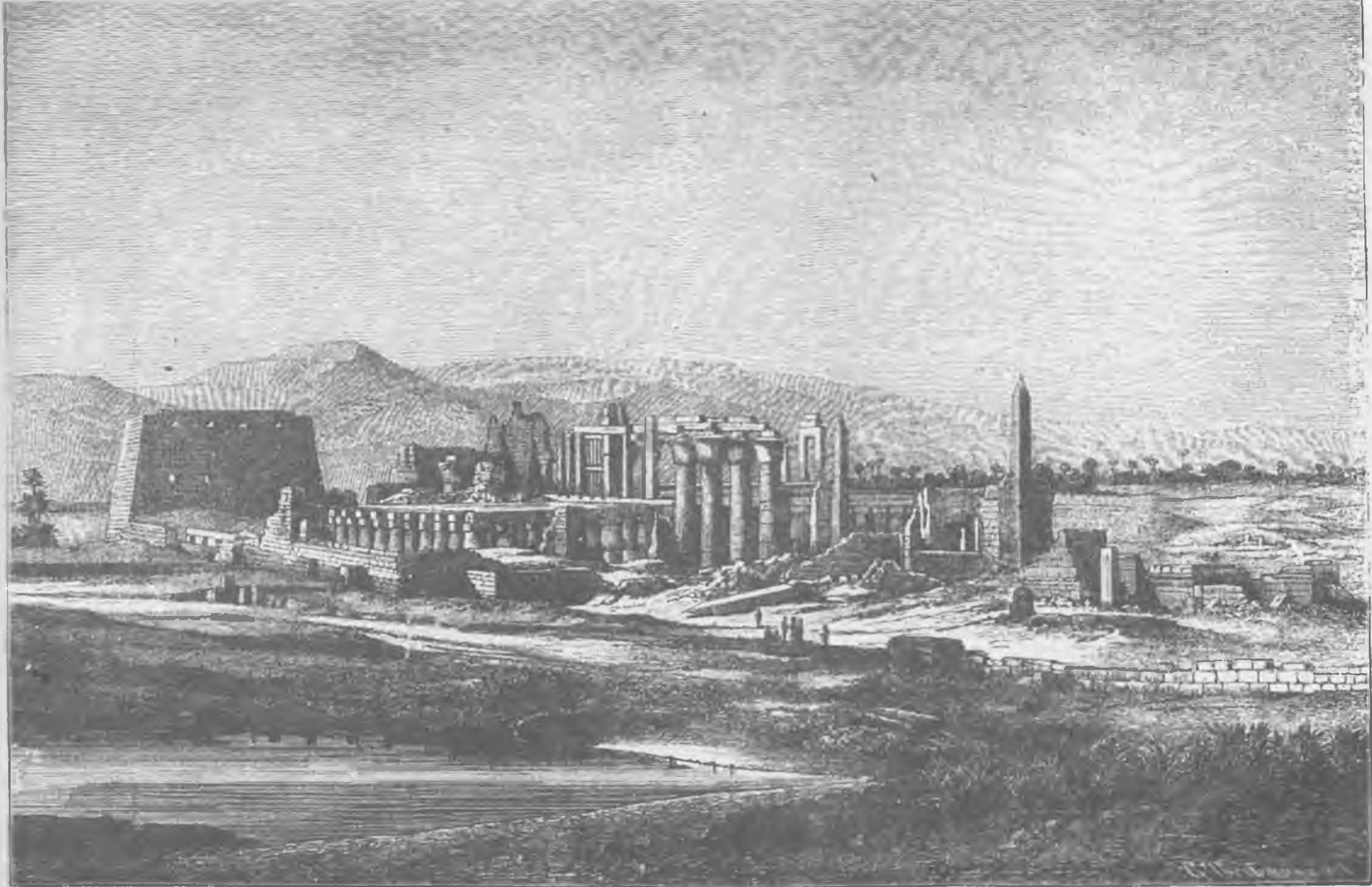
Khufu pyramisának belső folyosója.

kariai fal; voltak ott a benszülött memphiták mellett karomemphiták, hellenomemphiták. Állatok, a miket legkevésbbé vélne az ember egy nagy város utczáin látni, tehenek, juhok, kecskék, ott forgolódtak a sokaság közepett: mert a köznép, a helyett, hogy más emberek módjára különválva élt volna a barmoktól, családiasan együtt lakott velük a házában. És a népszokásnak nem az egyetlen vonása volt ez, a mi a jövevénynek, mint Herodotosnak is, furcsának tetszett. Azt lehetett volna hinni, hogy az egyiptomi mindenben épp az ellenkezőjét keresi más emberek szokásainak. A kenyeres, kit a boltja ajtajában munkában lehetett látni, a lábával dagasztotta a tésztát; viszont a kőműves minden szerszám nélkül mázolta föl a habarcsot és a köznép kézzel markolta föl az utczának ganajjal vegyes sarát, hogy vityillójának a falát megtapassza vele.[170] Görögországban a szegény emberek is házukba tértek enni, zárt ajtók mögé; az egyiptomiak nem átallották az utczán enni és inni, mert — mondák — a csunya és ocsmány dolgokat titokban, a tisztességeseket pedig

nyilvánosan kell végezni. Akár micsoda vak-sikátornak a szöglete, két háznak a beszögellése, kapu vagy templomajtó előtt levő lépcső, a melyre le lehetett kuporodni, mindez elég jó volt nekik ebédlőnek. Az ebéd nem volt valami gazdag. Savanyú izü lángos-féle, nem búzából vagy árpából, hanem tönkölyből gyúrva, olykor egy vöröshagyma vagy póré, néha egy czafat hús vagy szárnyas és hozzá egy bögrécske bor vagy sör; ez nem igen csábithatta az idegent, de meg is járta volna, ha vendégül kinálkozik. A görög, a ki tehénhússal élt, először is tisztátalan volt; közönséges egyiptomi ember vagy asszszony sohasem evett volna vele egy tálból, mint a hogy köszöntésképpen szájon nem csókolta volna. Az egyiptomi udvariasság nem engedett meg annyi bizalmasságot, mint a görögöké; ha két jóbarát összetalálkozott, meglehetős távolságra állt meg egymástól, bókolt és megcsókolta egymás térdét, vagy legalább úgy tett, mintha megcsókolná. Az ifjak előre bocsátották az öreg embert, s ha ültek, fölálltak, hogy átereszszék. Az utazó visszaemlékezett rá, hogy a lakedaimoniak ugyanigy cselekedtek és nem csodálkozott nagyon ezen a tiszteletadáson; de ugyancsak meglepő volt előtte az, hogy a tisztességes asszonyok itt szabadon jártak-keltek, kiséret és fátyol nélkül, s megterhelt vállakkal, — nem úgy, mint a férfiak, a kik a terhet a fejükön hordják — sürögtek a vásárokon s árulgattak, mig a férj vagy az apa otthon maradt, vásznat szőtt, agyagot gyúrt s egyáltalában folytatta a mesterségét. Ebből azt következtetni, hogy a férfi rabszolga volt, az asszony pedig úrnő — egyszerű dolog volt. Az egyik ezt a szokást Osiristől, a másik Sesostristől származtatta; Sesostris volt ugyanis a végső menedéke a görög történetíróknak, ha zavarban voltak.

A város bejárásait, különösen a régi királyi város részét több tó védelmezte, maradványai a régi szent tavaknak, melyeket Uahibri egykoron újra ásatott. A fáraók régi palotája düledezni kezdett már, de a *Fehér-Fal* még zajos és népes volt. A Herodotos idejében egész nagy perzsa hadsereg volt benne, ugyanaz, a mely az Amyrtaios lázadását elfojtotta s a melyet ujabb zendülés esetére otthagytak a satrapa rendelkezésére. A tulajdonképeni város tele volt templommal: az idegen városrészben állt a phœniciai Astarte temploma, a melyben a tizennyolczadik dynastia óta syriai eredetű papok celebrálták a nagy istennő misztériumait, azután Baálczefón, a Marnit temploma; az egyiptomi városrészben a Rá, az Ámon, a Tum, a Bászit, az Itis temploma. A Ftáh temploma, a mely még teljesen ép

volt, az álmélkodó látogatónak olyan látványt nyujtott, a mely legalább is hozzáfogható volt ahhoz, a melyet a thébai Ámon temploma nyujt Karnakban. Minden egyes király a maga szeszélye szerint változtatott az eredeti terven s toldott hozzá ki obeliszkeket, ki óriás szobrokat, ki egy pylont, ki egy oszlopcsarnokot. Harmincz dynastián át ekkép kiegészitve, az egyiptomi ókornak valóságos muzeuma volt, a melyben minden kép, minden fölirás, minden szobor magára vonta a kiváncsi néző figyelmét. Az aztán tudakolta, hogy kik voltak azok a különös öltözetü népek, a melyeket egy csataképen lehetett látni, hogy hívták azt a királyt, a ki legyőzte őket, mi okból épitette a templomnak ezt s ezt a részét, s mindig akadtak emberek, a kik készséggel elégítették ki — a hogy tudták — a látogatók kiváncsiságát. Ott voltak a tolmácsok, a kik magyarázatot adtak, és az olyan utazók, a kik valaha dragománnal jártak, könnyen elképzelhetik, hogy mit értek az ilykép nyert felvilágositások. Az alsórendü papok, kapusok vagy templomszolgák, ki voltak tanitva a magyarázásra és nagyjából ismerték annak a templomnak a történetét, a melyben éltek. Mini alapította; Miri épitette az északi, Rampszinit a nyugati, Pszamitik a déli, Asykhis a keleti, valamennyi közt a legszebb oszloprendeket. Azt is tudták, hogy ki volt Mini. Egy memphisi ember, a ki Ftáh templomának és a pyramisoknak a tövében született, közelről ismerte Minit, Khufut és Menkereht s ennélfogva kész volt nekik tulajdonítani mindazt, a mi nagyot a régi dynastiák alkottak. Mini nemcsak a templomot épitette, hanem ő alapította a várost is; nemcsak a várost alapitotta, hanem ő vette ki a vízből magát a talajt is, a melyen épült. Az ő ideje előtt Thébé kivételével egész Egyiptom csak mocsár volt, és a Mœris-tó északi részén levő tartományokból még semmi sem volt látható. A lerakodó iszap lassankint eltömte az öblöt, a rétegek egymásra halmozódtak; Miri elterelte a folyam medrét, hogy kiszikkassza őket és erre a kiszáritott talajra épitette Memphist. És az ekkép felvilágositott utazó helybenhagyta ezt, mert maga is megfigyelte az iszap munkáját; a tenger szélétől egy napi járásnyira nem lehetett lebocsátani a kémlő ónt úgy, hogy feketés iszappal bevonva ne huzták volna föl, a mi világos tanujele volt annak, hogy a Nilus folyvást eltömi a tengert. Minit a fáraók névsorának az élén találtuk, de senkinek sem ajánlom, hogy keresse az emlékeken Mirit, Asykhist, Phéront, Proteost és a legtöbb személyiséget, a kikről Herodotos a történelmében beszél. Az egyiptomi hivatalos irásmódnak különféle módjai voltak egy-egy uralkodónak a megjelölésére. Egy-

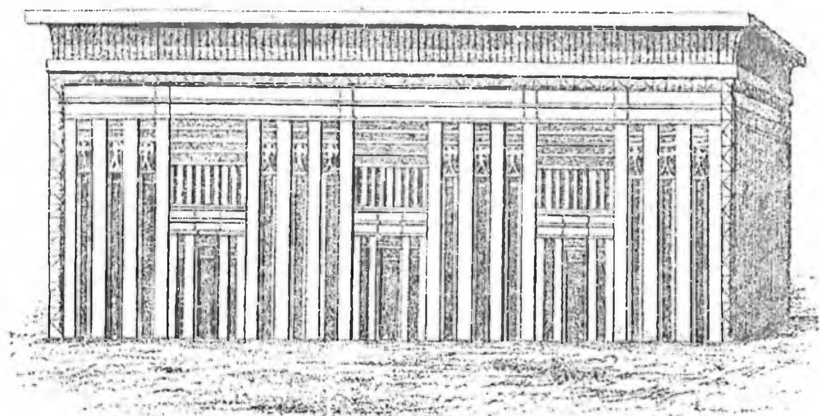
Nagy Képes Világtörténet. I.

A KARNAKI NAGY ÁMON-TEMPLOMNAK LÁTKÉPE.

egy pylonon a felirás a valódi nevet, másikon az előnevet vagy népies elnevezést adja, a minő Sesostris; másutt meg az egyszerü czim, *Pruti* vagy *Féró* névgyürübe foglalva, vagy nem is, csak általánosságban jelzi az elbeszélés folyamán az uralkodót, kinek a neve egész hosszában volt felirva az épületnek egy másik részére. Ez az irásmód még az egyiptomi turistákat is tévedésbe ejtette; a beni-haszáni sirok egyikét Khufu kápolnájának nézték. Az idegenek, a dragománok jóhiszeműségének kiszolgáltatva, menthetők voltak, ha megemberesitettek egy királyi czímet és a *Pruti*-t vagy *Féró*-t megtették templomépitő személyiségnek, Proteos fáraónak, Phéron fáraónak. Az elbeszélések nem különbek a neveknél; olykor volt bennök némi históriai alap, máskor pedig csak feldolgozásai voltak a memphisi lakosok közt szállongó regéknek. A kalauzok elmesélték Herodotosnak és Herodotos viszont nekünk meséli el a történetiró komolyságával, hogy Phéron király milyen orvosságával nyerte vissza a látását, s mondja el Páris és Helena kalandjait a Proteos udvarában, meg hogy az ügyes tolvaj miként játszotta ki Rampszinit királyt. És mindenütt, a pyramisoknál, Heliopolisban, a Fajúmban ugyanazokkal a királynevekkel találkozott az utas, a melyek már Memphisben feltüntek neki; ugyanegy történelmi cziklus foglalta magába az összes emlékműveket és a mit az ember az egyik helyen hallott, az kiegészítette, vagy kiegészíteni látszott azt, a mit más helyen hallott volt.

Nem tudom, hogy sok utasnak volt-e módja vagy kedve fölmenni túl a Mœris taván; a háborúk, úgy látszik, megszakították azt a rendszeres közlekedést, melyet a saiták és az első perzsa királyok idejében a görögök az oázisokkal Abydoson keresztül fentartottak. Az idegen, a ki Thébaisba igyekezett, olyan helyzetben volt, mint a múlt századbeli európai, a ki arra vállalkozott, hogy elmegy egészen az első kataraktáig. Körülbelül ugyanaz volt a kiinduló pont: Memphis és Kairó s ugyanaz a megérkezés helye is: Elephantine vagy Asszuán. Ugyanaz az utazó alkalmatosság: semmi sem hasonlít úgy a modern dahabiéhkhez, mint az emlékműveken látható bárkák. Ugyanaz volt az évszak is: az áradat visszahuzódása után volt az indulás, novemberben vagy deczemberben. Ugyanannyi időbe került az út: Kairótól Asszuánig az út csak egy hónap, ha jó a szél és ha úgy halad az ember, hogy csak annyi időre áll meg, a mennyi az eleség-készlet fölujitásához múlhatatlanúl szükséges. Pockocke (angol tudós), 1737 deczember 6-ikán déltájban indulván el Kairóból, deczember 17-én Akhmimben volt, 28-ikán tovább indult s 1738 január 13-ikán

Thébába érkezett, a hol 17-ikéig maradt s január 20-ikán este ért az assuáni kikötőbe. Összesen: negyvenöt nap, a miből tizennégy a szárazföldön telt el. Ha Sándor valamelyik kortársának az uti naplója eljutott volna hozzánk, kétségtelenül hasonló adatokat találnánk benne. Indulás Memphisből november—deczemberben, megérkezés tizenkét—tizenhárom nappal utóbb Panopolisba (Akhmim); Panopolisból Elephantinébe Koptoson és Thébán keresztül körülbelül egy hónap, beleszámítva a szükséges tartózkodást Thébában; azután visszatérés Memphisbe februárban vagy márcziusban. Az idő javarésze az egyik helyről a másikra való menetelben telt el; a jó szél

Menkareh gránit koporsója.

felhasználásának szükségessége arra kényszeritette az utasokat, hogy több érdekes helyet elhanyagoljanak. Azon a pár ponton, a hol a bárka gazdája hajlandó volt megállani, a lakosság ellensége volt a görögnek. Vegyük hozzá, hogy a tolmácsoknak, a kik csaknem mindannyian a Deltáról valók voltak, nem igen sürün volt alkalmuk nilusi utazást tenni, és Thébában majdnem olyan idegenek voltak, mint maga az idegen. Szerepök arra szoritkozott, hogy leforditsák a helybeliektől kapott felvilágosításokat, ha ugyan a helybeliek hajlandók voltak ilyenekkel szolgálni. Panopolisban Herodotosnak legjobban feltüntek a Perseusnak, Danæ fiának szentelt templom és a vele kapcsolatos athléta-viadalok. Hogyan lett Min istenből Perseus? a feliratok

Nagy Képes Világtörténet. I.

AZ ESZNEI OSZLOPCSARNOK.

talán megmagyarázzák ezt nekünk valamikor. A dragomanok azt mesélték, hogy Danaos és Lynkeos ebből a városból valók voltak, hogy Perseus, visszatérvén Libyából a Medusa fejével, letért az utjáról, hogy meglátogassa szülővárosát és ittjártának emlékére alapította e játékokat, melyekben a győztes a dijon kivül barmokat, ruhákat és bőröket kap. Thébé már holt város volt; a perzsa kormányzók nem tartották érdemesnek, hogy templomait kijavítsák, a fejedelmek pedig vagy nagyon szegények, vagy nagyon fösvények voltak ahhoz, hogy az ország urainak hanyagságát kipótolják. Herodotos majdnem semmit sem mond e városról és emlékműveiről; Hekataios leírta már előtte és a kiváncsiak beérték az ő munkájával. Csupán annak a konstatálására szorítkozott, hogy a thébaiak elbeszélései általában megegyeznek a memphisiek elbeszéléseivel; csupán egy kérdés érdekelte és látszott neki hosszas fejtegetésre méltónak. Ámon papjai egyebek közt azt beszélték neki, hogy két papnő, a kiket a phœniciaiak Thébéből elragadtak s az egyiket Afrikában, a másikat Görögországban adták el, alapította az első orákulumokat ebben a két országban. Neki nyomban eszébe jutott erről az az elbeszélés, a mit Epeirosban hallott két fekete galambról, a melyek Thébéből elrepültek s az egyik az Ámon-oázisba, a másik Dodonába jutott el; emez megszállt egy bükkfán és emberi hangon szóllalván meg, azt kivánta, hogy alapitsanak azon a helyen orákulumot Jupiternek. Herodotos szerfölött megörül annak a gondolatnak, hogy a görög jóslás egy pontban kapcsolatos az egyiptomi jóslással; azt hitte, és vele együtt honfitársai is, hogy nemesebbé teszi a görög kultusz eredetét azzal, ha ez egyiptomi kultuszból származtatja. Elephantinébe érkezve, vissza kellett fordúlni. Elephantine az utolsó perzsa helyőrség volt. Azon túl Nubia területe kezdődött, a melyért Egyiptom és Aethiopia urai mindig versengésben álltak egymással. Szerencséjére a kiváncsiaknak, Elephantine, mint ma Asszuán, jelentékeny kereskedelmi központ volt; látni lehetett ott a bazárokban Meroéből való æthiopiaiakat, a Felső-Nilus és a Csád mellékéről való szerecseneket, ammonitákat, a kiktől tudakozódni lehetett. A katarakta, melynek első sziklái uralkodnak a kikötő bejárásán, sohasem volt járhatatlan; a folyamvidékiek átkelették rajta a kereskedelmi hajókat. A fölmenetel négy napig tartott, — ma két, sőt három napig is tart — túl rajta a Nilus szigetekkel behintett tóvá szélesedett, a melyek közül kettő-három, mint Philæ, Bigeh híres szent hely volt, a melyeken az egyiptomiak egyenlően osztoztak az æthiopiaiakkal.

Mindent egybevéve az idegenek nem Egyiptomot magát látták, hanem az egyiptomi civilisatió külső díszletét. Az épületek és sírok nagysága, a szertartások pompája, a vallási formulák komolysága és misztikus mélysége szemökbe ötlött és tiszteletre gerjesztette őket az iránt, a mit nem láttak: az egyiptomiak bölcsesége közmondásos volt a hébereknél és a görögöknél. Ámde ez a szép külső alig palástolta el a fel nem tartóztatható hanyatlást. Jól szemügyre véve mindent, látni lehetett, hogy a művészet már nem halad előre, a tudományosság nem fejlődik, a vallás napról-napra elkorcsosul. A thébai dynastiák bukása magával rántotta a monotheismust is; ha Ámon nem birta az ő hivőit és papjait elsőkül tartani fenn, mit jelentett hát az ő isten-királysága? Az olyan isten, a ki nem elég erős ahhoz, hogy legyőzze a többi isteneket, nem az *egy* isten. Másrészről azoknak a dynastiáknak az uralma, a melyek a huszadik után következtek, sohasem tartott elég sokáig ahhoz, hogy azok az istenségek, a melyeknek az oltalma alatt ők éltek, örököseivé legyenek a thébai háromság fontos szerepének. Az istenek aristokratismusa mindenütt diadalmaskodott az emberek aristokratismusa mellett, és a mendeszi istenek ép oly kevéssé akartak beleolvadni a saisiakba, mint a hogy a sáiták vonakodtak fejet hajtani a mendesziek előtt. A vallásos érzés azonban ekkép megoszolva sem gyöngült; söt inkább még erősbödött és csakhamar az egyetlen közös érzése lett Egyiptomnak. A nemzeti érzés sohasem volt nagyon erős az alsó osztályokból való emberben; keveset törődött ő azzal, hogy ki zsebeli be az adót, mikor neki egyiránt sokat kellett fizetnie mindenik esetben. A főurak nem igen ragaszkodtak a hazához; ép úgy pártot ütöttek a Fáraók, mint a nagy király ellen és nyughatatlanságuk számos izben volt végzetes az országra nézve. Csupán egy dologban, a vallás dolgában, egyesültek közös érzésben a fellähk és a fejedelmek. A mi leveretésükben legjobban megalázta őket, az volt, hogy Egyiptom istenségeit legyőzték Perzsia és Görögország istenségei; az elnyomás nem merítette ki béketürésüket, de a szent állataikon esett legcsekélyebb sérelem lázadást idézett elő. Készek voltak elszenvedni mindent, csak isteneikhez ne nyúljanak; múltjokból csupán isteneik maradtak meg számukra.